

KÖZÖSSÉGI KAPCSOLÓDÁSOK

2021.
1–2.

TANULMÁNYOK KULTÚRÁRÓL ÉS OKTATÁSRÓL



**Közösségi Kapcsolódások
tanulmányok kultúráról és oktatásról**

**A Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző
Kar KAPOCS Kutatócsoportjának online folyóirata**

Impresszum

Közösségi Kapcsolódások – tanulmányok kultúráról és oktatásról

A Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar KAPOCS Kutatócsoportjának online folyóirata



I. évfolyam 1–2. szám (2021)

Felelős kiadó: Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar

Kiadó székhelye: 6723 Szeged, Boldogasszony sgt. 6.

Felelős kiadó személy: Szegedi Tudományegyetem JGYPK dékánja

Felelős szerkesztő: Szirmai Éva

Olvasó szerkesztő: Rozgonyiné Molnár Emma

Tördelőszerkesztő: Szigeti Márton

Címlap: Toldi Gergő

A címlapfotó forrása: Spider Web Covered with Dew Drops. Creator: USFWS Photo

ISSN 2786-3484

Tartalomjegyzék

Ajánlás	4
---------------	---

Oktatás

Keczer Gabriella: A felsőoktatás nemzetköziesítésének kulturális dimenziói	5
Németh Balázs: A felsőoktatási LLL és a közösségfejlesztés összefüggései.....	15
Di Blasio Barbara: Oktatás és globalizáció - Sérülékeny társadalmi csoportok	21
Hevesi Tímea Mária: Szimbólumok és/vagy átmenetek a pedagógiában	31
Tőke Anita: A szülők kultúraátadó szerepének változásai, és azok hatásai napjainkban	41
Szócs Andor: Egyetemisták vallásossággal összefüggő egyes jellemzői	50

Kultúra

Dergez-Rippl Dóra: Kreativitás, digitális identitás és mitológia – metaelméleti kérdések 21. századi kultúránkról	58
Mitnyán Lajos: A globalizáció problémája a kortárs német kultúrafilozófiai diskurzusban. Megjegyzések Peter Sloterdijk térpoétikai modelljeihez	66
Tőke Márton: Tágas lokalitás, szűk világ – Weimari konzervatív forradalomkritikák.....	78
Balogh Magdolna: Irodalom, globalitás/lokalitás: a kultúraköziség kérdései Közép-Európában	86
Propsz Eszter: A nézőpont teszi? – „Lokális” és „globális” egy Mora-kötet fogadtatásában..	97
Urbanik Tímea: Személyes történelem (Krusovszky Dénes: Akik már nem leszünk sosem)	105
Horváth Nóra: Az átjárhatóság fogalmának jelentésrétegei Frenák Pál művészetében	117
Újvári Edit: Lokális kulturális elemek diffúziója a Római Birodalomban – Isis kultuszhelye Savariában	125
Pusztai Virág: Vizuális önkifejezési lehetőségek az újmédiában – Uniformizálódik-e a (képi) kommunikáció?	136
Hetesi Erzsébet, Juhász Zoltán: Hitelesség és bizonytalanság a kommunikációban a COVID-19 idején.....	146
Szirmai Éva: Rémhírek és konteók pandémia idején – Ugyanattól félünk-e az egész világon?	160
Szigeti Máté: Zene határokkal – Regionális jegyek az európai kortárszenében.....	175
Ignác Ádám: Beatles-feldolgozások az államszocialista Magyarországon	192
Tóth Judit: A rendészeti nyelv: átmenet vagy helybenjárás?	202

(JÓ)Gyakorlatok

Hevesi Andrea: Régi könyvek, új olvasók – A Somogyi-könyvtár szabadegyeteme és a gyűjteménymenedzsment lehetőségei – Vázlatos helyzetjelentés	219
Sohajda László: Kultúraközvetítés világjárvány idején.....	231



Ajánlás

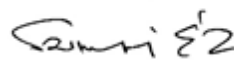
Merész vállalkozás ma folyóiratot indítani. A tudományos nyilvánosság szerkezetváltása, az online tér biztosította lehetőségek, a tudományterületek közötti merev határok elmosódása új témákat, feldolgozási módokat, végsősoron az írott szöveghez, a publicitáshoz való újfajta viszonyulást jelölnek ki, követelnek meg. Folyóiratunk, a *Közösségi Kapcsolódások – tanulmányok kultúráról és oktatásról*, amelyet Karunk KAPOCS kutatócsoportja hozott létre, ezeknek a kihívásoknak igyekszik megfelelni.

A KAPOCS – mozaikszó. Azokat a tudományterületeket (kultúra-, könyvtár- és közösségtudomány, andragógia, pedagógia) tartalmazza, amelyek a Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kara Művelődéstudományi Tanszékén létrejött kutatócsoport tagjai kutatnak és oktatnak. Létrehozásával az volt a célunk, hogy megtaláljuk a kapcsolódási pontokat, amelyek multi- és interdiszciplináris megközelítéssel átjárhatóságot biztosítanak a különböző területek között. 2021 márciusában e gondolat jegyében konferenciát szerveztünk *Átmenetek – A globális és helyi kultúrák határán* címmel, amelyre a tizenegy budapesti és vidéki felsőoktatási intézményből vettek részt előadók. Folyóiratunk összevont 1–2. számát e konferencia az anyagából állítottuk össze. Érzékelhető, hogy az „átmenetek” hívószó sokakban indított el termékeny gondolatmenetet, akár az oktatás, akár a kutúra területén. Az itt olvasható tanulmányok szerzői a közoktatás, az egyetemi képzés és az élethosszig tartó tanulás témakörében vizsgálódnak az oktatás területén; a kultúra szférájában pedig a kultúrfilozófia, irodalom, kommunikáció és művészetek kérdéseit feszegetik.

A folyóirat kiadásával feltett szándékunk az is, hogy a tudományos kutatások és a gyakorlat között kapcsolatot teremtsünk: azokat a felnőttképzési és kultúraközvetítő intézményeket (művelődési házakat, könyvtárakat, közösségi tereket, civil szerveződések) szeretnénk reflektorfénybe állítani, amelyek érdemtelenül kevés figyelmet kapnak. Gyakorló szakemberek számára biztosítunk lehetőséget, hogy intézményeik jógyakorlatait bemutassák. Terveink között szerepel, hogy tehetséges hallgatóink tudományos pályáját publikációs lehetőséggel indítsuk el, a kutatócsoport tagjainak mindegyike mentorál kiemelkedő képességű egyetemistákat, akik tudományos diákköri dolgozatokkal, önálló vagy a kutatócsoport tagjaként folytatott kutatásokkal helyet kaphatnak a folyóirat tehetséggondozó rovatában. Ugyancsak tervezzük egy vita-rovat elindítását: mind a konferencia, mind a lektori véleményekre való reakciók azt jelzik, hogy egy-egy tudományterületen a szerzők igénylik a tudományos diskurzus, a diszkusszió, visszajelzés lehetőségét, ennek kívánunk teret adni a következő számoktól.

Köszönettel tartozunk a folyóirat tudományos tanácsadó testülete tagjainak és e számunk lektorainak, akik biztosítékot jelentenek arra az értékre és színvonalra, amelyet folyóiratunkkal elérni szándékozunk.

Szeged, 2021. december


főszerkesztő

Keczer Gabriella

Szegedi Tudományegyetem JGYPK Művelődéstudományi Tanszék

ORCID:0000-0003-0145-0380

A felsőoktatás nemzetköziesítésének kulturális dimenziói

Absztrakt

A magyar felsőoktatás nemzetköziesedése révén a hazai felsőoktatásban is egyre nagyobb számban és arányban tanulnak más országokból érkezők, ennek megfelelően a külföldi hallgatók fogadásának, oktatásának kulturális aspektusai is egyre fontosabbá válnak számunkra. Tanulmányomban nemzetközi és hazai szakirodalmi források, kutatások alapján azt mutatom be, hogy milyen kihívásokkal járhat a külföldi hallgatók saját, "hozott" kultúrájának és a lokális szokásoknak és értékeknek a találkozása, ütközése; milyen oktatói és szervezeti kompetenciák szükségesek az eredményes interkulturális oktatáshoz; és milyen kedvező kulturális hatásokkal jár a külföldi hallgatók jelenléte megfelelő szervezeti és pedagógiai megoldások esetén.

Kulcsszavak: felsőoktatás, nemzetköziesítés, külföldi hallgatók, nemzetközi tanterem, interkulturális kompetenciák, interkulturális tanulás

Abstract

Cultural Dimensions of the Internationalization of Higher Education

With the ongoing internationalization of Hungarian higher education, both the number and the rate of international students are increasing. Thus, all the aspects of internalization, including the cultural one, are acquiring importance. Our study discusses the challenges that emerge with the clash of the local culture and the norms and values brought by the foreign students; the individual and organizational competencies necessary to effective intercultural teaching and learning; the cultural benefits brought about by the presence of foreign students on campus.

Keywords: higher education, internalization, foreign students, international classroom, intercultural competencies, intercultural learning

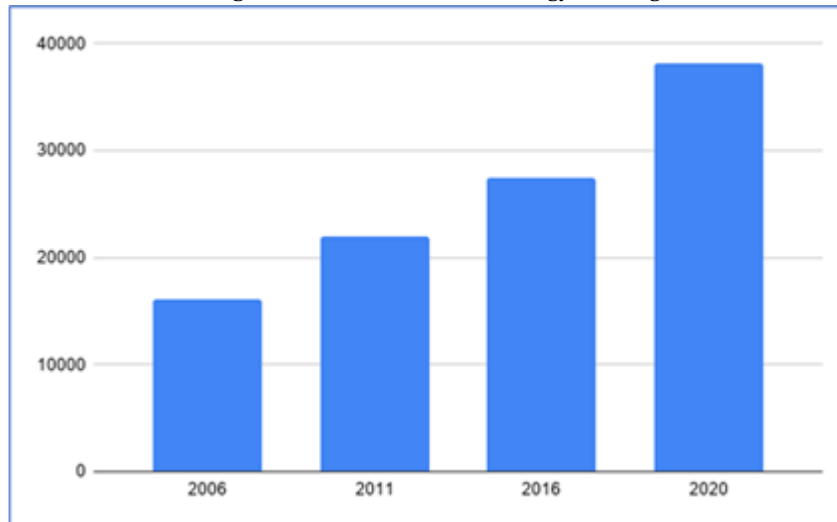
Bevezetés

A felsőoktatás nemzetköziesítésének két pillére a külföldön történő aktivitás (internationalization abroad), melynek része az oktatók és hallgatók kiutazása, intézmények, kampuszok létrehozása, kihelyezett képzések folytatása külföldön, valamint bizonyos otthoni tevékenységek (internationalization at home), például a kurrikulum, a tananyag nemzetköziesítése, idegen nyelvű képzések, kurzusok indítása, vendégoktatók és külföldi hallgatók fogadása az intézményekben. Ez utóbbinak különösen nagy jelentősége van az olyan országok, például Magyarországon, amelyeknek szűkösebbek a lehetőségei a külföldi aktivitás, például kihelyezett kampuszok létesítésének terén. Az otthon történő nemzetköziesítéssel, ezen belül különösen a külföldi hallgatók fogadásával az ilyen országok intézményei is biztosítani tudják a hazai hallgatók számára a nemzetközi oktatási környezetet.

A magyar felsőoktatás nemzetköziesedése révén a hazai felsőoktatásban is egyre nagyobb számban és arányban tanulnak más országokból érkező hallgatók (1. és 2. ábra), és egyre több intézmény kapcsolódik be a külföldi hallgatók képzésébe. Ezzel összefüggésben az intézmények nemzetköziesítésével kapcsolatos és a külföldi hallgatók körében végzett hazai kutatások is megjelentek és egyre gazdagabbá váltak (lásd például Berács et al. 2014; Berács, Malota 2011; Erdei et al. 2018; Erdei 2018; Hangyál, Kasza 2018; Kovács et al 2015; Lannert 2018a,

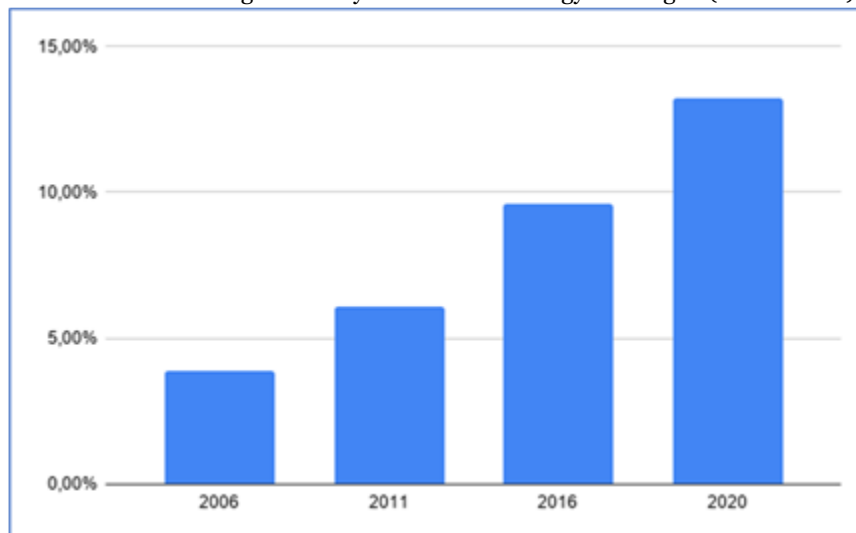
2018b; Malota et al. 2014; Malota 2013, 2016; Tempus 2017, 2019a, 2019b, 2019c, 2020a, 2020b). A magyar felsőoktatásban megjelenő külföldi állampolgárok száma az ezredfordulót követően folyamatosan emelkedik. A 2001-es 11 783 főről három és egynegyedszeres növekedéssel a 2019/2020-as tanévre eljutottunk az akkori érték 326%-ára, azaz 38 422 főre. (Tempus 2020a: 4) Meghatározó tendencia, hogy az elmúlt tíz évben négy szomszédos ország (Szerbia, Ukrajna, Románia és Szlovákia) hallgatói létszáma, vagyis elsősorban az itt tanuló külföldi magyarok száma csökken. Bár arányuk a külföldi hallgatók között továbbra is meghatározónak tekinthető, ugyanakkor ez az arány fokozatosan egyre kisebb. Az elmúlt években több ország vált meghatározó küldő országgá, ilyen például Kína és Törökország. (Hangyál, Kasza 2018: 7) Ennek megfelelően a nemzetköziesítés kulturális aspektusai, a külföldi hallgatók megjelenésével járó kulturális kihívások és lehetőségek is egyre fontosabbá válnak számunkra.

1. ábra: Külföldi hallgatók számának alakulása Magyarországon (2006–2020)



Forrás: KSH, OH, Tempus alapján saját szerkesztés

2. ábra: Külföldi hallgatók arányának alakulása Magyarországon (2006–2020)



Forrás: KSH, OH, Tempus alapján saját szerkesztés

Kihívások – miért kell foglalkozni a kulturális különbségekkel a nemzetközi tanteremben?

A tanulás szocio-kulturális elméletei rámutatnak arra, hogy a tanulás ugyan „egyéniileg konstruált, de társadalmilag meghatározott és kultúrába ágyazott, a kultúra által közvetített folyamat” (Ryan 2011: 636). Mint Rizvi rámutat, éppen ezek a társadalmi viszonyok és kulturális gyakorlatok formálják a tanulás és a tanítás gyakorlatát (Rizvi 2010 idézi Ryan 2011). Az eltérő

kultúrában szocializálódott emberek eltérően viszonyulnak a tudáshoz, tanuláshoz, a tanár-diák viszonyhoz, az együttműködéshez; a kulturális szokások, normák meghatározóan jelen vannak a tanítási-tanulási tevékenységekben. Ez az oka annak, hogy a tanítási-tanulási folyamat szereplőinek – hazai és külföldi hallgatók, oktatók – a kulturális különbségekkel is meg kell küzdeniük a nemzetközi tanteremben (*international classroom*). Maga az egyetem sem csak fizikai hely, hanem komplex jelenség, amelyet a szervezeti kultúra különböző elemei – szabályok, mítoszok, nyelvhasználat, rituálék, közösségi kapcsolatok, szokások stb. – formálnak, így a külföldi hallgatók nem csak egy intézménybe, hanem egy kulturális mikrokozmoszba érkeznek.

Az úgynevezett „kulturális sokk” széleskörűen tárgyalt jelenség a szakirodalomban. A külföldi hallgatóknak saját kulturális értékeik, normáik, szokásaik és nyelvük van, ezek pedig alapvetően különbözhetnek a fogadóországétól. Ilyen kritikus, az egyes kultúrákban jelentős eltérést mutató tényező például az időhöz, a felelősséghez, a versengéshez való viszony, a barátság, a férfi-nő kapcsolat. Ezen tényezők megjelennek a tanulási-tanítási folyamatban is, befolyásolják például a határidőkkel, a csoportmunkával, a szerzői jogokkal, a tanár-diák viszonytal kapcsolatos attitűdöket. A külföldi hallgatók akár a legjelentéktelenebbnek tűnő különbségeket is kulturális sokként élhetik meg, ez pedig mentális, pszichológiai problémákhoz vezethet (Jourdini 2012). A nyelvhasználat is hozzájárulhat a kulturális sokkhoz: mindenki a saját kulturális kontextusának megfelelően használja a nyelvet, és előfordulhat, hogy a más kultúrából érkezők ismerik ugyan a szavakat, de azok más jelentést hordoznak számukra (Teekens 2003). Ez a probléma hozzáadódik ahhoz a kihíváshoz, hogy a külföldi hallgatók – és Magyarország esetében az oktatók – nem az anyanyelvükön kommunikálnak, ezért a másodlagos jelentéstartalmakat, indirekt üzeneteket nehezebben adják át és fogadják be. A külföldi hallgatók számára stresszforrás lehet, hogy nem értik a szövegeket és a kulturális utalásokat, illetve az oktatók vagy hallgatótársak érintenek bizonyos tabukat, a külföldi hallgatók számára kényes témákat. Fontos megjegyezni, hogy a fenti jelenségek nem csak a külföldiek, hanem a velük együtt tanuló hazai hallgatók és oktatók számára is kihívást jelentenek a nemzetközi tanteremben.

Hazai tapasztalatok is igazolják, hogy külföldiként számos kihívással szembesül az ide érkező hallgató, melyek közül a Tempus felmérése szerint a beilleszkedés az egyik legfőbb probléma: a kevés külső kapcsolat, a saját közösségbe zárkózás okán elmagányosodhatnak, ami a hallgatói lemorzsolódás fő katalizátora az első időszakban. A külföldi hallgatóknak az új felsőoktatási intézmény mellett egy új kulturális közeggel is meg kell birkózniuk. Egyik visszatérő alapélményük, hogy tanulmányaik elején magányosak, vagy pedig egyfajta ismert komfortzónában, a saját nemzeti közösségeiken belül mozognak. (Tempus 2019a) A szakirodalom ezeket a jelenségeket a kulturális magány (*cultural loneliness*), a kulturális gettók, illetve silók (*cultural ghettos, silos*) fogalmaival írja le. Jourdini (2012) szerint a kulturális gettók elsősorban azért alakulnak ki az amerikai egyetemeken, mert a kulturális sokkhatás alatt álló külföldi hallgatók a saját országukból, térségükből érkezett társaik körében találnak vigasztaló, megnyugtató, szeretetteljes közegre. Potts megfigyelése szerint a nemzetek szerinti elkülönülés annál inkább jellemző, minél nagyobb a külföldi hallgatók száma az adott intézményben (Potts 1991; idézi Bowry 2002). Sajnos ez éppen a valódi nemzetközi tanulási környezet kialakulását gátolja, és a hallgatókat megfosztja a más nemzetiségűekkel való interakcióktól és azok kedvező hatásaitól.

A kulturális sokk mellett az úgynevezett akadémiai kulturális sokk jelenségével is foglalkoznunk kell a külföldi hallgatókkal összefüggésben. A hallgatók tanulási stratégiája és a tanáshoz-tanításhoz való általános viszonya jelentős részben nemzeti és kulturális meghatározottságú (Teekens 2003). Eszerint különbözhet például a kooperatív, kompetitív és individualista tanulási stratégia; a tanítási-tanulási stílus, ezen belül a strukturált vagy strukturálatlan, magoláson vagy értelmezésen alapuló tanulás (*rote learning, deep learning*); a részvételi hajlandóság; az együttműködési készség; az önirányított tanulásra való képesség; az önálló véleményalkotás és kritikai gondolkodás; a plagizálás definíciója és megítélése vagy az intelligencia értelmezése – ezek a legmeghatározóbb eltérések az egyes akadémiai kultúrákban (Ward 2006; Ballard 1995; Mills 1997 idézi Egege, Kutieleh 2004). Számos tanulmány írja le meglehetősen plasztikusan ezeket a különbségeket. Ezek szerint bizonyos kultúrákban a hallgatók

passzív szerepben vannak, éppen úgy, mint a hívek a templomban, a nagy tiszteletben álló tanárok pedig olyanok, mint a papok, szentbeszédet tartanak. A tanár-diák viszony ennek megfelelően erősen formális. Az ilyen tanteremben alig van interakció, legfeljebb egy-egy utasítás hangzik el bizonyos szövegrészek felolvasására, a hallgatók pedig némán jegyzetelnek. Az előadót megszakítani, kérdéseket feltenni, vitára ingerlő megjegyzéseket tenni tiszteletlenségnek számít. A hallgatók igénylik, hogy a tanár rendszeresen kijavítsa őket. Sokhelyütt a plagizálás és a puskázás elfogadott. Ezzel szemben például az Egyesült Államokban a hallgatókat kifejezetten arra bátorítják, sőt, el is várják tőlük, hogy aktívan vegyenek részt az órai munkában, kérdéseket tegyenek fel. (Jourdain 2012; Godwin 2009) A különböző akadémiai kultúrák ütközése jelentős konfliktusok forrása. Az egyéni magoláshoz és a tények reprodukálásához szokott hallgatók nehezen tudnak alkalmazkodni egy olyan oktatási rendszerhez, amelyben a problémamegoldás, a kooperáció és a kritikus gondolkodás alapvető elvárás. A plagizálás elfogadottsága bizonyos akadémiai kultúrákban teljes mértékben ellentmond a nyugati világ tudományos elvárásainak.

Fontosnak tartjuk azonban Biggs (1997 idézi Egege; Kutieleh 2004) felvetését, miszerint óvatossággal kell bánnunk a fent részletezett különbségekből levonható következtetésekkel. Mills – bár nem vitatja, hogy bizonyos karakterisztikák erőteljesen jellemzik a Konfuciusz (Confucian-heritage) oktatási rendszereket –, felhívja a figyelmet arra, hogy a délkelet-ázsiai hallgatók sem tekinthetők homogén csoportnak, hiszen az ebből a térségből érkezők között is jelentős különbségek vannak. Azt is hangsúlyozza, hogy a magolás nem feltétlenül jelent felszínes tanulást, a passzivitás pedig elsősorban azt a magatartást tükrözi, amit a hallgatók helyénvalónak tartanak az adott környezetben. (Mills 1997 idézi Egege; Kutieleh 2004)

Különösen érzékeny metszéspontja a kulturális és akadémiai dimenzióknak a szociális szerepmintázatok és a tanár-diák viszony összefüggése. Az oktatási környezet olyan mikrokozmosz, amely a befoglaló társadalmi rendszer része, és annak értékeit, hagyományait, gyakorlatait tükrözi. Ennek megfelelően a tanítás-tanulás során mutatott viselkedést is a nem, az életkor és az ezeknek megfelelő társadalmi szerepmintázat határozza meg. A különböző kultúrákban ezek a szerepmintázatok eltérőek. Teekens szerint az olyan kultúrából érkező hallgatóknak, amelyben a férfi és a női szerepek teljesen elkülönülnek, nehéz lehet elfogadni egy nőt a tanári szerepben, hiszen ez náluk a férfiak területe. Még ha a hallgatók el is fogadják a nőket tanári szerepben a fogadó intézményben, a mélyen beléjük vésődött nemi szerepmintázatok megnehezíthetik a kommunikációt és az interakciót az adott oktatóval. Ugyanez a női hallgatótársakkal való együttműködést is akadályozhatja. Bizonyos helyzetekben a nem és az életkor – egy fiatal tanárnő esetében – egymást erősítve nehezíthetik az elfogadást. (Teekens 2003)

Témánk szempontjából fontos a kulturális alkalmazkodás (*cultural adjustment, acculturation*) és a fordított kulturális sokk (*reverse cultural shock*) kérdése is. Amennyiben a külföldi hallgatók akár kulturális, akár akadémiai szempontból alkalmazkodnak, azaz idomulnak a fogadó intézmény domináns rendszeréhez, hazatérve szembesülhetnek a fordított kulturális sokk traumájával. Nilsson és Anderson (2004) véleményével egyetértve: tekintettel arra, hogy a külföldön tanuló hallgatók egy része vissza kíván térni a hazájába, a fogadó intézmények célja nem lehet az akulturalizáció. Sokkal inkább arra kell megtanítaniuk a hallgatókat, hogy hogyan legyenek kettős kultúrájúak (*bicultural*), hogyan funkcionáljanak hatékonyan két – vagy akár több – kultúrában is. Ehhez arra van szükség, hogy az intézmények és az oktatók tisztában legyenek a kultúra és a tanulási stílus összefüggéseivel, a kulturális és akadémiai különbségekkel, és megfelelően kezeljék azokat (Lemke-Westcott, Johnson 2013 idézi Bedenlier, Zawacki-Richter 2015). A felsőoktatás nemzetköziesítése érdekében mind egyéni, mind szervezeti szinten szükség van az interkulturális érzékenység és kompetenciák fejlesztésére (Otten 2000). A következő fejezetben ezzel a kérdéskörrel foglalkozunk.

Feltételek – mire van szükség egyéni és intézményi szinten az eredményes interkulturális oktatáshoz?

A globalizáció megváltoztatta azt a társadalmi és politikai közeget, amelyben az egyetemek működnek, és ma a felsőoktatási intézmények olyan transznacionális tereknek tekinthetők, amelyekben a kapcsolatok és az interakciók átnyúlnak a határokon és a nemzetállamokon (Rizvi 2010 idézi Ryan 2011). A multikulturalizmus immár otthon, lokális szinten is áthatja az

akadémiai szférát, a nemzetköziesítés otthoni tevékenységei, a külföldi intézményekkel való együttműködések, a globálissá vált tudományosság, a külföldi hallgatók és vendégoktatók révén. Ez mind az egyének – oktatók, adminisztratív személyzet –, mind a szervezetek szintjén új elvárásokat támaszt.

Ami az egyéni szintet illeti, az olyan országokban, amelyek történelmi okok miatt bizonyos ideig csak korlátozottan vehettek részt a nemzetközi tudományos életben, és az oktatók tapasztalatszerzése nemzetközi szinten kevésbé volt lehetséges, különösen fontos Teekens megállapítása, mely szerint a nemzetközi tanteremben a tanításhoz és a tanuláshoz teljesen másra van szükség, mint tisztán nemzeti keretek között. Ehhez az oktatóknak olyan speciális kompetenciákat kell elsajátítaniuk, amelyek birtoklása nem várható el tőlük pusztán nemzeti akadémiai háttérrel. (Teekens 2000) Paige és Goode (2009 idézi Gopal 2011) szerint az oktatók nincsenek tisztában azzal, hogyan kell kulturálisan érzékeny módon reagálni, ezért nem tudnak eredményesen kommunikálni és dolgozni más kultúrából érkezett hallgatókkal. Ez nem meglepő, hiszen, ahogyan Ward (2006) megállapítja, a tanárképzésből gyakran hiányzik az ehhez szükséges kompetenciák tanítása. Ráadásul a felsőoktatásban oktatók jelentős része egyáltalán nem részesült pedagógiai felkészítésben. Deardorff (2009) és Verbik (2007 idézi Gopal 2011) szerint a felsőoktatás globalizálódásával elengedhetetlenné vált az egyetemi oktatók felkészítése arra, hogy multikulturális környezetben eredményesen tanítsanak.

Az interkulturális kompetenciáknak számos megközelítést kínálja a szakirodalom. Hiller és Wozniak szerint az interkulturálisan kompetens személy „érzékenységet mutat más kultúrák iránt, és képes a kulturális „mássághoz” bizonytalanság-érzet és félelem nélkül közelíteni” (Hiller, Wozniak 2009 idézi Gopal 2011: 374). Deardorff (2009 idézi Gopal 2011) a kultúrák közötti szituációkban való hatékony és megfelelő kommunikáció képességével azonosítja az interkulturális kompetenciát, és az ehhez szükséges attitűdöt, tudást és készségeket veszi számba. Ezeket a következőkben Gopal (2011) alapján foglaljuk össze.

Az interkulturális kompetenciákkal rendelkező személy attitűdjére jellemző, hogy nagyra értékeli más kultúrákat, nyitott és befogadó (Paige, Goode 2009), törekszik más kultúrák megismerésére (Deardorff 2009), nem ítélező (Dunn, Wallace 2006), elutasítja az etnocentrikus szemléletet és viselkedést (Teekens 2003). Az etnocentrizmus Adler (1991) szerint az a meggyőződés, hogy az adott kultúra magasabb rendű a többinél. Ez a más kulturális háttérű emberekkel való kommunikációtól való idegenkedéshez vezet (Ellis 2006), olyan bináris „mi” és „ők” gondolkodáshoz, melyben az „ők” kevésbé értékesek, ebből adódóan rájuk kell kényszeríteni a „mi” nézeteinket (Kim, Hubbard 2007). Az interkulturális kompetenciákkal rendelkező személy tudásának fontos eleme a kulturális tudatosság (Paige, Goode 2009). Ez egyrészt a saját kulturális normáink és elvárásaink ismeretét, másrészt a kulturális különbségek felismerését jelenti. Ide tartozik például a nemi szerepek eltérő felfogása a különböző kultúrákban, a tudatos, az eltérésekre tekintettel lévő verbális és nonverbális kommunikáció (szemkontaktus, érintés, közelség). Csak úgy érthetjük meg a más kultúrából érkezőket, ha van bizonyos tudásunk arról a rendszerről, amely formálta őket (Teekens 2003). Az interkulturális készségekhez tartozik az önreflexió, amely lehetővé teszi, hogy az oktatók kritikusan szemléljék saját interakcióikat a más kultúrákból érkezőkkel, valamint az alkalmazkodó-készség, az érzelmek és a konfliktusok kezelése.

Az oktatók interkulturális fejlődésének, a külföldi hallgatókhoz való hozzáállásának négy fázisa különíthető el Carroll (2012) alapján. Az első a tagadás fázisa, melyben az oktatók még nem ismerik fel a külföldi hallgatók jelentette kihívást. Úgy vélekednek, hogy ezek, ha természettudományokat tanítanak, őket nem érintik, hiszen például „a kémiában az oxigén mindenütt ugyanaz”. A második szakasz az áthárítás, amikor már érzékelik a kihívásokat, de úgy gondolják, hogy a külföldi hallgatókat másoknak kell alkalmassá tenniük. „Először ti megjavíjátok, aztán én megtanítom őket.” A harmadik szakaszban elvárják, hogy a hallgatók alkalmazkodjanak. „Ők akartak itt tanulni, nekik kell idomulniuk a mi oktatási rendszerünkhöz.” A negyedik szakaszban az oktatók befogadják a külföldi hallgatókat és tanítási módszereiket hozzájuk igazítják. „Ők az én hallgatóim. Lássuk, mit hoztak, és mit kell nekem tennem, hogy eredményesek legyenek.”

Az egyéni, oktatói szint mellett intézményi szinten is megfelelően kell viszonyulni a külföldi hallgatók megjelenéséhez. Ennek egyik eleme az úgynevezett deficit-szemlélettől való elmozdulás. A deficit-szemlélet szerint a külföldi hallgatók képviselte másság, deviancia, a normálistól való eltérés, probléma, amit meg kell oldani. A megoldás pedig az, hogy megpróbálják „felhozni” őket, hogy megfeleljenek a fogadó oktatási rendszer standardjainak és tanítási modelljeinknek. Egege és Kutieleh megfigyelése szerint a legtöbb, külföldi hallgatók támogatását szolgáló program ezen a célkitűzésen alapul. Ehelyett el kellene ismerni, hogy a tanuláshoz többféle, egyformán legitim viszonyulás létezik, és ab ovo egyik sem tekinthető érvényesebbnek, mint a másik. Megítélésüket kell, hogy befolyásolja az a szokásrendszer, amiben gyakorolják, és az, hogy miként segíti a közösen kívánt tanulási eredmények elérését. A kulturálisan beágyazott tanulásfelfogások maradéktalan elfogadása nem helyezhető fenntartások nélkül az eredményesség fölé. Ebből a megközelítésből az a célkitűzés következik, hogy minden hallgatót a saját kulturális határain, paradigmáin belül tanítsanak. A külföldi hallgatók ne érezzék azt, hogy a saját kulturális és akadémiai értékeik veszélybe kerülnek. (Egege, Kutieleh 2004) Vannak, akik kritikusan tekintenek arra az álláspontra, hogy mindenkire ugyanazok a standardok vonatkoznak, és a különleges bánásmódot a minimálisra kell csökkenteni. (Smith 1998 idézi Ward 2006) Volet és Renshaw (1995 idézi Ward 2006) szerint a hallgatók teljesítményét abban a kontextusban kell tekinteni, amelybe ágyazódva elérték azt.

Lehetőségek – a külföldi hallgatók jelenlétének pozitív kulturális hatásai

A nemzetköziesítés ezen formájának, a külföldi hallgatók fogadásának legfontosabb hozadéka kulturális szempontból, hogy a hazai hallgatók szembesülnek más kultúrákkal (Aston 1996 idézi Ward 2006), kulturálisan sokszínű közegben szereznek tapasztalatokat, a külföldi hallgatók gyakorlatilag „helybe hozzák” a hazai egyetemisták számára a világot. Ennek nálunk azért van különösen nagy jelentősége, mert a hazai hallgatók kiutazási hajlandósága – például az Erasmus+ mobilitási rendszerben – csekélyebb a kívánatosnál. A kutatások igazolják, hogy az interkulturális csoportmunka csökkenti a sztereotípiákat és növeli a hajlandóságot a más kultúrából érkezőkkel való együttműködésre (Ward 2006). Az „élő” tapasztalat nyitottá, empátikussá, magabiztossá teszi a hallgatókat a más kultúrájúakkal való interakciókban. Ahogyan Knight fogalmaz: a mai hallgatóknak egyre nagyobb szükségük van az interkulturális munkakompetenciákra: „érteniük kell a nemzetközi és globális jelenségeket, interkulturális kompetenciákat kell használniuk még akkor is, ha soha nem hagyják el a saját országukat” (Knight 2012: 23). A Magyarországon megjelenő külföldi tőke, multinacionális vállalatok révén az itthon dolgozóknak is nemzetközi közegben kell boldogulniuk. Emellett számos magyar állampolgár települ le külföldön, esetükben a gyorsabb beilleszkedést segítheti az itthon szerzett multikulturális tapasztalat. A szakirodalomban ezt a világpolgárságra (*global citizenship*) való felkészítésként definiálják (Diaz et al. 1999). Több kutatás kiemeli a tanuláshoz való hozzáállás javulását a hazai hallgatók körében, a külföldi hallgatók hozzáállása következtében, ami szintén kulturálisan meghatározott.

Jourdini (2012) felmérésében a következő előnyöket említette a külföldi hallgatók jelenlétével kapcsolatban:

- A külföldi hallgatókkal való személyes kontaktusokon keresztül könnyű megismerni más kultúrákat a kampuszon.
- Ezáltal az amerikai hallgatók a saját kultúrájukra is tudatosabban tekintenek, tágabb perspektívában tudják szemlélni saját helyzetüket.
- A külföldi hallgatókkal való kapcsolatok révén toleránsabbak lesznek más rasszhoz és etnikai csoporthoz tartozó emberekkel.

Leask szerint “a kulturálisan sokszínű kampusz kiváló lehetőségeket kínál a hallgatóknak, hogy olyan kompetenciákat szerezzenek, amelyek révén eredményesen boldogulnak a globális közösségben. A kulturális mássággal való találkozás hozzájárulhat ahhoz, hogy az új, a kihívást jelentő, az ismeretlen legyen a norma, az addig biztosra vehető megkérdőjeleződjön, új gondolatok és gondolkodásmód honosodjanak meg” (Leask 2009: 219). Mindezek természetesen nem csak a hallgatókra, hanem az oktatókra is igazak.

Hasonlók a magyar tapasztalatok is. „A mobilitásban közvetlenül részt nem vevő hazai diákok számára egyedülálló lehetőséget jelent a bejövő külföldi diákokkal való közös tanulás, szabadidő-eltöltés, a kultúraközi nyitottság erősítése” (Kisbáró et al.: 39). Az így szerzett „élő tapasztalat” a sztereotípiákat is lebontja. (Tempus 2019b: 25) „A magyar hallgatóknak lehetősége nyílik a saját egyetemükön belül új kultúrákat megismerni. Az ilyen hallgatók empatikusabbak, nyitottabbak lesznek, illetve a külföldiek ösztönzik őket, hogy ők is merjenek utazni, világot látni” (Malota 2013: 82–83).

Ugyanakkor a külföldi hallgatók pusztja jelenléte nem generálja a fentebb részletezett pozitív változásokat. A nemzetközi és a hazai felmérések is azt mutatják, hogy a hazai és a külföldi hallgatók jelentős mértékben elkülönülnek egymástól. (Lásd például Andrade, Evans 2009; Leask 2009; Ward 2006; Tempus 2019b.) Ennek részben jogi, oktatásszervezési okai vannak, részben a korábban már tárgyalt kulturális gettósodás áll mögötte, melyet nem csak a külföldi hallgatók összetartása, hanem például a magyar hallgatók idegennyelvi bizonytalansága is erősít. Ezért az intézményeknek – a jogi kereteken belül – minden lehetőséget ki kell használniuk a külföldi és a hazai hallgatók interakcióinak biztosítására, ösztönzésére. „Tudatosan kell megszervezni a külföldi hallgatók integrációját, ugyanis ez spontán módon nem fog kialakulni” (Tempus 2019b: 12).

Fontos azonban azt is leszögezni, hogy önmagában az együttlét sem feltétlenül vezet interkulturális tanuláshoz. Az úgynevezett kontaktuselméletet, mely szerint az egymástól tanulás automatikusan bekövetkezik, ha a különböző kulturális háttérű emberek kellő ideig és kellő intenzitással érintkeznek, sokan cáfolták. Tennivaló tehát nem csak intézményi szinten, hanem a tantermekben, a tanítási-tanulási folyamatok szintjén is van. Az egymástól tanulás ugyanis csak akkor következik be, ha megfelelően facilitálják (Otten 2000). Ahhoz, hogy a megvalósuljon az interkulturális tanulás, megfelelő tanítási stratégiák szükségesek, amelyek integrálják a hallgatók kulturális inputjait, erőforrásként használják a hallgatók eltérő kulturális háttérét (Teekens 2003). További feltétel, hogy a tanulási folyamatot tudatosan úgy tervezzék, hogy az minél inkább interaktív és kollaboratív legyen (Van der Wende 2000 idézi Yefanova et al. 2015). Az oktatóknak fejleszteniük kell a hallgatók készségeit, szokásait, eszköztárát az érdemi és elfogadáson alapuló interakciókhoz (Lee et al. 2014 idézi Yefanova et al. 2015). „Az interkulturális kapcsolódás az elfogadás, empátia, hitelesség, megértés és megértettség megtapasztalásának légkörében jöhet csak létre” (Tempus 2019b: 25). A nemzetközi diverzitást fel kell használni a tananyag elsajátításához (Yefanova et al. 2015); olyan feladatokat kell adni, amelyek nem lehet megoldani kulturális információcsere nélkül (Leask 2009).

Összegzés, következtetések

Tanulmányunkban a külföldi hallgatókkal kapcsolatos kulturális kihívásokat, az interkulturális tanuláshoz szükséges feltételeket, és a nemzetközi tantermek, kampuszok jelentette lehetőségeket, kulturális hatásokat foglaltuk össze nemzetközi és hazai szakirodalmi források, kutatások alapján. A kihívások kapcsán tárgyaltuk a kulturális sokk, a kulturális gettósodás jelenségét, kitértünk az akadémiai kultúrák eltéréseiből adódó nehézségekre is. A feltételek kapcsán számba vettük a nemzetközi tanteremben történő tanításhoz szükséges legfontosabb interkulturális kompetenciákat, ezen belül az attitűd-, a tudás- és a képesség-elemeket. Szervezeti szinten a deficit-elmélettől való elszakadás fontosságáról és a külföldi hallgatókkal kapcsolatos helyes intézményi hozzáállásról írtunk. A lehetőségekkel kapcsolatban az interkulturális kompetenciák megszerzésének fontosságát, a sztereotípiák leépítését, a világpolgárságra való felkészítést emeltük ki. Rámutattunk, hogy a külföldi hallgatók pusztja jelenléte nem generálja ezeket a kedvező változásokat; az interkulturális tanuláshoz mind szervezeti, mind tantermi szinten tudatos cselekvésre van szükség. E megállapítások jelentős része nem csak a külföldi hallgatókra, a nemzetközi tantermekre vonatkoztatható; minden intézményben, tanteremben releváns lehet, amely bármilyen szempontból multi- illetve interkulturális tanulási környezetnek tekinthető.

A hazai felsőoktatás a nemzetköziesítés tekintetében jelenleg a mennyiségi növekedés fázisából a minőségi fejlődés fázisába tart. Ezt mutatja, hogy számos intézményben már nem a külföldi hallgatók létszámának növelése a cél, hanem a jobb „merítés”, felkészültebb hallgatók beiskolázása egyre kifinomultabb és szigorúbb kiválasztási mechanizmusokkal. További eleme

az átmenetnek, hogy a kihívást immár nem az angolul előadni képes oktatói bázis biztosítása, hanem a nemzetközi képzésen tanítók minél jobb és átfogóbb felkészítése jelenti. Ebbe az interkulturális tréningek is beletartoznak. Szintén a minőség felé történő elmozdulás jele, hogy a külföldi hallgatóknak nyújtott szolgáltatások már nem merülnek ki az alapidokumentumok angolra fordításában és az albérletszerzésben, hanem kiegészülnek „buddy”, azaz mentorprogrammal, angol nyelvi fejlesztéssel, pszichológiai tanácsadással.

A sikeres átmenethez elengedhetetlenül szükséges a külföldi hallgatókkal kapcsolatos kulturális kihívásokkal történő szembenézés, a globalitás, a multikulturalizmus paradigmájának beemelése a szervezeti kultúrába, értékrendbe, az oktatók, adminisztratív dolgozók és hazai hallgatók interkulturális kompetenciáinak fejlesztése, párbeszéddel kísért, interaktív, valós helyzeteket szimuláló, gyakorlatias tréningekkel, esetmegbeszélésekkel. A külföldi hallgatók jelenlétének kedvező kulturális hatásai akkor fognak erőteljesen érvényesülni, ha az intézmények és az oktatók erőforrásként tekintenek a diverzitásra, tudatosan tervezett programokkal, intézkedésekkel segítik elő a külföldi hallgatók integrációját, az oktatók tudatosan tervezett és alkalmazott pedagógiai módszerekkel segítik elő az interkulturális tanulást.

Irodalom

- Adler, N. J. (1991). *International Dimensions of Organizational Behaviour*, 2nd edition, PWS-Kent.
- Andrade, M. S., Evans, N. W. (2009). *International students: Strengthening a critical resource*. Lanham: Rowman & Education.
- Aston, B. (1996). *Students from Asia in New Zealand secondary schools*. Kézirat.
- Ballard, B. (1995). Some Issues in Teaching International Students. In: Conrad, L., Phillips, L. (szerk.). *Reaching More Students*, 107–114. Griffith Institute for Higher Education.
- Bedenlier, S., Zawacki-Richter, O. (2015). Internationalization of higher education and the impacts on academic faculty members. *Research in Comparative & International Education*, 10(2), 185–201.
- Berács J., Bander K., Hubert J., Nagy G., Temesi J. (2014). *A felsőoktatási mobilitást akadályozó és ösztönző tényezők Magyarországon 1. kötet*. Tempus Közalapítvány, Budapest.
- Berács J., Malota E. (2011). Megéri hozzánk jönni tanulni? *Educatio* 2011/2, 220–234.
- Biggs, J. (1997). Teaching Across and Within Cultures: The Issue of International Students. In: Murray-Harvey, R., Silins, H.C. (szerk.). *Learning and Teaching in Higher Education: Advancing International Perspectives*. Proceedings of the Higher Education Research & Development Society of Australasia Conference, Adelaide: Flinders Press.
- Bowry, C. (2002). *An Initial Exploration of the Impact of Foreign Students on the Education of Domestic Students at Queen's University*. Queen's University
<https://www.collectionscanada.gc.ca/obj/s4/f2/dsk3/ftp05/MQ65606.pdf>. Utolsó letöltés: 2020. 11. 20.
- Carroll, J. (2012). *Teaching international students: Strategies for enhancing students' learning*.
<https://www.dkit.ie/system/files/Jude%20Carroll%20Talk%202%20Strategies%20for%20enhancing%20students%E2%80%99%20learning%20Oct%202012.ppt.pdf>. Utolsó letöltés 2020. november 10.
- Deardorff, D. K. (2009). *The Sage handbook of intercultural competence*. Sage Publication, Inc.
- Diaz, C. F., Massialas, B. G., Xanthopoulos, J. A. (1999). *Global perspectives for educators*. Needham Heights, Allyn & Bacon.
- Dunn, L., Wallace, M. (2006). Australian academics and transnational teaching: An exploratory study of their preparedness and experiences. *Higher Education Research & Development*, 25(4), 57–369.
- Ege, S., Kutieleh, S. (2004). Critical Thinking: Teaching Foreign Notions to Foreign Students. *International Education Journal*, Vol 4, No 4, 75–85.
- Ellis, D. G. (2006). *Transforming conflict: Communication and ethno-political conflict*. Rowman & Littlefield Publishers, Inc.
- Erdei L., Verderber É., Horváth L., Velkey K., Kovács I., Kálmán O. (2018). Nemzetközi együttműködésben megvalósuló doktori képzések mint a szervezeti tanulás forrásai. *Új Pedagógiai Szemle* 2018/1-2.
- Erdei Luca (2018). Nemzetköziesítés a mesterképzésben. *Educatio* 27 (3), 490–497
- Godwin, K. A. (2009). Academic culture shock. *New England Journal of Higher Education*, 23(5), 30.
- Gopal, A. (2011). Internationalization of Higher Education: Preparing Faculty to Teach Cross-culturally. *International Journal of Teaching and Learning in Higher Education*. Vol. 23, No 3, 373–381.

- Hangyál Zs., Kasza G. (2018). *Stipendium Hungaricum ösztöndíjas hallgatók helyzete, véleménye, elvárásai*. Tempus Közalapítvány, Budapest.
- Hiller, G. G., Wozniak, M. (2009). Developing an intercultural competence programme at an international cross-border university. *Intercultural Education*, 20(4), 113–124.
- Jourдини, M. M. (2012). *The Impact Of International Students On American Students And Faculty At An Appalachian University*. Eastern Kentucky University.
<https://encompass.eku.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1106&context=etd>. Utolsó letöltés: 2020. 11. 01.
- Kim, M. S., Hubbard, A. S. E. (2007). Intercultural communication in a global village: How to understand “the other”. *Journal of Intercultural Communication Research*, 36(3), 223–235.
- Kisbáró E., Kovács I. V., Kovács L., Mester-Takács T., Mészáros G., Somoskői G. (2015). *Felsőoktatási nemzetköziesítési törekvések*. Tempus Közalapítvány, Budapest.
- Knight, J. (2012). Student Mobility and Internationalization: trends and tribulations. *Research in Comparative and International Education* Vol. 7 No. 1. 20–33.
- Kovács I. V., Tarrósy I., Kovács K. (2015). *A felsőoktatás nemzetköziesítése*. Tempus Közalapítvány, Budapest.
- Lannert J. (2018a): *Nemzetközi hallgatók a hazai felsőoktatási intézményekben*. Tempus Közalapítvány, Budapest.
- Lannert J. (2018b): *A doktori iskolák nemzetköziesedésének vizsgálata*. Tempus Közalapítvány, Budapest.
- Leask, B. (2009). Using Formal and Informal Curricula to Improve Interactions Between Home and International Students. *Journal of Studies in International Education* 2009/13., 205–221.
- Lee, A., Williams, R. D., Shaw, M. A., Jie, Y. (2014). First-year students’ perspectives on intercultural learning. *Teaching in Higher Education*, 19(5), 14–18.
- Lemke-Westcott, T., Johnson, B. (2013). When culture and learning styles matter: A Canadian university with Middle Eastern students. *Journal of Research in International Education* 12(1), 66–84.
- Malota E. (2013). *Intézményi nemzetköziesítés és a nemzetköziesítést célzó kurzusok a belföldi hallgatók szemével*. Tempus Közalapítvány
- Malota E., Bereczki N., Bander K., Borgström M., Berács J., Futó J. (2014). *A felsőoktatási mobilitást akadályozó és ösztönző tényezők Magyarországon 2. kötet*. Tempus Közalapítvány, Budapest.
- Malota E. (2016). *Hallgatói véleményfelmérés 2016. Magyarország és a magyar felsőoktatás a külföldi hallgatók szerint*. Tempus Közalapítvány, Budapest.
- Mills, C. (1997). The lived-in realities of internationalisation. In: Murray-Harvey, R., Silins, H.C. (szerk.). *Learning and Teaching in Higher Education: Advancing International Perspectives. Proceedings of the Higher Education Research & Development Society of Australasia Conference*, Adelaide, 91–114, Flinders Press.
- Nilsson, J. E., Anderson, M. Z. (2004). Supervising International Students: The Role of Acculturation, Role Ambiguity, and Multicultural Discussions. *Professional Psychology: Research and Practice* Vol. 35, No. 3, 306–312.
- Otten, M. (2000). Impacts of cultural diversity at home. In: Crowther et al. (szerk.). *Internationalisation at Home*. European Association for International Education.
- Paige, R. M., Goode, M. L. (2009). Cultural mentoring: International education professionals and the development of intercultural competence. In: Deardorff, D. K. (szerk.). *The Sage handbook of intercultural competence* 333–349. Sage Publications, Inc.
- Potts, J. D. (1992). *International students at Fort Hays University: An impact analysis*. National Association of Foreign Student Advisors.
- Rizvi, F. (2010). International students and doctoral studies in transnational spaces. In: Walker, M., Thomson, P. (szerk.). *The Routledge doctoral supervisor’s companion: Supporting effective research in education and the social sciences* 158–170. Routledge.
- Ryan, J. (2011). Teaching and Learning for International Students: towards a transcultural approach, *Teachers and Teaching*, 17(6), 631–648.
- Smith, A. (1998). New survey reveals changing attitudes. *American Language Review*, 2, 28–29.
- Teekens, H. (2003). The requirement to develop specific skills for teaching in an intercultural setting. *Journal of Studies in International Education*, 7(1), 108–119.
- Tempus (2017). *Erasmus Mundus mesterképzések*. Tempus Közalapítvány, Budapest.
<http://www.tka.hu/palyazatok/736/erasmus-mundus-kozos-mesterkepzesek>
- Tempus (2019a): *Nemzetköziesítünk. Felsőoktatási intézmények nemzetköziesítési jó gyakorlatai 1.* Tempus Közalapítvány
- Tempus (2019b): *Nemzetköziesítünk. Felsőoktatási intézmények nemzetköziesítési jó gyakorlatai 2.* Tempus Közalapítvány
- Tempus (2019c): *Nemzetköziesítünk. Felsőoktatási intézmények nemzetköziesítési jó gyakorlatai 3.* Tempus Közalapítvány, Budapest.

- Tempus (2020a): *A befelé irányuló felsőoktatási mobilitás gazdasági hatásainak mérése*. Tempus Közalapítvány, Budapest.
- Tempus (2020b): *Nemzetköziesítünk. Felsőoktatási intézmények nemzetköziesítési jó gyakorlatai 4.* Tempus Közalapítvány, Budapest.
- Van der Wende, M.C. (2000). The Bologna Declaration: Enhancing the Transparency and Competitiveness of European Higher Education. *Higher Education in Europe*, 25(3), 305–310.
- Verbik, L. (2007). The international branch campus: Models and trends. *International Higher Education*, 46, 1–2.
- Volet, S., Renshaw, P. D. (1995). Cross-cultural differences in university students' goals and perceptions of study settings for achieving their own goals. *Higher Education*, 30, 407–433.
- Ward, C. (2006). *International Students: Interpersonal, Institutional and Community Impacts*. Ministry of Education New Zealand
https://www.researchgate.net/publication/237453029_Research_Report_International_Students_Interpersonal_Institutional_and_Community_Impacts. Utolsó letöltés: 2020. 11. 15.
- Yefanova, D., Baird, L., Montgomery, M. L. (2015). *Study of the Educational Impact of International Students in Campus Internationalization at the University of Minnesota. Phase One – Focus Groups and Interviews Over-Arching Report on Phase One Findings*
https://global.umn.edu/icc/documents/15_EducationalImpact-IntlStudents.pdf. Utolsó letöltés: 2020. 11. 30.

Németh Balázs

Pécsi Tudományegyetem BTK Humán Fejlesztési Intézet

ORCID:0000-0002-4916-5741

A felsőoktatási LLL és a közösségfejlesztés összefüggései

Absztrakt

Az elemzés arra keres válaszokat, hogy milyen szerepet játszik a felsőoktatási lifelong learning a hatékony tudás-megosztással támogatott közösség-fejlesztésben, ezzel hatékony tanulóorientált szakpolitika formálásában. Megjelenik e témával összefüggésben, hogy a felsőoktatás milyen trendekkel jellemezhető a tanuló közösségek alakításában, ehhez illeszkedően közösségi kollaborációk megvalósításában. Igyekszünk arra is rámutatni, hogy melyek azok a kontextusok, melyek az európai felsőoktatást egészében érintik globális hatások okán, s hogy ezen hatások alapján mi lehet ez eucen szerepe a felsőoktatási lifelong learning fejlesztésében és innovációjában. Érdekes arra is odafigyelnünk, hogy e perspektívát aktuálisan milyen korlátok és lehetőségek jellemzik az UNESCO-nak a jövő kutatását érintő diskurzusa részeként, mely egyaránt kötődik az Agenda 2030 SDG4 eszmecseréhez.

Kulcsszavak: felsőoktatási LLL, tanuló közösségek, tudástranszfer, képességfejlesztés, kollaboráció

Abstract

Correlations in between University Lifelong Learning and Community Development. This paper will try responding to some current trends of university lifelong learning in the scope of community development through effective knowledge transfer so as to shape relevant policies in education and training. Therefore, the paper will elaborate upon universities' roles in the formation of learning cities and communities, consequently, in the making of community collaborations. Accordingly, this short analysis will reflect to some global impacts to hit higher education in Europe and to bring in the role of eucen as European Universities' network for promoting university lifelong learning. A special attempts is to integrate the approach of UNESCO referring to the futures of education to signal some choices and limitations in embracing lifelong learning as part of the UN Agenda 2030 discourse on SDGs.

Keywords: University LLL, learning communities, knowledge transfer, skills development, collaboration

Korlátok és lehetőségek a felsőoktatási lifelong learning szakpolitika terén

A felsőoktatás intézményeinek, tehát az egyetemeknek különleges szerep jut a tanuló közösségek, még inkább a tanuló városok fejlesztésében, melynek révén egyfajta harmadik missziót felvállalva és kiterjesztve hozzájárulnak a hatékony tudásmegosztáshoz és képességfejlesztéshez intergenerációs és interkulturális dimenzióban egyaránt. Ebben a folyamatban felfogásunk szerint kitüntetett szerep jut a felsőoktatási lifelong learning tevékenységeknek, melyek révén az egyetemek épp a tanulásban való részvétel és teljesítmény növelésének kettős kihívására igyekeznek segítő válaszokat, megoldásokat találni helyi és térségi tanulás-támogató formákra, megoldásokra és jó gyakorlatokra támaszkodva (Yang et al. 2015).

Ez az egyébként a nemzetközi térben sokféleképpen jelenlévő trend sajátos korlátoknak és perspektíváknak, lehetőségeknek a metszetében alakul, melyet globális hatások lokális környezetben eltérő intenzitással és hatásokkal érvényesülő befolyása formál, vagy épp deformál.

Mindenesetre az egyetemek közül sem mindegyik számára izgalmas a téma maga, s a még a lifelong learning terület iránt elkötelezettek esetében is jobbára néhány kar számára válik akadémiai értelemben legitimációs kérdéssé, másképpen szólva misszióvá a terület.

A témát magát voltaképpen az eucen által megvalósított BEFLEX és BEFLEX+ projektek eredménye erősítette fel, mely projektek fókuszában egy az európai felsőoktatás számára kimunkált felsőoktatási lifelong learning ernyő alá összegyűjtött ajánlóssor elkészítése volt. (eucen 2007). Ezt az ajánlás-gyűjteményt aztán a szervezet megküldte az Európai Egyetemek Szövetségének (EUA), amely ennek hatására 2008-ban maga is elkészítette brüsszeli irodája által felkért szakértői csoport bevonásával a saját Lifelong Learning Kartáját, (European University Association 2008). A szerkezetében a kormányzatok és az egyetemek számára tíz-tíz pontban rögzített feladatsort számos vita és dialógus követte, ezek pedig további elemzéseket generáltak.

Ennek alapján maga az EUA trend-jelentései is foglalkoztak a felsőoktatási LLL aktuális kihívásaival az oktatási és harmadik missziós kontextusokban, s aztán a SIRUS projekt részletesen vizsgálta a felsőoktatási LLL mélyebb összefüggéseit és korlátait, s az eredmények bekerültek a projekt záró tanulmányába (Smidt, Sursock 2011). Az eucen is tovább folytatta a felsőoktatási lifelong learning fejlesztését és innovációját érintő kihívások és aktuális összefüggések feltárását és projekt-alapú elemzését (eucen projektek listája, kiadványok) és szorosan együttműködött és működik máig az Európai LLL Platformban közreműködő európai civil szervezetekkel, melyek számára a tanuláshoz kapcsolódó részvétel- és teljesítménymutatók növelése egyszerre cél és érdek.

Az ezredfordulót követő felfokozott cselekvés- és minőségorientáltság szemléletmódot egybevágott a gazdasági és társadalmi kihívásokkal. Ugyancsak jelentős mértékben a technológiai és különösen a digitalizáció révén változó tanulási szokások látványos és drasztikus változásával, s az ezek által a felsőoktatást is érintő oktatási és képzési területet érintő igényekkel. A 2008-ban kulmináló pénzügyi válság a korábbi kiegyenlítő trendeket felborította, és ennek révén sutba dobta a korábban megszokott lifelong learning policy képletet, azaz a foglalkoztatás és a társadalmi aktivitást egyszerre képviselő modellt, tehát voltaképpen feladta azt, és teret adott egy a csak a foglalkoztatási és e szerint piaci, redukcionista szemléletnek. Ez a korábban nem érzékelhető és kizárólagosan foglalkoztatási prioritásokat szem előtt tartó szakpolitikai képlet háttérbe szorította azt a nézetet, mely szerint az oktatásnak és képzésnek/szakképzésnek éppen olyan formában kell működnie, hogy az előbbi hozzájáruljon az utóbbi hatékonyságához, ezzel pedig a lifelong learning értelmezése alapján szükséges alap- és az ún. transzverzális képességek folyamatos fejlesztéséhez.

Témánk szempontjából tehát egy olyan változás állt be, hogy miközben megjelent a válság évében az EUA Karta a lifelong learning témakörében és a szervezet igyekezett is előre lendíteni a tanulási lehetőségeknek a felsőoktatási környezetben történő fejlesztése ügyét és erre számos felsőoktatási intézmény épített, mi több felkarolta saját felnőttképzési és lifelong learning kínálatot képviselő tanszékét, vagy intézetét és központját. 2008 után egyértelműen teret nyert egy a fent taglalt változásnak köszönhetően szinte csak az ipari, technológiai lobbiknak, illetve ezen érdekhalmazok képviselőinek megfelelni akaró egyetemi lifelong learning felfogás is, mely szakított, vagy szakítani szándékozott az uniós integráló felfogással. Számára a lifelong learning tevékenységek értelme és célja voltaképp az egyetemi képzések – akár graduálisak, akár rövid ciklusúak – munkaerőpiaci megfeleltetése és az ún. harmadik missziós megnyilvánulások, kollaborációk gazdasági és technológiai irányoknak való alárendelése lett.

Ezen hatás oly mértékben vált a tagországok zömének kormányai számára támogathatóvá és egyre inkább prioritássá, hogy háttérbe szorított számos addig futó uniós oktatási és képzési programot, mint például a Grundtvig Program (ez 2013-ban meg is szűnt addigi formájában!). Az új, 2013–2020 közötti időszakra szóló költségvetési keretben már egyértelműen a szakképzés és a munkaerőpiaci trendeknek feleltette meg a lifelong learning szakpolitikát. Ennek alapján már a 2009-es uniós parlamenti választásokat követően átemelték a felnőtt-tanulási témát a foglalkoztatás portfólióba az újonnan szerveződő Európai Bizottság főigazgatósági rendszerében. Ez a változás lassan, de biztosan átformálta a felsőoktatás viszonyulását a lifelong

learning témához. Az elmúlt évtizedben már zömmel a digitalizációs innovációk, a természet-tudományos és biotech fejlesztésekhez kapcsolódó orientációk, valamint a mérnöki témákhoz illeszkedő ún. „hard-science” témák kaptak prioritást. Ezen irányok dominanciáját a Horizon2020 program is egyértelműen jelezte, melyet később a 2013-tól érvényes költségvetési periódusban is megtartottak, sőt tovább emeltek. Ezek mellett ugyan maradt érdeklődés a tanulás fejlesztését érintő felsőoktatási innovációk iránt, de ezen irányokat áthatotta az érdeklődés lanygulása, a nemzeti szintű lifelong learning kollaborációk visszaesése, ezt az is jelzi, hogy néhány országban a felnőttek tanulását jelző lifelong learning fogalmát felváltotta a „continuous learning” címke (lásd: OECD 2020), melynek köszönhetően a felsőoktatási folyamatos oktatás/képzés (*university continuing education*) tulajdonképp visszatért, jelezve hogy ezzel szintén a tudás és képességek fejlesztését célzó szakpolitika az OECD és CEDEFOP irányoknak igyekezett megfelelni, vagyis a tagállami gazdasági, foglalkoztatási prioritások érvényesültek.

Két olyan témát azonosíthatunk, ahol karakteresen érvényesül egyfajta kiegyenlítő szemlélet a felsőoktatási lifelong learning gyakorlatában. Az egyik téma a *tanuló városok ügye*, melyben a felsőoktatás részvétele hozzájárul a minőségi tanulás megvalósulásához, tehát tanuló városok létrehozásához és formálásához. Ugyanakkor a felsőoktatás részvétele révén olyan fejlesztési és kutatási dimenziók nyílnak meg, melyek segítségével egyszerre lehetséges a gazdasági és társadalmi elvárások alapján formálódó tanulási igényekre reagálni hatékony tanulási kínálat-tal, ehhez illeszkedően közösségi terekben zajló tematikus programokkal (UNESCO UIL 2016). A másik ilyen témakör a felsőoktatás bevonásával megvalósuló *munkahelyi tanulás* innovációja, mely nem csak a humán erőforrás fejlesztés (HRD) problematikája, de számos társadalmi és etikai kérdést is felszínre hoz. Ehhez illeszkedően a felsőoktatás számos kutatással és kollaborációval járul hozzá tartalmi és módszertani fejlesztésekhez, a munkahelyen és a munkára épülő minőségi tanulás megvalósulásához (Benefits of Lifelong Learning – the BELL Project 2014; ASEM LLL HUB 2015; Loon et al. 2020).

A fenti területek azonosítása mellett pedig érdemes szemügyre venni az *Európai LLL Platform* tematikus tevékenységét, mert azokban is nagyon markánsan körvonalazódtak azok a kurrens témák, melyekben kutatással, tanácsadással a felsőoktatás is jelen van. Az elmúlt évtizedben a Lifelong Learning Platform tematikus fókuszában az alábbi témák bontakoztak ki:

- Képességek és végzettségek résztémák:
 - EU keretrendszerek
 - Tanácsadás
 - A tanulás validációja
 - Tanulási mobilitások
- A 21. századi kulcsképeségek
 - Aktív állampolgárság
 - Kultúra-alapú oktatás
 - Digitális tanulás
 - Média ismertetek
 - Vállalkozói készségek
- Befogadó oktatás
 - Intergenerációs tanulás
 - Résztétel a tanulásban
 - Önkéntesség
 - Migráció és menekültek
 - Nemek közötti egyenlőség
- Az oktatás finanszírozása
- Uniók oktatási együttműködések (European Lifelong Learning Platform-LLLP 2015)

A felsőoktatási lifelong learning területén olyan régi/új témák is előtérbe kerültek, mint a tanulás helye, a tanulásra fordított idő, a kritikus gondolkodás, a tanuló és a tanár közötti viszony (de Viron, Davies 2021), de olyan ma már klasszikusnak tekinthető elem is jelen van, mint a

fenntarthatóság kérdése, a méltányosság, hozzáférés és egyenlőség, a minőség és teljesítmény, valamint a társadalmi felelősség ügye.

Ezek a jelenségek hozzájárultak azokhoz a folyamatokhoz, melyek révén az UNESCO Lifelong Learning Intézete (UIL) elindította, vagyis tulajdonképpen folytatta a felsőoktatásnak a lifelong learning előmozdítása és fejlesztése, azaz a részvétel, a teljesítmény és a kooperáció háromszögében zajló tudásmegosztási formák hatékonysága növelésének érdekében folytatott elemzéseit. Ennek alapján 2013-tól tudatosan vonta be az egyetemeket tanuló városok létrehozásának és fejlesztésének folyamatába, ugyanakkor a lifelong learning terén folytatott felsőoktatási megnyilvánulások is a kutatások fókuszába kerültek ismét a szakpolitikai dimenzió, az életpálya-tanácsadás, a hatékony validációs modellek innovációja, a felnőttképzési professzió megújítását célzó módszertanok elemzése okán, tekintettel a 2015. évi felnőtt-tanulási UNESCO ajánlások célkitűzéseire (UNESCO UIL 2015a, 2015b). Az UIL rendszeresen részt vett 2017-től az eucen által évente szervezett ún. Policy Talks rendezvényeken, melynek eredménye egy, az eucen által kiadott Lifelong Learning Policy állásfoglalás (Position Paper [sic!]) volt 2018-ban az AGENDA 2030 for Sustainable Development témában (eucen 2018).

A folyamatos szakpolitikai változások leképeződnek az ASEM LLL HUB által folytatott fejlesztésekben is, melyek egyik lépése volt az University College Cork által koordinált szervezeti megújulás az ír állam támogatásával annak érdekében, hogy 2018-tól új lendületet vegyen a szervezet kutatási és fejlesztési tevékenysége. Ezt erősítette a szervezet egyes kutatási hálózatainak átszervezése és egy az ASEM LLL kereteibe beágyazott Learning City Hálózat szervezése egyaránt. A nemzetközi szervezetek között az ILO is felzárkózott képesség és kompetencia fókuszú elemzéseivel a foglalkoztatási irányú trendek képviselőjével, s a jövő munkahelyét érintő elemzéseibe bevonta a lifelong learning irányt (ILO – Global Commission on the Future of Work 2019).

Ugyanakkor ne feledkezzünk meg azokról a globális keretokről, melyeket szintén 2015-ben határoztak meg az ENSZ égisze alatt zajló kormányközi egyeztetéseken, s ezek középpontjába a fenntartható fejlesztést tizenhét nagy célhalmazhoz illesztő úgynevezett *Agenda 2030* került (United Nations 2015).

Az UNESCO *Futures of Education*/ Az oktatás jövői c. vita hatása

Az AGENDA 2030 4. fejlesztési célját (SDG4 – Quality Education) jelentő irány magába foglalja az életen át tartó tanulást előmozdító oktatási fejlesztések, innovációk megvalósítását (UN SDG4 2020) és mára ennek egyik sajátos artikulációja az Oktatás jövői c. diskurzus és azonos címmel 2022-re tervezett UNESCO Jelentés, melynek címe *Learning to Become/Megtanulni valakivé válni* lesz (UNESCO 2019).

Két nagyon jelentős hatásra szükséges rámutatnunk az UNESCO-nak a jövő oktatását vizsgáló diskurzusa révén. Az egyik az UNESCO UIL szakértői csoportja révén kimunkált *Embracing the Culture of Lifelong Learning* c. elemzés, mely markánsan rámutat az életen át tartó tanulás jövőjét 2050-ig meghatározó és jellemző érintő társadalmi és gazdasági hatásokat egyaránt kiváltó kontextusokra (UNESCO UIL 2020). Az elemzés kiemel tíz olyan kulcsüzenetet, melynek segítségével értelmezi, hogy miképp lehetséges erősíteni az életen át tartó tanulás kultúráját, azaz milyen konkrét területeket kell fejleszteni ahhoz, hogy megvalósuljon az a célkitűzése, hogy markánsan többen és jobban tanuljanak életük során valamilyen együttműködésre épülő tanulási környezetben, legyen az iskolai forma, vagy iskolán kívüli megoldás. A tíz kulcsüzenet az alábbiak szerint következik:

1. „Ismerjük fel az életen át tartó tanulás holisztikus karakterét;
2. Ösztönözzük az életen át tartó tanulást erősítő tudományokon átívelő kutatásokat és szektorközi együttműködéseket;
3. Helyezzék a sérülékeny társadalmi csoportokat az életen át tartó tanulási Agenda homlokterébe;
4. Építsünk a közjavak egyikeként az egész életen át tartó tanulásra;
5. Biztosítsanak nagyobb és méltányosabb hozzáférést a tanulási technológiákhoz;
6. **Formálják át az iskolákat és az egyetemeket az életen át tartó tanulás intézményeivé;**

7. Ismerjék el és serkentsék a tanulás társas dimenzióit;
8. Ösztönözzék és támogassák a helyi életen át tartó tanulási kezdeményezéseket, ezek részeként a tanuló város ügyét;
9. Szervezzék újra és adjanak lendületet a munkahelyi tanulásnak;
10. Ismerjék el az életen át tartó tanulást emberi jogként” (UNESCO UIL 2020: 20).

A dokumentum 6. kulcsüzenetében az alábbi részletes célok szerepelnek:

„6. Formálják át az iskolákat és az egyetemeket az életen át tartó tanulás intézményeivé;

- A curriculum/tananyag megújítása;
- A pedagógiák átformálása;
- Nyitás a közösség irányában.” (ibid)

Témánk szempontjából nagyon lényeges rámutatnunk, hogy a fenti kulcsüzenetek közé beemelt oktatási – felsőoktatási cél és annak részterületei tulajdonképp azt az örökzöld kihívást tették egyértelművé, hogy az oktatás rendszere az öt évtizeddel korábbihoz hasonlóan válságba került és nem képes megbirkózni a gyökeresen átalakuló tanulási szokásokkal/igényekkel legyen szó a tanulás, helyéről, idejéről, tartalmáról és módszereiről, irányultságáról stb. Voltaképpen a felsőoktatási lifelong learning néhány alapvető kérdése került elő egy átfogó szakpolitikai környezetben. Kár, hogy a hazai egyetemfejlesztési irányokban nem túl sok szó esik ezekről a dimenziókról, de az általános oktatási és képzési politika is elnagyoltan utal a fenti tíz üzenet egyik-másik kérdésére, sőt zömmel figyelmen kívül hagyja őket.

A fenti témákat többségét nem érinti társadalmi dialógus, aminek az lesz, lehet a következménye, hogy a minőségi oktatás és képzés innovációjának kérdése egy redukcionista szemléletet tükröző, lényegében minden fejlesztést a technológiai, műszaki és természettudományos dimenzióba ágyazott szakpolitika keretei közt zajlik, ami nem igényli a finom, érzékeny társadalmi kontextusokat, kizárólag a gazdasági megtérülés és haszon elve vezeti. Ezért a lifelong learning felsőoktatási kereteihez egyre kevésbé tartoznak hozzá a kormányközi mederben a méltányosság, a társadalmi felelősség, a befogadás témái, ezeket a foglalkoztatás, fenntartható növekedés, technológia-vezérelt innováció vezeti. Nem véletlen, hogy a hiányzó, alul-reprezentált kérdéseket a szakmai értelemben vett civil szervezetek képviselik, mint például az Európai Lifelong Learning Platform (European Lifelong Learning Platform-LLLP 2015), vagy a Nemzetközi Felnőttoktatási Tanács (ICAE 2016). Ennek igazán jó példát hozó kormányközi támogatással működő komplementer platformja az ASEM LLL HUB, mely az ASEM kormányközi fórum kiegészítő LLL panelje, hat hálózatos alapon működő platformjával.

Következtetések – mit hoz a jövő?

A jövő témák szempontjából eléggé bizonytalannak látszik, és a COVID-19 járvány hatására sok szempontból jelentős visszaesések várhatók. Már érzékelhető, hogy a tanulásban való részvétel és teljesítmény egyaránt visszaesik és eltelik legalább három-öt esztendő, mire a járvány előtti szintre visszatérhetnek a mutatók, akár gazdasági, akár társadalmi vonatkozásban.

Rövid távon az érzékelhető, hogy az egyetemek zömét elcsábítja a rövid távú érdek a kormányok az erősnek tűnő gazdasági, technológiai/ipari lobbicsoportok által képviselt költség-haszon szemlélet irányába, ami vagy foglyul ejti a lifelong learning szakpolitikát, vagy könnyedén lemond róla. Globálisan elég kevés olyan gazdasági centrum van, ahol ennél jóval többet szán a felsőoktatási lifelong learning ügyének és ahol az egyetemek szerepe jócskán túlmutathat a gazdasági célokon, hogy társadalmi stabilitás és közösségépítés részese is lehessen, akár résztvevő, vagy akár kezdeményező stakeholder szerepekben. A legutóbbi eucen 2020 *Open Fora* című on-line diskurzus által képviselt trendek e folyamatokat jelezték a közösségi orientáció/tanuló városok, a munkahelyi/munka-alapú tanulás, a digitalizáció és az aktív állampolgárság témák kapcsán. Ezen irányokban különösen fontos K+F+I szerepet töltenek be az egyetemek, s társadalmi elvárássá válik, hogy számos esetben kezdeményező szerepben is feltűnjenek a felsőoktatás intézményei, ezzel maguk is lifelong learning intézménnyé formálódnak (eucen Studies 2020).

Irodalom

- ASEM LLL HUB (2015). Research Network2 on Workplace Learning. <https://asemlllhub.org/researchnetworks/workplacelearning/>.
- Benefits of Lifelong Learning – the BELL Project (2014). European Association for the Education of Adults » Benefits of Lifelong Learning (BeLL) <https://eaea.org/our-work/projects/benefits-of-lifelong-learning/>.
- de Viron, F., Davies, P. (2021). Kutatása most zajlik kérdőíves felmérés alapján az UNESCO UIL számára. Eredményeit a tervezett UIL Lifelong Learning Policy Handbook közli a 2021. év során.
- euken (2007). BEFLEX és BEFLEX+ projektek. <http://www.euken.eu/BeFlex/index.html>.
- euken (2018). position on University Lifelong Learning promoting the Agenda 2030 on Sustainable Development. https://eucenstudies.files.wordpress.com/2018/06/36_eucenppaper_uill-agenda2030sdseditd.pdf.
- euken Studies (2020). <https://eucenstudies.euken.eu/>.
- European Lifelong Learning Platform-LLL (2015). Lifelong Learning Platform – European Civil Society for Education. <http://lllplatform.eu/>.
- European University Association (2008). European Universities' Charter on Lifelong learning Brussels: EUA. <https://eua.eu/resources/publications/646:european-universities%C3%A2%E2%82%AC%E2%84%A2-charter-on-lifelong-learning.html>.
- ILO – Global Commission on the Future of Work (2019) *Working for a Brighter Future*. Geneva: ILO. https://www.ilo.org/global/publications/books/WCMS_662410/lang--en/index.htm.
- ICAE (2016). International Council for Adult Education – ICAE. <http://icae.global/>.
- Loon, M., Stewart, J., Nachmias, S. (szerk.) (2020). *The Future of HRD I-II*. Cham: Palgrave Macmillan.
- OECD (2020). *Continuous Learning in Working Life in Finland*. Paris: OECD. <http://www.oecd.org/els/continuous-learning-in-working-life-in-finland-2ffcfe6-en.htm>.
- Smidt, H., Sursock, A. (szerk.) (2011). *Engaging in Lifelong Learning: Shaping Inclusive and Responsive University Strategies – The SIRUS Project*. Brussels: EUA. <https://eua.eu/component/publications/publications.html?id=404:engaging-in-lifelong-learning-shaping-inclusive-and-responsive-university-strategies>.
- UN SDG4 (2020). Education | Department of Economic and Social Affairs. <https://sdgs.un.org/topics/education>.
- UNESCO (2019). *The Futures of Education Platform. LEARNING TO BECOME*. <https://en.unesco.org/futuresofeducation/>.
- UNESCO UIL (2015a). *Guidelines for Building Learning Cities*. Hamburg: UIL. <https://uil.unesco.org/lifelong-learning/learning-cities/guidelines-building-learning-cities>.
- UNESCO UIL (2015b). *Recommendation on Adult Learning and Education* Hamburg: UIL. <https://uil.unesco.org/adult-education/unesco-recommendation/unesco-recommendation-adult-learning-and-education-2015>.
- UNESCO UIL (2016). *Global Network of Learning Cities*. <https://uil.unesco.org/lifelong-learning/learning-cities>.
- UNESCO UIL (2020). *Embracing the Culture of Lifelong Learning*. Hamburg: UIL. <https://uil.unesco.org/lifelong-learning/embracing-culture-lifelong-learning>.
- United Nations (2015). *Transforming our World – the 2030 Agenda for Sustainable Development Goals*. New York: UN. <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/21252030AgendaforSustainableDevelopmentweb.pdf>.
- Yang, J., Schneller, C., Roche, S. (szerk.) (2015). *The Role of Higher Education in Promoting Lifelong Learning*. Hamburg: UNESCO UIL. <https://uil.unesco.org/lifelong-learning/policies-database/role-higher-education-promoting-lifelong-learning>.

Di Blasio Barbara

Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem

ORCID:0000-0001-6066-7796

Oktatás és globalizáció – Sérülékeny társadalmi csoportok

Absztrakt

Korunkat meghatározó fogalmak a globalizáció, tudomány és technológia. Az egyént érintő felgyorsult változások inkongruenciát és ellentmondások sorozatát idézi elő, amelyeknek egyik lehetséges feloldása a képességek új rendszerének kialakítása. Nemzetközi mérések alapján azonban látjuk, hogy az oktatásunk hatékonysága általában alacsony, miközben bizonyos társadalmi csoportoknak a felhalmozódó kulturális hátrányok leküzdésére egyre nagyobb szüksége van intézményi támogatásra. Tanulmányomban hátrányos helyzetű társadalmi csoportok iskolai sikerességének esélyeit vizsgálom, érintve a globalizmus társadalmi hatásait. Ebben a bonyolult társadalmi helyzetben a sérülékeny csoportok között a női fogvatartottak életvilágát, illetve a börtönben zajló oktatás hatására történő mentalitásváltozást mutatom be.

Kulcsszavak: globalizáció, oktatás, sérülékeny csoportok, női fogvatartottak mentalitása

Abstract

Education and globalisation

The concepts that define our age are globalization, science and technology. Accelerated change affecting the individual causes incongruence and a series of contradictions, one of the possible solutions to which is the development of a new system of abilities. However, based on international measurements, we see that the effectiveness of our education is generally low, while certain social groups increasingly need institutional support to overcome accumulating cultural disadvantages. In my study, I examine the chances of school success of disadvantaged social groups, touching on the social effects of globalism. In this complex social situation, I present the life of female prisoners among vulnerable groups and the change in mentality as a result of education in prison.

Keywords: globalization, education vulnerable groups, mentality of female prisoners

Bevezetés

A globalizáció jelensége tetten érhetően átszövi világunkat, amelyhez a világháló birtokbavételével gyorsuló mértékben közelítünk. Akarva-akaratlanul új kultúrák részesei lehetünk, amely jelenség a bennünket érintő globalizációs kérdések közepette figyelmünket fokozottan a kultúrára irányítja. A kultúra egyben történet, amelyben a jelen összefonódik a múlttal és a jövővel. Olyan társadalmi örökség, amely a közös emlékezet révén öröklődik generációkon át, amely formálja az embereket és intézményeiket, és nem választható el az egyéni élettörténektől. Az emberi létezés fenyegetően gyors átalakulása már nemcsak a szociálpszichológia számára üzenet, hanem a filozófia jelentős aktualitását is előrevetíti.

A fogalmak változása, fokozott használata, úgymint politikai és vállalkozói kultúra, interkulturalizmus, multikulturalizmus, a párbeszéd kultúrája, és így tovább, nem segít bennünket a kulturális eligazodásban. A kultúra fogalma számos helyen jelenik meg, ezért úgy érezzük, hogy

részei vagyunk a kulturális eseményeknek, ismereteink kielégítőek a témában, mégis alapvető problémákat tapasztalunk magunk körül, még élményszinten is. A társadalmi jelenségek nyomán, különösen a post-COVID helyzet okozta traumák hatására, a társadalmi kohézió gyengülését érzékeljük magunk körül, miközben tudásunk szerint elméletileg a kultúra összeköti az emberek csoportjait, befolyásolja az emberek magatartását. Tanulmányunkban a globális világ kihívásai közepette egy társadalmilag sérülékeny és alulkutatott csoport jellemzőit, mentalitását mutatjuk be.

Filozófiai elmélkedés

A filozófia képviselői az ezredforduló óta fokozottan keresik a válaszokat az egyén és a csoportok egymáshoz fűződő viszonyainak átalakulására. A kulturális azonosság és különbözőség vizsgálata központi kérdéssé vált, főleg a demokrácia-kutatásokban. A demokratikus intézményeknek figyelemmel kell lenniük a civil társadalomra, amelyben az egyén kifejezheti érdeklődéseit és szabadon választhatja meg a számára megfelelő csoportosulásokat. Napjaink egyik problémája, hogy a globális átalakulás során kialakuló kulturális homogenitásban miként ragadhatók meg és tarthatók fenn az üdvözlendő különbözőségek (Huntington 2008).

A polgári forradalmaknak köszönhetően kialakultak a demokratikus államok, az ún. felvilágosodás nyomán pedig megtörtént az egyén régi vagy elavultnak vélt béklyók alól történő felszabadítása, melynek folytán az egyén identitása vált a kultúra alapvető pillérévé. A hangsúlyozott individualizmus a modernitás termékeként az egyént teszi központi és meghatározó szereplővé. A nyugati kultúra individualizálódott emberére mindeközben a külső kontrollosság jellemző, hiszen számos, egyidejű külső kontrollnak kell eleget tennie (Elias 1987). A nyugati civilizáció embere háromszoros szabályozásban él. A természet, a társadalom és az egyén saját szabályai szerint éli mindennapi életét. Az egyén a szabályok rendszerében leginkább a „belsőből” eredő szabályok változtatásában járt eddig sikerrel. Az individualizmus által az egyén szembefordulhatott a tradíciók világával, és kívül helyeződött az elődöktől örökölt hagyományok rendszerén. Az apáinktól örökölt hagyományok és társadalmi értékek megkérdőjeleződtek. A viszonylag hirtelen bekövetkező társadalmi változások a kultúra forradalmi megújulását idézték elő. A civilizatorikus folyamatok és az individualizmus megerősödése kapcsán lényeges kérdés, hogyan tudunk egy új „globális” társadalmat kiépíteni, figyelembe véve a társadalmi egyenlőséget és szolidaritást, a demokratikus értékeket, de teret hagyva az individualizmus érvényesülésének is. A már említett dialógus-problémának egzisztenciális aktualitása van, amikor a globalizációs tendenciák felerősödésének és a partikularitások felértékelődésének vagyunk tanúi. Mindennapi életünk szerves részévé vált az idegennel való találkozás, a másságokkal, akár önnön másságunkkal való szembesülés. Széles konfliktusmezőben élünk.

A helyi vagy a nemzetközi politika által befolyásolt események média által való megjelenítése során születnek vagy születhetnek győztesek, eligazodási lehetőséget kínálva az egyén számára az őt érintő, a társadalom oldaláról érkező diffúz és kiismerhetetlen információáradatban. A hagyományosnak mondott értékek, mint a vallási rendszerek és a helyi kisközösségek által közvetített, a közösségteremtést szolgáló értékek pedig mára elhalványultak. A jelenséget aggodalmat keltőnek érezzük. Az elnyomott társadalmi rétegekkel kapcsolatos, gyakran hangoztatott részvét mellett központi szerepet kap a közösségépítés és együttműködés lehetősége, a posztmodern ember magányának az enyhítése.

René Girard (1961) amerikai tudományfilozófus, antropológus szerint azonban nem kell az egyébként a kultúrát alapjaiban érintő változástól megijedni. A változás összefügg az erőszak jelenségével. Az emberi társadalomnak része az erőszak és annak árnyalatai. A gyengébbet valamilyen módon mindig legyőzi az erősebb. A vesztes háborúban a vesztesek kénytelenek elismerni a vereséget. A bűnözőt elítélik és bebörtönzik, majd helyreáll a rend, és kezdődik minden körforgásszerűen előről. Az erőszakosság a társadalomban létezés velejárója, a túlélés záloga. Az „erőszakosság” visszautasítása társadalmon kívülivé, kultúrán kívülivé tesz. Ennek a létformának a megtestesítői a művészek, zenészek, akik érzékenyséjükkel a létrehozott „erőszak-kultúránk” peremén élnek. Girard szerint templomaink elnéptelenedése, a szekularizáció, amely az európai társadalmakat ma jellemzi, nem a vallás eltűnését jelzi. A vallási érzékenység minden emberben ott marad, csak másképp ölt testet. Ma történeteinket kell másként elmondani, az adott kortól a valódi másságunkat kell kifejeznünk azzal, hogy nem öltjük magunkra

az adott korszak „jelmezeit”. A ma emberének a hangsúlyokat máshova kell helyeznie. René Girard gondolatai egyik fő vonulata, a vágy mimetikus természetének leírása. Azt mondja, hogy vágyainkat kölcsönkapjuk, vagyis mások ugyanarra a tárgyra irányuló vágya kelti fel bennünk a vágyat. A „modell” vágya meghatározó a számunkra. A tárgyon keresztül azonban a modell lényét keressük, mindig egy háromszögben működve. A vágy metafizikai és végtelen természetű, több mint szükséglet. A mimézis a modell tudattalan utánzása, amely vonatkozhat annak külső megjelenésére, tulajdonára vagy egész lényére. A vágy másik jellemzője, a rivalizálás. Ennek jelentése szerint ugyanarra vágyunk, amire a másik, de ezt tagadjuk, sőt azt is tagadjuk, hogy a vágyunk a másiktól eredne. A mimetikus vágy felfedezése vezette Girard-t az erőszak természetének vizsgálatához. Véleménye szerint a rivalizálás miatt a közösséget állandóan az erőszak megjelenése fenyegeti, amely hatással lehet az emberi csoportok szerveződésére is.

Charles Taylor (1979) filozófiai antropológiájában az egyént erkölcsi horizonton belül létezőnek tekinti. A közösséget érintő erkölcsi keretrendszer az emberi közösségek kontextusában létezik. Az egyén az értékítéletét a nyelvhez hasonlóan sajátítja el, így az erős értékítéletek egy nyelvi-kulturális közösséghez, egy életmódhoz kötődnek. Az erkölcsi nyelvet megtanulni csak dialogikus formában, interakciók során lehet. Erkölcsi szótárat sajátítunk el, a diskurzus szereplőinek reakcióiból pedig tanulunk, mert ők visszatükröznek számunkra. A modern nyugati kultúrában szocializálódott egyéneknek szinte automatikusnak tűnik az értékek elsajátítása, amelyeknek eredetét nehéz megtalálni. Taylor szerint is a saját identitás kialakításának fontossága a modern kultúra sajátossága. A (poszt)modern ember már nem tekinti magát egy hierarchikus világrend részének, hanem az egyéni autonómia elismertetésével az emberi jogok fogalmához kerül közel. A felvilágosodásban gyökerező individualizmus modernkori öröksége az erkölcsök relativizálódása és hanyatlása, ahogy azt korábban már említettük. Taylor, Max Weber modernitás felfogására utalva kimondja, hogy a szekuláris világ varázstalanított, hiányzik belőle a transzcendencia. A transzcendenciával egyidőben az emberi élet magasabb céljai is kivesztek, amely hiányállapothoz vezet. Így válik mindennek a mércéjévé az emberi boldogság. A boldogság állapota viszont csak pillanatnyilag lehetséges, nem permanens állapot, és ezen állapot elérésére létezésünkben nincs is garancia. Összefoglalva, Taylor a modernitást nem tekinti tökéletesnek, de nem is pesszimista vele kapcsolatban (Taylor 1989).

Ahhoz azonban, hogy a társadalom biztonságosan működjön, szükség van erős egyéni értékítéletre, amelyek a nyugati liberális demokráciák erkölcsi keretrendszerének részei. Erkölcsi meggyőződéseink, morális intuícióink a kultúrában gyökereznek. Ilyenek például az autonómia, a szabadság, az emberi jogok, törvény előtti egyenlőség, vallás- és sajtószabadság stb.; ma számunkra magától értetődő elvekként vannak jelen. Taylor szerint ezeknek a szellemi javaknak a fenntartásához azonban a társadalmi-kulturális közegnek, az erkölcsi keretrendszernek át kell öröklődnie az újabb generációk számára (Taylor 1995). Meg kell őrizni a modernitásban elfogadott erkölcsi elveket. A túlzott individualista szemlélet –, amely az egyén boldogságát helyezi célként a középpontba – hatására a modern szabadságjogok veszélybe kerülhetnek.

Taylor (1997) is vallja, hogy az identitás, az egyén erkölcsi keretrendszere a másokkal folytatott dialógusok folyamán alakul ki. A dialógusra nemcsak az identitás kialakításához, de a fenntartásához is szükség van. Az egyénnek egész élete során szüksége van a másik visszajelzéseire, ugyanis az erkölcsi keretrendszer fenntartásához a dialógusok biztosítják az alapokat. A multikulturalizmus jelenségeinek elemzése alapján, Taylor szerint a társadalomban az elismerés megvonása, az elnyomás egyik formájaként értelmezhető. Elismerést csak a másik személytől kaphatunk akkor, ha dialógusban maradunk. Az elismerés politikája lehetőséget ad az egyéni identitás fenntartásához és az önbecsüléshez, vagyis elengedhetetlen a kulturális integritás fenntartásához (Pogonyi 2007). Taylor kultúrkritikusként hangsúlyozza, hogy a modernitás felfogásának egyik tehertételévé vált az, hogy az „önkiteljesítés elsődlegességében” létrehozott társulásokkal tudunk csak azonosulni, amelyek az instrumentális célok megvalósításáig állnak fenn. Ezért nem is jellemezheti azokat a legfontosabb összetartó erő, a hagyomány. A rendfelfogás kifejtése kapcsán Taylor kiemeli, hogy a kötöttségek nélküli, önkifejező szubjektum egzaltációja után logikailag is vissza kell térni a kötöttségeiben és történeteiben, az azokban felépülő egyénről való beszédhez. Ezek szerint felül kell értékelnünk az elsődleges csoportok szerepét, amelyekben az egyén az identitását felépíti. Az önállóság képességét, az autonómiát az

egyén csak valamilyen társadalmi környezetben tudja megélni. A társadalmi kapcsolatrendszerektől elszakadt individuumot tehát vissza kell vezetni a csoportokba vagy a másik egyénnel történő találkozásokba, ahol a személyisége a visszatükrözések révén bontakozik ki és fejlődik. Fontos kulturális összefüggésnek látszik, hogy nincs reális interkulturalitás kölcsönös ismertség és átjárhatóság nélkül (Egyed 2010).

A néhány hónapja elhunyt kiváló filozófusunk, Fehér M. István elemzése nyomán globalizált világunkban az egzisztencialista filozófiának és a létkérdéseknek ontológiai elsőbbségük van (Kuhn 2000; Fehér 2001). Az ember hangolt lény, érzelmei is vannak, nem csupán racionális vagy irracionális lény. Döntéseit érzelmei is befolyásolják. Az egyéni érdekek túlhangsúlyozása a döntések idejének és az egyén szempontjából érvényes minőségének zavarát idézi elő. A zavarokat éppen az emberi döntések körülményei okozzák. Napjaink individualizált világa teret enged a döntések elodázásának, mert az egyén kizárólagos hatáskörébe rendeli. Az átlagember választások nélkül éli le az életét. Például, ha az ifjú ember nem választ, mert azt megteheti, akkor a lehetőségek birodalma veszi körül. A döntést kockázatosnak véli, mert azzal a többi döntési lehetőséget kizárja, ezért igyekszik minél később dönteni. A döntés által történő választással alakul ki a személyisége, de választás nélkül soha nem érheti el a valóságot. Amíg nem választ, addig egzisztenciális szempontból ő „senki”, de annak ígéretével, hogy még bárki lehet belőle. Heidegger (1989) szerint az ember a világban inautentikusként létezik, amelyet felválthat az autentikus lét. Az autentikus létbe való átmenet akkor történhet meg, ha tudatosan az egyénben, hogy ő inautentikus létben van. Az autentikussá lett emberi lét nem ismerhető fel külső jegyek alapján, mert ontológiai szempontból mindenki azonosnak látszik. A változások belsőleg zajlanak.

Inautentikus létünkre akkor ismerünk rá, amikor hiányt élünk meg, vagyis önmagunk hiányát. Hiányunk önmagunknak abból a világból, amelyet valóságként élünk meg, de ehhez a felismerésre élethelyzetünk tudatos átélésére van szükségünk. Korunkban a hiányt, akár az önmagunk hiányának a felismerését a globalizmus sokrétű hatása tovább nehezíti. A nyilvánosság mindent átlagossá tesz, befed, nem ismeri a fokozati különbségeket. A nyilvánosság egyben diktatórikus hatást fejt ki, mert azt sugallja, ebben a média is támogatja, hogy mi a követendő minta. Azt azonban, hogy honnan erednek a vélemények, senki sem tudja. Így a tömegember számára könnyű a döntés és a választás, de mindez nem az autenticitás irányába mutat. A nyilvánosság által vezérelt ember tömegemberré válik, arctalanná lesz. Inautentikus léte végtelennek tűnik. Ebben a létben az ember a múltat elfelejti, jövője nincs, mert arra még vár. Így a „végtelen” jelenben létezik. Az autenticitás szerint azonban a lét véges, a jövő az előrefutás, nem pedig a várakozás. A jövőből kibocsátott múlt alkotja meg a jelent. Az emberi lét megértése a jövő felé mozog.

A gondolatmenetet Martha Nussbaum, Amartya Sen és Hans-Herbert Kögler által kidolgozott modellekkel folytatjuk. A demokrácia intézményrendszere akkor képes hatékonyan működni, ha a benne résztvevők tudatosan képesek használni a felkínált lehetőségeket (Sen 1993; Nussbaum 1998). A demokratikus társadalom tagjainak szükségképpen kell azokkal a képességekkel rendelkezniük, amelyekkel sikeres résztvevői a társadalomnak és képesek újratermelni a társadalmi értékészletet a társadalmi kontinuitás biztosítására. Az egyéni sikeresség jegyében fel kell ismernünk és számolnunk kell az egyén kognitív fejleszthetőségével, élnünk kell azokkal a megvalósítható lehetőségekkel, amelyekre az egyéni képességfejlesztések alapulhatnak.

Amartya Sen fejlődéskoncepciójában az emberi képességeknek kiemelt szerepük van, koncepcióját a képességeken alapuló életminőség eszméjének nevezhetjük (Boda 2007). A képesség fogalma leginkább úgy értelmezhető, mint egy szükséges tényező a dialogikus létformához, amely a társadalmi részvétel alapeleme. Sen az élet minőségét a létmódokat lehetővé tevő képességek alapján határozza meg. A létmódok a személy állapotának részeit képezik, vagyis az élet minősége a képességek kibontakozásához kötődik. A különböző létmódok előfeltétele a képességek halmaza. Sen pozitív szabadság fogalma azt jelenti, hogy az egyénnek lehetősége van a dolgok megtételére és megélésére. Az egyének képességhalmaza tehát eleve feltételezi a szabadsághoz való viszonyt. A képességhalmaz magába sűríti az egyén rendelkezésére álló működési és létmódok összességét. A képességek hiánya tehát magával vonja azt, hogy az egyén

kevesebb legyen, szellemi és anyagi javaktól megfosztottan éljen. Sen közgazdasági elméletében a képességeken keresztül összeköti a szabadságot és a jóllétet. Álláspontja szerint a fejlődés az emberi képességek kibontakozását jelenti, vagyis azt, hogy nő a különböző működési és létmódok megvalósításának lehetősége. Szerinte az értékes létmódokhoz hozzásegítő képességek fontosabbak az emberi javak tekintetében, mint a jövedelmi helyzet. A tanulmány keretei nem teszik lehetővé, hogy a pozitív vagy negatív szabadságjogokról alkotott Sen-féle véleményt tárgyaljuk, de utalunk arra a kijelentésére, hogy a plurális demokrácia adta lehetőségek utat engednek az emberi adekvát képességek fejlődésének.

Martha Nussbaum alakította ki az emberi képességek azon listáját, amelyek elengedhetetlenek a demokratikus intézményekben való sikeres részvételhez. Ezek a képességek a következők: megfelelő élettartam, testi egészség, testi épség, érzékek, képzelet és a gondolatok szervezése, érzelmek, gyakorlati érzék, valahova tartozás képessége, másokkal (természeti fajokkal is) való együttélés, játék képessége, részvétel és irányítás képessége. A demokratikus és igazságos társadalmaknak ezeknek a képességeknek a bizonyos mértékű fejlődését támogatniuk kell (Nussbaum 1998).

Hans-Herbert Kögler (1999), a kritikai hermeneutika képviselője szerint a demokratikus társadalmakban létszükségletként jelentkezik a mások iránti nyitottság, az uralom helyett a partnerség, az együttműködés és a hatalmi beszédmódok helyett a dialógusra való áttérés igénye. A filozófiai gondolkodás a dialógusban olyasmire talál, ami az emberi létezés alapvető tartozéka és benne az emberi létezés alapjaiban ragadja meg. A kritikai hermeneutika pedig éppen a dialógusok megvalósulásának alapfeltételeként közelít az egyének élettörténeteire, mint közösen birtokolt és ismert kontextushoz. Kögler dialogikus köre alapján a beszélő és a másik kapcsolatának feltétele a szöveg, amely szimbólumokat tartalmaz, akciókat ír le és ismerős élettérben zajlik. A szövegek élettörténetek, amelyek mindenki számára nagyjából ismerős jeleneteket ábrázolnak azzal a kitéttel, hogy más-más kulturális szimbólumokat és kódokat tartalmazhatnak, amelyek a valóságról alkotott elképzeléseknek egyéni színezetét adják. Az élettörténetekből következtethetünk a dialógusban lévő egyének társadalmi cselekvéseinek hatásaira vagy hatékonyságára. Kirajzolódik az egyén társadalmi tudatossága is, amely a cselekvéseit és döntéseit befolyásolja, az életvezetését irányítja. Az élettörténetek referenciaként szolgálnak az elbeszélő és a partner kapcsolatában, teret engedve a kölcsönös reflexióknak. A dialógus során megosztott élettörténeti elemek a valósághoz kötődő tapasztalatokból erednek.

Az újkori filozófiai hagyományban és az ebből fakadó egyes jelenkori filozófiai törekvésekben a dialógus-probléma a nyelvi-megismerési struktúrákhoz és folyamatokhoz kapcsolódva jelentkezik. A kommunikáció iránti megnövekedett érdeklődés fokozatosan állította előtérbe az emberi dialogikus megnyilvánulásoknak az interperszonalitás, interszubjektivitás és a társadalmi viszonystruktúrák körében való megalapozottságát, a különböző beszélési és cselekvési módokkal, a hatalomképződés és hatalomgyakorlás nyelvi folyamataival való kapcsolatát (Veress 2001). Ezen a körön belül a dialógus problémája a közlési módok, beszéd-cselekvések problémájaként merül fel, többnyire olyan egymást kölcsönösen kizáró oppozíciók összetevőjeként, mint diskurzus–dialógus, beszélés–beszélgetés. Az episztemológiai hagyománnyal és a nyelv-filozófiai paradigmával szemben a jelenkori filozófia hermeneutikai paradigmája az emberi létezés dialogikus mivoltát állítja a filozófiai vizsgálódás előterébe. A résztvevők köztes tere, a közöttség szférája nemcsak a beszélő és a „dolog” viszonyára, hanem a beszélők egymáshoz való viszonyára, az interperszonalitás és interszubjektivitás szférájára is kiterjed. A partnerszerep tudatos vállalása azt feltételezi, hogy a párbeszédben résztvevő egyén önmagával egyenértékűnek és egyenlő esélyekkel rendelkezőnek tekintse partnerét, s a felek kölcsönösen biztosítsák egymás számára az elismerést. Ily módon válik lehetségessé a különbözők találkozása, az egyenlőtlenek esélyegyenlősége.

Ilyen esetek állhatnak elő az élet különösen deformálódott tartományaiban, például a börtönökben vagy pszichiátriákon. Az értelmezés feladata az értelmezőre hárul, ami azt jelenti, hogy megtanulja megkülönböztetni a saját kontextusértését a szerző vagy beszélő kontextusértésétől. A megértetés horizontját pedig az életvilágok képezik, és a világmegértések szorosan kötődnek cselekvésorientációkhoz.

A filozófián túl a társadalomelméletként fellépő szociológia a cselekvésemélet fogalmait is előszeretettel használja. G.H. Mead nagy társadalomelméleti gondolkodóként olyan paradigmát vezetett be, amely a szimbolikusan közvetített interakciót összefűzi a szerepvállalás mimetikus aktusával, amikor a szubjektum magáévá teszi a másik szubjektum órá irányuló várakozásait (Mead 1973). Mead nem kevesebbet állít, mint hogy csak szocializálódás útján lehet individualizálódás, amelyben a kommunikáció elengedhetetlen. Mead szerint a beszélő és hallgató között a nyelvi kommunikációval attitűdöket is cserélünk. Az attitűdátvétel során egybehangzó értelmezések jönnek létre, az érintkező felek megtanulják a gesztusokat kommunikatív, kölcsönös szándékkal alkalmazni, az interakció résztvevői a gesztusoknak azonos jelentést tulajdonítanak. A kommunikatív cselekvésben a nyelv a megértetés funkcióján túl a cselekvő alanyok célirányos tevékenységeinek összehangolását is végzi, illetve az alanyok társadalmiasításának a közege.

Hiányállapotok a globalizmus hatására

A globalizáció, az emberi létezés komplexitása, a globális világunk és benne az ember társadalmi megfelelése számos többértelmű pedagógiai kérdést is felvet, amelyek megválaszolásában a neveléstudománynak fontos szerep jut. Korunkban – amely a 20. század utolsó évtizede óta gyors ütemben alakult ki és folyamatos átalakuláson esik át – lényeges jelentéssel bíró kifejezések váltak uralkodóvá: globalizáció, tudomány és technológia. Ezek következtében az átlagember életében reflexióként szintén meghatározó jelentésű fogalmak hangsúlyosak: a globalizált világ folyamatai, inkongruencia és ellentmondás, a képességek új rendszere. Jelenünket olyan kifejezésekkel jellemezhetjük, amelyeknek a hatásai az egyén életében visszafordíthatatlanok, amelyek körülöttünk kognitív és etikai változásokat sugallanak (Bauman 2010). Ezen hatások a neveléstudományt is adekvát megoldások keresésére sarkallják. Az oktatásnak a formális és informális képzéseknek a bonyolult világ folyamatait értelmezni képes állampolgárokat kell nevelniük, hogy a globalizált és komplex világ minél teljesebb megértése elérhető legyen számukra. A megváltozott körülmények miatt szükségünk van új nevelésfilozófiai paradigmára, amely például a neurokognitív tudományokon alapszik. Olyan paradigmára lenne szükség, amely a tudásnak és a tudományos megismerésnek számos értelmezése mellett, a globalizált társadalomban élő egyén tudáson alapuló életstílusának minőségén javíthat (Abravanel, D’Agnese 2015). Nem kielégítő számunkra annak a kijelentésnek a teljes elfogadása, hogy a világ olyan mértékben komplex és bonyolult, hogy gátakat szabhat az emberi megismerésnek. A neveléstudománynak feladata, hogy felismerje és rendszerezze azokat a szükséges tartalmakat, módszereket és kompetenciákat, amelyek a komplex világban az egyén eligazodását, önrendelkezését segítik. A kompetenciákat olyan rendszerbe foglalja, amelynek háttérében a kognitív tudományokat találjuk. A kognitív idegtudomány képviselői a tanulás mechanizmusairól számos új eredményt osztanak meg a szakmai közönséggel (Csépe 2011).

Eközben a mai fiatalok generációja a megszokottól eltérő, megváltozott igényekkel jelentkezik, különösen más attitűddel viszonyulnak mind a tárgyi, mind a szociális világukhoz. A filozófusok egyre hangsúlyozzák, hogy az általunk megélt gyors társadalmi átalakulások általában véve és oktatási szempontból nézve is a világhoz való új hermeneutikai hozzáállást igényelik, úgymint a formális képzések tartalmi és módszertani megújítása, az iskolai képzést meghatározó kurikulumok személyre szabott formáinak kidolgozása (Minichiello 2014). Az oktatási rendszerünk által kitüntetett tudás fogalma is átalakulóban, kibővülőben van. A hagyományos tudásfelfogás szerinti oktatás már nem elegendően készíti fel a fiatalokat a versenyképes munkahelyeken történő helytállásra. Vagyis egyenlőtlenséget tapasztalunk a képzések kompetencia értelmezése és a vállalatok igényei között. Az ismeretjellegű tudás mellett a cselekvéssel kapcsolatos, képességjellegű tudás kap jelentős szerepet. Különösen a tudományos és a technikai tudás válik hasznossá, mert ezek együttesével tudja az egyén a globális világ problémáit értelmezni, illetve saját szükségleteit kielégíteni. A tudásnak a problémák értékelésekor vertikálisan elmélyülnie kell lennie, szemben a horizontálisan ma már szinte kezelhetetlen mennyiségű információk befogadásával.

A globalizált gazdasági folyamatok számára kiemelt jelentőségű kreativitás mellett a 21. században az egyén jóval többször kényszerül autonóm döntések meghozására, önálló kezdeményezések kivitelezésére, társadalmi részvételre és együttműködésre.

A felgyorsult és kellően bonyolult gazdasági-társadalmi folyamatok közben egyre több a segítségre szoruló egyén, akire a megélt folyamatok elidegenítőleg hatnak. A kihívásokra kompetenciahiányos bizonytalansággal reagálnak, deviáns utakon próbálnak érvényesülni, és vágyaikat elérni. Kihívás számukra sokszor a generációkon keresztül görgetett és egyre növekvő szegénység, a média sugallta álvalóság és a saját egzisztenciájuk összehangolása, a kulturális szakadékok értelmezése és betemetése. A globális kihívásokra, főleg a hátrányos helyzetű egyének és csoportok esetén, az iskola nyújthatja a legfontosabb kapaszkodót.

Egy sérülékeny társadalmi csoportról

A pszichológia iránt érzékeny antropológusok hangsúlyozzák, hogy a kultúra nem véletlenszerű csoportok együttese, hanem az adott kultúrában a csoportok koherenciát és szervezettséget mutatnak. Történeteik közös elemeket tartalmaznak, a történeteket kölcsönösen megosztják egymással. Így az élettörténetek elemzéséből olyan társadalmi tényezők is kidomborodhatnak (játszmák), amelyeknek jelentős szerepük lehet abban, hogy az adott személy kinek vallja magát, és hogyan cselekszik (Szász 2002). A társadalomtudományos megismerés szempontjából hangsúlyos lehetőség az életvilágok feltárása, megismerése (Habermas 1994). Az életvilág az élettörténetek elemzésével válik összefüggésszerré. Ezért a női fogvatartottak körében a tartalomelemzés a megismerés egyik alkalmazható módja.

A női fogvatartottak állandó és alig változó létszámú populációt képeznek a fogvatartottak körében. Ez a társadalom évszázadok óta meghatározó, de a történettudomány, a jogtudomány, sőt a börtönkutatás részéről is figyelemre alig méltatott csoportja. A 21. század első harmadában, a világtörténelem második nagy női emancipációs hulláma, a családi erőszak és bántalmazás napirendre kerülése idején a téma aktualitása kiemelkedő (Mezey 2012). A fogvatartottak demográfiai adatai alapján elmondható, hogy 2019-ben 7,68% a nők aránya a fogvatartotti populációban, ebben jelentős változás nem tapasztalható az előző évekhez képest (Várkonyi 2020). A nők létszáma 2020-ban 1291 fő volt (Várkonyi 2021). Társadalmi szempontból a női fogvatartotti csoport azért meghatározó, mert a család egyik alappilléreként a kriminalitásuk a következő nemzedék szocializációjában fontos szerepet játszik.

Kutatásunkban a nők helyzetének, mentalitásuknak megismeréséhez 22 fő életinterjúját rögzítettük a Kalocsai Fegyház és Börtönben, 2019-ben. A hosszuidős női fogvatartottak emlékeiben az elzárás előtti cselekmények, események és élmények igen élénken élnek, amelyeket élettörténeteikben elmondanak. Majd mindenki történetében egy mélypont érzékelhető, amit a börtönhöz köthető élmények okoznak. Néhány évig az új, sokkoló és traumatikus élmények hangolják át az emlékeket, az üresség érzése és a befeléfordulás lesz rájuk jellemző, történeteik színtelenné válnak. Majd jó esetben megindul egy újfajta építkezés, az életvilág kereteit a szabadságvesztés, a rezsim tartalmi elemei rendezik át. A prizonizáció mellett a börtönkörnyezetben pozitív lehet a foglalkoztatás és képzések kompetenciafejlesztő hatása, amely a fogvatartotti körben az önhatékonyság érzését fokozza. Az egyén magatartás változásának háttérben az oktatás-képzés hangsúlyossá válik, amely a mentalitás társadalmilag elfogadott normáihoz igazodását eredményezheti.

A mentalitás (gondolkodásmód) fogalmának meghatározása több elmélet felvázolását igényli, amely jelen tanulmányban a terjedelmi korlátok miatt nem lehetséges. Néhány kutató nevét említve már egyes irányzatokat is jelölünk. Revel (1968), Le Goff, Ariés, Burke (1997) és Duby úgy vélekedtek, hogy történetek révén juthatunk közel a mentalitás megértéséhez (Czoch 2006).

- A mentalitástörténet az egyéni helyett a kollektív viselkedésre helyezi a hangsúlyt, és a hétköznapi, illetve elit gondolkodású emberek gondolkodásmódját egyformán értékesnek véli.
- A mentalitástörténeti munkák szerint a társadalmi létezést a kulturális tényezők ugyanúgy befolyásolják, mint a gazdaságiak. Szerintük a kulturális elemek határozzák majd meg a gazdasági és a társadalmi feltételeket.

A számunkra használható mentalitásvizsgálattal a történeti antropológia foglalkozott elsőként az ezerkilencszázas évek végén. Eszerint az egyén viselkedését a gondolkodásmódja határozza

meg, tehát a mentalitásváltozás az életfeltételek változásával függ össze. A minták meghatározzák az azonos társadalmi körülmények között élők beállítódását, amelyek a kulturális kódok által újratermelődnek.

A hosszúidős női fogvatartottak életük jelentős időtartamában tartózkodnak fegyházban/börtönben, ahol a kinti életüktől eltérő feltételek között élnek, rendszeres munkáltatásban, oktatásban és egyéb tevékenységekben vesznek részt. Az évek múltával joggal vizsgálhatjuk meg a fogvatartottak mentalitásváltozását, amelyet az egyéni kompetenciafejlődés idéz elő. Ugyanakkor az életvilág feltárása és a mentalitás megismerése teszi lehetővé akár egy új foglalkoztatási, fejlesztési modell kidolgozását azon női fogvatartotti állomány számára, akik tudatosan készülnek a szabadulásukra, és a reintegrációba is tevőlegesen kívánnak bekapcsolódni. A reintegrációnak nem megtörténnie kell velük, hanem annak sikeres megvalósításában szereplőnek kell lenniük (Di Blasio, Ács-Bíró 2019).

Újabban néhány tanulmány behatóan foglalkozik a hosszúidős fogvatartottak személyiségének és magatartásának jellemzőivel. Kutatások jelzik, hogy az öt évnél hosszabb büntetést töltők között ún. funkcionális pszichoszindróma léphet fel, amely érzelmi, önértékelési zavarokkal, kognitív nehézségekkel, megváltozott realitásérzettel, fokozódó neurotikussággal és agresszióra való hajlammal jár (Bozsó et al. 2018). A fogvatartottak többségéről elmondható, hogy a szocializációs deficitjeik és az alacsony szocioökonomiai státuszuk miatt hiányos megküzdési és döntési mechanizmusokkal rendelkeznek. Antal Szilvia és Solt Ágnes (2013) tanulmányában a veszélyeztető és megóvó tényezőket vizsgálták. Mi is számba vettük a legveszélyeztetőbb tényezőket és a pszichés támaszt nyújtó lehetőségeket (Lásd 1. táblázat). Az időskor és az egészség romlása jelentősen rontja a kilátásokat, azonban minden, ami elősegíti az autonómia és önállóság fejlődését, pozitívan hat a fogvatartottak lelki egyensúlyára, a problémáikkal való megküzdésre.

A büntetés-végrehajtás intézeteiben működő oktatási-képzési formák a börtön szubkultúrája ellen hatnak, illetve a változatos pozitív és fejlesztő hatások megfelelő irányba befolyásolhatják a női elítéltek életstratégiájának, mentalitásának alakulását.

Eredményünk szerint elengedhetetlen és nélkülözhetetlen szerepe van az oktatás-nevelés, foglalkoztatás általi értékeremtésnek/formálásnak. Az elsődleges cél a női fogvatartottak (akik többségében többgyermekes anyák) továbbképzése nemcsak az általános ismeretek, de a készség- és képességfejlesztés területén is. Jelenleg a többségi oktatás mintájára zajlik általános és középiskolai szinten az oktatás, ellenben célzott és módszertanilag adekvát készség- és képességfejlesztésről nem beszélhetünk. A többszörösen hátrányos helyzetű, alulképzett, sajátos nevelési igényű, halmozott problémahálával küzdő felnőtteknek a mentalitásváltozáshoz komplex fejlesztésre van szükségük, amely hosszútávon kapaszkodót jelenthet a szabadulásra való felkészülésben vagy a prizonizáció negatív hatásai elleni küzdelemben.

1. táblázat: A legveszélyeztetőbb tényezők és a pszichés támaszt nyújtó lehetőségek

Veszélyeztető tényezők	Megóvó tényezők
a bűncselekmény feldolgozatlansága, a büntetett kapcsolatos gondolatok	munkáltatás és pénzkereseti lehetőség
a házastársakkal kapcsolatos negatív gondolatok	foglalkoztatás és tréningek
a saját gyermekektől eltiltás, elzárás	kapcsolat a rokonokkal
a kapcsolattartás bizonytalansága	támogatottság és barátság a fogvatartotti körben
szeretetkapcsolat hiánya	iskoláztatás, szakmatanulás
magány és szegénység	a személyes szükségletek figyelembevétele
a zárkatársak egymásra gyakorolt negatív hatásai	kulturális tevékenységek, könyvtárhasználat, önfejlesztés
megküzdési stratégia hiánya	egyházak szerepe
a szabadulás utáni élettől való félelem	személyes tervek a szabadulás utáni életre
a különböző típusú ítéletesek közös zárkában tartózkodása (visszaélésekre ad alkalmat)	a rendszer és rendszeresség fejlesztő hatásai
életcél nélküli zárkatársak, akik nem törekszenek a változásra	szakkörök

Forrás: (Antal, Solt 2013) alapján saját szerkesztés

Záró gondolatok

A bizonytalan jövőről Johan Huizinga gondolatait idézhetjük: minden korszaknak megvannak a jellegzetességei, feszültségei, amelyek abból erednek, hogy a jelen magán viseli az elmúlt korszak kiüresedett értékeit és a jövő még formálódó elemeit. Ez a feszültség táplálja az emberiség deviáns magatartását. Az átlagember az információk tömegét kaotikusnak látja, nem tud értékítéletet mondani, nem találja benne a maga helyét. Tényeket és adatokat lát, összefüggéseket nehezen talál (Huizinga 2016). Felerősödnek olyan negatív tendenciák, amelyek az iskolai lemorzsolódás, iskolai kudarcok arányának növekedéséhez és a társadalmi kohézió és esélyegyenlőség lehetőségeinek gyengüléséhez vezetnek. Az oktatás a civilizált világ válságaira maga is válsággal reagál.

A globalizáció okozta dilemmák megoldásában az oktatás körülményeinek megújítása, a tanári tevékenységek kontextusa igényli a módszertani következetességet. Így létrejöhet a társadalmi valóság és az oktatás kapcsolata, amely figyelembe veszi a különböző sérülékeny társadalmi csoportok igényeit, szükségleteit. A neveléstudomány episztemológiai határait kitérítve a pedagógiai tartalom közvetítésének új stratégiáit kínálja fel, amely a rendszer remélt hatékonyságát növelheti. Csíkszentmihályi (2007) is a neveléstudomány határainak bővítését sürgeti. Az elvont információk átadása helyett valamiféle kockázatvállalásra, a tanultak összehangolására is kell tanítani a nemzedékeket. Az oktatásnak a jó társadalom létrehozására és fenntartására kell törekednie, nem a múlt megoldásait kell örökre intézményekbe falaznia.

Irodalom

- Abravanel, R., D'Agnese, L. (2015). *La ricreazione e finita. Scegliere la scuola, trovare lavoro*. Rizzoli.
- Antal Sz., Solt Á. (2013). A tényleges életfogytig tartó szabadságvesztés-büntetésre ítélték longitudinális vizsgálata. *Börtönügyi Szemle* 1. sz. 65–70.
- Bauman, Z. (2010). *Intervista sull' identità*. Editori Laterza. Roma–Bari
- Boda Zs. (2007). A fejlődés etikája. *Korunk* 18. 5 (2007), 7–28.
<http://epa.oszk.hu/00400/00458/00125/3172.html>. Utolsó letöltés: 2021. 11. 18.
- Bozsó Z., Pappné Baranyi E., Sasvári F. (2018). A hosszú időre elítélt fogvatartottak vizsgálata. *Börtönügyi Szemle* 2018/2. 5–19.
- Burke, P. (1997). Strengths and Weaknesses of the History of Mentalities. In: uő. *Varieties of Cultural History*. Polity Press, 162–183.
- Czoch G. (2006). A mentalitástörténet. In: Bódy Zs., Ö. Kovács J. (szerk.). *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Osiris. 473–500. <https://www.szaktars.hu/osiris/view/body-zsombor-o-kovacs-jozsef-szerk-bevezetes-a-tarsadalomtortenetbe-hagyomanyok-iranyzatok-modszerek-osiris-tankonyvek-2006/?pg=7&layout=s>. Utolsó letöltés: 2021. 11. 18.
- Csépe V. (2011). Valóság vagy álom? A pszichológia és idegtudomány hatása a 21. századi oktatásra. *Magyar Tudomány*. <http://www.matud.iif.hu/2011/09/02.htm>. Utolsó letöltés: 2021. 08. 25.
- Csíkszentmihályi M. (2007). *A fejlődés útjai*. Nyitott Könyvműhely. Bp.
- Di Blasio B., Ács-Bíró A. (2019). Mentalitáskutatás pszichopedagógiai szempontból női fogvatartottak körében. In: Tóth P. et al. (szerk.). *Neveléstudományi kutatások a Kárpát-medencei oktatási térben* pp. 505–519.
https://www.researchgate.net/publication/338149346_Neveléstudományi_kutatások_a_Kárpát-medencei_oktatási_térben_Pedagogical_Research_in_the_Carpathian_Basin_Education_al_Space. Utolsó letöltés: 2021. 09. 30.
- Egyed P. (2010). *Szellem és környezet*. Kolozsvár, Polis Könyvkiadó.
- Elias, N. (1987). *A civilizáció folyamata*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Fehér M. I. (2001). *Hermeneutikai tanulmányok I*. Budapest, L'Harmattan.
- Girard, R. (1961). *Romantikus hazugság és a regény igazsága*. Paris, Grasse.
- Habermas, J. (1994). *A társadalomtudományok logikája*. Atlantisz Kiadó, Budapest
- Heidegger, M. (1989). *Lét és idő*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Huizinga J. (2016). *A középkor alkonya*. Digi-Book Magyarország Kiadó Kft.
- Huntington, S. P. (2008). *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Budapest, Európa Kiadó.
- Kögler, H. H. (1999). *The Power of Dialogue. Critical Hermeneutics after Gadamer and Foucault*. Cambridge; London, The MIT Press.
- Kuhn, T. (2000). *A tudományos forradalmak szerkezete*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Mead, G. H. (1973). *A pszichikum, az én és a társadalom*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Mezey B. (2012). *A fenyegetőházak forradalma. A modern büntetés-végrehajtás alapvetése Európában*. Budapest, Gondolat Kiadó

- Minichiello, G. (2014). *Pensare il conoscere*. Pensa Editore, Lecce.
- Nussbaum, M. C. (1998). Társadalomtudomány női szemmel. *Valóság* 47. 7 (1998), 125–127.
- Pogonyi Sz. (2007). Charles Taylor – filozófia és politika. Doktori Disszertáció. ELTE-BTK, Budapest.
- Revel, J. (1986). Outillage mental. In: Burguiere, A. (szerk.). *Dictionnaire des sciences historiques*. Paris, Presses Universitaires de France, 497–498.
- Sen, A. (1993). Az egyéni szabadság mint társadalmi elkötelezettség. In: Kindler J., Zsolnai L. (szerk.). *Etika a gazdaságban*. Budapest, Keraban Könyvkiadó. 26–44.
- Szasz, T. S. (2002). A viselkedés játékelméleti elemzése. In: uő. *Az elmebetegség mítosza*. Akadémiai Kiadó. 237–251.
- Taylor, Ch. (1979). *Hegel and Modern Society*. New York, Cambridge University Press.
- Taylor, Ch. (1989). *Source of the Self. The Making of the Modern Identity*. Cambridge MA., Harvard University Press.
- Taylor, Ch. (1995). *Philosophical Arguments*. Cambridge MA., Harvard University Press.
- Taylor, Ch. (1997). Az elismerés politikája. In: Feischmidt M. (szerk.). *Multikulturalizmus*. Budapest, Osiris Kiadó-Láthatatlan Kollégium, 124–142.
- Várkonyi Zs. K. (szerk.) (2020). *Börtönstatisztikai Szemle 2020*.
https://bv.gov.hu/sites/default/files/Bortonstatisztikai_Szemle_2020.pdf. Utolsó letöltés: 2021. 09. 24.
- Várkonyi Zs. K. (szerk.) (2021). *A Büntetés-végrehajtási Szervezet Évkönyve*.
<https://bv.gov.hu/sites/default/files/BVOP%20évkönyv%20-%202020.pdf>. Utolsó letöltés: 2021. 09. 24.
- Veress K. (2001). A dialógus mint létforma. *Kellék* 18–20. (2001), 215–227.
<http://kellek.adatbank.transindex.ro/pdf/18-19-20/016Veress.pdf>. Utolsó letöltés: 2019. 04. 02.

Hevesi Tímea Mária

Szegedi Tudományegyetem JGYPK művelődéstudományi Tanszék

ORCID:0000-0002-2727-8200

Szimbólumok és/vagy átmenetek a pedagógiában

Absztrakt

A globalizáció folyamatában a személyes kapcsolatokon alapuló közösségek kialakítása egyre nagyobb feladatot jelent a pedagógusok számára. Az emberi közösségeket átható, összefogó szimbolizációs folyamat miatt a szimbólumok segíthetnek a közösségteremtésben (Kapitány, Kapitány 2020). A szimbólum átmenetet is jelöl, amelyben átalakulás történik (Tánczos 2007), ezáltal elősegíthető a tanulók képességfejlesztése is (Kambouri, Pieridou 2016). Az archetipikus szimbólumok beillesztését már javasolják a pedagógiai munkába (Mayes 2020). A szimbólumpedagógia elnevezést olyan pedagógiai módszer alkalmazására használjuk, mely az analógiás gondolkodásmódon alapul és archetipikus szimbólumok által archaikus élmények megtapasztalására ad lehetőséget (Hevesi 2019). Kutatásunkban a szimbólumpedagógiában rejlő lehetőségeket tárjuk fel.

Kulcsszavak: közösség, átalakulás, archetipikus szimbólumok, szimbólumpedagógia

Abstract

Symbols and/or transitions in pedagogy

In the process of globalisation, building communities based on personal relationships is an increasing challenge for educators. Symbols can help in community building due to the process of symbolisation that permeates and connects human communities (Kapitány, Kapitány 2020). The symbol also marks a transition in which transformation takes place (Tánczos 2007), thus also facilitating the development of learners' skills (Kambouri, Pieridou 2016). The integration of archetypal symbols into pedagogical work has been proposed (Mayes 2020). The term symbolic pedagogy is used to describe the application of a pedagogical method based on analogical thinking and the use of archetypal symbols to experience archaic experiences (Hevesi 2019). In our research, we explore the potential of symbol pedagogy.

Keywords: community, transformation, archetypal symbols, symbol pedagogy

„A szimbólum gondolkodásra készítet.”

(Paul Ricoeur 1960: 60)

Közösségek kialakítása

Az általánosan elfogadott definíció szerint a közösség egy-egy jellemző alapján leírható egyének összességének tekinthető (például mindenki egy bizonyos nyelvet beszél). A filozófiai megközelítés ennél gazdagabban és pontosabban ragadja meg a közösség valódi természetét. A filozófusok gyakran kiemelik a kommunikációt mint a közösség létének alapfeltételét. E megközelítéskor fontos szempont például a tagok egymással való kapcsolata, azaz, hogy milyen módon kommunikálnak az egyének egymással. Jelentős szempont még az elismerési követelmény, azaz, hogy az egyént a csoport tagjainak elegendő számú tagja ismerje el tagként (Neely 2012). Tanulmányunkban a közösséget úgy értelmezzük, mint egymással interakcióban lévő egyének összességét, s célunk annak a vizsgálata, hogy milyen módon lehetséges az interakciók számát növelni és a tagok egymás közötti elismertségét segíteni.

A szociálpedagógia aktuális kutatási témái közé tartozik a közösségek felbomlásának, a társadalmi innovációknak és a közösségfejlesztés lehetőségeinek vizsgálata (Kozma 2020). Kozma (2019) a társadalmi innovációt közösségi tanulási folyamatként is értelmezte, melynek során új problémamegoldó eljárásokat kell fölfedezniük a közösségeknek és vezetőiknek. Innováció szerint akkor keletkezik, amikor a régi módon a közösség már nem képes megoldani a problémáját, és a probléma megoldásához kitalál valami újat. Ahhoz, hogy társadalmi innovációvá válhasson, szükséges, hogy ezt az újat sikeresen alkalmazzák, egyre többen elfogadják, és ez az új beilleszkedik a közösség tudáselemei közé (Kozma 2019). A nevelés-oktatás-képzés területén a közösségnek, közösségfejlesztésnek kiemelkedő szerepe van. Ha belegondolunk abba, hogy a munkavállalói, innovációs és vállalkozói kompetenciák fejlődése mennyire függ attól, hogy az egyén tud-e jól együttműködni, kommunikálni másokkal, akkor egyértelművé válik, hogy a közösségnek milyen jelentős a szerepe az egyén társadalmi beilleszkedésében.

A globalizáció folyamatában a személyes kapcsolatokon alapuló közösségek kialakítása egyre nagyobb feladatot jelent a pedagógusok számára. Új utakat szükséges keresni (Di Blasio 2020), vagy elfeledett, már régóta (be)járt utakat újból felfedezni. Az emberiség történetével egyidős a szimbólumok története, melyek évezredek óta olyan közösségi jelek, kommunikációs eszközök voltak, melyek biztosították a közösség egységét, stabilitását. A szimbolikus jelenségek vizsgálatával évtizedek óta foglalkozó Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor (2020) szerint az emberi közösségeket átható, összefogó szimbolizációs folyamat miatt a szimbólumok segíthetnek a közösségteremtésben. A szimbolizációs folyamat során a szimbólumokat nem egy relatíve rögzült jelentésben értelmezzük, hanem – Kapitány és Kapitány (2008) megközelítése alapján – a létrejöttükben, az adott pillanatban, az adott kultúra minden tagja által másként gyakorolt használatukban figyeljük meg. Ennek megfelelően értelmezésünkben a szimbólum – kötött jelentése mellett – egy mindig nyitott rendszert is jelent. A szimbólumoknak ez a nyitottsága, rugalmassága teszi lehetővé, hogy alkalmazzuk azokat különböző pedagógiai helyzetekben, feladatokban és – legfőképp – játékokban.

A szimbólumok közösségteremtő ereje

A nevelés-oktatás-képzés fogalomköre egyre inkább összekapcsolódott a 21. század elején készült, az Európai Unió állásfoglalásán alapuló egész életen át tartó tanulásról szóló stratégiával (*lifelong learning*), melyben az ismeretek átadása helyett a kompetenciák fejlesztése vált hangsúlyossá. A *lifelong learning* fogalma már átmenetről, átalakulásról szól, amely egy olyan, egész életen át tartó folyamatot jelöl, melyben a megszerzett tudást folyamatosan, új helyzetekben szükséges értelmezni és alkalmazni. A szimbólumoknak is különböző értelmezési rétegei vannak, mely jelentésrétegek fokozatos feltárulása, értelmük megsejtése, s ezáltal a személyiség lassú átalakulása élethosszig tartó folyamatot jelent. A szimbólumok éppen ezért alkalmasak arra, hogy a nevelés-oktatás-képzés területén – alkalmazkodva a célcsoport életkorához, problémáihoz, érdeklődéséhez, motivációs bázisához – a bölcsődei ellátástól kezdődően egészen az emberi élet végéig segítségünkre legyenek a közösségfejlesztő tevékenységünkben. De miben is rejlik a szimbólumok „közösségszervező” ereje?

A szimbólum (*szümbolon*) görög eredetű szó, melynek jelentése: melléállítás, összevetés, egybeesés, ráismerési jel. Olyan jel, mely a felismerést lehetővé teszi: valami kettévágott, de összeilleszthető tárgy, melynek egy-egy felét más-más személy őríz (Pál, Újvári 1997: 3). Faragó (2011) szerint a szimbólum két egyenrangú elem egységben való kiteljesedését sugallja. Valószínűnek tartja, hogy „az ember azért alkotta meg a szimbólumokat, hogy jelezze vele a tudatosan megtapasztaltat, de más módon kifejezhetetlent: az emberi tudatnak olyan állapotát és lehetőségét, amelyre nincs szó – legfeljebb kép – aminek megértése már kulcs is lehet a megtapasztaláshoz” (Faragó 2011: 3). A szimbólum szó már önmagában is egységesülésre törekvést fejez ki, a két rész összeilleszthetősége által. Az előzőekben leírtak alapján úgy is megközelíthető a szimbólum, mint amelynek egyik felét a szimbólumot értelmező egyén alkotja, a másik fele pedig egy közösségi/kollektív/transzcendens tapasztalatot, tudást jelent, melyhez kapcsolódik az ember. Ezáltal a szimbólum az egyén számára jelentheti a következőt: „közösségben lenni” egy nagyobb egységgel, amelyben megtapasztalhatóvá válik a valahova tartozás érzése.

Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor (2017) is úgy vélik, hogy a szimbólum fogalmába beletartozik az a jelentés, mely szerint a szimbólum valaminek másvalamivel való összekapcsolásáról

szól. A téma kifejtésekor a szimbólumkutatók idézték Raymond Firth és Claude Lévi-Strauss gondolatait. Lévi-Strauss szerint a szimbolizáció „párbeszéd ember és ember között, szimbólum és jel minden, ami közvetítőként ékelődik két alany közé” (Lévi-Strauss 2001 II/18). Firth szimbolizáción a következőt érti: „az egyik dolog egy másik dolgot képvisel (reprezentál), és a köztük lévő kapcsolat általában a konkrét és az absztrakt, a különös és az általános viszonya. Ez a kapcsolat olyan, hogy a szimbólum önmagában képesnek tűnik olyan hatások létrehozására és befogadására, melyek (...) gyakran magas érzelmi töltésűek” (Firth 1973: 15–16).

A szimbolikus jelenségek vizsgálatával foglalkozó kutatók a szimbólumoknak fontos szerepet tulajdonítanak a csoportképződés, a csoportalakulás folyamataiban. Meglátásuk szerint a szimbolizációt áthatja az ember közösségi meghatározottsága, ennek köszönhetően jelentős szerepe van a szocializációban (Kapitány, Kapitány 2020). A szociálpedagógiai színtereken kutató Kozma (2019) a közösségi tanulás mechanizmusát vizsgálva eljutott a csoporttanulás dinamikájáig. Csoporttanulásnak nevezi a csoportokban lejátszódó folyamatot, ahol minden csoporttag folyamatosan tanul; miközben minden csoporttag egyszerre válik tanítónak is. Ezáltal a „tanuló” és a „tanító” szerepei folyamatosan és kölcsönösen cserélődnek. Megfigyelhető ebben az elméletben, hogy mennyire fontos a kapcsolat, a kölcsönösség, az interakció a csoporttagok között a csoporttanulás folyamatában. A kapcsolatokat, kapcsolódásokat kialakítását segítő szimbólumokkal való tevékenység során, a szimbolizációs folyamat miatt a csoporttagok közötti kölcsönösség, kapcsolat erősödhet, ezáltal elősegítve a csoportképződést. A jelképeken alapuló kommunikáció, a tanítás és tanulás ezen formája az emberi közösségek fennmaradásával és az emberi kultúra megőrzésével, áthagyományozásával és továbbfejlődésével is szorosan összefüggnek. A szimbólumok közösségteremtő hatásuk mellett – Újvári (2015) megállapítása szerint – üzeneteket hordoznak az elkövetkezendő generációk számára, melyek értelmezése segíti a szimbolikus gondolkodás kialakulását.

A szimbolikus gondolkodás, Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor (2017) véleménye alapján egyrészről – az egyes fogalmak körülhatároltságát oldandó – mindig a korábbi, holisztikus valóságfelfogáshoz való visszakanyarodást használja fel, másrészről pedig azt biztosítja, hogy az egyén kapcsolódjék az embertársaihoz. Ebből adódóan a szimbolikus gondolkodás összetevőjének a holisztikus gondolkodást és az ember társadalmiságát tartják. Friedhart Klix (1985) megállapítása szerint a szimbolikus gondolkodás már nem az eredeti szemléleti egység, hanem az ahhoz való visszakapcsolódásnak az eszköze: az archaikus gondolkodás foglalja magába „az embernek a természettel, valamint létének szociális viszonyaival való kognitív, szimbólumok közvetítette kölcsönhatásainak legkorábbi formáit” (Klix 1985: 159). A továbbiakban megvizsgáljuk, hogy mi lehet a szerepe az archaikus tartalmaknak a szimbólumokkal való tevékenységeinkben.

A szimbólumok archetipikus tartalma és az archetipikus szimbólumok

Az archaikus szó az arché szóból ered, a magyar nyelv értelmező szótára szerint valamely kultúrának kezdeti, rendszerint történelem előtti szakaszával kapcsolatos; (ős)régi (Bárczi, Ország 1959–1962). Az archaikus társadalmakban élő ember Eliade (2006) megállapítása szerint egységben élt a világgal. A vallástörténész szerint az archaikus társadalmakban a szimbólum, a rítus és a mítosz a maguk sajátos módján a kifejeznek a dolgok végső valóságáról egy olyan egybefüggő rendszert, amely egyfajta metafizikát alkot (Eliade 1998). Az ősi egység kifejeződése korunkban a holisztikus látásmódban jelenik meg. Megfigyelhető például az archaikus elemek és a holisztikus szemléletmód összekapcsolása a néprajzkutatás (Molnár 2014), a valláskutatás és a kulturális antropológia (Malinowski 1944 1972) területein. Az archaikus gondolkodás néhány jellemző sajátossága a következő: az egyén és a természet nagyfokú integrálódása; az egyén és a társadalmi közösség, személy és törzs szoros összefonódása; a nagyfokú emocionális érzékenység és affektív reakciókészség és a nagyfokú képszerűség, melyek az ismeretlent, az új természeti eseményeket, hatásokat és jelenségeket a már ismert analógiájára interpretálják (Klix 1985: 159–161).

Jung (2005) felismerte, hogy a különböző vallási formák alapját képező közös ősi képzetek az emberi lélek archetipikus tartalmai. Az archetipus szó etimológiáját tekintve – Jung (2011) megfogalmazásában – az *arché* (kezdet) és a *typos* (típus) szavak összetétele, melynek jelen-

tése ősképp. Az archetipikus szimbólumok szoros kapcsolatban állnak az archetipikus játékokkal, hiszen – Tánczos Vilmos (2007) néprajzkutató meglátása szerint – abból erednek, annak egyfajta kifejeződése. Huizinga (1938/1990) úgy véli, hogy az emberi világ nagy archetipikus tevékenységeit kezdettől fogva áthatotta a játék, melynek jelentős szerepe van a kultúrák kialakulásában. Azok a játékok, amelyeket régtől fogva, a világ minden részén lényegileg hasonló módon játszanak a gyermekek, archetipikusnak nevezhetők. Pozsár és Rózsa (2016) kultúrantropológusok szerint azok a játékok, amelyek archetipikusnak mondhatók, sok, élményt nyújtó elemet tartalmaznak. A különböző népcsoportok évszázadokon keresztül kikristályosodott hagyományokban és rítusaiban számtalan ősi játék felfedezhető. Ilyen például, mikor a felnőttek gyermekeiket ősi rigmusokra, népi gyermekdalokra altatják, nyugtatják, vidítják, miközben jobbra-balra döntögetik, összekulcsolt karjaikon hintáztatják őket (Szvatkó 2012; Pozsár, Rózsa 2016). Huizinga (1938/1990) úgy véli, hogy az ember transzcendenciával való kapcsolata is megjelenik az ősi játékokban. Például az énekekben vagy a táncban, melyek az ember kultikus tevékenységeihez is szorosan hozzátartoztak.

A szimbólumokat, és a hozzájuk kapcsolódó jelenségeket kutatók gondolatai alapján feltételezhetjük, hogy az archetipikus szimbólumokkal való tevékenységek erősítik az emberek közötti kapcsolatokat, ezáltal segítve a csoportképződést; élményt nyújtanak; megjelenik bennük a transzcendenciával való kapcsolat; holisztikus látásmódra nevelnek és szerepet játszanak az emberi kultúra megőrzésében. Mindezekből adódóan az archetipikus szimbólumokat megjelenítő archetipikus játékok, feladatok, helyzetek beillesztését javasolják a pedagógiai munkába (Mayes 2020). Kambouri és Pieridou (2016) úgy vélik, hogy a szimbólumok pedagógiai alkalmazása által elősegíthető a tanulók képességfejlesztése is. A következőkben egy pedagógiai modell felvázolására vállalkozunk, melyre a továbbiakban szimbólumpedagógiaként utalunk.

A szimbólumpedagógia

A szimbólumpedagógia megalapozásáról, bevezetéséről szóló tanulmányban (Hevesi 2019) részletesen tárgyaltam a szimbólumpedagógia elméletét, s bemutattam a témához kapcsolódó feltáró kutatást. Jelen tanulmányban ezért csak röviden körvonalazom a szimbólumpedagógia elméleti kereteit és az ahhoz kapcsolódó feltáró kutatás eredményeit.

A szimbólumpedagógiai modell elméletének körvonalazásánál elsőként utalnánk az előzőekben leírtakra, melyek szerint a kulturális antropológia kutatói az emberi gondolkodásmód alapvető sajátosságának tartják a (jel)képek és analógiák használatát (Malinowski 1944, 1972; Klix 1985; Pál, Újvári 1997; Pozsár, Rózsa 2016; Kapitány, Kapitány 2020). A szimbolikus antropológia képviselői is kiemelik a jelképek azon szerepét, mely szerint használatuk a kultúrákban az identitás megerősítését jelenti, mert a közös jelrendszer összefogja az egyéneket, lehetővé teszi az együttműködést, s ennek a közvetítésével kommunikálhatnak az emberek (Geertz 1973; Hoppál et al. 1995). Az intelligencia fejlődéstörténetét elemző evolúcióbíológus, Calvin úgy véli, hogy az emberi intelligencia „az analógiák, metaforák, hasonlatok, példázatok és gondolati modellek világa” (Calvin 1997: 106). A sokféle szituációban előhívható, alkalmazható tudásrendszer kiépítéséhez Nagyné (2006) fontosnak tartja az analógiás gondolkodásmódot, mely hatékonyan segíti az előzetes ismeretek és az új ismeret közti kapcsolatok kiépítését. Mindezeket kiegészítve a szimbólumok gyakorlati alkalmazásával kapcsolatban – az előző fejezetben – leírtakkal, alakítottuk ki szimbólumpedagógiai modellünket. A szimbólumpedagógia elnevezést a továbbiakban olyan pedagógiai módszer alkalmazására használjuk, mely az analógiás gondolkodásmódon alapul és archetipikus szimbólumok alkalmazásával archaikus élmények meg tapasztalására ad lehetőséget.

A szimbólumpedagógiát tárgyaló koncepciónkban archaikus élmény alatt olyan ősi tapasztalatot értünk, mely már az újkőkortól kezdve az ember jól-létének megteremtéséhez kapcsolódott. Pedagógiai modellünkben az archaikus élmény a személyiség kiteljesedését szolgáló ősi/természetes és pozitív tapasztalat, melyben megjelenhetnek a társas jóllét dimenziói: pozitív érzelmek, együttműködési készség és spiritualitás. Az archaikus élmény jellemzője az öröm, amely az élmény újra átélésére ösztönöz és sajátossága – archaikus, többdimenziós volta miatt – a holisztikus jellege (Hevesi 2019).

A szimbólumpedagógia körvonalazásánál szükségesnek tartjuk kiemelni a spiritualitás dimenziójának a jelentőségét. Ennek a dimenzióknak a vizsgálata fontos, eddig kevésbé tárgyalt összefüggésekre hívja fel a figyelmet. A speciális pedagógiával foglalkozó Vašek (2009) a transzcendentális szükséglet figyelembevételét fontosnak tartja az ép és a sérüléssel élő egyének személyiségének fejlődésében. A teológus Rahner (1983), a vallástörténész Eliade (1998) és a filozófus Buber (1991) munkáikban a transzcendentalitásra való nyitottságot az ember részének tekintik, mely által az ember rásejt a létre. Teológiai megközelítésből transzcendentális tapasztalatnak nevezik „a megismerő szubjektumra jellemző, nem tematikus és minden szellemi megismerő aktusban benne levő, szükségszerű és elkerülhetetlen tudását önmagáról, valamint nyitottságát minden lehetséges valóság korlátlan horizontjára” (Rahner 1983: 36). A pozitív pszichológia képviselői közül Seligman transzcendencián olyan érzelmi erősségeket ért, melyek „túlmutatnak rajtunk, és összekapcsolnak valami nagyobb, állandóbbal: a többi emberrel, a jövővel, az evolúcióval, az istenivel és az univerzummal” (Seligman 2011: 266). Csíkszentmihályi (2015) a flow állapotában elérhető boldogságról ír, mely állapotban szerinte az emberek nyitottakká válnak a transzcendens valóság felé. A pszichológus úgy véli, hogy a flow létrejötte belső harmóniát idéz elő, és ez az állapot újra átélésre ösztönöz. A transzcendentalitásra való nyitottság léte, igénye, figyelembevétel – jelen korunkban – egy újabb pedagógiai lehetőség a csoportképződés segítésére, közösségek kialakítására. A szimbólumokkal való tevékenység magában hordozza, szinte „felajánlja” a transzcendentális tapasztalatok megszerzésének lehetőségét, ezért mindenképpen érdemes figyelembe venni ennek a területnek a létét, jelentőségét és a benne rejlő fejlesztési alternatívákat.

A szimbólumpedagógia gyakorlati megvalósítása

A szimbólumpedagógia alkalmazása azt jelenti, hogy egy-egy pedagógiai szituációban archaikus élményt megjelenítő, archetipikus szimbólumokat tartalmazó játék-, illetve feladatelemekeket illesztünk be. Ezek a játékok, feladatok lehetnek egyrészt élményterápiás elemeket tartalmazók, melyekhez a következő terápiákból meríthetünk ötleteket: művészeti terápiák (pl. zeneterápia, művészeti pedagógiai terápia, táncterápia), meseterápia, szenzoros integrációs, lovas- és kutya asszisztált terápia stb. Másrészt terápiás háttér nélkül alkalmazott archetipikus szimbólumok/játék-elemek. Például: körrel kapcsolatos játékok; földdel, tűzzel, vízzel, magokkal, növényekkel, kavicsokkal való játékok, illetve feladatok.

A szimbólumpedagógiát alkalmazhatónak véljük azokban az esetekben, amikor egy adott csoport (pl. osztály, csapat, évfolyam) közösséggé formálását szeretnénk elősegíteni, illetve a közösségbe szeretnénk illeszteni azt a személyt, akit kiközösítettek a társai. További célja a szimbólumpedagógiának, hogy segítse a társas jóllét megteremtését olyan kortárs közösségekben, melyekbe a tipikustól eltérő viselkedésű gyermeket, tanulót, fiatalot szeretnénk integrálni. A szimbólumpedagógia gyakorlati alkalmazását egy feltáró kutatás (Hevesi 2019) során vizsgáltuk meg.

Ebben az autizmusra utaló viselkedést mutató gyermekek integrációja során vizsgáltuk meg kortárs közösségeikben a társas jóllét megteremtésének lehetőségeit. A velük való pedagógiai/gyógypedagógiai tevékenységünk – tizenkét év – tapasztalata segítette kutatásunk elméleti és gyakorlati kereteinek a megalkotását. Azért vizsgáltuk az autizmusra utaló viselkedést mutató gyermekeket, mert az autizmussal élők számára nagyon nehéz a kortársak közé beilleszkedni, mert viselkedésbeli furcsaságaik miatt kortársaik csúfolhatják, bántalmazhatják, kiközösíthetik őket (Hevesi 2019). Hudson és munkatársai (2018) kutatása szerint az autizmussal élő személyek a tipikusan fejlődő egyénekhez képest négyszer nagyobb valószínűséggel tapasztalják meg a depressziót életük során.

Kutatásunk eredményei azt jelzik, hogy gyermekközösségekben, a vizsgálatunkba tartozó óvodáskorú gyermekeknél az archaikus élmények hozzájárulhattak társas jóllétük megteremtéséhez. Ajánlasként megfogalmazhatjuk az autizmusra utaló viselkedést mutató óvodáskorú gyermekeknél az archaikus élményt nyújtó játékok rendszeres alkalmazását, illetve az ezekhez szükséges eszközök biztosítását szabad játékhelyzetben és csoportos foglalkozáson. Emellett javasoljuk – archaikus élmények megtapasztalásának a lehetőségét felkínálva – a fokozatosság elvének a figyelembevételét a gyermekekkel való kapcsolat kialakításának folyamatában (először az akklimatizáció időszakának, majd szabad játékhelyzetnek a biztosítása, s ezt követően

a csoportfoglalkozás megvalósítása). A kutatás további tapasztalata az, hogy a zenei hatások méréséhez finomabb mérőeszközöket szükséges kidolgozni, valamint az emocionális tényezők árnyaltabb kategorizációja érdekében a határtudományok területein érdemes mélyebb ismereteket szerezni. A háttér adatok eredményeiből következtethető a korai ellátásban történő, csoportos formában is megvalósítható fejlesztés fontossága (Hevesi 2019).

A feltáró kutatást követően az általános iskolai ellátásban részesülő gyermekek részére is összegyűjtöttük azokat a játék-, illetve feladatelemeket, melyeket alkalmazni lehet a szimbólumpedagógia modellje szerint. Ezek a játék- és feladatelemek egy-egy tantárgyhoz kapcsolhatók, s ezáltal illeszthetők be az oktatásba. A játék és feladatelemek felhasználásakor szükséges figyelembe venni a tanulók életkorát, érdeklődését, s egyéb speciális igényeit (pl. autizmussal élő tanulóknál az ingerekhez való fokozatos hozzászoktatás). Példák a szimbólumpedagógia játék és feladatelemeire, és azoknak az oktatáshoz való kapcsolódásához:

- *Ősállapot megjelenítése: barlang-élmény (születés)*
Megvalósítása: egy csendes, elkerített, fedett zug készítése az osztályteremben.
Célja: elvonulás, megnyugvás, erőgyűjtés, feszültségek oldódásának elősegítése, személyes kompetenciák kialakításának segítése.
Kapcsolódó tantárgyak: bármelyik órán.
- *Első tapasztalatok a világról, a kapcsolódásról: az érintés*
Megvalósítása: különböző anyagú szövetek, tárgyak elhelyezése egy táblán, faliszőnyegen, dobozban.
Célja: taktilis tapasztalatszerzés a világ különbözőségéről, változatosságáról, különlegességéről. A félelem leküzdése és az érdeklődés felkeltése az új dolgok felfedezése iránt. A tanulás kompetenciáinak fejlesztése.
Kapcsolódó tantárgyak: vizuális kultúra, környezetismeret, fizika stb.
- *Első tapasztalatok a világról, a kapcsolódásról: a hangok*
Megvalósítása: saját testet, testrészeket felhasználva hangok teremtése.
Célja: hangokkal való kommunikáció az osztálytársak között, a tanulás kompetenciáinak fejlesztése.
Kapcsolódó tantárgy: ének-zene.
- *Első tapasztalatok a világról, a kapcsolódásról: az illatok*
Megvalósítása: gyógy- és fűszernövények megkülönböztetése az illatuk alapján.
Célja: a finomabb, árnyaltabb ingerek felismerése, differenciálása, tudatosítása, a tanulás kompetenciáinak fejlesztése.
Kapcsolódó tantárgyak: környezetismeret, természettudomány.
- *Első tapasztalatok a világról, a kapcsolódásról: a látvány*
Megvalósítása: különböző természeti tájakat (pl. tenger, hegy, mező, erdő, folyó, égbolt) ábrázoló képek megtekintése.
Célja: a természet sokszínűségének és szépségének a felismerése, a tanulás kompetenciáinak fejlesztése.
Kapcsolódó tantárgyak: vizuális kultúra, környezetismeret, természettudomány.
- *Első tapasztalatok a világról, a kapcsolódásról: az ízlelés*
Megvalósítása: különböző színű, állagú, illatú zöldségek és gyümölcsök megkóstolása.
Célja: nyitottság kialakítása a szokatlan és újszerű tapasztalatok megszerzése iránt, a tanulás kompetenciáinak fejlesztése.
Kapcsolódó tantárgyak: környezetismeret, kémia.
- *A világ részeként: a valahová tartozás érzése*
Megvalósítása: fa rajz, melynek levelein az osztály tagjainak fényképe, neve; tengerben különféle halak képe; dzsungelben különböző állatok képe (mindegyik élőlény egy-egy osztálytársat jelez); a Föld térképén az ország jelölése; a Naprendszerben a Föld jelölése; stb.
Célja: identitás, helyes önismert, személyes és társas kapcsolati kompetenciák kialakításának segítése.
Kapcsolódó tantárgyak: magyar nyelv és irodalom, hon- és népismeret, történelem, földrajz.

- *A világ aktív résztvevőjeként: mozgás, mozdulatok*
Megvalósítása: szenzoros integrációt segítő játékok (pl. ugrálás, forgás, hintázás), közös mozdulatsorok, tánc.
Célja: mozgással kapcsolatos pozitív élmények megtapasztalása, pozitív testkép kialakítása, önfogadás, önbizalom növelése, testtel való kommunikáció tudatosítása, összehangolódás megtapasztalása, együttműködés és alkalmazkodás kialakítása, személyes és társas kapcsolati kompetenciák fejlesztése.
Kapcsolódó tantárgyak: vizuális kultúra, testnevelés.
- *A világ aktív alakítójaként: alkotó tevékenységek*
Megvalósítása: népművészeti alkotások és technikai eszközök elkészítése, drámajáték, művészeti alkotások létrehozása (zene, festés, film, vers, novella, tánc koreográfiák stb.).
Célja: feszültségoldás; önbizalom fejlesztése; helyes önértékelés kialakítása; tehetség gondozás; digitális és kommunikációs, matematikai és gondolkodási, munkavállalói, innovációs és vállalkozói, illetve a kreativitás, a kreatív alkotás, önkifejezés és kulturális tudatosság kompetenciák fejlesztése.
Kapcsolódó tantárgyak: technika és tervezés, matematika, fizika, vizuális és digitális kultúra, magyar nyelv és irodalom, ének-zene, dráma és színház.
- *Közösségben a világ többi élőlényével: az állatok*
Megvalósítása: kutyával, lovakkal való kapcsolatfelvétel gyakorlása.
Célja: kommunikációs kompetenciák fejlesztése.
Kapcsolódó tantárgyak: környezetismeret, természettudomány, biológia.

A szimbólumpedagógia megvalósítására nagyon sok egyéb példa is felsorolható. Az egyes tantárgyakhoz illeszthető játék és feladatelemek egy kézikönyvben lesznek összegyűjtve (a kézikönyv kidolgozása folyamatban van). A szimbólumpedagógia egy holisztikus szemléletet jelent, ezáltal a szimbólumpedagógia használata – a játék és feladatelemek ismeretén túl – a holisztikus szemlélet gyakorlatban történő megtapasztalását is szükségessé teszi a szimbólumpedagógiát alkalmazni kívánók számára.

A szimbólumpedagógia megismertetése a felsőoktatásban

Az előzőekben leírtakból következik, hogy a szemléletformálás alapvető fontosságú a szimbólumpedagógia megismertetésekor. A szimbólumpedagógia közvetítéséhez és megértéséhez szükséges holisztikus szemléletmód megtapasztalását tréninggyakorlatokon keresztül érdemes megvalósítani. A tréninggyakorlatok során a résztvevők saját élményt tudnak szerezni a szimbólumpedagógia eszköztárából. Emellett a tréninggyakorlatok alkalmasak az attitűdformálásra, hiszen a gyakorlatokban való részvétel a résztvevőknek a teljes személyiségét szólítja meg. A tréninggyakorlatok során a résztvevők megtapasztalhatják a közösséggé formálódás élményét, ami a szimbólumpedagógia alkalmazásának az egyik legfontosabb eredménye lehet. A tréninggyakorlatok három alkalommal történnek, melyek sorrendben a következők:

1. Szemléletformálást célzó tréninggyakorlatok (teljes csoport aktivizálása).
2. Ismeretanyagot megismertető tréninggyakorlatok (3–4 fős csoportokban).
3. Gyakorlati alkalmazást segítő tréninggyakorlatok (egyéni feladatmegoldás).

Példák a szemléletformálást célzó tréninggyakorlatokra

- Egy népmese meghallgatása után a résztvevők kiválasztják azt a szereplőt, akivel azonosulni tudnak. Beszélgetés a mesebeli és életviteli szerepekről.
- Mandala készítése/festése – csend gyakorlat. Beszélgetés a mandala készítése közbeni gondolatokról.
- Kör alakú tér kialakítása után „állókép” készítése. A résztvevők elhelyezkednek a térben, s pár percre megmerevednek. Beszélgetés egy közösségben betöltött helyünkről, pozícióinkról.
- Kavicskép készítése. Mindenki választ magának egy kavicsot és elhelyezi egy kerek asztalon. Beszélgetés az önismeretről.
- Közös zenélés. Zeneeszközök vagy saját maguk által előállított hangok (pl. csettintés, kopogás, taps) által közös zene létrehozása. Beszélgetés az összehangolódásról, alkalmazkodásról.
- Kutyával asszisztált foglalkozás. Beszélgetés az állatokkal kapcsolatos élményekről.

- Tűzrakás, tűzgyújtás (amennyiben kivitelezhető). Beszélgetés a melegről, fényről, közösségről.
- Közös „tánc”, mozgás. Beszélgetés a mozdulatok általi önkifejezésről, az összehangolódásról.
- Famag ültetése. Beszélgetés a fákról, szerepükről a mesékben, mondákban, jelen életünkben.

A tréninggyakorlatokat az átélt élmények megbeszélése követi, mely lehetőséget ad a résztvevők számára az önkifejezésre, az önismeret fejlesztésére és segíti a különböző nézőpontok megértését, elfogadását.

Példák az ismeretanyagot megismertető tréninggyakorlatokra

Ezekhez a csoportokban elvégzendő gyakorlatokhoz segédanyagként egy kézikönyvet kapnak a résztvevők. Ebben a kézikönyvben fel vannak sorolva a pedagógiai munkában alkalmazható archetipikus szimbólumok a jelentésükkel és feladat-ötletekkel együtt. A csoportok feladata, hogy összegyűjtsék az adott tananyagba illeszthető szimbólumpedagógiai elemeket. A feladatvégzésnél – a csoportok érdeklődéséhez, szükségletéhez alkalmazkodva – megadott korosztályt, fogyatékoság típusát, nemzetiséget stb. szükséges figyelembe venni. A csoportok például a következő tananyagokhoz gyűjthetnek szimbólumpedagógiai elemeket:

- Testnevelés
- Történelem
- Matematika
- Vizuális kultúra
- Biológia
- Ének-zene stb.

Gyakorlati alkalmazást segítő tréninggyakorlatok

A harmadik szakaszban a szimbólumpedagógia gyakorlati alkalmazására van lehetőség, mely egyéni feladatmegoldást igényel. A harmadik alkalomra minden résztvevő előre elkészít egy óratervet, mely 20 perces időtartamú órát ír le és szimbólumpedagógiai elemeket tartalmaz. A harmadik alkalommal minden résztvevő a teljes csoport előtt megtartja a gyakorló óráját. Minden egyes gyakorlati órát megbeszélés követ.

Záró gondolatok

A bemutatott pedagógiai modellünkön kívül a közösségfejlesztésnek számos egyéb módja is van, melyek hatékonyak és jól alkalmazhatók. A szimbólumpedagógia módszerének kidolgozásánál olyan szempontokat vettünk figyelembe, melyek a jelen kor kihívásaira is reflektálnak.

Az első fontos szempontunk, hogy olyan játékokat, feladatokat alkalmazzunk, melyek megvalósítása nem jár jelentős anyagi befektetéssel, ezért megvalósítható a többségi nevelés-oktatás-képzés keretein belül is.

Másik meghatározó szempontunk a multikulturális nevelés, melynek fő célja Banks és Banks (2001) megfogalmazása alapján: az egyenlő nevelési-oktatási lehetőségek biztosítása a különböző rasszokhoz, nemekhez, etnikai és kulturális csoportokhoz, s az eltérő szociális osztályba tartozó diákok számára. A multikulturális nevelés legfontosabb céljai között szerepel szerintük az, hogy hozzásegítsük a tanulókat olyan tudáshoz, attitűdökhöz és képességekhez, amelyek a különböző csoportokból származó emberek közötti interakciók, a kommunikáció sikeres működéséhez szükségesek.

Harmadik szempontunk a környezeti/fenntarthatóságra nevelés. Korunkban, a fenntartható társadalom megteremtése az emberiség jövőjének egyik legfontosabb feltétele. A fenntarthatóság pedagógiája széles dimenziókat foglal magába, például a bolygó élővilágának, természeti erőforrásainak megőrzését, a különböző etnikai és kulturális csoportok fenntartható együttélését.

A 21. század kihívásaira, a felmerülő problémák megoldási alternatíváinak a megtalálására kellene felkészíteni a jövő nemzedékeit. Ebből adódóan a szemléletváltás egyre szükségesebb

mindazok számára, akik a nevelés-oktatás-képzés területein dolgoznak. Az archetipikus szimbólumok segíthetik a szemléletváltás folyamatát, átmenetét, hiszen magukban hordozzák az egyszerű kivitelezhetőség, multikulturalitás és fenntarthatóság kritériumait.

Irodalom

- Banks, J. A., Banks, C. A. M. (szerk.) (2001). *Handbook of Research on Multicultural Education*. Jossey-Bass. San Francisco.
- Bárczi G., Országh L. (szerk.) (1959–1962). *A magyar nyelv értelmező szótára*. Akadémiai Kiadó. Budapest. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-magyar-nyelv-ertelmezo-szotara-1BE8B/a-a-1BFAF/archaikus-1DF1E/>. Utolsó letöltés: 2020. 07. 15.
- Buber, M. (1991). *Én és Te*. Európa Könyvkiadó. Budapest.
- Calvin, W. H. (1997). *A gondolkodó agy. Az intelligencia fejlődéstörténete*. Kulturtrade. Budapest.
- Csikszentmihályi M. (2015). *Flow. Az áramlat. A tökéletes élmény pszichológiája*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Di Blasio B. (2020). New methods of special education. *Hungarian Educational Research Journal*, 10(2) <https://akjournals.com/view/journals/063/10/2/article-p172.xml>. Utolsó letöltés: 2021. 08. 30.
- Eliade, M. (1998). *Az örök visszatérés mítosza*. Európa Könyvkiadó. Budapest.
- Eliade, M. (2006). *Vallási hiedelmek és eszmék története*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Faragó F. (2011). A szimbólumok ereje. *Szózat*, 21(2), 3–5.
- Firth, R. (1973). *Symbols, Public and Private*. Cornell University Press (Symbol, Myth and Ritual Series), Ithaca. New York.
- Geertz, C. (1973). *The Interpretation of Culture*. Basic Books. New York.
- Hevesi T. M. (2019). A „Szimbólum pedagógia” fogalmának megalapozása, bevezetése. In: Kaposi J., Szőke-Milinte E. (szerk.). *Pedagógiai változások – a változás pedagógiája*. Szaktudás Kiadó Ház. Budapest. 160–178.
- Hoppál M., Jankovics M., Nagy A., Szemadám Gy. (1995). *Jelképtár*. Helikon Kiadó. Gyula.
- Hudson, C. C., Hall, L., Harkness, K. L. (2018). Prevalence of Depressive Disorders in Individuals with Autism Spectrum Disorder: a Meta-Analysis. *The Journal of Abnormal Child Psychology*. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/29497980>. Utolsó letöltés: 2020. 08. 22.
- Huizinga, J. (1938/1990). *Homo ludens. Kísérlet a kultúra játék-elemeinek meghatározására*. [Reprint] Univerzum Könyvkiadó. Szeged.
- Jung, C. G. (2005). *A nyugati és a keleti vallások lélektanáról*. Scholar Kiadó. Budapest.
- Jung, C. G. (2011). *Az archetipusok és a kollektív tudattalan*. Scholar Kiadó. Budapest.
- Kambouri, M., Pieridou, M. (2016). Symbols and their use in Early Years Science. *Early Years Educator*, 18(3), 38–44. <https://www.magonlinelibrary.com/doi/abs/10.12968/eyed.2016.18.3.38>. Utolsó letöltés: 2020. 08. 22.
- Kapitány Á., Kapitány G. (2008). A szimbólum arcai. *Jel-kép*, 2, 63–73.
- Kapitány Á., Kapitány G. (2017). *A szimbólumok és a szimbolizáció kérdései a kulturális antropológiában*. Antroport Könyvek, MAKAT – Antroport. Budapest.
- Kapitány Á., Kapitány G. (2020). *Szimbolizáció és pszichológia*. ELTE PPK – L'Harmattan Kiadó. Budapest.
- Klix, F. (1985). *Az ébredő gondolkodás (Az emberi intelligencia fejlődéstörténete)*. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Kozma T. (2019). A társadalmi innováció értelmezései. *Kultúra és Közösség*, 10(1), 5–12. <https://doi.org/10.35402/kek.2019.1.1>. Utolsó letöltés: 2020. 08. 19.
- Kozma T. (2020). *Közösség és innováció Community building and social innovation*. https://www.researchgate.net/publication/346084039_Kozosseg_es_innovacio_Community_building_and_social_innovation. Utolsó letöltés: 2020. 08. 19.
- Lévi-Strauss, C. (2001). *Strukturális antropológia I-II*. Osiris (Osiris Tankönyvek). Budapest.
- Malinowski, B. (1944). *A Scientific Theory of Culture*. University of North Carolina Press. Durham.
- Malinowski, B. (1972). *Baloma*. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Mayes, C. (2020). Archetype, Culture, and the Individual in Education. *The Three Pedagogical Narratives*. Routledge.
- Molnár V. J. (2014). *A Nap arca. Ég és föld ölelésében. Újraszülető világ. Ős Kép*. Budapest.
- Nagy L. (2006). *Az analógiás gondolkodás fejlesztése*. Műszaki Könyvkiadó. Budapest.
- Neely, E. (2012). Two Concepts of Community. *Social Philosophy Today*, January 2012, 28, 147–158. <https://doi.org/10.5840/socphiltoday20122810> https://www.researchgate.net/publication/290633776_Two_Concepts_of_Community. Utolsó letöltés: 2020. 08. 21.

- Pál J., Újvári E. (1997, szerk.). *Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából*. Balassi Kiadó. Budapest.
- Pozsár B., Rózsa S. (2016). Szenzoros integráció a kulturális antropológia szemszögéből. In: Szvatkó A. (szerk.). *Billenések. Tanulmányok a dinamikus szenzoros integrációs terápia köréből*. Oriold és Társai Kiadó. Budapest. 22–38.
- Rahner, K. (1983). *A hit alapjai. Bevezetés a kereszténység fogalmába*. Szent István Társulat. Budapest.
- Ricoeur, P. (1960). *L'homme faillible*. Edité par Aubier / Éditions Montaigne. Paris. p. 60.
- Seligman, M. (2011). *Flourish: A Visionary New Understanding of Happiness and Well-Being*. Atria Books. New York.
- Szvatkó A. (2012). A szenzoros integrációs terápiák és a gyógypedagógiai fejlesztés. In: Gordosné Szabó A. (szerk.), *Gyógyító pedagógia – Nevelés és terápia*. Medicina Könyvkiadó Rt. Budapest. 475–495.
- Tánczos V. (2007). *Szimbolikus formák a folklórban*. Kairosz Kiadó. Pécs.
- Újvári E. (2015). „Jelet hagyni”. *Vizuális alkotások és rítusok szemiotikai elemzése*. Szegedi Egyetemi Kiadó. Szeged.
- Vašek, S. (2009). Speciálpedagógiai tanácsadás. In: Chaloupka, L., Varga I. (szerk.), *Tanulmányok a speciális pedagógia területéről*. Sapiencia. Bratislava. 63–77.

Tőke Anita

Szegedi Tudományegyetem JGYPK

ORCID:0000-0002-0935-4505

A szülők kultúraátadó szerepének változásai, és azok hatásai napjainkban

Absztrakt

A legrégebb és legmeghatározóbb nevelési tényező a család, amelyben a tagok teljes személyiségükkel vesznek részt, biztosítva a gyermekeknek az éréshez és fejlődéshez szükséges feltételeket. Mindeközben magatartási és szerepmintákat, családi és társadalmi értékrendszert közvetít, felkészítve az egyént a társadalmi szerepvállalásra.

A 20. század utolsó évtizedétől napjainkig a rendszerváltás, a globalizáció és az információs társadalom kialakulásának hatására, nagyon megváltozott a gyermekek társadalmi, gazdasági és kulturális helyzete (uniformizáció, új kulturális profilok stb.). Ezekkel a dinamikusan változó kihívásokkal kell megbirkóznuk a szülőknek, miközben az ő életükön, és gondolkodásukon is folyamatosan nyomot hagy a digitális világ.

Kulcsszavak: információs társadalom, szocializáció, digitális világ, szülői szerepek

Abstract

The Changing Role of Parents as Conveyors of Culture, and Its Contemporary Impact

The oldest and most significant factor in education is the family, in which group members participate with the whole of their personality, providing and ensuring the conditions necessary for the maturity and development of the children. Meanwhile, they also convey behavioral patterns and serve as role models, conveying familial and social value systems, preparing the individual to participate in social interactions.

However, since the last decades of the 20th century, the emergence of globalization and the information society, the social, economic, and cultural situation of children has changed radically (e.g. uniformization, new cultural profiles, etc.) Parents have to struggle with these dynamically changing challenges, while the digital world does not leave their own lives and thinking untouched, either.

Keywords: information society, socialization, digital world, parental roles

Bevezetés

Az elmúlt 25 évben – pedagógusként és anyaként – mindennapjaim számottevő része különböző korú gyermekek között telik. Ennek köszönhetően közvetlenül tapasztalhattam meg a digitális kor vívmányainak hatásait, és azokat a változásokat, amelyeket gyermekek sokaságánál, szülőknél, családoknál. eredményeztek. A folyamathoz és az általa kialakult helyzethez való hozzáállás, a felmerülő problémák felismerése, valamint azok megoldásaira felállított stratégiák tekintetében igen eklektikus képet kaphattam mind a szülők, mind a pedagógusok részéről. Az viszont a legtöbb esetben elmondható, hogy az alkalmazott „taktika”, módszer, nem idézte elő a kívánt eredményt. Ezt a helyzetet látva, és végiggondolva jutottam arra a következ-

tetésre, hogy csak akkor tudjuk a lehető legeredményesebben kezelni és kamatoztatni az említett vívmányok hatásait, ha holisztikus szemléletet alkalmazva a lehető legtöbb szempontból megismerjük azokat a társadalmi, szocioökonómiai, fejlődéslélektani és pszichológiai kereteket, amelyek között ezek a változások végbemennek. Ezen keretek feltérképezésének első lépéseként készítettem ezt az tanulmányt, amelyet egy leendő kutatást megalapozó elméleti áttekintésnek szánok.

Társadalmunk változásai

Az elmúlt harminc évben hazánkban három, egymással összefonódó, a gazdasági, társadalmi és kulturális viszonyokat jelentősen átrendező változás ment végbe. A rendszerváltás, a globalizáció és az információs társadalom kialakulása.

Ebben az átstrukturált világban lehetünk szemtanúi annak, hogyan változik a felnőttek és a gyerekek viszonya, a generációk közti hangneme; milyen új jogok és szükségletek jelennek meg az ifjúság részéről, és hogy hogyan rendeződik át a generációk közti hierarchia. Nyomon követhetjük, hogyan rajzolódik egyre élesebb különbség az információszerzés, a kapcsolattartás és a szabadidő eltöltésének formái tekintetében az egymást követő korosztályok között.

A XXI. századi társadalmunkban a szekularizáció, az individualizáció, az emancipáció, a női karrier, a szexuális tabuk felszámolása, a szexuális jogok érvényesítése és sok egyéb tényező hatására már nem létezik egyetlen családmóddel. A családon belül hagyományosnak nevezhető szerepek is gyökeresen megváltoztak. Alternatív családmódok sokaságában élő szülők a szocializáció elsőrendű közvetítői, a kultúrák közvetítés elsőszámú szereplői. Ők adnak keretet annak a folyamatnak, amely során a gyermek elsajátítja az adott kultúra értékeit, szokásait, normáit. Teszik ezt úgy, hogy egyre kevesebb időt képesek gyermekeik nevelésére fordítani, és ezt a nevelésükre fordított anyagiak növelésével kompenzálják.

A szociális közegek változásai

A család egy informális csoport, amely mintát ad a különböző szerepkapcsolatokra, szimmetrikus és aszimmetrikus viszonyokra, megmutatja a szerepek státuszértékét, a státuszok hierarchiáját és a kölcsönösség elvét. Mindeközben a szülők folyamatosan „fordítanak”, magyarázatot adnak a gyermeket körülvevő világ jelenségeire, eseményeire, azok látható, illetve nem látható okaira a gyermek életkori sajátosságainak megfelelően. Ez segít a fizikai és a társas világban való eligazodás képességének kialakításához, azaz a környezethez való alkalmazkodáshoz.

A gyermek másodlagos szocializációs közege az óvoda, valamint az iskola, ahol az egyén a társadalom által fontosnak tartott normákkal, értékekkel találkozik, miközben megismer az eddig ismerttől eltérő világértelmezéseket, másfajta hierarchiákat. A családhoz fűződő érzelmi viszonya lazulni kezd, és elkezdődik a szerepek bevétele megismerése a kortárs csoportokban.

A kortárs csoportok szerepe a szabadidős térben egyre erősebbé válik. Míg a hagyományos szocializációs terek (család, iskola) hatása gyengül, addig a kortárs csoport, mint interakciós közeg befolyása egyre nő. Ebben a közegben van lehetősége az egyénnek gyakorolnia az önkéntességet – hiszen ezekhez a csoportokhoz szabadon lehet csatlakozni, illetve kilépni, – és a kölcsönösség elvét, és ebben a közegben végezhet saját maga számára fontos és hasznos tevékenységeket. (játék, szórakozás), szabadon rendelkezik az idejével. Itt nincs előre meghatározott hatalom és hierarchia.

A globalizáció hatásai

A fiatalok sajátos szimbólumokkal hoznak létre különböző csoportosulásokat. Ezek a szimbólumok mára globalizálttá váltak. (emo, „plázacica”). Napjaink ifjúságáról megállapíthatjuk, hogy ha a világ különböző kultúrájú országaiban élő kortársaikkal összevetjük őket, jobban hasonlítanak egymásra, mint saját kultúrájuk idősebb tagjaira. Bár a környezet, amelybe ezek a fiatalok születtek, alapvető részletekben különbözik, eltérőek a kulturális szokások, a társadalmi szerepek, a családi struktúrák, a nyelv, a történelmi háttér, a hiedelem-, hagyomány- és normarendszer, azaz a szocializációs háttér, mégis létrejött egy közös tényező, amely mind-egyikük fejlődése során jelen van. Környezetük szerves részévé vált a média. A globalizáció mai szintjén a térben, gazdasági és kulturális viszonyokban egymástól távol élő tinédzserek ugyan-

azokat a divatmárkákat és stílusokat részesítik előnyben öltözködésükben; ugyanazokkal a játékokkal játszanak, ugyanazokért az előadókért és slágerekért rajonganak; ugyanazokat a sztárokat, színészeket, sportolókat tekintik példaképüknek. (Kósa 2004)

A médiatér változásai

A médiatér tipológiája szerint az „újmédia” korát éljük, amely a digitális kommunikáció révén létrejövő médiaeszközök összességét jelenti. Ezen belül, a web 1.0 esetén a szolgáltató biztosítja a tartalmakat, míg a web 2.0 kategóriában a tartalmakat maga a közösség teremti, így a felhasználókból tartalomszolgáltatók lettek, és a tudásmegosztás interaktív folyamattá vált.

A fiatalok média- és kultúrafogyasztása ma már egyértelműen az internet köré szerveződik. Nélkülözhetetlen színtere mindennapi kommunikációjuknak, társas kapcsolataik létrehozásának és ápolásának, önkifejezésüknek, információszerzésüknek, tanulásuknak, szórakozásuknak. Ez a korosztály kevésbé érdeklődik az igényesebbnek tartott kulturális produktumok iránt, mint elődjai, viszont annál öntudatosabban hozza létre saját kultúráját. A „magas” kultúra és a könnyen fogyasztható „alacsony” kultúra sajátos elegyei jelennek meg a kulturális palettájukon. Mindez persze globálisan és uniformizálva, hiszen a médiaeszközök a fiatalok szórakoztatásának érdekében mindig és mindenhol minél könnyebben elérhető és érthető tartalmakat kínálnak. (Jakab 2011) Napjainkban a szocializáció folyamán az egyénnek döntően önmagát kell felépítenie a médiumok nyújtotta ismeret és tudás feldolgozása és beépítése során. De mi nyújt számára segítséget annak eldöntésében, hogy ez az ismeret és tudás számára megfelelő, autentikus és helytálló egy olyan társadalmi hierarchiában, ahol a család, a szülők és az iskola szerepe háttérbe szorul.

A médiumok gyermekekre gyakorolt hatását vizsgáló szakemberek meglátásai két véglet közé esnek. Amíg Niel Postman a médiatechnológia ártalmas és veszélyes hatásaival szemben védelemre szoruló, védtelen és sebezhető gyermekeket vizualizál, addig Don Tapscott a gyermekek velük született bölcsességükkel irányított tudásszomjának kielégítésére csak a médiumok jelenthetnek megoldást. (Jakab 2011) Az igaz, hogy a gyermekeket érő „kívülről” érkező hatások döntően befolyásolják eljövendő felnőtt mivoltuk személyiségét, fogyasztói magatartását, életkori sajátosságaikból adódóan azonban különböző szinten védtelenek és kiszolgáltatottak. Az is nyilvánvaló, hogy tartalmában és idejében kontrollálatlan médiahasználat, valamint a személyes kapcsolatok beszűkülése aggasztó tényező, de emellett a térbeli távolságok miatt akadályozott barátságok, ismeretségek, társas tevékenységek lehetősége igen vonzó. A túlzott média-, és azon belül leginkább az internethasználatra vonatkozólag is létezik egy optimista álláspont, amely szerint a modern eszköz idővel mindig szerves részévé válik a mindennapok egészséges gyakorlatának. Ha ez nem így történik, annak már egy eleve meglévő pszichés probléma az oka. Evvel szemben a pesszimista álláspont veszélyes személyiségformáló hatásokat és függőséget feltételez.

Generációs különbségek, fordított szocializáció

Az idősebb korosztályoktól való rohamos és néha áthidalhatatlan eltávolodás okai között szerepel az informatika, elektronika és ezek eszközeinek villámgyors fejlődése. Marc Prensky digitális bevándorlónak nevezi a digitális korszak előtt szocializálódókat, akik bármennyire próbálják elsajátítani a technológia nyelvét, számukra az mindig idegen marad. Velük szemben a digitális bennszülöttek szinte az „anyatejjel szívták magukba” a technológiahasználatot. (Prensky 2001.) Ma már a fiatal nemzedéken belül is mikrogenerációk jönnek létre attól függően, hogy az egyének az elektronikai eszközök fejlődésének mely időszakában születtek. (Stein 2013).

Vitathatatlan, hogy mára mindannyian digitális környezetben élünk, így mindannyiunk gondolkodásmódja, viselkedése nagymértékben megváltozott. A milió, amelyben a gyermekek idejük nagy részét töltik különböző tevékenységeik során, ugyanaz, amelyben a felnőttek dolgoznak, kommunikálnak, szórakoznak. (Jakab 2011)

Margaret Mead a generációk közötti tudásátadásnak három irányát különböztette meg. A posztfiguratív kultúrában a gyermekek elsősorban szüleiktől, elődeiktől tanulnak, míg a kofiguratív kultúrában a tudásátadás kétirányúvá válik. Említést tesz továbbá a prefiguratív kultúráról, ahol majd az idősebb nemzedék tagjai tanulnak a gyermekektől. (Nyíri 2009)

Mark Prensky megállapítja, hogy a digitális bevándorlóknak a megváltozott kulturális környezethez való alkalmazkodás, idomulás érdekében gyermekeiktől kell tanulniuk. Ezt a nézetet vallja Don Tapscott is, aki úgy véli, egy „fordított szocializációs” folyamatban a felnőtteknek kell felzárkózniuk a gyerekekhez. Tari Annamária pedig arra hívja fel olvasói figyelmét, hogy „ha valaki jó felnőtt akar maradni, akkor meg kell hallgatnia és hallania a fiatalt, aki szintén rendelkezik már tudással ráadásul olyanal, amelyet az idősebb nem feltétlenül tud megszerezni.” (Tari 2010: 189) Ezek a tények nyilvánvalóvá teszik, hogy napjaink ifjúsága új és egyre erősödő tekintélyre tett szert, amely hatással van a társadalmi hierarchiában betöltött szerepére.

Az egyén a tömegkommunikációs térben

Az infokommunikációs eszközökkel átalakult a fiatalok időháztartása – másképp osztják be és másra használják szabadidejüket – családi és iskolai státusza. Átalakult számukra a kapcsolat, a közösség, a szórakozás, a tanulás fogalma, és beleszületve a digitális korba elődjekhez képest másképp alakítják át az ismert társadalmat. Számukra az internet a személyes kommunikáció eszköze, az önmegvalósítás tere.

Napjainkban az egyén részvétele a tömegkommunikációs térben 2–6 éves korra, a modern kommunikációs térben 3–8 éves korra tehető, azaz a médiatérbeli eszközök „családtaggá” váltak. (Nagy, Trencsényi 2012) Jelenünkben az emberek mindennapi tapasztalatai nagyrészt a médiumokon keresztül születnek. Tengerparti nyaralásra, téli sítúrákra el nem jutó családoknak is lehet élményük a tengerről, a havas hegyvidékről. A média tükrözi és teremti a valóságot. A befogadók – szülő és gyermek egyaránt – személyes tapasztalat nélkül, közvetett úton szerezhetnek ismereteket, vélt tudást a világ tárgyi és szociális jelenségeiről. A különbség azonban az, hogy ameddig a szülőnek jó esetben megvannak ehhez a folyamathoz az előfeltételei – miszerint rendelkezik a fizikai valóság értelmezéséhez megszerzett kompetenciákkal, pontosan érti a kódolás nyelvét, rendelkezik megfelelő előzetes tudással, tud figyelni a fontos részletekre, – addig a gyermeknek nincsenek. (Berta, Csabai 2014) A befogadási folyamat egyrésztől kognitív tevékenység, amely során a nézőnek mindig aktívan kell döntéseket hoznia az értelmezés érdekében; másrészt társadalmi-kulturális meghatározottságú. (Jakab 2011) Ráadásul a látottak reális értékeléséhez és feldolgozásához, elhelyezéséhez egy meglévő tudásrendszerben megfelelő metakognitív képességre és kritikai gondolkodásra is szükség van.

Ennek ellenére a tapasztalatok szerint ez a megismerési folyamat alacsony szintű szülői mediáció mellett történik. A szülő az otthoni, biztonságosnak vélt környezetben jobban „elengedi gyermeke kezét”. egyrészt mert úgy gondolja a képi világ egyértelmű információkat közvetít, másrészt mert a médiumok által közvetített világ nem tűnik számára olyan veszélyesnek, mint a valódi. Sokszor pedig sajnos maga a szülő sem rendelkezik a felsorolt képeségekkel megfelelő mértékben.

A gyerekeknek, fiataloknak szóló tv műsorok, rajzfilmek stb. fogyasztásakor sokan – tévesen – úgy gondolják, mivel célzott életkorú közönségnek készültek, nincs szükség magyarázatra, értelmezésre, segítségre a látottak feldolgozásához. Pedig igen gyakran előfordul, hogy az ábrázolás nyelve, a használt szimbólumrendszer is magyarázatot, értelmezést igényel, ugyanúgy, mint a látottak „nem valós” tényének tudatosítása.

Ha a gyerekek szocializációs folyamataira gyakorolt médiahatásról, és a szülők szükséges mediálól szerepéről beszélünk, ki kell térnünk az úton útfélen megjelenő reklámokra, amelyek tartalmi szinte „szüretlenül” zúdulnak a gyerekekre mindenféle médiaeszközön keresztül. A gyerekek 4–5 éves korban nem tudnak különbséget tenni a hirdetések és a többi műsor között. E kor felett már felismerik ugyan a hirdetéseket, de nem tartalmuk szerint, hanem például, hogy milyen vicces, vagy milyen hosszú. A reklámmal kapcsolatos gondolkodási feladat annak felismerése, hogy a reklám célja a közönség meggyőzése, és nem a befogadó, hanem a hirdető érdekeit szolgálja. Erre a felismerésre a gyerekek általában 7–8 éves koruk után válnak alkalmassá. (Sas 2007)

De milyen hatással vannak a reklámok a gyermekek szocializációs folyamataira? A reklám sajátossága a sztereotipizálás, az idealizált álomvilág, az örök fiatalság illúziója, a tökéletesség, mint idea-kép. (Pászthy 2007) Ezek a sztereotípiák negatív hatással vannak énképükre, nemi

identitásuk fejlődésére. George Gerbner írja a Média rejtett üzenete című tanulmánykötetében, hogy a gyerekeknek életük első 5–6 évében főleg a szülőktől kellene elsajátítaniuk ízlésüket és értékeiket, de ehelyett születésüktől kezdve a televízió által sugárzott történetek, hírek és reklámok állandó és szimbolikus világában élnek. (Gerbner 2000)

A gyermekek helye a társadalmi hierarchiában

Fontos kérdés a média nyújtotta tartalmak fogyasztásának körülményei, és annak vizsgálata. A mai gyerekek alapvető igénye a saját szoba, lehetőleg akkor is, ha azonos nemű, korban köz-elálló testvérei vannak. Ez a „saját birodalom” egy privát, szinte intim tér, amelynek tiszteletben tartása alapvető igény. Ez a „saját világ” rendelkezik különböző saját médiahasználati eszközökkel, amelyeket a gyerekek sokszor a saját belátásuk szerint használhatnak az idő és a tartalom tekintetében is, minimális szintű szülői ellenőrzés, mediáció mellett. A „saját világ” számára napjainkra saját médiaipari ágazat épült ki, speciálisan fiatalok számára szóló filmekkel, tv-programokkal, tv-csatornákkal, írott és elektronikus újságokkal, internetes oldalakkal, zenei termékekkel, videojátékokkal. stb.

Láthatóan megváltozott a gyermekek pozíciója a társadalmi hierarchiában. Önálló választással, döntéssel rendelkező jelentős fogyasztói réteget képviselnek. Kiemelkedő szerepet játszanak az új technológiák elterjedésében, amelyek használatára nem egyszer a gyerekek tanítják a felnőtteket, megfordítva az eddigi generációs szokásokat. (Kósa 2016) A gyermekek és szüleik váltak az új technológiák kiemelt felvevőpiacává, és jól látható az is, hogy a gyermekek milyen nagy mértékben képesek befolyásolni szüleik fogyasztási szokásait.

Az eddig említett változások és körülmények nagyban szerepet játszanak abban, hogy a fiatalok napjainkban egyre inkább a horizontális társas kapcsolatok felé fordulnak, a felnőttek és közöttük a szülők tekintélye pedig egyre csökken. A médián keresztül szemlélik a felnőttek világát, annak minden árnyoldalával. Láthatnak hazug, jellemgyenge, korrupt, tehetetlen stb. felnőtteket, akár szülői szerepben is. Így a gyerekek azelőtt szembesülnek a felnőtt lét fizikai, lelki és társadalmi csapdáival, mielőtt megfelelő érettséggel készen állnának azok kezelésére. (Kiss 2004)

Neil Postman szerint, míg a korábbi generációk információhoz való hozzáférését a felnőttek szabályozták, mára a felügyelet minimálisra csökkent. Szerinte a gyerekek és a felnőttek közötti különbségek összemosódnak, a gyerekek sok nekik nem való információhoz hozzájutnak, míg a felnőttek gyerekesek maradnak, ugyanazokat a tv műsorokat, sorozatokat, rajzfilmeket nézik, ugyanazokért a zenékért rajonganak, ugyanazokkal a digitális játékokkal játszanak. (Jakab 2011)

Az agyi működés változásai

Fontos szempont annak a figyelembevétele is, hogy digitális korunk milyen változásokat eredményezett a ma emberének gondolkodásában, neurológiai rendszerében, képességeiben, hiszen az emberi fejlődéstörténet során jól tetten érhető, a kultúra nagymértékű változásának hatása az emberi gondolkodásra. Az emberi agy plasztikus, folyamatos változásra képes, tapasztalatfüggő struktúra, amelyben átalakulást idéz elő minden külső inger, környezeti hatás. Az internetet aktívan böngészők körében például megfigyelhető a rövidtávú memória fejlődése. (Gyarmathy 2011) Sokan saját bőrünkön tapasztalhatjuk emlékezőképességünk, azaz hosszútávú memóriánk nagyarányú romlását, mivel minden számunkra szükséges információ újra és újra rendelkezésünkre áll, elérhető, anélkül, hogy eszünkbe vésünk volna. A gyerekek is hozzáférhetnek minden számunkra fontos információhoz, ha megtanulják azt céltudatosan keresni, kritikusan kiválasztani. Ehhez azonban ismét szülői, illetve felnőtt irányításra van szükségük. Hiába oly boldog és büszke sok kisgyermekes szülő, hogy gyermeke már két évesen be tudja kapcsolni a tabletet és még a kedvenc meséjét is megkeresi és elindítja rajta. Amikor ezek a gyerekek „maguktól megtanulják” a digitális eszközök használatát megelőzve a felnőtteket, valójában csak ezen eszközök működtetését sajátítják el könnyedebben, ami néhány játékalkalmazás, vagy tartalomfogyasztással együtt járó applikáció rutinszerű kezelését jelenti. Az informatikai eszközökkel való problémamegoldáshoz, az információ kereséséhez, szűréséhez, ér-

tékeléséhez, a digitális környezetben zajló megfelelő kommunikáció elsajátításához, az itt történő együttműködéshez, a digitális tartalom előállításához, a digitális tér biztonságossá tételéhez mindenképpen felnőtt által történő felelős és tudatos irányításra, mediálásra van szükség.

A megszerzett információ akkor válik valódi tudássá, ha azt a gyermek megfelelő módon fel is tudja dolgozni, és használni is képes. Ez a tevékenység azonban egyre több gyerekeknek okoz problémát napjainkban. Szülők és pedagógusok szembesülnek nap mint nap kreatív, intuitív, gyors döntésekre képes, jó humorú gyerekek szövegértési, illetve tanulási problémáival.

Amíg ugyanis Prensky digitális bevándorlójánál – tipikusan bal agyféltekei dominancia mellett, az írás olvasás mindennapi gyakorlatával – az információfeldolgozás elemző módon, logikusan, lépésről lépésre történik; addig a digitális bennszülöttek könnyen befogadják a változó információkat, – gyakran párhuzamosan is (*multicasting*) –, agilisabban képesek azonnali döntéseket hozni, de a pontos, szisztematikus, tervszerű, rendezett gondolkodás végrehajtásában gyengébbek.

Ennek oka több tényezőtől tevődik össze. A digitális bevándorlók képességei jellemzően a bal agyfélteke dominanciája mellett formálódtak, így érték őket a megváltozott kultúra hatásai, amelyek a jobb agyfélteke működésének fokozódó aktivitásához vezettek.

A digitális bennszülöttek képességeinek alakulásánál a gyors, és sok információt hordozó téri-vizuális ingerek játszanak döntő szerepet a jobb agyfélteke aktív működése mellett. Szerencsés esetben a két agyfélteke működése így kiegyenlítettébbé válik, hiszen az emberi mivoltunkhoz kapcsolódó beszéd, írásbeliség, verbalitás megtartja a bal agyfélteke erejét. A problémát mégis a bal agyfélteke dominanciájának gyengülése jelenti.

Számos megfigyelés mutatott összefüggést a családok háztartásában lévő különböző digitális eszközök képernyőinek működési ideje és a családban élő kisgyermek beszédfejlődésének késedelmessége és szegényessége között. A bekapcsolt tévé, számítógép stb. mellett ugyanis a szülő óhatatlanul megosztja figyelmét, kevesebbet beszél a kisgyermekéhez, kevesebb párbeszédet kezdeményez, pedig a két év alatti gyermekek csak valós társas interakciókból képesek a nyelvet megfelelően elsajátítani.

Gyermekeink kész vizuális információkat kapnak azáltal, hogy ritkán hallgatnak meséket képi élmény nélkül, döntően rajzfilmeket néznek, így képzetalkotásuk, azaz a nyelvi sorozatból való saját kép alkotása gyengül, amely a szövegértés alapja. (Gyarmathy 2011)

A kisgyermek döntően vizuális élményszerzése inaktivitással jár, passzív befogadás, amely mellől hiányzik a mozgásos észlelet. Ennek hiánya a szenzomotoros rendszer megkéső fejlődéséhez, illetve bizonyos esetekben alul-működéséhez vezethet, megzavarhatja a testséma kialakulását az agyban, amelyhez képest válhatnának belsővé a téri irányok. Ez, a precíziós információ, a tapasztalat feldolgozásának nem megfelelő fejlődését eredményezheti, amely kedvezőtlenül befolyásolhatja a gondolkodás pontosságát, a kognitív működést, valamint a mozgulatok és a vizuális élmény összekapcsolását. (Gyarmathy 2011)

A megfelelő mennyiségű mozgásos tevékenység hiányában, a neurológiai stabilitás kiindulópontja, az egyensúlyi rendszer is gyengébben működik, amely az információfeldolgozás és a koncentrációs képesség bizonytalanságát eredményezheti. (Gyarmathy 2011)

Új jelenség, a virtuális autizmus

Itt érdemes említést tenni korunk egyik újszerű jelenségéről a virtuális autizmusról. Ez nem hivatalos fogalom, de különböző riportokban, blogokon szakemberek egyre többször tesznek róla említést. Tájékozódásom során eljutottam Marius Teodor Zamfir tanulmányához, aki ASD-ben diagnosztizált gyermekeknél, 2012–2017 között, két speciális rehabilitációs központban végzett longitudinális felmérést. Kutatása eredményei azt mutatták, hogy azon gyerekek esetében, akik születésüktől hároméves korukig napi 4 óránál többet töltöttek valamilyen virtuális eszköz képernyője előtt a szenzomotoros és a szociális ingerek szegénysége nagymértékben hasonló tüneteket mutatott az autizmus spektrumzavarral diagnosztizált gyermekek tüneteivel. (Zamfir 2018) Első hallásra ez elképzelhetetlenül sok időnek tűnik, de ha a figyelembe vesszük a szülők háttér médiahasználati gyakorlatát, illetve a napi teendők elvégzéséhez szük-

séges nyugalom megteremtésének legkézenfekvőbb megoldását, a „digitális békisítőt”, valóságossá válik az említett lehetőség. A szülők nincsenek tisztában azzal, hogy valójában milyen károkat okoznak ezzel. Ezen kisgyermek idegrendszerét olyan nagy mennyiségű vizuális inger éri, amelyet már nem tudnak kontrollálni. Könnyen hozzászoknak a virtuális környezethez, nem kíváncsiak a valódi világra, megelégszenek az eszközök adta ingerekkel. Mindközben hiányt szenvednek azokból az élményekből, amelyeket szüleiktől, családtagjaiktól, gyermektársaiktól kaphatnának. Passzívak, kerülnek a szemkontaktust, mérsékelt mimikahasználat jellemzi őket, nem képesek szabályozni indulataikat, nyelvi- és beszédfejlődésben korukhoz képest elmaradnak, figyelmük és koncentrációs készségük fejletlen. Az autizmus spektrumzavarral ellentétben azonban a virtuális autizmus esetén jelentős és gyors javulás érhető el, mégpedig az eszközhasználat jelentős csökkentésével, és a megfelelő ingerek folyamatos biztosításával. Az említett szélsőséges, valós korképet mutató jelenségen kívül is sokat árthat egy szülő az okos eszközök nem megfelelően tudatos használatával, alkalmazásával, amelyekkel ők maguk is jelentős időt töltenek mintát adva gyermekeik számára. Általános jelenség, hogy figyelmük egy bizonyos százaléka mindig a virtuális térben vannak, rá-rá pillantanak egy-egy üzenetre, közösségi oldalra, vagy éppen rákeresnek a napi hírekre esetleg moziműsorra vacsora közben az asztalnál, vagy a közös Legozás közben. Ritkán tudnak teljes figyelemmel jelen lenni, pedig gyermekük reakciójukból, mosolyukból, érintésükből tanulja meg, hogyan reflektáljon környezetére, hogyan oldjon meg helyzeteket. Az okoseszköztől való túlzott függés tehát nemcsak a gyermekeket, hanem szüleiket is érinti, tudatos és következetes, példát adó magatartásuk elengedhetetlen.

Zavarok a személyiségfejlődésben

Az Egészségügyi Világszervezet (WHO) és az Amerikai Gyermekorvosok Társasága (AAP) 2 éves kor alatt teljes mértékben ellenzi a csecsemők és kisgyermek okoseszköz és média használatát. 2 és 5 éves kor között napi maximum 1 óra, szülői felügyelet mellett töltött képernyőidőt ajánl. (WHO 2019) Ezzel szemben a mindennapi gyakorlat azt mutatja, hogy a szülők nagy része a gyermek elfoglalására például házimunka végezése vagy autózás közben, étkezéskor, illetve a gyermekek megnyugtatása céljából, tablettel, okostelefont ad gyermeke kezébe, illetve televízió elé ülteti, sőt a gyermek elaltatásához is segítségül hív valamilyen digitális eszközt. Ez a rutin teljes mértékben ellentétes azzal az javallattal, hogy egy órával elalvás előtt már egyáltalán ne legyen képernyő előtt, mivel az rontja az alvás minőségét. Ilyenkor a gyermekek azonnal a képernyőre fókuszálnak, a külvilág megszűnik számukra, látszólag azonnal megnyugszanak. A szülők pedig egyáltalán nincsenek tisztában azokkal a hátrányos folyamatokkal, amelyek ilyenkor gyermekeikben zajlanak. A kisgyermek megnyugvásához, szorongásuk, félelmük, fájdalmuk feloldásához egy felnőtt személyre van szükségük, amely folyamat személyiségfejlődésük szempontjából döntő jelentőségű. Mintát kapnak arra, hogyan lesznek képesek később saját magukat megnyugtatni, kezelni érzéseiket, félelmeiket, szorongásaikat, stresszhelyzeteiket. Az okos eszközök helyettesítő szerepével a személyiségfejlődés egy fontos körülménye nem adatik meg számukra. Erre a hatásra a szervezetükben zajló hormonális folyamatok is ráerősítenek. Ha a gyermek azt éli át, hogy kiszámíthatóan rendelkezésre állnak a szülei, amikor szüksége van rájuk, szervezetében oxitocin kezd termelődni, amely a biztonságos kötődés kialakulásáért is felelős. Ezzel szemben az okostelefon használata során dopamin termelődik, ami ugyan rövidtávú élvezetet okoz, de hosszú távon nem enyhíti a hiányérzetet, vagy a stresszt, ellenben hozzájárul a sóvárgás és függőség kialakulásához. A tárgyakkal ugyanis nem kötődünk, hanem függővé válunk tőlük. Azok a kamaszok és felnőttek, akik kisgyermekkorukban érzelmi szükségleteikre válaszként személyek helyett tárgyakat kaptak, hajlamosabbak lesznek a drogfogyasztásra, függőségek kialakulására. (Pál 2019). Minden örömet adó tevékenységünk (rajz, tánc, zene, játék, sport hobbi stb.) során dopamint termel szervezetünk, mintegy jutalom gyanánt erőfeszítéseinkért. Ezekkel a belső dopamintermelő tevékenységekkel szemben a digitális élményeket kísérő külső dopamintermelés úgy biztosít örömforgást, hogy a valójában semmit sem kell tennünk érte. A könnyen, gyorsan szerzett sok dopamintól pedig könnyű függővé válni. (Uzsálné 2020)

A megoldás a felsorolt problémákra ebben az esetben is a szülők kezében van. Az okoseszközök életünk szerves részeként vannak jelen kultúránkban, eldobni őket, elhatárolni tőlük magunkat és gyermekeinket értelmetlen és lehetetlen. A szülőknek meg kell tanulniuk és tanítaniuk tudatos következetes és optimális használatukat.

Szülői stratégiák

A digitális generációt leíró tanulmányok egyik kitüntetett terepe az internet szülő-gyermek kapcsolatára gyakorolt hatása. A szakirodalom különböző stratégiákat azonosított az internet-használat szülői kontrollja kapcsán, amelyeket más médiumok esetében is megfigyelhetünk, alkalmazhatunk.

Az aktívan résztvevő szülő beszélget gyermekével a különböző médiumok használatáról, az ott található tartalmakról, időnként használat közeben, a szükséges helyzetben. Ezek a gyerekek rendszerint kritikusabbak a látott tartalmakkal szemben, de a stratégia végkimenetelét nagymértékben befolyásolják a gyermek egyéni jellemzői, neme, kora, szocioökonómiai státusza. Az interakció-korlátozó szülő határt szab a használat ideje, helye, vagy mindkettő tekintetében legtöbbször tiltás formájában. Többségük sem személyes jelenléttel nem próbálja segíteni a médiák sugározta tartalmak megértését, az információk osztályozását, feldolgozását; sem technológiai kontrollal, szűrőkkel, szülői felügyeleti szoftverekkel nem próbálja megelőzni a negatív hatásokat. A technikai korlátozó szülő él a fent említett lehetőségekkel, alkalmazza azokat. A figyelő szülő viszont jelen is van gyermekével médiahasználat során, akár együtt is használják, megosztják az élményt, a szülő esetenként kommentálja is a látottakat, hallottakat. (Ujhelyi 2015).

Összegzés

Összességében elmondható, hogy a médiumok, digitális eszközök, az internet szerves és immár nélkülözhetetlen, megkerülhetetlen része életünknek, mindennapjainknak. Ezen eszközök egészséges korlátok és szabályok között történő használata kifejezetten előnyös lehet, kifogyhatatlan mennyiségű információval, a szociális kapcsolatok kiépítésével, fenntartásával, erősítésével járhat. Ehhez azonban a gyermekeknek olyan felnőttek irányítására van szükségük, akik értenek a technikához, amit gyermekeik használnak; tisztában vannak az okoseszközök és a médiumok hatásával a gyermekek idegrendszeri, érzelmi és értelmi fejlődése, szocializációs folyamataik, társas létük szempontjából. A korlátok és szabályok megalkotása mindenképp alapos megfontolást igényel, mert például az internetezési idő szigorú és kizárólagos korlátozása hátránnyal is járhat a napi információ megszerzése tekintetében. A nem kívánt tartalmakhoz viszont a korlátozott idő alatt is hozzájuthat a gyermek, de tudomást szerezhet róla egy barát vagy osztálytárs eszközén keresztül, vagy akár szóbeli beszámolója révén is. Hasonló a probléma a különböző szűrőprogramok tekintetében. Ezek rendkívül hasznosak mindaddig, amíg a gyermek a saját, általunk ellenőrzött eszközökhöz fér hozzá, de az már nehezen kontrollálható, hogy társaik digitális tevékenységeit figyelemmel kísérve milyen információkhoz jutnak. Így az előbb említett két stratégia mellett is nélkülözhetetlen a szülők mediáló, kultúraközvetítő tevékenysége, példamutatása; folyamatos reflektálása gyermekeikre, azok gondolataira, élményeire, beszámolóira. Ehhez azonban meg kell tartaniuk hitelességüket, amelynek egyik feltétele az, hogy otthonosan mozogjanak gyermekeik világában, ismerjék kedvenc előadóikat, műsoraikat, filmjeiket, sportolóikat stb. Mindenképp szükséges lenne a szülők minél szélesebb körű tájékoztatása, hogyan vezessék gyermekeiket az online térben, és a médiumok sugározta világban, hogyan segítsék őket a mérhetetlen mennyiségű inger, élmény és információ feldolgozásában; milyen árulkodó jelekre figyeljenek, amik a problémás internethasználatra vagy esteleg – bár tanulmányomban erre a területre nem tértem ki – internetes zaklatásra utalhatnak. Gyermekeik érdekében legyenek tisztában a digitális világ előnyeivel, hátrányaival és csapdáival egyaránt; törekedjenek a folyamatos tájékozódásra, tudatos irányításra akkor is, ha családi életük diszfunkcionális kapcsolatokkal terhelt, egyedülálló szülőként nevelik gyermekeiket, és a családfenntartás idejük jó részét felemészti. Tegyük ezt újra és újra azért, hogy megfelelő mértékben tudják befolyásolni és irányítani gyermekeik fejlődését, szocializációját, felnőtté válását. Ehhez szeretnék hozzájárulni a téma további tanulmányozásával, amelynek következő lépése egy empirikus kutatás elvégzése, valamint eredményeinek feltárása, értékelése, kifejtése.

Irodalom

- Berta J., Csabai K. (2014). *Szocializáció gyermek és serdülőkorban. Elakadások, zavarok és kibontakozás*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar egyetemi jegyzet.
- Gerbner, G. (2000). *A média rejtett üzenete*. Osiris Kiadó.
- Gyarmathy É. (2011). A digitális kor és a sajátos nevelési igényű tehetség. *Fordulópont* 51. 79–88.
- Jakab Gy. (2011). Szocializáció és média – a diákok és az internet. *Új Pedagógiai Szemle* 61. évf. 8–9. 121–143.
- Kiss J. (2004). A televízió hatása a kisiskolás gyerekekre. *Új Pedagógiai Szemle* 54. évf. 9. 35–59.
- Kósa É. (2004). A média szerepe a gyerekek fejlődésében. *Mindentudás Egyeteme* 5. kötet 165–187. Kossuth Könyvkiadó.
- Kósa É. (2016). A média: a változások oka vagy eszköze? *Gyermeknevelés* 4. évf. 2. szám 48–68.
- Nagy Á., Trencsényi L. (2012). *Szocializációs közegek a változó társadalomban. A nevelés esélyei: család, iskola, szabadidő, média*. ISZT Alapítvány, Budapest.
- Nyíri K. (2009). Tanulás és tudás a mobil világban. In: Benedek A., Hunyadi Gy. (szerk.). „Az oktatás közügy”. A VII. Nevelésügyi Kongresszus zárókötet. Magyar Pedagógiai Társaság.
- Pál F. (2019). *Ami igazán számít – Hogyan bánjunk jól magunkkal és másokkal?* Kulcslyuk Kiadó, 193–211.
- Pászthy B. (2007). A média által közvetített ideálok hatása a gyermekek és serdülők testképére. „Párbeszéd a médiáról” konferencia-sorozat. *A kiskorúak védelme a médiaszolgáltatásokban*. Alkalmazott Kommunikációtudományi Intézet. 18–23.
- Prensky, M. (2001). *Digital Natives, Digital Immigrants*.
<https://marcprensky.com/writing/Prensky%20%20Digital%20Natives,%20Digital%20Immigrants%20-%20Part1.pdf>. Utolsó letöltés: 2020. 12. 28.
- Sas I. (2007). *Reklám és Pszichológia*. Budapest, Kommunikációs Akadémia Könyvtár.
- Stein, J. (2013). Millennials: The Me Me Me Generation. *The Times Magazine*, May 20. 30–35.
- Tari A. (2010). *Y generáció. Klinikai pszichológiai jelenségek és társadalomlélektani összefüggések az információs korban*. Jaffa Kiadó
- Ujhelyi A. (2015). Az internet mint szocializációs közeg. In: Kósa É., Berta J. (szerk.). *Médiaszocializáció*. Wolters Kluwer Kiadó.
- Uzsálné P. R. (2020). *Fejleszt vagy rombol? Kulcs az okoseszközök okos használatához*. Kulcs a Muzsikához Kiadó.
- World Health Organization (2019). *Guidelines on physical activity, sedentary behaviour and sleep for children under 5 years of age*. <https://www.who.int/publications/i/item/9789241550536>. Utolsó letöltés: 2021. 01. 05.
- Zamfir, M. T. (2018). *The consumption of virtual environment more than 4 hours/day, in the children between 0-3 years old, can cause a syndrome similar with the autism spectrum disorder*.
https://www.researchgate.net/publication/323748812_THE_CONSUMPTION_OF_VIRTUAL_ENVIRONMENT_MORE_THAN_4_HOURSDAY_IN_THE_CHILDREN_BETWEEN_0-3_YEARS_OLD_CAN_CAUSE_A_SYNDROME_SIMILAR_WITH_THE_AUTISM_SPECTRUM_DISORDER. Utolsó letöltés: 2021. 06. 23.

Szócs Andor

Debreceni Egyetem BTK Nevelés- és Művelődéstudományi Doktori Iskola

ORCID:0000-0002-4760-742X

Egyetemisták vallásossággal összefüggő egyes jellemzői

Absztrakt

Az elmúlt néhány évtizedben a történelmi egyházak híveinek száma nagymértékben csökkent, ugyanakkor a keresztény kisegyházak aránya másfélszeresére nőtt. Terjed az ateizmus, erősödik az individuális vallásosság, jelentősen emelkedett a vallásukat nem gyakorlók száma (KSH 2014). Ugyanakkor folyamatosan növekszik a vallásosság elfogadottsága, és erősödik az egyházakba vetett bizalom (Tomka 2009). Egy regionális kutatási mintán keresztül fontosnak tartottuk egyrészt annak feltárását, hogy a szekularizációs tendenciák milyen mértékben vannak jelen a felsőoktatásban tanuló hallgatók körében. Másrészt kísérletet tettünk annak feltárására, hogy a vallásosság mennyiben tud társadalmi töke-termelő funkciót betölteni (Pusztai 2004, 2009; Orbán-Szántó 2005) a fizetett munkában „aktív fiatalok” körében.

Kulcsszavak: vallásosság, szekularizáció, egyetemi hallgatók, társadalmi tőke

Abstract

Certain characteristics of the religiousness of university students
In the past few decades, the number of people attending services held by the historical churches decreased considerably, while the rate of the Christian small churches increased by one and a half. Atheism has been spreading, individual religiousness has been gaining strength, and the number of people not practicing any religion has increased to a large extent (KSH 2014). At the same time, religiousness is becoming more and more accepted and confidence in the churches is becoming stronger (Tomka 2009). By means of a research sample, we found it important to disclose, on the one hand, to what extent tendencies of secularization are present among university students. On the other hand, we attempted to reveal to what extent religiousness can fulfil a social profit producing function among students actively doing paid work (Pusztai 2004, 2009; Orbán-Szántó 2005).

Keywords: religiosity, secularization, university students, social capital

A hazai vallásszociológiai kutatásokról

Tanulmányunkban először nagy vonalakban áttekintjük a vallásszociológiai kutatások magyarországi történetét és főbb jellemzőit, majd bemutatjuk egy a Partium történelmi régió felsőoktatási intézményeiben megvalósult kutatás eredményeit a hallgatók vallásosságára vonatkozóan.

Az ezerkilencszázhatvanas évek Európájában számos társadalmi strukturális változás zajlott, útjára indult az egyéni életvilág radikális pluralizálódása, többek között az alternatív mozgalmak létrejötte, a bevándorlási hullám, de az 1946–1964 között zajló amerikai gyökerű baby boom – azaz nagymértékű gyermekvállalási láz – is óriási hatással volt Európára. Az újszerű társadalmi folyamatok felkeltették a társadalomkutatók érdeklődését, aminek következtében az új viszonyokat új eszközökkel és új modellekben kellett feltárni. Ebben az időszakban kapott lendületet a valláskutatás is, amelynek egyik hozadéka, hogy a vallásfogalom nagymértékben kitágult. A társadalmi változások mintegy fémjelezték a vallás funkcióváltását, de hatással voltak az egyházi közösségek belső dinamikájára és társadalmi szerepére is. Magyarországon az

ezerkilencszázhetvenes években ve(he)tte kezdetét a vallásosság kutatása egy sajátosan kezdetleges mérési módszerrel, amelynek során arra keresték a kutatók a választ, hogy az ateista / vallásellenes eszme és az egyházak visszaszorítása hogyan hat az egyének vallásosságára, a vallási szocializációra és a vallásukat gyakorlók társadalmi mobilizációjára (Máté-Tóth 2008).

A magyar valláskutatás úttörőjének Tomka Miklóst tartja a tudományterület, aki 1973-ban *A vallásosság mérése* című vallásszociológiai tanulmányában először mutatta be, hogy a valláspszichológiában és a szociológiában, hogyan operacionalizálják és hogyan mérik a vallásosságot. A tanulmány megszületésében közrejátszott a politikai légkör alakulása is, így több folyóiratban is megjelent (*Szociológia* 1972, *Magyar Filozófiai Szemle* 1973, *Magyarország* 1973), ami gyakorlatilag a vallásszociológia alapját, kezdetét is jelentette. Ezután a következő komolyabb áttörést egy survey (kérdőíves) lekérdezésnek a lehetősége adta, amit az MR Tömegkommunikációs Kutatóközpont tett lehetővé egy 5 x 2000 fős mintán, amelyben felekezetre és vallásosságra vonatkozó kérdéseket is fel lehetett tenni: idealista / materialista ellentétben, ami lefordítva vallásos / nem vallásos fogalompárnak felelt meg. A Tömegkommunikációs Kutatóközpont kutatói rövid időn belül elismerték, hogy a vallásosságot mint sok mindent befolyásoló, köztes változót érdemes vizsgálni, így megszorodtak a vallásosság témakörére is kiterjedő kutatások. Hosszú ideig csak azt lehetett megkérdezni, hogy „Vallásos ember-e Ön?” „igen – nem” válaszlehetőségekkel. Az igen – nem választ kínáló kérdés éveken át gyakorlat volt, de feltehetően a politikai-ideológiai liberalizálódás következtében a hetvenes évek második felében egyre többször kezdett előfordulni a „nem tudom” válaszok aránya és a válaszmegtagadás. Az emberek egyre kevésbé akarták igennel vagy nemmel kifejezni világnézetüket, több alternatívát igényeltek, így az egyszerű kérdést át kellett alakítani: hosszú kísérletezések után 5 fokú skálát alakítottak ki, amely azóta is használatos a valláskutatásokban. A skála válaszlehetőségei: 1. vallásos vagyok az egyház tanítása szerint; 2. vallásos vagyok a magam módján; 3. nem tudom, hogy vallásos vagyok-e vagy sem; 4. nem vagyok vallásos; 5. határozottan nem-vallásos vagyok (+ esetleges kiegészítő szöveg). Ez az új skálázás idővel eltérő eredményeket hozott a kutatók számára, kiderült ugyanis, hogy a válaszadók a két szélső kategóriába kevesen sorolják magukat, de a hívők többsége is „maga módján” vallásos kategóriába sorolta magát, a nem hívők is az enyhébb válaszokat favorizálták. Később az *Európai Értéktrend Vizsgálata* (EVS) például a kezdeti kétválaszos lehetőséget (vallásos – nem vallásos) kiegészítette egy harmadik, nem vallásos oldalra húzó válaszlehetőséggel: „Ön vallásos ember, vagy nem-vallásos, vagy ateista?” Természetesen a két nem válasz lehetősége mellett alacsonyabb lett a vallásosak aránya. A fentebb bemutatott ötfokú skála a maga korlátaival jól bevált módszerré vált, ugyanakkor a maga módján vallásosak bizonytalanná tették a statisztikai elemzéseket, így új irányok merültek fel (lásd Tomka 1998).

A különböző felekezetekre vonatkozóan a nyolcvanas években indult el, de igazán csak a kilencvenes években kapott lendületet a vallásszociológiai kutatás. Az ötfokú skálázásos kutatási gyakorlatot kiegészítette a kilencvenes években az istenhitre, templomba járásra, önjellemzésre, templomba járás gyakoriságára, vallásgyakorlás különböző módjaira stb. kiterjedő objektívebb survey (kérdőíves) módszer, ami elsősorban adott felekezet(ek)en belüli elemzéseket tett lehetővé, felekezetek közötti összehasonlításokat nem. A RAMP (Religious and Moral Pluralism) nemzetközi összehasonlító kutatás (1998–1999) szintén tovább bővítette a valláskutatás mérésének lehetőségeit, miután igazolódott a modern társadalmi vallásossági hármas pólus: 1. egyháziasság (vallásgyakorló); 2. kultúrvallásosság (a maga módján vallásos); 3. vallásnélküliség (modern humanista). A vallásszociológia képviselői szerint a vallásosságot végsősoron nagyszámú indikátorral érdemes és lehet mérni, leírni, feltárni (Tomka 1998). Fontosnak tartjuk itt leszögezni, hogy az empirikus kutatásokban semmilyen eredmény nem végleges, nem is vitathatatlan, ugyanakkor adott populációra nézve adott időszakban figyelemreméltó, és elgondolkodtató adatokkal szolgálhat.

Érdemes szót ejtenünk a szekularizáció térhódításának hatásairól is, amelynek bár több manifest mutatója is van, ezek között mégis egyik legfontosabb indikátor a vallásgyakorlás hanyatlása, a vallás társadalomra gyakorolt hatásának csökkenése. Magyarországon is jellemző, hogy az egyházak híveinek száma átlagosan 30%-kal csökkent 2001–2011 között a KSH adatai alapján, ugyanakkor a keresztény kisegyházak aránya másfélszeresére nőtt. Jelentősen emelkedett

a vallásukat nem gyakorlók, de a válaszolni nem kívánók aránya is. Az idősök aránya az egyházakban országos átlagukat meghaladó mértékű, a 30 év alattiak 42%-a semmilyen vallási közösséghez nem tartozik (KSH 2014). Bár folyamatosan növekszik a vallásosság elfogadottsága, mégis gyengülni látszik az egyházi szocializáció, terjed az ateizmus, erősödik az individuális vallásosság, a közösségi vallásgyakorlás pedig visszaszorulóban van. Ennek ellenére az egyházakba vetett bizalom erősödik (Tomka 2009). Nemcsak az új vallási mozgalmak, hanem egyidejűleg a belső vallási megújulási mozgalmak is terjedtek, a történelmi egyházakon belül is számtalan kisebb, erős kötődésű közösségi mozgalom jött létre (Havasi 2018).

Kovács és Lajtai (2020) a magyarországi vallási viszonyok változásainak értelmezése kapcsán felhívja a figyelmet három szempontra:

- a vallás szerepének történeti változása
(a 20. sz. közepéig magától értetődő vallásosság, a század végén már nem)
- az I. világháború utáni területvesztés következményei
(felekezeti viszonyok átrajzolódása)
- megismerést elősegítő statisztikai adatgyűjtések
(népszámlálás 1949–2001 között nincs adat, csak a felekezeti megoszlásról, a vallásosságról nem; közvélemény-kutatásokból való tájékozódás).

A kutatás jellemzői – Eredmények

Kutatási kérdésként fogalmaztuk meg, hogy milyen mértékben vannak jelen a szekularizációs folyamatok a felsőoktatásban tanuló hallgatók körében? Célunk volt a felekezeti hovatartozásnak, a vallásosság mértékének, a vallásgyakorlás jellemzőinek feltárása, illetve, hogy vajon a vallásosság társadalmi-törke-termelő funkciója mennyiben van jelen a vizsgált felsőoktatási intézményekben?

A kutatás (HERD 2012¹) survey módszerrel valósult meg 2012. március – június között, rétegzett és a többlépcsős csoportos mintavételi technikák kombinációjával (karonkénti rétegzés, az egyes karokon belül képzési szintenkénti és évfolyamonkénti rétegzés, majd véletlenszerűen kiválasztott hallgatócsoportok). Összesen 69 réteget hoztunk létre 23 egyetemi kar 1-2-3-féle képzési szintjének 2-3-4-5-féle évfolyama alapján, az így kialakított homogén csoportokban határoztuk meg végül létszamarányosan a mintanagyságot, $N=2536$). Az alappopuláció és a minta egyéb jellemzői: nappali tagozatos, állami és költségtérítéses hallgatók kerültek a mintába, a Debreceni Egyetem, a Nyíregyházi Főiskola, a Debreceni Református Hittudományi Egyetem, a Beregszászi Főiskola, az Ungvári Nemzeti Egyetem, a Babeş-Bolyai Tudományegyetem Szatmárnémeti Kihelyezett Tagozatáról.

Az eredményeket úgy mutatjuk be, hogy összehasonlító képet kaphassunk a Debreceni Egyetem és a Partium történelmi régió további egyetemeinek hallgatóiról a vallásosság dimenziójában. A hallgatók felekezeti hovatartozásának és vallásosságának általános jellemzőire vonatkozó adatok (1. táblázat) azért is fontosak, mert a vallás/vallási felekezethez való tartozás önmagában is társadalmi (kapcsolati) törke-termelő tényező (Coleman 1998; Pusztai 2004, 2009; Orbán, Szántó 2005).

A kereszt tábla adataiból a két dominánsan jelenlévő történelmi egyházhoz való tartozás arányait láthatjuk: a Partium térségben a hallgatók zöme református egyházhoz tartozónak vallja magát (37,6%), de hasonló arányú a katolikus egyházakhoz való tartozás is (35,5%). Az is szembejövő, de inkább elgondolkodtató, hogy a Debreceni Egyetem vizsgált hallgatóinak közel egyötöde vallás nélkülinek vallotta magát. Ez azért lehet fontos üzenet, mert a vallás kultúrák-teremtő funkcióval is bír (Tomka 2005), ez pedig a jövő szempontjából releváns lehet.

Következő szempontként a vallásos önbesorolás (2. táblázat) adatait mutatjuk be a két almin-
tában.

¹ „Higher Education for Social Cohesion – Cooperative Research and Development in a Cross-border Area” nevű kutatás (2011–2012). Kutatásvezető: Kozma Tamás. Lásd bővebben: <http://unideb.msksz-msz.hu/hu>

1. táblázat: Felekezeti hovatartozás megoszlásai

Vallás	Partium (%)	Debreceni Egyetem (%)
katolikus (római - örmény katolikus)	19,7	23,9
görög katolikus	8,6	11,6
református	30,4	37,6
evangélikus	2,2	3,2
zsidó, izraelita	0,4	0,3
ortodox	19,9	0,8
unitárius	0,8	0,7
baptista	6	1,7
egyéb felekezet	4,1	2,4
egyik sem	7,9	17,8
összesen	100	100

Forrás: HERD adatbázis; saját szerkesztés

Khi négyzet 0,000, Adj. rezid. 3,2

2. táblázat: Vallásos önbesorolás megoszlásai

Vallásosság	Partium (N / %)		Debreceni Egyetem (N / %)	
vallásos, egyháza tanítását követi	509	34,1	133	12,8
vallásos a maga módján	707	47,4	436	41,8
bizonytalan (nem tudja megmondani, hogy vallásos-e, vagy sem)	135	9	94	9,0
nem vallásos	95	6,4	287	27,5
más meggyőződésű	47	3,1	93	8,9
összesen	1493	100	1043	100

Forrás: HERD adatbázis; saját szerkesztés

Khi négyzet 0,000, Adj. rezid. 2,8–12,2

Fentiek alapján érthetőbbé válik, hogy a vallásosság tekintetében is alacsonyabb arányt találunk a Debreceni Egyetem mintáján, a Partium térséghez képest. Több, mint 20%-kal alacsonyabb az egyházas vallásgyakorlók aránya, ami erős szignifikáns különbséget jelent a két csoport között. A maguk módján vallásos hallgatók aránya hasonló mindkét mintában, ugyanakkor róluk még feltételezhető, hogy istenhívők, attól eltekintve, hogy kisebb arányban vesznek részt felekezeti aktivitásokban (istentisztelet, szentmise).

Érdeemes kitérnünk a vallásosság tekintetében az önmagukat bizonytalanoknak tekintő hallgatókra, illetve a nem vallásos és más meggyőződésűekre. A két utóbbi skálaérték esetében szintén erősen szignifikáns eltérést találtunk, aminek egyik oka, hogy a Partium térség többi intézményei között találunk egy egyházi felsőoktatási intézményt és egy teológiai kart is, ahol magasabb az önmagukat vallásosnak tartók és a maguk módján vallásos hallgatók aránya. A két csoport közötti szignifikáns eltérés másik oka, hogy a határon túli hallgatók egyelőre egy a magyarországi szekularizációs folyamatoktól jó értelemben „elmaradó” szekularizációs szintű társadalmi közegben élnek. Bár a vallásosság és vallásgyakorlás a határon túli magyarság körében is fordított viszonyban áll az iskolai végzettséggel és az anyagi jóléttel, a rendszerváltást követő tíz évben folyamatosan növekedett a vallásgyakorlók száma (Tomka 2005; Kiss 2014), ami a kétezres évektől újra negatív tendenciákat mutat. A határon túli hallgatók körében a magasabb vallásossági arány azonban továbbra is kimutatható.

A Debreceni Egyetem hallgatói kapcsán úgy véljük, a bizonytalanok, a nem vallásosak és a más meggyőződésűek a többiekhez képest nagyobb eséllyel csatlakoznak adott esetben az új vallási mozgalmakhoz. Tomka (1996) már utalt arra, hogy a keresztény vallás- és egyházkép nagymértékben megváltozott, a jövőben pedig várható az új vallási mozgalmak térnyerése és terjedése. Úgy véli, az oda csatlakozók olyan új lehetőségekre, önmaguk olyan újfajta kibontakoztatására számítanak, amit sem a profán világ, sem a hagyományos vallások és egyházak nem kínálnak. Ezt folyamatot Havasi (2018) már megvalósultnak látja, de hozzát teszi, hogy nemcsak az új vallási mozgalmak, hanem egyidejűleg a belső megújulási mozgalmak is elindultak azáltal, hogy a történelmi egyházak berkein belül is számtalan kisebb, erős kötődésű közösségi mozgalom jött létre.

A vallásosság manifeszt mutatója a templomba járás. E tekintetben azt találtuk, hogy a hat fokozatú skálán mért vallásosság-mutató hasonló a templomba nem járók és hetente többször járók közötti skálaeloszlásban (14,3–18,3% közötti megoszlásban).

A vallásosság társadalmitőke-termelő funkcióját logisztikus regresszioelemzéssel próbáltuk feltárni. Azt találtuk, hogy azok a hallgatók, akik vallásukat gyakorolják vagy a maguk módján vallásosak, nagyobb, de nem szignifikánsan magasabb arányban rendelkeznek bővebb, tágabb emberi kapcsolatokkal. Összességében a valamely vallásfelekezethez való tartozás egyértelműen pozitívan hat az emberi kapcsolatok bővítésére, a tőketermelő funkcióját azonban min-tánkon korlátozottan lehetett kimutatni. Ezt célirányos, mélyebb kutatási eredményeket biztosító módszerrel lehetne feltárni.

Megvizsgáltuk azonban, hogy egy fontos, nemzetközi és hazai viszonylatban is egyre inkább jellemző jelenség – a hallgatói fizetett munkavállalás – tekintetében hogyan jelenik meg a vallásosság sok egyéb független változó együttes hatásvizsgálatával. Elemzésünkben 54 független változó együttes hatásának vizsgálatát valósítottuk meg (lásd 3. táblázat). Ha kategorizálni akarjuk a független változókat, azt mondhatjuk, hogy két típusba sorolhatjuk az elemzésben helyet kapó változókat:

- a származási háttér egyes összetevői (szülők iskolai végzettsége, munkaerőpiaci aktivitása, család anyagi helyzete, a korábbi középiskolai munkavállalás, az egyetemi tanulmányok kapcsán a finanszírozási forma), illetve
- a társadalmi tőke egyes összetevői (a vallásosság, mint társadalmi tőkeforrás, szülőkkel, barátokkal, hallgatótársakkal, egyetemi oktatókkal való kapcsolat, továbbá az egyetem iránti bizalom és elégedettség, és hallgatói társadalmi aktivitások mentén).

Az adatokból láthatjuk, hogy a hallgatók tanulás melletti munkavállalására néhány változó negatívan hat. Ezek között találjuk a vallásosság és vallásgyakorlási lehetőségekkel való elégedettséget, illetve néhány további változót, így az anya munkaerőpiaci aktivitását, a jó anyagi háttérrel, a hagyományőrző csoporttagságot, a szülőkkel való bensőséges, jó kapcsolatot. E változók, köztük a vallásosság tehát szignifikáns összefüggést mutatnak a rendszeres hallgatói munkavállalással, egész pontosan negatívan hatnak arra.

A független változók és a hallgatói munkavállalás összefüggései kapcsán pozitív irányú összefüggést is hasonló mértékben találtunk: a férfiakat összességében jobban jellemzi a hallgatói munkavállalás, de pozitívan hat a hallgatókra az édesapák munkaerőpiaci aktivitása is, azaz, ha dolgozik. A valamely kulturális csoporthoz való tartozás szintén erősíti a munkavállalás előfordulását. A szülőkkel való kapcsolat vonatkozásában többnyire azokban az esetekben áll fenn pozitív összefüggés a hallgatói munkavállalással, ha az otthoni házimunkába történő részvétel is jellemzi a fiatalokat. A hallgatótársakkal, a tanárokkal és a barátokkal való jó, illetve szoros kapcsolat szintén szignifikáns összefüggést mutat a hallgatói munkavállalással.

Az eredményeket érdemes a szakirodalmi háttér egyes megközelítésein keresztül szemlélünk, amit – úgy érezzük – megkövetel a társadalmi tőkehatások dominanciája. Gittell-Vidal (1998) három kategóriába sorolta a társadalmi tőke fajtáit: összetartó (*bonding*), összekötő (*bridging*) és összekapcsoló (*linking*). A társadalmi tőke kategóriái között a vallásosság az összekötő (*bridging*) kapcsolatok közé tartozik. Ez a tőkefajta kevésbé szoros kapcsolatokat feltételez az egyének között. Azokat soroljuk ide a szakirodalom alapján, akiknek társadalmi-gazdasági helyzetük, esetleg demográfiai mutatóik sem azonosak, de pénzügyi helyzetük általában véve hasonló. Az összekötő jelleg különféle társadalmi csoportok, közösségek átfogó kapcsolatuként interpretálható Putnam (2002) és Woolcock (2001) nyomán. Az összetartó tőke többnyire kizáró jellegű, az összekötő tőke (például a vallás, vallásosság) túllép az etnikai, faji, kulturális és más társadalmi különbségek keretein (Grant 2001), és általános bizalom jellemzi (Murphy 2002; Pusztai 2018).

A vallásosságot – ami elsősorban közösségi formában manifesztálódik –, Pusztai (2004; 2013) társadalmi tőketermelő tényezőként említi. Az egyéni hatásvizsgálat során a vallásosság és a vallásgyakorlási lehetőségek is szignifikáns hatást mutatnak (Khi négyzet <0,005), a nagyszámú változókészlet együttes hatása pedig megerősítette ezt az értéket. A csoporttagságok,

függetlenül attól, hogy milyen hatással vannak a munkavállalásra, olyan interperszonális kapcsolatokat feltételeznek, ahol az egyének bár több ismérv mentén különböznek egymástól, mégis összekötő hatással vannak egymásra. Ilyen formában a kulturális csoporttagság pozitív, a hagyományörző csoporttagság negatív összefüggést feltételez a hallgatói munkavállalással. Ezek a kapcsolatok a gyengébb kötések közé sorolhatóak. A gyengébb, kevésbé sűrű, de jól áthidaló kapcsolatok leginkább a kapcsolatteremtésben segítenek. Granovetter (1988) szerint a gyenge kötések előnye, hogy sokkal nagyobb valószínűséggel létesítenek kapcsolatot, azaz képeznek hidat az egymáshoz erős szálakkal kötődő személyek csoportjai, mint az erős kötések. Adott csoporton belül a gyenge kötések magas száma (például vallási, hallgatói érdekvédelmi közösség) növeli a csoport kohézióját, ami képessé teszi a csoportot közös célokra irányuló összehangolt cselekvésre.

3. táblázat: A független változók hatása a tanulás melletti munkavállalásra (Nag. R = 0,373, logisztikus regressziós exp(B) értékek és a Wald statisztika szignifikanciája)

Független változók egyedi hatása	Wald	df	Sig.	Exp(B)
apa iskolai végzettsége	,071	1	,790	,957
anya iskolai végzettsége	,077	1	,782	,958
nem	8,900	1	,003	2,384
finanszírozás	2,600	1	,107	,533
apa munkaerőpiaci aktivitása	5,141	1	,023	2,202
anya munkaerőpiaci aktivitása	10,039	1	,002	,326
tanév közbeni munkavégzés a középiskolában	,022	1	,883	,896
vallásosság	9,873	1	,002	,406
munkaértékek	,110	1	,740	,988
anyagi háttér	3,416	1	,045	,261
kulturális csoporttagság	5,156	1	,023	2,393
hagyományörző csoporttagság	3,618	1	,050	,270
tudományos kör tagság	2,513	1	,113	2,595
egyházi szervezettag	,012	1	,912	,953
vallásos kisközösségtag	,607	1	,436	,667
környezetvédelmi szervezet tag	,235	1	,628	,703
kapcsolat szülőkkel – beszélgetés	,094	1	,759	,834
kapcsolat szülőkkel – tájékozódnak a szabadidő eltöltéséről	6,860	1	,009	,308
kapcsolat szülőkkel – házimunkába gyakran bevonják	4,106	1	,043	2,212
kapcsolat szülőkkel – érdeklődnek tanulmányokról	,055	1	,814	1,173
kapcsolat szülőkkel – érdeklődnek barátokról	,399	1	,527	1,318
kapcsolat szülőkkel – gyakran támogatják anyagilag	10,093	1	,001	,223
kapcsolat szülőkkel – közös kulturális programok	,053	1	,818	,927
kapcsolat szülőkkel – tanulásra bátorítják	3,080	1	,049	,413
kapcsolat szülőkkel – tanárokkal kapcsolatot tartanak	3,081	1	,079	,362
aktivitás az egyetemen – aktív bekapcsolódás órákba, beszélgetésekbe	3,685	1	,055	1,755
bizalom – adminisztrátorok	4,192	1	,041	2,094
bizalom – tanárok	,000	1	,985	,993
bizalom – hallgatótársak	3,706	1	,045	1,769
bizalom – hallgatói kari önkormányzat	,000	1	,988	1,010
elégedettség – tanárokkal való kapcsolatfelvétel és kapcsolattartás	6,528	1	,011	2,380
elégedettség – interakciók mennyiségével órákon	5,590	1	,018	,468
elégedettség – technikai felszereltséggel	1,454	1	,228	1,441
elégedettség – tantermek kényelmével	2,805	1	,094	,604
elégedettség – egyenlő bánásmóddal	4,238	1	,040	1,950
elégedettség – vallásgyakorlás lehetőségeivel	4,175	1	,041	,475
elégedettség – gyakorlati lehetőségekkel	2,739	1	,098	,605
kapcsolat egyetemen – baráttal jövőtervek megbeszélése	9,349	1	,002	,214
kapcsolat egyetemen – baráttal való szoros kapcsolat	3,788	1	,042	2,306
kapcsolat egyetemen kívül – baráttal szabadidő eltöltése	,106	1	,744	,743
kapcsolat egyetemen kívül – jövőtervek megbeszélése	1,031	1	,310	,528
kapcsolat egyetemen kívül – szoros kapcsolat	5,310	1	,021	8,191

Forrás: HERD adatbázis; saját szerkesztés

Összegzés

A vallásosság kutatásának módszertana a szekularizációs hatásokkal párhuzamosan alakult ki, jelentős hatást gyakoroltak rá a társadalmi-politikai ideológia-változások. A vallásosság szerepének átalakuló, csökkenő képét találjuk a hazai kutatási eredményekben, ez jellemzi az ifjúsági korosztályt is. Kutatási mintánkból jól kiviláglanak a szekularizációs hatások, növekszik az elvilágiasodás az egyetemisták körében is, ugyanakkor nem egyenletes a földrajzi térben – a történelmi „Nagy-Magyarország” mai határon túli térségeiben magasabb a vallásgyakorlás, vallásosság mértéke, mint az „Anyország” fiataljai körében. A fiatalok egy része bizonytalan, útkereső a vallás, vallásosság tekintetében, ez lehetőség a vallási közösségek számára.

Ahogy Tomka (2005) fogalmazott, a vallás, a felekezeti kultúrák közvetítő funkcióval bír, eredményeink alapján ez a szerep visszaszorulni látszik. Kutatásunkban azt találtuk, hogy a vizsgált hallgatók magas arányban valamely nagy történelmi egyházhoz kötődnek, legmagasabb arányban a református egyházhoz tartozónak vallották magukat (37,6%), ugyanakkor hasonló arányú a katolikus egyházhoz való tartozás is (35,5%). További kutatási kérdéseket vehet fel azonban azon eredményünk is, hogy a Debreceni Egyetem vizsgált hallgatóinak közel egyötöde vallás nélkülinek jellemezte magát.

A vallásos önbesorolás vizsgálata során azt találtuk, hogy a legtöbb hallgató a „maga módján” vallásos a vizsgált térségben (44%), a vallásgyakorlás mértéke tehát messze alulmarad az adott valláshoz való tartozás arányától. Ezt erősíti meg az is, hogy a valamely vallásfelekezethez tartozó hallgatók között is számottevő a vallásukat nem gyakorlók aránya: „nem vallásos” (33,9%), „más meggyőződésű” (12%). Ugyanakkor kijelenthető az is, hogy a vallásosak, egyházuk tanítását követő hallgatók aránya számottevő a Partium történelmi térségben (34,1%), ahogy a Debreceni Egyetem almintájának adata (12,8%) is valamelyest meghaladja a magyarországi felnőtt-lakosságra jellemző arányt.

A vallásosság társadalmi-tőke-termelő funkciója kapcsán részeredményekre leltünk: alapvetően azok a hallgatók, akik vallásgyakorlók, vagy a maguk módján vallásosak, nagyobb arányban rendelkeznek emberi kapcsolatokkal, ugyanakkor a valamely vallásfelekezethez való tartozás pozitívan hat az emberi kapcsolatok bővítésére. Elsősorban a szakirodalom alapján elmondható, hogy a vallásosság egyértelmű társadalmi tőkeforrás, többdimenziós modellben vizsgálva azonban ellentmondásos hatásokat mutathat.

Irodalom

- Coleman, J. S. (1998). Társadalmi tőke az emberi tőke termelésében. In: Lengyel Gy., Szántó Z. (szerk.). *Tőkefajták: a társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Budapest, Aula Kiadó Kft. 11–43.
- Gittell, R., Avis, V. (1998). *Community organizing: Building Social Capital as a Development Strategy*. SAGE Publications, Inc.
- Granovetter M. (1988). A gyenge kötések ereje. A hálózatelemzés felülvizsgálata. *Szociológiai Figyelő*, 4(3) 39–60.
- Grant, E. (2001). Social Capital and Community Strategies: neighbourhood. Development in Guatemala City. *Development and Change*, No. 32(5), 975–997.
- Havasi V. (2018). Keresztény új vallási és vallási megújulási mozgalmak Magyarországon 1945-től napjainkig. *Egyháztörténeti Szemle* XIX/4. 106–128.
- Kiss D. (2014). Deszekularizáció Romániában. *KORUNK*, 5. 4–14.
- Kovács B., Lajtai M. (2020). Magyarország vallási viszonyai a népszámlálások és egyéb lakossági adatfelvételek tükrében. *Statistikai Szemle*, DOI: <https://doi.org/10.20311/stat2020.6.hu0573>
- KSH (2014). 2011. évi népszámlálás, 10. vallás, felekezet http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/nepsz2011/nepsz_10_2011.pdf. Utolsó letöltés: 2021. 11. 21.
- Máté-Tóth A. (2008). *Vallásosság-változatok. Vallási sokféleség Magyarországon*. Szegedi Tudományegyetem
- Murphy, J. T. (2002). Networks, Trust and innovation in tanzania's Manufacturing Sector. *World Development*, 30(4) 591–619.
- Orbán A., Szántó Z. (2005). Társadalmi tőke. *Erdélyi Társadalom* 2. 55–70. oldal <https://erdelyitarsadalom.ro/files/eto6/et-bbu-06-04.pdf>. Utolsó letöltés: 2021. 11. 21; <http://www.socialnetwork.hu/cikkek/OrbanSzanto2007.htm>. Utolsó letöltés: 2021. 11. 21.

- Pusztai G. (2004). *Iskola és közösség – felekezeti középiskolások az ezredfordulón*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Pusztai G. (2009). *A társadalmi tőke és az iskola. Kapcsolati erőforrások hatása az iskolai pályafutásra*. Budapest, Új Mandátum Kiadó.
- Pusztai G. (2013). A felsőoktatás munkára felkészítő szerepe a hallgatók értelmezésében. In: Kun A. I., Polónyi I. (szerk.). *Az Észak-Alföldi régió helyzete: Képzés és munkaerőpiac*. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 9–29. oldal
- Pusztai G. (2018). Ha elvész a bizalom. *Educatio*, 27(4) 623–639. oldal
- Putnam, R. D. (2002). *Democracies in Flux: The evolution of Social Capital in Contemporary Society*. Oxford and New York, Oxford University Press.
- Tomka M. (1996). A vallásszociológia új útjai. *Replika*, 21-22. szám. 163–171. oldal.
<http://www.replika.hu/replika/21-15>. Utolsó letöltés: 2021. 11. 21.
- Tomka M. (1998). A vallásosság mérése, *Studia religiosa*, 18–31.
- Tomka M. (2005). *A legvallásosabb ország? Vallásosság Szatmárban, Erdélyben, Romániában*. Budapest - Piliscsaba, PPKE BTK Szociológia Intézet, Pázmány Társadalomtudomány 1.
- Tomka M. (2009). Vallási helyzetkép – 2009. In: Rosta G., Tomka M. (szerk.). *Mit értékelnek a magyarok? Az Európai Értéktrend Vizsgálat 2008. évi magyar eredményei*. OCIFE Magyarország – Faludi Ferenc Akadémia, Budapest, 401–425. oldal
- Woolcock, M. (2001). The place of Social Capital in Understanding Social and Economic Outcomes. *Canadian Journal of Policy Res.* 2(1), pp. 11–17.

Dergez-Rippl Dóra

Pécsi Tudományegyetem

ORCID:0000-0001-8694-2311

Kreativitás, digitális identitás és mitológia – metaelméleti kérdések 21. századi kultúránkról

Absztrakt

Digitális életterünk szociokulturális lehetőségei nagyrészt megegyeznek eddigi, pre-digitális lehetőségeinkkel. Miért idegenkedünk mégis ettől a közegtől, miért látjuk veszélyben identitásunkat, kapcsolatainkat és kulturális értékeinket? A kérdést az identitás, kreativitás és mitológia fogalmainak segítségével metaelméleti szempontból vizsgálom, és az evolúciós magyarázatokat („aki kimarad, lemarad”, illetve „az marad életben, aki leginkább fogékony a változásra”) olyan értelmezési lehetőségekkel egészítem ki, mint a szimbólumokon alapuló tudásrendszereink extraszomatikus jellege, identitásunk digitális reprezentációjának kognitív alapja, a mitológia paradox karaktere, vagy a komplex gondolkodáson alapuló kreativitás személyiségfejlesztő (egyéni) és hagyományőrző (szociális) jelentősége.

Kulcsszavak: kreativitás, metaelmélet, digitális identitás, mitológia, szimbólum, hagyomány

Abstract

Creativity, digital identity and mythology – metatheoretical questions on our 21st century culture

Sociocultural possibilities of our digital living-space is mostly equal to our predigital ones. It seems that we still dislike our new living-space. Why do we feel that our identity, relations and cultural tradition is in danger? I examine the question from a metatheoretical point of view with the help of the notions of identity, creativity and mythology. I try to find complementary viewpoints for evolutionary answers (such as „whoever stays out misses out” and „adaptivity is the key to surviving”). I suggest interpretations such as the extrasomatic character of our symbol-based knowledge systems, the cognitive basis of our identity’s digital representation, the paradox character of mythology, or the individual and social relevance of the complex thinking-based creativity.

Keywords: creativity, metatheory, digital identity, mythology, symbol, tradition

A 21. századi kreativitáselméleti kutatások a kreativitás mentális előfeltételeként határozzák meg a komplex gondolkodást. Ez a készségünk életünk minden területére hatással van, ugyanakkor csak részben magyarázható biológiai evolúciós indokokkal. Kulturális szerveződéseink, vallási, művészeti és tudományos értékeink szimbólumok által közvetített összetett, extraszomatikus tudásrendszerek, amelyek jóval túlmutatnak az önfenntartás vagy a fajfenntartás őstőnén. Ugyanakkor a szellemi örökségteremtés és hagyományőrzés kulturális igénye nagy hasonlóságot mutat az utódlás természetes motivációjával.

Az alábbiakban ennek a „kulturális ösztönnnek”¹ egy új, az eddigiektől eltérő közegben, a digitális léttérben való megjelenési lehetőségeit vizsgálom. Arra keresem a választ, hogy a 21. század új szociokulturális közegében való eligazodásunk mennyiben támaszkodik eddig bevált készségeinkre és az azokkal kapcsolatos tudományos eredményekre, illetve mennyiben készítenek új tudományos szemléletmód kialakítására. Mindezt metaelméleti keretbe helyezve olyan problémákat vizsgálom, mint a digitális léttérben való öndefiníciós korlátainkból eredő identitásfogalom szükségszerű változása, az új technikai kihívásoktól való idegenkedésünk oka és annak evolúciós magyarázata, vagy a digitális darwinizmus elméleti térhódításának kultúrelméleti jelentősége. Abból a feltevésből indulok ki, hogy kulturális hagyományaink szerveződési szabályai és korábbi elméleti eredményeink ebben az új léttérben és ezekkel az új problémákkal együtt is érvényesek, és az ehhez szükséges olyan készségek, mint az alkalmazkodás vagy a kreativitás ugyanúgy rendelkezésünkre állnak, mint a predigitális korban. Éppen ezért a digitális darwinizmus magyarázóereje csak részben alkalmazható, mert az olyan magas fokú kulturális szerveződéseink, mint a matematika vagy a zene, pusztán élettanilag nem magyarázhatók. A kultúra értékőrző funkciója konzervatív jellegében gyökerezik, amellyel kiválogatja a megőrzésre érdemes értékeket annak érdekében, hogy szűkös figyelmünknek segítségére legyen a kaosz elkerülésében. Céloom a kultúra e konzervatív karakterének metaelméleti igazolása az identitás, kreativitás és mitológia fogalmainak segítségével.

Digitális eszközkészletünk napjainkra személyes és közösségi életünk nélkülözhetetlen részévé vált. Ez a technikai fordulat a 21. század kultúrelméleti kutatásainak egyik irányelveként is megfogalmazható. Ennek a gyakorlati változásnak az elméleti kutatások számára fontos premisszáját nem hagyhatjuk figyelmen kívül. A változást metaelméleti szempontból is érdemes megvizsgálni. A metaelméleti alap kutatások fő jellemzője a transzdiszciplináris vizsgálat. Ennek oka az, hogy a 21. századi szaktudományos kutatások nagyszámú komplex adathalmazzal dolgoznak, és ez módszertani együttműködésre készíti őket. A metaelméleti² kutatások ezek eredményeit elemzik úgy, hogy több tudományág részeredményeiből új következtetéseket igyekeznek levonni. Jelen tanulmány témáját, azaz a digitális léttérben való kreatív jelenlét szükségessége melletti érveket kutatva valójában metaszintről vizsgálódok. Felmerülhet a kérdés, hogy miért van szükség e téma metaszintű vizsgálatára. Erre a kérdésre a metakogníció metodológiai válaszával tudok szolgálni. A metakognitív elmélet szerint a „tudásról való tudás” vizsgálati módszere paradoxonhoz vezet olyankor, amikor a megfigyelő és a megfigyelt tárgy egybeesik³. Márpedig a digitális léttér elméleti kutatására éppen ez vonatkozik⁴.

„A Comte-paradoxon lényege, hogy az ember nem lehet egyszerre a megfigyelő, és a megfigyelt tárgy is. Amikor valamilyen problémát oldunk meg, akkor magára a problémára összpontosítunk, nem a megoldási folyamatra. Abban a percben, amint a megoldás folyamatára szeretnénk figyelmünket helyezni, megszűnik létezni a megoldási folyamat maga. Tarski megoldása a paradoxon feloldására abban áll, hogy kétféle igazságszintet különböztet meg: egy *tárgyi szintet* és egy *metaszintet*. A *tárgyi szint* a világ jelenségeire vonatkozik, mindarra, ami minket körbevesz, ez tehát az ember gondolkodásának közvetlen tárgya. A *metaszint* ettől elvontabb...” (Kiss 2015: 26–27).

Mindez különösen aktuális a digitális léttérrel kapcsolatos kultúrelméleti vizsgálódásokban, ahol integrált tudáshalmazzal dolgozunk, így folyamatosan felhasználjuk a pszichológia, filozófia, pedagógia, társadalomelmélet és a kognitív tudomány részeredményeit.

¹ A fogalmat nem terminus technicusként, hanem csupán a fenti gondolatsorra utalva az evolúciós kontextus hangsúlyozás okán használom.

² Metaelméleten azt értem, hogy a világ jelenségeinek – jelen esetben a digitális léttérben való kulturális és kommunikációs eligazodásunk lehetőségeinek – értelmezéséhez minden eddig megszerzett tudásunkat felhasználjuk. Jelen tanulmányban ezért együtt tárgyalom a kreativitáskutatásokat, a kognitív tudomány egyes eredményeit, valamint az evolúcióelmélet néhány gondolatát.

³ A szakirodalom ezt Comte-paradoxonként ismeri. Ehhez és a metakognícióval kapcsolatos további kutatáshoz részletesen lásd: Csíkos 2007.

⁴ Sőt, további értelmezési nehézséget okoz az, hogy a kutatási eszközök is a vizsgálandó fogalomkörbe tartoznak, nevezetesen, hogy a szakirodalmi kutatást és e tanulmány megírását is digitális technikai eszközön végzem.

Egy olyan új szociokulturális jelenség vizsgálatához, mint amilyen a digitális élettér és az abban való sikeres eligazodás, fogalmi és szemléletmódbeli változásra van szüksége minden olyan kultúrtörténeti és társadalomtudományos irányú elemzőnek, aki a gyors változásokra nyitott vizsgálódást arra használja, hogy tudományosan lépést tartson azzal a kulturális jelenséggel, amelynek eredményeképp digitális eszközkészletünket már nem csupán eszközként, hanem élettérként kell meghatároznunk. Eszerint a digitális élettérben való eligazodásunk sikere elsősorban attól függ, hogyan viszonyulunk az új jelenségekhez. Ha problémaként azonosítjuk őket, akkor passzivitásra kárhoztatva kontextuson kívülre helyezzük magunkat nemcsak a mindennapi gyakorlatban, hanem önmeghatározásunkat tekintve is⁵. Öndefiníciós kísérleteink és önértékelési folyamataink⁶ célja ugyanis az, hogy a lényegileg hozzánk tartozó pozitívumokat és hiányosságokat – azokat, amelyek nemcsak ideális énképünkben, de a reális énképben is megjelennek – világosan meghatározzuk. Bármely probléma ebben a folyamatban gátló tényezőként lép fel, amelynek sikeres megoldása sokszor segítheti önismeretünket, de magát a problémát velünk szembenállóként pozicionáljuk. Éppen ezért, ha nem fogadjuk el azt, hogy digitális eszközeink kulturális és szociális értelemben is élettérre „léptek elő”, paradox élethelyzetet teremtünk saját magunk számára, hiszen annak ellenére, hogy tudjuk, nem léphetünk ki ebből az új élettérből, belső késztetéseink mégis azt sugallják majd nekünk, hogy éppen ezt tegyük. Ez további passzivitáshoz vezet, hiszen egyre távolodunk attól, hogy otthon érezzük magunkat ebben az új élettérben. Ez önmagában nem lenne gond, ha kulturális és szociális értelemben is lenne választási lehetőségünk. A probléma jelentőségét sokak számára éppen az adja, hogy nem tehetik meg, hogy távol tartsák maguktól a rendkívül gyorsan⁷ fejlődő technicizálódás egzisztenciális hatásait. Éppen ezért érdemes belátnunk, hogy a digitális élettér korántsem mentes az emberi életre jellemző szabályozó folyamatoktól. Itt elsősorban arra gondolok, hogy digitális életterünkre is érvényes az „aki kimarad, lemarad”-evolúciós szabály, ezért ebben az esetben egyenesen digitális darwinizmusról beszélhetünk⁸. Jelen kontextusban nem kívánok általános evolúció-igazolási programot adni, csupán a darwinizmus adaptációs jellemzőjének biológiai kontextuson túli értelmezési lehetőségét szeretném kiemelni. Kulturális életünk digitális lehetőségeiben való eligazodásunk is eszerint szerveződik: az lesz a leg sikeresebb, aki leginkább fogékony a változásra. Ezzel a gondolattal semmiképp sem szeretném azt a látszatot kelteni, mintha úgy gondolnám, hogy kulturális életünket és annak szerveződési mintázatait a biológiai evolúció szintjére, illetve törvényszerűségeinek való megfelelésre kellene redukálnunk. Épp ellenkezőleg, arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy a kulturális közegeinkből eredő szabályszerűserek és hagyományok alapvetően nem magyarázhatók élet-tani szempontból. Hétköznapi, művészi vagy tudományos kreativitásunk nem csupán a társadalomban való „túlélést” szolgálják, hanem a személyiségfejlődés és a szellemi gyarapodás feltételei is egyben. Ebben az értelemben nemcsak biológiai, hanem kulturális evolúcióról is beszélhetünk.

⁵ Itt arra gondolok, hogy a problémaként meghatározott jelenséget mindig rajtunk kívülállóként észleljük, és a problémát kerülni vagy egyenesen eliminálni igyekszünk. Így azután biztosak lehetünk abban, hogy ez a jelenség nem tartozik hozzánk, nem lehet életünk meghatározó tényezője, és ezt az álláspontunkat nem, vagy csak nagyon nehezen adjuk fel.

⁶ A személyiségfejlődés egyes állomásainak önismereti jelentősége mellett figyelembe vehetjük itt a pszichológiai önértékelési eszköztárat is, amely olyan kategóriákkal segít önmagunk megismerésében, mint az érdeklődés, képesség, értékek, vagy a munkamódszer. Ha a rendelkezésünkre álló digitális eszköztárat nem engedjük szervezőerőként hatni mindennapi életünkben, e kategóriák mindegyikén kívül marad, így önértékelési lehetőségünk teljesen „beszűkül”. Az önértékelési eszközökről és módszerekről részletesebben lásd: Dr. Budavári-Takács Ildikó: A tanácsadási módszerek. Szent István Egyetem, 2011. https://regi.tankonyvtar.hu/en/tartalom/tamop412A/2010-0019_A_tanacsadasi_modszerek/index.html. Utolsó letöltés: 2021. 08. 22.

⁷ Rendkívüli gyorsaságon itt azt értem, hogy bár többé-kevésbé mindannyian aktívan élünk az új technikai lehetőségekkel, ezek a változások sokkal gyorsabban zajlanak annál, semhogy a változásokat befogadni, illetve a hatásokat tudatosan felmérni tudjuk.

⁸ A kifejezést a következő forrásból kölcsönöztem: <https://piacesprofit.hu/infokom/digitalis-darwinizmus-aki-lemarad-kimarad/>. A forrás a digitális élettér gazdasági kontextusát vizsgálja, de elméleti kiindulópontja kiválóan megvilágítja az általam tárgyalt szempontokat is, hiszen olyan általános fogalmakkal és szempontokkal dolgozik, mint a digitális gazdaság fogalma, vagy az a gondolat, hogy a gazdasági cégeknek nincs meg a megfelelő alkalmazkodási képességük a gyors technológiai fejlődés követéséhez. Ehhez lásd még: <https://bitport.hu/nyakunkon-a-digitalis-darwinizmus.html>

„A matematikai analízis és a gregorián zene létezése egyaránt azt mutatja, hogy olyan rendezett mintázatokat is képesek vagyunk megtapasztalni, amelyeket a biológiai evolúció nem programozott génjeinkbe. Egy tartomány szabályait megtanulva rögvess túllépünk a biológiai korlátokon, és belépünk a kulturális evolúció világába. Minden egyes tartomány kiterjeszti az egyéniség határait, és megnöveli érzékenységünket és képességünket arra, hogy megtaláljuk helyünket a világban” (Csíkszentmihályi 2008: 47).

Kulturális értékeink társadalmi közegbe ágyazott kreatív folyamatok által szerveződnek. Az olyan kifinomult kreativitás-elméletek és metaelméletek szerint, mint amelyet Csíkszentmihályi is képvisel, az egyes tartományokba⁹ szerveződött szimbólumok közvetítik azokat az információkat, amelyek új kreatív lehetőségeket rejtenek számunkra. Ez a fajta – szimbólumok által közvetített tudás – biológiailag nem kódolt, „extraszomatikus” (Csíkszentmihályi 2008: 47). Ez azt jelenti, hogy mind eredetében, mind céljában túllép az olyan általános élettani szükségleteken, mint a fajfenntartás vagy az önfenntartás ösztöne. Kulturális értékeinket (a vallás, művészetek és tudomány eredményeit, módszereit és értékeit) mégis úgy védelmezzük, mint – adott esetben – saját utódainkat. Emberi életünk végességének tudatában nemcsak biológiai, de kulturális nyomot is szeretnénk hagyni magunk után. Ennek megfelelően Csíkszentmihályi a kreativitást szociokulturális környezetben definiálja. Eszerint az egyén csakis egy társas közegben (tartomány, társadalom, szakértői kör) lehet kreatív. Ebben a definícióban nincs helye az egyéni kreativitás fogalmának. Csíkszentmihályi explicite kijelenti, hogy a kreativitás nem egyéni jelenség. „A kreativitás (...) nem pusztán az emberek fejében jelenik meg, hanem az emberek gondolatainak és szociokulturális környezetének interakciójában. Rendszerszintű s nem egyéni jelenség” (Csíkszentmihályi 2008: 33). Bizonyos kulturális evolúcióelméletek tovább árnyalják a metasztintű vizsgálódásokat azzal, hogy egyetlen evolúciós folyamatot feltételeznek, a további rendszerjelenségeket pedig organizációs folyamatoknak tekintik. Eszerint nem tudunk többet állítani, mint hogy kulturális szerveződéseink a biológiai evolúcióból következő, kollektív fogalmi modelleken (és az ezek mentén szerveződő mitikus kultúrán) alapuló jelenségek (Paksi 2006). A kulturális organizáció tehát egy társas közeg által vezérelt folyamat.

Mitológiai kultúránk korábbi ismereteinket új formába integrálva egy olyan magasabb kulturális „terméket” jelent, amely elsősorban egyéni, kognitív szimbólum-feldolgozásunkon alapul, ugyanakkor a kollektív tudatban¹⁰, illetve mélylélektani kontextusban a kollektív tudattalában gyökereznek. Carl Gustav Jung analitikus pszichológiája ez utóbbi összefüggésen alapul. Kerényi Károllyal közösen írt könyvében Jung kifejti: egyáltalán nem könnyű megválaszolni azt a kérdést, hogy vajon a mitológia elemei bennünk vannak-e, vagy a külvilágból vesszük őket. Ez az elméleti nehézség a mitológia paradox karakteréből adódik, abból, hogy mindent magyarázni igyekszik, beleértve saját magát is, ugyanakkor természetéből adódóan magyarázó módszerként működik, így azonban csak saját rendszerén kívül tudná magyarázni saját magát. Ez korántsem jelenti a mitológia tudományos vizsgálhatatlanságát, inkább azt, hogy nem szabad figyelmen kívül hagyni a mitológiai hagyomány önreferáló jellegét. Ebből az elméleti nehézségből kiindulva Jung és Kerényi a mitológiának egy komplex megközelítési módját dolgozták ki, amely amellett, hogy felfedi a mitológia etiológiai szemléletmódját, módszertani igazolással is szolgál kulturális örökségünkhöz való szerves kapcsolódására. Mindehhez a lelki valóságok egyéni megtapasztalásának lélektani gondolatából indulnak ki, amely szerint a mitológiához vezető utat mindenkinek saját magának kell felfedeznie. Tekintettel arra, hogy egész modern kultúránk a mitológiai hagyományban gyökerezik, figyelembe kell vennünk a hozzá kötődő társadalmi gyakorlatot is. Ennek vizsgálata nem lehet ellentétes azzal a kulturális céllal, hogy kulturális lényként ne a természeti világgal ellentétben, hanem azon belül határozzuk meg magunkat. Éppen ezért az egyénileg – lélektani értelemben a személyiségfejlődést szolgálva – felismert mitológiai összefüggéseknek nagy kulturális értéket kell tulajdonítanunk (Jung, Kerényi 1969). Ez a vizsgálati szempont összhangban van a kreativitáskutatás azon irányelvével, amely a kulturális organizációt szociális környezetben definiálja, mindemellett

⁹ Tartományon itt egy szimbolikus tudáshalmazt kell értenünk, például az egyes szaktudományokat, amelyek egy bizonyos tudásanyaggal, fogalomkészlettel és sajátos, csak rájuk jellemző módszertannal dolgoznak.

¹⁰ Itt a mitikus hagyományok, mondák, regék társas életünkre gyakorolt hatására gondolok.

központi szerepet szán a hagyományörzés új keretek közt történő továbbélésének. A digitális élettér vizsgálatában ennek központi jelentősége van, nemcsak azért, mert társas viselkedés-mintáink és egyéni szociális érzékenységünk lassan változik, így a már kialakított szabályok az új társas közegben is érvényesek, hanem azért is, mert kogníciós készségeinkkel is ugyanez a helyzet. Ezt figyelembe véve adaptálódunk kell az olyan változásokhoz, mint a digitális eszköztárunk élettérre való alakulása. 21. századi elméink „az emberi kognitív fejlődés minden korábbi elemének igencsak rugalmas kombinációi, kifordítva, összekapcsolva és újrakombinálva. Most mitikusak vagyunk, most teoretikusak, most megintcsak előszedjük a tapasztalat epizodikus gyökereit (...) Időnként pedig belebújunk jó öreg narratív énünk személyiségébe, úgy téve, mintha semmi sem változott volna” (Merlin 2001: 306).

Kulturális életünknek az egyéni és társas szempontok szerint szerveződő kettős természete azt kívánja, hogy az egyre gyorsuló változási folyamatokra való válaszadásainkban mindkét szempontot figyelembe vegyük. Ez azonban korántsem egyszerű feladat, ezért a lehetséges válaszok „kergetése” mellett érdemes régi kérdéseinket¹¹ is megvizsgálni. E tanulmányban arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy a technikai változások rohamos sebessége által keltett mesterséges feszültség nem veheti át az olyan konstruktív természetes feszültségeink feladatát, mint az alkotói várakozás vagy a problémamegoldásra serkentő indulatok. Ez utóbbiak ugyanis nem csupán kísérőjelenségei kulturális értékeinknek, hanem feltételei, amelyek azonban a digitális élettérben már nem önmagukban jelentkeznek, hanem azzal a mesterséges feszültséggel keverve, amelyet többé-kevésbé mindenki elkerülni vagy legalábbis csökkenteni igyekszik. A természetes feszültség teremtő hatását így először ki kell válogatnunk ahhoz, hogy új életterünkben is kreatív alkotómunkát és kulturális értékeket eredményezzenek. Ezt a válogatást segíti a régi kérdésekhez való visszafordulás. Nem azt jelenti, hogy úgy kell tennünk, mintha semmiféle változás nem történt volna, sokkal inkább arról van szó, hogy a változások közepette nem feledkezünk meg arról, amit kulturális szerveződéseink és kognitív struktúránk nem könnyen enged változni: kreativitásunkat.

Érdemes tehát megvizsgálni azt a kérdést, hogy a digitális technológiák (virtuális, digitális eszközök) teljesen új, minden eddigtilt különböző élményeket nyújtanak-e. A kognitív tudomány erre nem tud egyértelmű igennel felelni. Ez ugyanis azt jelentené, hogy új kognitív készségek, jelenségek megjelenésével számolhatunk. Az emberi psziché azonban nem változik ilyen gyorsan. Inkább arról van szó, hogy meglévő készségeink más arányban jelennek meg az új kommunikációs felületeken. Anélkül, hogy értékítéleti vitákba bocsátkoznánk, annyit talán kijelenthetünk, hogy ennek szellemi lehetőségei nyilvánvalóak: az új eszközök lehetőséget adnak a komplex gondolkodásra, amely a kreatív megoldások mentális feltétele. Ide sorolhatjuk az új, digitális oktatási eszközöket, amelyek a divergens, diffúz gondolkodást segítik, vagy a művészi alkotások új önkifejezési lehetőségeit. Mindenesetre a kreatív lehetőségek egész tárháza tárul fel előttünk, mert meglévő eszközökkel (elménk és kulturális értékeink) új megoldásokat kell találnunk (eligazodás és értékörzés a digitális térben). Ez kreatív alkalmazkodást kíván tőlünk, új eszközökkel, új formában megőrizni kulturális hagyományainkat. Szociokulturális viselkedésünknek eddig is alapja volt az alkalmazkodás és a kreatív lehetőségek felismerése, a találékonyság. Miért ne lehetnénk ebben a helyzetben is találékonyságok?

Jelentős régi kérdésnek tekinthetjük hagyományörzésünk módszertanát is: hogyan kell szerveznünk kulturális értékeinket ahhoz, hogy átörököítsük a következő generációk számára? Ebben a kérdésben – és feladatban – megmutatkozik kulturális életünk konzervatív jellege. Enélkül bajos lenne magyarázatot találni arra, hogyan válogatjuk ki azokat az értékeket, amelyeket konzerválni szeretnénk. A válasz szellemi határainkban keresendő. A rengeteg értékes alkotás, vallásos, művészi és tudományos eredmény folyamatos és teljes áttekintése az emberi figyelem számára lehetetlen. Saját szellemi korlátaink szabályozzák hagyományépítésünk szelekciós folyamatát, és ez semmit nem veszített jelentőségéből a digitális technológia használatából eredő

¹¹ „Régi kérdéseken” a predigitális kultúrelméleti, lélektani és szociológiai vizsgálati szempontokat, és az ezekből eredő szaktudományos dilemmákat értem. Néhány ilyen kérdést szeretnék felvetni ebben a tanulmányban, természetesen a teljesség igénye nélkül, hiszen ahhoz legalább e három szaktudomány fejlődési állomásainak elméleti konzekvenciáit kellene részletesen ismertetnem. E kérdések felvetésével a konzervatív kultúraörzés módszertani előnyei szeretnék rávilágítani.

felgyorsult információátadás viszonylag új problémájának korában. Olyannyira, hogy ez a jelenség metasinten is észlelhető: a szelekció az információk eszközökre is vonatkozik.

„A figyelem szűkös volta miatt kénytelenek vagyunk szelektálni: a létrejövő műalkotásoknak csak egy töredékét ismerjük el, csak néhány könyvet vagyunk képesek elolvasni, és az újabb és újabb technikai eszközök közül is csak néhányat fogunk megvásárolni. Az információáradatot a különféle szakértői körök vannak hivatva megszűrni, amelyek egyben segítenek a figyelmünkre érdemes mémek kiválasztásában is, (...) akiknek többek között ítéletet is kell mondaniuk a tartományban születő eredményekről (...) A verseny velejárója, hogy a kreatív egyénnek meg kell győznie szakértői körét arról, hogy értékes innovációt hozott létre. Ez soha nem egyszerű feladat” (Csíkszentmihályi 2008: 52).

Mi az, ami nem változott, ami továbbra is aktuálissá teszi ezt a „rég” problémát? Erre a meta-kérdésre meggyőző válaszunk van: megőrizni egy kulturális értéket vagy fenntartani egy hagyományt a digitális élettérben ugyanolyan intellektuális motivációként jelentkezik, mint a predigitális korban. Amennyiben a digitális technológia mindennapi életünkben való térhódításából eredő sürgető feszültséget is motivációnak tekintjük, úgy ezt az energiát kreatív lehetőségek megvalósítására is használhatjuk¹². Sőt, nem túlzás azt állítani, hogy erre lelki egészségünk érdekében van szükségünk. Olyan tudományos érvek szólnak emellett, amelyek a kreativitás és normalitás közt szoros kapcsolatot feltételeznek. Bizonyos pszichoanalitikus irányzatok¹³ „mind a személyiségpszichológiai koncepciókat, mind a kreativitással kapcsolatos elképzeléseket igyekeznek a normalitás tartománya irányába orientálni (ego-pszichológia, tárgykapcsolat-elmélet, szelfpszichológia). Ez egybeesik azzal az általános tendenciával, amely szerint a kreativitás az egészséges személyiségműködés egyik jelének tekinthető” (Kóváry 2020: 128). A 21. század kultúrakutatásának legfontosabb metaelméleti felismerése az, hogy a digitális élettér kulturális érdekből – is – szerveződik. Kétségtelen, hogy sokkal könnyebb egy hirtelen változással szemben pozicionálni magunkat, mint meglátni a benne rejlő kreatív lehetőségeket, és maximális együttműködésre törekedni. Ezzel szemben jelen tanulmány metaelméleti kontextusában arra szeretnék rávilágítani, hogy elméleti szempontból ez korántsem olyan evidens, mint amilyen könnyű a gyakorlatban. „A kreatív gondolatok egy feszültséggel teli részben jönnek létre – az ismertbe és elfogadottba kapaszkodva közelítünk egy még rosszul definiált igazság felé, amit épp csak megpillantottunk a túlparton. Ez a feszültség még akkor is jelen van, amikor gondolataink a tudat küszöbe alatt lappanganak” (Csíkszentmihályi 2008: 112).

A kihívásoknak való megfelelésre irányuló természetes késztetésünk kognitív sajátosság: mindig a nehezebbet, a komplex megoldást keressük, mert a kihívások örömet okoznak¹⁴. Ugyanakkor figyelembe kell vennünk az új helyzetekkel – mint amilyen a digitális élettérben való boldogulás – kapcsolatos „új” problémákat¹⁵ is, legfőképp azt az észlelési sajátosságot, hogy egy új helyzetben vagy élettérben nem látjuk koherens egészként lehetőségeinket, ezért nehezen tudjuk meghozni a szükséges döntéseket. Ennek oka a kommunikációs módszerek alapvető változása. Fizikai élettérünk szerepei rögzítve vannak, amelyeknek könnyen megfeleltünk, ám a digitális élettérben, annak interaktív jellegéből adódóan gyorsan változó, új szerepek várnak ránk. Mindez rendkívüli módon megnehezíti identitásértelmezői tevékenységün-

¹² A helyzet valójában nem ilyen egyszerű, hiszen a gyors változás pszichés feldolgozhatatlansága komoly teljesítmény- és identitásproblémákhoz vezethet, nem beszélve a digitális bennszülöttek és a korábbi generációk közti kommunikációs nehézségekről. A felvetéssel csupán azt szeretném hangsúlyozni, hogy a naiv álláspontok, pozitív válaszlehetőséggel együtt jól megvilágíthatnak egy problémát.

¹³ Ide tartozik elsősorban Jung analitikus lélektana.

¹⁴ Elég csak a rejtvényekre, fejtörőkre, logikai feladványokra, vagy az intellektuális élvezetek iránti rajongásunkhoz kapcsolódó örömmérésre gondolnunk.

¹⁵ „Új problémán” itt a digitális kommunikáció és élettér szerveződéséből eredő konfliktusokat értem, amelyekben egyrészt korábban nem észlelt nehézségekkel kell szembenéznünk, másrészt ezek a nehézségek nem jelentenek motivációt számunkra, sem mindennapi életünkben, sem az esetleges kitüntetett élethelehetőségek irányába való elmozdulásban. Röviden: nem érdekünk aktívan részt venni ebben az élettérben, mégis – jobb híján – ezt tesszük.

ket, és miközben alapvetően elbizonytalanít minket a társadalomban betöltött szerepünket illetően, egy új identitás-észlelésre készítet¹⁶. A digitális identitás egy olyan adatkészlet, amelyet az Én digitális élettérbe való kivételése szervez. Bizonyos értelemben saját magunk hozzuk létre, ugyanakkor nem tudunk rá olyan könnyen reflektálni, mint a fizikai élettér társas kapcsolataiban. Ez a változás olyannyira dinamikus és Énünk által meghatározott, hogy egyes kutatók szerint sokkal inkább identitásunk digitális reprezentációjáról beszélhetünk, mint digitális identitásról, hiszen semmilyen értelemben nem állíthatjuk, hogy két identitásunk lenne. Ehelyett fel kell ismernünk identitásunk személyes és társas jellegét is, amelynek ugyanúgy kell működnie az új élettérben, mint ahogy azt a régióban tette. „Identitásunk (...) alapismérve az információs viselkedés, célja pedig az, hogy a realitáshoz képest az online mediatizált realitásban is megtalálja a helyét. A közösségi média az összekapcsolhatóság és a szolgáltatás összjátéka, társadalmi együttműködés vagy kollaboráció, interaktív performance, ahol a magánélet nyilvánossága és a valós identifikáció konfliktusba kerülhet” (Fehér 2014: 141). A legújabb identitáskutatás azt is felismerte, hogy a digitális élettérben való viselkedésünket a legkisebb döntések is befolyásolják. Ezekben a „mikrodöntésekben” (Fehér 2014: 141) komoly szerepet kap a kreativitás. A digitális élettér tehát olyan felismerésekhez vezet, amelyek identitásunk kulturális összetettségét hangsúlyozzák. Ennek egyik metaelméleti következménye az offline-online megkülönböztetés irrelevánssá válása, mert az Én a média részévé válva egy „személyes médiaként” működve folyamatosan újraértelmezi magát. Adaptációs készségünk kulturális viszonylatban is, személyes és társas életünk átszerveződése esetén is működik. Ezek alapján nem kell feltétlenül elfogadnunk azt az állítást, amely szerint a digitális élettér szükségszerűen elmagányosodáshoz vezet. Ez a felismerés, bár nem tisztázza a biológiai evolúció és kulturális szerveződéseink közti viszonyt, alátámasztja azt a pszichológiai szemléletet, amely kognitív kontextusban látja a magyarázat lehetőségét.

„...az ember képes megszervezni és fenntartani nagyon nagy csoportokat is. Könnyen lehet, hogy a nagycsoportok fenntartásához szükséges képességek azonosak azokkal, amelyek a kulturális újításra tesznek képessé (...) Melyik biológiai mechanizmus tenné lehetővé a folyamatos kulturális újítást, vagy tartana fenn nagyobb társas csoportosulásokat? Az ilyen kérdések elkerülhetetlenül oda vezetnek, hogy tűnődni kezdünk az egyedi agy szintjén működő kognitív mechanizmusokról. Ennél fogva a kulturális és biológiai valóság közti híd szükségszerűen kognitív, s egy átfogó evolúciós elképzelésnek a kognitív szintet kell megcéloznia, még akkor is, ha végső célja kulturális változásra való képességünk felderítése” (Merlin 2001: 23).

Ugyanakkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül a kultúra-fogalom antik etimológiai fordulátát, azt, hogy a föld megművelése (cultura agri) catói kontextusát Cicerónál a lélek megművelése (cultura animi) kontextusa váltja fel, ráadásul a tevékenységet filozófiaként azonosítva. Eszerint kulturális tevékenységünk lelki szükséglet, amely az évezredek alatt kialakult emberi psziché alapvető struktúrájához tartozik. Mindezt figyelembe véve felmerül a kérdés: miért gondoljuk azt, hogy a globális kulturális tér közege szükségszerűen eliminálja kulturális hagyományainkat és merőben új énképhez vezet? Kommunikációs szabályaink nagy részét, valamint pszichénk törvényszerűségeit az új élettérben is érvényesnek tekintve könnyebben elfogadjuk, hogy ez az új élettér új nézőpontokat kínál, amelyek műveltségátadási folyamatokban betöltött szerepe nem merül ki a konzerválásban, hanem megújító és értelmező lehetőségeket is biztosít számunkra. Ebben segítségünkre vannak az olyan diffúz tudásrendszerek, mint a filozófia, amely élettani funkcióinkon túli fejlődési lehetőségeket kínál. Míg azonban mindannyian elismerjük, hogy az igazság és szépség keresése mindig jó és követendő erőfeszítés, sokan mégsem vállalják ezt az erőfeszítést, és megmaradnak az evolúciós életszinten¹⁷. Ők inkább

¹⁶ Ebben a kontextusban a személyiség, az én, valamint az identitás fogalmait a következő meghatározás szerint értelmezem. Személyiség: A személyiség azon pszichofizikai rendszerek dinamikus szerveződése az egyénen belül, amelyek meghatározzák jellemző viselkedését és gondolkodását. Én: Az én a személy mentális reprezentációja a saját tulajdonságairól, társas szerepeiről, múltbeli tapasztalatairól, jövőbeli céljairól.

Identitás: Az identitás az énazonosság érzése, szerepeken, értékrendszereken keresztül.

¹⁷ Az életszint-kifejezés evolúcióelméleti szempontból jóval bonyolultabb az általam használt kontextusnál. Én csupán azt szeretném hangsúlyozni, hogy a kulturálódás összetett folyamatát nagyon sokan egyszerűen nem találják vonzóknak, hiszen műveltséget szerezni hosszú és fárasztó lelki-szellemi folyamat.

nem művelődnek, nem kulturálódnak, és nem szeretnek kreatívak lenni a szó legáltalánosabb értelmében sem, egyszerűen azért, mert nem lelik benne örömet.

„A gond az, hogy könnyebb örömet lelni olyan dolgokban, amelyek eleve *könnyebbek*; olyan tevékenységekben, mint a szex és az erőszak, amelyek már programozva vannak a génjeinkbe. Idegrendszerünkben megkülönböztetett szerepe van a vadászatnak, a halászatnak, az evésnek és a szaporodásnak. Ugyancsak könnyű élvezni a pénz felhalmozását, új földrészek felfedezését, új területek meghódítását, illetve egyszerű paloták, templomok vagy sírok megépítését, mert ezek összhangban vannak fiziológiai felépítésünk által meghatározott ősi túlélési stratégiáinkkal. Jóval nehezebb megtanulni élvezni azokat a dolgokat, amelyeket evolúciónk során csak nemrég fedeztek fel, például matematikusként vagy tudósként szimbolikus rendszert működtetni, költészettel vagy zeneszerzéssel foglalkozni, és ezek révén a világról és magunkról új dolgokat tanulni (...) A kreatív emberek ebből a szempontból példaértékű életet élnek. Rávilágítanak arra, hogy mennyire érdekes és élvezetes a komplex szimbolikus tevékenység” (Csíkszentmihályi 2008: 132–133).

Ahogy kulturális életünk minden területén, minden kreatív tevékenységhez szükséges az elme felkészültsége és a szimbolikus készség, úgy a digitális élettérben való boldogulásunkhoz is aktivitásra és felkészültségre van szükség ahhoz, hogy értelmes élettérre váljon számunkra. A kreatív módon élt élet feltétele, hogy mi formáljuk az eseményeket akkor is, amikor a fejlődés nem kívánt jelenséggé válik életünk részévé. Egy új élettér személyiségváltozáshoz vezet(het), ugyanakkor új figyelmi mintázatok kialakításának tere is, és az ebben való eligazodás sokkal könnyebbé válik, ha szem előtt tartjuk a kreativitáskutatás által meghatározott emberi leleményesség alaptörvényét. „Minél nagyobb a hatalmunk a környezetünk megváltoztatására, annál nagyobb az esélye, hogy a kívánt eredmények mellett nem kívánt eredményeket is produkálunk” (Csíkszentmihályi 2008: 325).

Saját magunknak kell eldöntenünk, hogy a digitális élettér számunkra melyik eredménycsoportba tartozik. Ugyanakkor a fentiekből levonhatjuk azt a következtetést, hogy a tudomány szerint változni igenis érdemes.

Irodalom

- Csikós Cs. (2007). *Metakogníció, a tudásra vonatkozó tudás pedagógiája*. Műszaki Kiadó Kft.
- Csíkszentmihályi M. (2008). *Kreativitás – A flow és a felfedezés, avagy a találékonyság pszichológiája*. Akadémiai Kiadó.
- Fehér K. (2014). Milyen stratégiák mentén épül fel a digitális identitás? *Médiakutató* 2. nyár https://www.mediakutato.hu/cikk/2014_02_nyar/11_digitalis_identitas.pdf?#search=Feh%C3%A9r+Katalin. Utolsó letöltés: 2021. 08. 25.
- Jung, C. G., Kerényi K. (1949/1963). *Essays on the Science of Mythology*. Princeton University Press.
- Kiss L. R. (2015). A metakogníció és a metakognitív kutatások gyógypedagógiai jelentősége, különös tekintettel a tanulásban akadályozottak pedagógiája területre. *Gyógypedagógiai Szemle*, 43/1. 26–34.
- Kőváry Z. (2020). *Homo Creativus – Létezés, élettörténet, kreativitás*. L'Harmattan Kiadó.
- Merlin, D. (2001). *Az emberi gondolkodás eredete*. Osiris Tankönyvek.
- Paksi D. (2006). A kulturális evolúció elmélete. *Világosság*, 4. 49–62.

Mitnyán Lajos

Szegedi Tudományegyetem JGYPK Nemzetiségi Intézet

ORCID:0000-0001-9976-2491

A globalizáció problémája a kortárs német kultúrafilozófiai diskurzusban. Megjegyzések Peter Sloterdijk térpoétikai modelljeihez

Absztrakt

A tanulmány elsődleges célja a kortárs német globalizációs diskurzus Peter Sloterdijk nevéhez kötődő kultúrafilozófiai paradigmájának vizsgálata a filozófus három térpoétikai modellje segítségével. Az egyes modellek a globalizáció különböző aspektusait tematizálják. A glóbusz-modell funkciója mindenek előtt a globalizáció jelenségének természetfilozófiai vonatkozásainak feltárása. A konténer modellje a politikai filozófia szempontjainak érvényesítését szolgálja, ugyanis segít differenciálttá tenni a migrációval kapcsolatos kortárs vélekedéseket, és magyarázhatja az európai népek jelenséggel kapcsolatos szociálpszichológiai és történelmi félelmeit is. A kristálypalota-modell Dosztojevszkij nyomán felhívja a figyelmet az autonóm személy pszichéjének veszélyeztetettségére. A vizsgálódás egy egzisztenciálfilozófiai karakterű kitekintéssel zárul Arnold Gehlen és Martin Heidegger antropológiai nézeteinek rekapitulálásával.

Kulcsszavak: politikai filozófia, filozófiai antropológia, filozófiatörténet, Global Age, Posthistoire, Peter Sloterdijk, Arnold Gehlen, Martin Heidegger, F. M. Dosztojevszkij, kultúrafilozófia

Abstract

On the problem of globalization in contemporary German cultural-philosophical discourse. Comments on the spatial poetic model by Peter Sloterdijk
The aim of the study is to examine the contemporary globalization discourse by examining the theorem of the German cultural philosopher, Sloterdijk's spatial poetic models are analyzed in detail, whereby different aspects of globalization are assigned to the individual models. With the model of the globe, natural philosophical aspects of globalization are presented. The model of the container serves to assert the aspects of political philosophy. This model can make the perception of migration in the individual European countries transparent and explain the socio-psychological and historical fears of the European peoples. The Kristallpalast draws attention to the psyche of the individual and offers an analysis of an existential-philosophical character. The study concludes with an outlook of an existential philosophical character by recapitulating the anthropological views of Arnold Gehlen and Martin Heidegger.

Keywords: political philosophy, philosophical anthropology, history of philosophy, Global Age, Posthistoire, Peter Sloterdijk, Arnold Gehlen, Martin Heidegger, F. M. Dosztojevszkij, cultural philosophy

Bevezetés

A globalizáció, miként minden társadalmi jelenség, ambivalens folyamat, a hozzá kapcsolódó, a gazdaság, a politika és a kultúra szférájában megjelenő előnyök és hátrányok nem különíthetők el egymástól egzaktnan, de eredendően keverednek, csak egymást átszöve vehetők szemügyre. A világ békéjének megteremtése, a szegénység felszámolása, a fenntartható fejlődés lehetőségei, vagy a globális problémák iránti érzékenyítés irányában kieszközölt lépések még akkor is tagadhatatlanok és üdvözlendők, ha a globális ágenseket, mint az ENSZ-t, a WHO-t vagy akár az Európai Uniót sok-sok szempontból jogos kritika éri.

Ahogy a globalizációként körbeírható folyamat rendkívül összetett, gyakorta ellentmondásos, roppant nehezen szétszalazható fenomén, a globalizációra reflektáló diskurzusok sem kevésbé bonyolultan strukturáltak. A következőkben a globalizációt tematizáló kortárs kontinentális kritikai diskurzus egyik igen sajátos, részben a német filozófiai tradícióból kinövő, ugyanakkor a francia dekonstrukciós örökségből is táplálkozó, Peter Sloterdijk nevéhez köthető irányát vesszük szemügyre. Ha beszélhetünk egyáltalán olyanról, hogy 'a globalizáció filozófiája', akkor az távolról sem csak a kontinentális teoretikus tradícióra támaszkodik, hanem jelentős mértékben az angolszász gyökerű pragmatizmusra is, ami mindennek előtt a politikumot, az etikát, az államot, a gazdaságot helyezi vizsgálódásai középpontjába. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a fenti kérdéskörök hiányoznának a kontinentális filozófiai gondolkodásból, hanem azt, hogy az episztemológiai, ontológiai-metafizikai, logikai kérdésfeltevések európai bölcséleten belüli tradicionális túlsúlya miatt a pragmatikus problémák itt legalábbis háttérbe szorultak (Reder 2009: 12). A pragmatizmus térhódítása azonban a 20. század második felétől kezdődően a kontinentális, esetünkben a nagy múltú német filozófiai gondolkodás fejlődését is befolyásolta. Amit ma a német filozófiában kultúrafilozófiaként (Kulturphilosophie) írunk körül, sok szálon kötődik az amerikai pragmatizmus európai recepciójához. A kultúrafilozófiai érvelés nem diszkreditálja a tradicionális metafizikus absztrakciókat, mint az igazságosság, a szabadság, a jóság stb., hanem a társadalom egészének praktikus kontextusába helyezve tematizálja őket. Ennek vonatkozásában érdemes felidéznünk Michel Foucault *Le Monde*-nak adott legendás 1980-as interjút, ahol a francia filozófus az általa is képviselt kultúratudományos gondolkodást felszabadulásnak nevezi. Felszabadulásnak, mert bár fáradságosan, olykor tévovázva, olykor álmodozva, de mégis megszabadulunk korábbi illúzióinktól, azaz mindattól, amit igaznak fogadtunk el, és más „játékszabályokat” keresünk helyettük. A kultúra filozófiája ilyen értelemben a gondolkodási keretek eltolása és átalakítása, elismert értékek modifikációja, olyan aktivitás és munka, amit azért végzünk, hogy máshogy gondolkodjunk, mássá legyünk, mint akik most vagyunk (Foucault 2005: 136).

A kortárs német kultúrafilozófiai diskurzusban Peter Sloterdijk nevéhez köthető az a gondolkodás- és beszédmód, mely szinte minden megnyilvánulásával hadat üzen az indoktrinácóra olyannyira hajlamos német akadémiai filozófiának, és a maga foucault-i alapállásához híuen, a vizsgált kérdéseket határozott antidogmatizmussal, elképesztő nyelvi leleménnyel, tabudöntögető bátorsággal közelíti meg. A kortárs német globalizációs diskurzus vizsgálata gyakorlatilag elképzelhetetlen kutatásainak figyelembevétel nélkül. Noha a posztmodern örökség egyértelmű jele az a távolságtartó, játékos, ironikus alaphang, melyen a filozófus megszólal műveiben, szövegei mégis mentesek a posztmodern zavaró esetlegességétől, blöffszerű megnyilvánulásaitól; Sloterdijk megőrizte a német filozófiai beszédmód egzaktitását, világosságra törekvését, az érvelés tisztaságának ethosát.

Ha szemügyre vesszük szerteágazó kutatásait, jól láthatóan kirajzolódik az az episztemikus háttér, mely előtt a sok-sok téma – a politikaelmélettől a médiafilozófián át egészen az esztétikáig és vallásfilozófiáig – puzzle-darabkái végül egységes képpé állnak össze. A vezérfonal, melyre felfűzhetők Sloterdijk vizsgálódásai, jól láthatóan a globalizáció történetéről és a globális korról folyó kortárs kultúrafilozófiai diskurzus elemeiből tevődik össze. Egyszerre éles szemű, szellemes kritikus, és rendkívül aktív, a diskurzus kereteit újabb és újabb szempontokkal bővítő, a tradicionális kérdésfeltevéseket megkérdőjelező alakítója a vitáknak.

Jelen tanulmány keretei arra adnak lehetőséget, hogy szemügyre vegyük Sloterdijk globalizáció-felfogásának sajátosságait, az abban rejlő előremutató, de esetenként kontraproduktív

komponenseket, másrészt egy tematikus vizsgálat során választ keressünk arra, milyen következményeket prognosztizál a filozófus az egyre inkább kiteljesedő globalizációs krízis kapcsán.

1. Peter Sloterdijk globalizáció-interpretációjának módszertani keretei

Sloterdijk 2006-ban így ír globalizácóról:

„A globalizáció régi és új médiumain keresztül üzeni nekünk, hogy ő bizony az orrunk előtt zajlik, folyamatosan halad előre, és fittyet hány bármiféle alternatívára. Ennek következtében sajátos módon függetleníteni tudja magát a filozófiától, ill. a reflektív elméletektől. A globalizáció csak monológokra képes, melyekben az egyetlen és mindenek feletti domináns témaként önmagát ünnepli. A kritika helyére az állapotfelmérés lép. Jobb híján úgy értelmezhetjük a világ illetően folyását, mintha a globalizáció Isten akarata lenne, melynek mi emberek pusztán a végrehajtói vagyunk” (Sloterdijk 2006: 218).

Alapaxiómája szerint tehát a globalizáció a 21. századra olyan abszolút dominanciájú, megkerülhetetlen társadalmi-kulturális jelenséggé vált, mely a) monologikus, és b) alternatíva nélküli. A globalizációs fenoménról szóló diskurzus paradox jellege épp annak onnipotenciájából következik: senki nem vonhatja ki magát a hatása alól, legyen az a folyamat kritikusa, vagy épp apologetikusa; akarva-akaratlanul része a rendszernek. Azaz Niklas Luhmann rendszerelméletének fogalmiságát alkalmazva kijelenthetjük, hogy a globalizáció-fenomén esetében már rég-rég nincs mód az ún. elsőszintű megfigyelő pozíciójának felvételére, (Schulte 2013: 1–5), aminek következtében az emberi társadalom és kultúra globalizációját vizsgálva sok-sok vakfolttal van dolgunk, melyek léte az óhatatlan rendszer-belüliségünk miatt gyakorlatilag észrevétlen marad. Sloterdijk rámutat a globalizációs diskurzus jellegzetességeire, kliséire és korlátaira, és ismét csak foucault-i módon, a tudás archeológusaként kísérletet tesz az említett vakfoltok feltárására. Luhmann rendszerelmélete szerint az első és a második megfigyelői pozíció közötti átmenet egyfajta váltásként írható le a 'Mi ez?' (Was-Fragen) típusú kérdésektől a 'Hogyan lehetséges ez?' (Wie-Fragen) típusú kérdések irányában (Schulte 2013: 154–155). Sloterdijkot pontosan ez az utóbbi kérdés vezeti, amikor az elsőszintű megfigyelői pozíció korlátait látva azokat a rejtett mozgatórugókat keresi, melyek globális jelenünk kialakulásához vezettek, vagy legalábbis azt erősen befolyásolták.

A jelenünket domináló helyzet kialakulásának megértésére és magyarázatára, továbbá a jövőben bekövetkező változások prognosztizálhatóságára Sloterdijk az akadémikus filozófiai diskurzusok bevett kereteire fittyet hányva, olyan beszéd- és érvelésmódot alkalmaz, mely sajátos retoricitása miatt a hallgatóságától a szokottnál jóval több leleményt, invenciót hajlandóságot és gondolkodói kreativitást követel. Sloterdijk retorikai stratégiája Martin Heidegger és Hans Blumenberg írástechnikáját idézi, akik szövegeikkel gyakorta olyan kihívás elé állítják olvasóikat, melynek teljesítése esetenként majdhogynem lehetetlen vállalkozásnak tűnik. Franz Joseph Wetz 2004-es Hans Blumenberg-ről írt monográfiájában ezt így fogalmazza meg: „Blumenberg tudós művei erősen az elviselhetőség határán mozognak, amit aztán igen gyakran át is lépnek” (Wetz 2004: 9). Peter Sloterdijk Blumenberghez és Heideggeréhez hasonlóan a német nyelv mestere, briliánsan ír, szövegei hemzsegek a találó, poentírozott fordulatoktól, lenyűgöző enciklopédikus tudásának köszönhetően pedig olyan, észrevétlenül maradt összefüggésekre mutat rá, melyek feltárásával korábban áttekinthetetlenül komplex problémák megoldásának irányában tehetünk néhány lépést.

2. A globalizáció vakfoltjai

Lehet a jelenünkre vonatkozó társadalomtudományi diskurzus politikai, kulturális, pszichológiai, történelmi, vagy akár gazdasági perspektívájú, mindvégig szem előtt kell tartanunk az abszolút dominanciájú globalizáció megértésének jelentőségét, amihez a másodszintű megfigyelői pozíció minél pontosabb leírásával és modellezésével, az uralkodó globalizációs diskurzusok eredményeinek, kliséinek és hibáinak transzparenssé tételével juthatunk el.

Sloterdijk a tudás archeológusaként és a kortárs szellemi élet aktőreként tökéletesen ismeri a zsurnalizmus és az aktuálpolitika által generált hektikus reflexeket, az online felületeket már

jó ideje uraló felszínes, semmitmondó clickbait-attitűdöt, aminek következtében a globalizációs jelenségekről folyó viták alaphangját egyre inkább a kisebb kultúrák halálát vizionáló, az idő kerekének visszafelé forгатásán ügyködő gondolkodásmód határozza meg. Ezzel szemben képviseli Sloterdijk azt a nézetet, mely szerint a globalizáció esetenként valóban beárnyékolhatja életünket, de meg is világíthatja azt, ha hajlandók vagyunk a közhelyekkel gondosan ki-kövezett útról letérve kellő gondossággal felmérni a helyzetet, és élni a globalizált valóságunk kínálta lehetőségekkel (Sloterdijk 2017: 77).

A globalizációs fenomén dominanciájának megértésére és leírására dolgozott ki Sloterdijk egy mára paradigmateremtőnek számító modellt, melyet a kortárs német kultúrafilozófiai diskurzusban „szférológiaként” (Sphärologie) tartanak számon (Lütkehaus 2004). Bár a modell a háromkötetes monumentális *Szférák*-ban (Sloterdijk 2004) nyerte el végső formáját, a filozófus ezt megelőzően, és azóta is számtalan egyéb publikációját szentelte ennek a kérdéskörnek. A koncepció lényege, hogy az erősen metaforikus-poétikus konstrukció segítségével megpróbálja újragondolni és mintegy újramesélni az emberiség történetét. A narrativitás, egy történet elbeszélése – talán a posztmodern örökségeként – Sloterdijk módszertani alapvetésének az egyik alapeleme. A *Szférák* alapkonceptiója szerint, a globalizált világrend megértése az ember lét szféráinak megértésén keresztül lehetséges. Ezért első lépésben az emberi létezés három szférára bontja, melyekhez narratív magyarázó modelleket rendel. Az 1. kötet címe *Burkok: Mikroszférológia* (Sloterdijk 1998), melyben az individuum szféráját veszi szemügyre; a 2. kötet: *Glóbuszok: Makroszférológia* (Sloterdijk 1999), ami a társadalom és a politikum szférájáról szól; a 3. kötet *Habok: Plurális szférológia* (Sloterdijk 2004) az individuum és a közösség együttműködésének lehetőségeit és buktatóit elemzi. Sloterdijk számára a „szféra” metafora módszertani okokból válik fontossá, ugyanis a globalizált világrend történetének újragondolásához egy olyan modellt keresett, ami lehetőség szerint távol áll mindenféle indoktrinációtól, és megfelelő mértékben szemléletes is. Ahhoz, hogy rámutathassunk Sloterdijk fejtegetéseinek megvilágító erejű téziseire, ajánlatos lesz kicsit eltávolodnunk a „szférológia” terminustól, mert ez heurisztikus poétikussága és az ebből fakadó metafizikus felhangjai miatt épp a modell lényegét fedi el. A most következő vizsgálódás ezért a „szférológia” kifejezést a térpoétika fogalmával helyettesíti, mely bár absztraktabb szinten referál Sloterdijk térbeliséget implikáló metaforikus kifejezésére, de épp az absztrakció magasabb foka miatt lehetőséget teremt a témák széles skálájának diskurzusba emelésére.

A globalizálódás történetének kultúrafilozófiai leírásánál használt 'szféra' terminus 'a kognitív absztrakció szintjén a gömbnek, a gömbszerűségnek, azaz a legtökéletesebb geometriai formának feleltethető meg. Elég, ha csak a szó ógörög alapjelentésére gondolunk: a σφαῖρα (sphaíra), gömb, gömb alakú test, labda (Pape, Sängbusch 1914: 1047), ami az antikvitásban mindenképp a Földet körülvevő égboltot jelentette, az azon elhelyezkedő planétákkal, állócsillagokkal, a Nappal és a Holddal egyetemben (Andresen, Erbse, Gigon 2001: 2857). Ekként pedig a 'szféra' terminushoz mind geometriai, mind asztrológiai értelemben a tökéletesség, ill. a tökéletesen felépített rend képzete társult. Sloterdijk a globalizációt és az ember globalizációhoz fűződő viszonyát értelmezve abból az antikvitásig visszavezethető antropológiai tényből indul ki, hogy az ember természeténél fogva a tökéletesség utópiájának elérésére törekszik. A globalizált, békés egységben működő világ tökéletességének ideája tehát távolról sem a későújkori liberális politikai diskurzus szülöttje, hanem egy évszázadokra visszanyúló álom, aminek kultúrafilozófiai szempontból egyik legrelevánsabb ősképet Thomas Morusnál találjuk meg. Mivel a csaknem tökéletesen működő emberi közösség utópiája a globális kor egyik fontos előképének tekinthető, érdemes felidézni Morus elképzeléseinek néhány, a kontextusunk szempontjából releváns elemét.

Amikor Morus a 16. században felvázolta elgondolását Utópiáról, minden idők legjobb és legigazságosabb alkotmányával rendelkező szigetállamáról, maga is jól tudta, hogy az emberi együttélés ezen ideális helye, ahol az emberek nem csupán az anyagi javakból részesülnek egyenlő módon, de az erények egész rendszere is közkinccs, *nem* realizálható cél (Morus 1974). Ugyanis bármiféle társadalmi utópia alapfeltétele a háborítatlan örök béke kell legyen, ahol a békében élő homogén közösség életét semmilyen külső tényező, a világ folyásáról másképp gondolkodó egyének és népek, azaz szomszéd országok, nem zavarják meg. Így a mindentől

elzárt sziget-jelleg narratológiai és ontológiai értelemben is előfeltétele az utópikus világ létének (Lübbe 2005: 11–14).

Utópia szigetének a prosperitáson, a kölcsönös tolerancián, és a mindenki által birtokolt erényeken alapuló örök békéje nem csak a 16. században volt illuzórikus álom. A tér birtoklásának jelentősége ugyanis egyre csak nőtt, hiszen a Föld feltérképezése, zárt glóbuszként történt meghatározása után nyilvánvalóvá vált, hogy egyrészt a gazdálkodásra alkalmas területek volta véges, másrészt a politikai hatalom éppenséggel e véges területek fölötti uralom mentén szerveződik. A gyarmatosítás győztesei a politikai hatalom birtokosai lettek, és a 18. század filozófusainak a föld magántulajdonlásával szembeni érvei vajmi keveset nyomtak már a latba a politikai érdekek mindent felülíró versenyében (Lübbe 2005: 15–16). Kant, Fichte, Rousseau politikai filozófiai értelemben abszolút releváns elképzelései épp olyan utópikusnak bizonyultak, mint Thomas Morus ideális szigetállama.

Ha a Földön békében élő emberiség utópiájának megvalósítása ekkor még nem is, de a két világháború öldöklései, és a soha korábban nem látott pusztítást előidéző, a teljes emberiség megsemmisülésével fenyegető atombomba bevetése után szükségszerűen kellett felmerülnön. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a világégés tapasztalata mintegy kényszerítően hatott a 16. századi utópia realizálásának vonatkozásában, hiszen a háborúba süllyedt emberiség elkeserítő ellentéte lett Utópia békében élő lakóinak. Az örök békében élő sziget modellje politikai, morális, gazdasági egységekre épült, melynek megvalósítása az egymással folyamatosan harcban álló nemzetek esetében elképzelhetetlen. A globalizálódás folyamata ugyanakkor nem csak történelmi tény, de történelmi szükségszerűség is, amennyiben relevánsnak tekintjük a felvilágosult humanista elképzelést, mely szerint a Föld az egész emberiség közös java, ezért a sorsa közös felelősségünk is. Ami azonban az örök békében élő morusi szigetből az évszázadok alatt megvalósult, jó pár nyugtalanító kérdést vet fel, és szükségessé teszi a több évszázados folyamat vakfoltjainak mihamarabbi feltérképezését, az érme másik oldalának szemügyre vételét.

3. A globalizáció aspektusainak térpoétikai modelljei Sloterdijknál

A globalizációs folyamatok vakfoltjait keresve Sloterdijk szféra-elméletéből három olyan térpoétikai modellt emelünk ki, melyek a globalizációs fenomén meghatározó aspektusait igen nagy magyarázóerővel szemléltetik. Az egyes aspektusok már csak a tárgyalt probléma lényegéből adódóan sem szakíthatók el egymástól, de az argumentáció áttekinthetősége érdekében mégis lényeges lesz a megkülönböztetésük. Mindhárom térpoétikai modell újra és újra felbukkan Sloterdijk egyes írásaiban, ám lényegre törő kompaktsága miatt a „Was geschah im 20. Jahrhundert” (*Mi történt a 20. században?*) című 2017-es kötetére (Sloterdijk 2017) és a 2006-os „Im Weltinnenraum des Kapitals” (Sloterdijk 2006) (*A tőke belvilágában*) című művére támaszkodunk, ahol a filozófusnak sikerül a *Szférák* esetenként kontraproduktívan terjengős érvelési stratégiáját meghaladni és a globalizáció észrevétlenül maradó komponenseire koncentrálni a folyamat vakfoltjairól releváns állításokat tenni.

A három térpoétikai alakzat: a glóbusz, a konténer, és a kristálypalota, melyek közül a glóbusz alakzatához a természetfilozófiával összefüggő aspektusok rendelhetők, a konténer térpoétikai alakzatán társadalomfilozófiai problémákat modellezhetünk, a kristálypalota filozófiailag és irodalomtörténetileg is kódolt elképzelésével pedig különféle filozófiai antropológiai aspektusok válnak megragadhatóbbakká.

3.1 A glóbusz: a globalizáció folyamatának természetfilozófiai aspektusai

Ha a 'globalizáció' terminus gyökét képező 'globális' melléknévből vagy a 'glóbusz' főnévből indulunk ki, érthető lesz, miért véli úgy Sloterdijk, hogy globalizációs jelenséget (tudomány)történeti szempontból az antikvitásig érdemes visszakövetnünk. A gömb mint geometriai alakzat az ókorban természetesen primer módon a tudomány, és különösen a matematika ügye volt, mégis hosszabb távon mégis olyan nagy hatást gyakorolt a korszaklelemre, hogy az a Platón működését követő időszakban a mítosz és a logosz kettéválásához, majd az utóbbi, azaz a logosz vezérelte tudományos gondolkodás teljes győzelméhez vezetett el (Mogyoródi 1997: 401–409). A gömbalakzat tudományos leírása lehetőséget teremtett végre a kozmosz racionálisan elképzelhetővé tételére, ami nem csak a preszókratika idején, de még Platón korában is alapvetően a mítoszokra támaszkodott (Kirk et al. 2004). Gondoljunk Platón *Timaiosz*ára,

ahol a Démiurgosz, a tökéletes teremtmény, szükségszerűen a legtökéletesebb formát adta a kozmosznak, azaz gömbbé formálta, melynek tökéletessége nem pusztán az eukleidészi szféra-geometria szempontjából érvényes, hanem metafizikai, etikai, sőt esztétikai vonatkozásban is (Platón 1984: 27c-92c). A globalitás neutrális megközelíthetősége lehetetlenné vált, olyannyira, hogy a 'globális' jelző ma sem értéksemleges fogalom: ami globális, az valamiféle átfogó teljességet implikál, ami egyértelműen több a töredékesnél és szétesőnél. Az antik matematikusok a gömbről, azaz az égboltról és az azon megfigyelhető pontokról, a csillagokról az örök változatlanyságot feltételezve úgy gondolták, hogy viszonyítási pontokként szolgálhatnak az ember földi helyzetének meghatározására. A lokális változások feltartóztatatlanságát a globális állandóság tudata ellenpontosította tehát. Sloterdijk rámutat, hogy bár a glóbusz, (sphaera/szféra) mindenekelőtt filozófiai-geometriai konstrukció volt, lényeges antropológiai implikációkkal is bírt: a bizonytalan, örök változásnak kitett emberi életnek egyfajta metafizikus mélységet adott, ami a tökéletesen rendezett szabályok szerint felépült égbolt tudata a támasz és biztatás érzetét nyújtotta (Sloterdijk 2017: 78–82). A globalizáció jelenségének természetfilozófiai aspektusai tehát a maguk matematikai relevanciáját messze meghaladva az ókori metafizika számára az értékelítettség állapotát implikálták. Ezzel szemben jelentettek hatalmas értékvesztést a koraujkor nagy földrajzi felfedezései.

A globalizáció mint probléma attól a pillanattól számolandó, amikor Magellán az 1519 augusztusában kezdődő útján körbehajózza a Földet, és megcáfolhatatlan bizonyítékkal szolgál arra nézvést, hogy a gömbforma nem csak égboltra érvényes, hanem a Földre is, azaz a Földünk gömbölyű egységet képez. De miért is volt ez probléma?

A Magellán útját követő hódításokkal és a gyarmatosítással az emberiség történeke egyik legelmentmondásosabb időszaka kezdődött. A globalizáció e korai szakaszában az európai hódítók elképesztő kegyetlenséggel ígáltak le sosem látott népcsoportokat, tizedeltek meg ősi kultúrákat, ugyanakkor, ahogy erre Sloterdijk rámutat, a távoli kontinensek megismerése és meghódítása elvezetett ahhoz az igen sajátos kultúrafilozófiai tapasztalathoz is, hogy mit is jelent a saját – európai – kultúra, milyen viszonyban áll az új, eddig soha nem látott idegennel. A gyarmatosítás későbbi időszakában egyre többen akadtak olyanok, akik az európai kultúrát már más szemmel, az oda visszatérő szemével nézték, ami lehetővé tett, és ki is kényszerített egy igen komoly perspektíva-váltást: Európa nem pusztán kiindulási pont lehetett immár, hanem célpont is. Mintegy 500 éven át úgy tűnhetett, a globalizáció az európaiak magánügye, az európai hatalmak 500 éven át legitimnek érezhették a glóbusz feletti uralmukat. Csakhogy a helyzet mára gyökeresen megváltozott, a privilegiált helyzet véget ért, és soha korábban nem látott intenzitással érzékelhetjük, hogy Európa maga is célponttá válhat. A sokáig irreverzibilisnek képzelt európai perspektíva reverzibilissé vált, és az ennek következtében kialakult globális mozgás hatásait valamennyien a saját bőrünkön érzékelhetjük (Sloterdijk 2017: 88–90).

A jelenség szociálpszichológiai ill. társadalomfilozófiai konzekvenciáinak leírására vizsgáljuk meg Sloterdijk második, roppant szemléletes térhoétikai modelljét, a konténert.

3.2 A konténer: a globalizáció folyamatának társadalomfilozófiai aspektusai

A globalizáció folyamatának reverzibilissé válása olyan következményekkel járt és jár az európai életmód, kultúra vonatkozásában, amit ma legfeljebb részrendszereiben, egyes komponenseinek tekintetében érzékelünk, ugyanakkor egy, a helyzetet transzparenssé tevő, átfogó elemzés, már csak a rendszerelméleti előfeltételei miatt is várat még magára. Annyit látunk már persze, hogy a problémáról folyó diskurzust egyrészt egyfajta krízisállapot-érzet, másrészt az ezzel szorosan összefüggő pánikirányított, sarkos ítélezések torzítják. Sloterdijk értelmezését azért is érdemes tehát szemügyre vennünk, mert ő a tudományos gondolkodás számára végzetes, zsurnaliszta reflexektől mentesen közelít a globalizáció hosszú időn keresztül figyelmen kívül hagyott szociálpszichológiai, antropológiai aspektusaihoz, amikor ezek elemző leírására, ill. a krízisállapot transzparenssé tételére egy első olvasatra némileg meglepő térhoétikai modellt, a konténer alakzatát vezet be (Sloterdijk 2017: 90–92). Ez a modell azonban csak első pillantásra meglepő.

Ha felidézzük Morus utópikus tökéletességgel működő szigetének képét, akkor Utópia egyik legszembetűnőbb differentia specificája sajátos nemzeti homogenitása volt, elzártága a külvilágtól, más népektől, azok eltérő gondolkodásmódjától és világszemléletétől. Morus tehát

sokat tanulva saját kora nemzetek közötti háborúskodásaiból, részben pesszimisztikusan, részben realistán úgy látta, hogy az örök béke de facto lehetetlen az etnonacionalizmusok jelenléte miatt. Az örök béke feltétele az örök elzártság és bezárkózás. De mi a helyzet globalizált világunkkal?

Sloterdijk szerint a globalizáció egyik legtöbb konfliktust és félreértést generáló jelensége az a folyamat, amit ő az ún. nemzeti ember (*Nationalmensch*) poszt-nemzetivé (*Postnationalmensch*) válásaként ír le, és amit a homogén nemzetállamok polgára, hol érdeklődő nyitottsággal, hol szélsőséges elutasítással él meg (Sloterdijk 2006: 233–242, 258–264; Sloterdijk 2017: 90–92). A nemzeti ember fogalma a filozófus intenciója szerint azt a társadalmi karaktert jelöli, ami Európában az elmúlt 200 évben alakult ki, és a nemzetállami létet, a nemzetállamban gondolkodást tekintve önazonossága megkérdőjelezhetetlen bázisának. A konténer alakzatát a globalizáció tényével csak nehezen megbirkózó, etnonacionalista nemzeti ember szociálpszichológiai karakterének modellezésére vezeti be Sloterdijk. A téropoetikai paradigma három modellje közül kétségkívül ez a legfurcsább, de ugyanakkor a legszemléletesebb is. A bezárkózó, többnyire egynyelvű, csak bennszülöttekből álló nemzeti közösséget egyfajta erősfalú konténerként írja körül, ahol a lakók, Ivan Illich-t idézve, csak saját négy faluk közt érzik jól magukat, és elkötelezettek egy kizárólagosan ott érvényes értékrend irányában (Illich 1986). Márpedig, ha egy ilyen konténer vastag falán egyszer csak menekültek kezdenek el kopogtatni, érthető lesz némi tétovázás.

Jelenleg egy elképesztő újratervezési krízist élünk meg, hiszen a globalizált világban a nemzeti ember is arra kényszerül, hogy a vastag falú konténer-létben kialakított életformáját alkalmazza tegye a vékony falak közötti létezésre (*Gesellschaften der dünnen Wände*) (Sloterdijk 2006: 233). A kérdés az, milyen áldozattal jár a nemzetembari állapotból a globalizált poszt-nemzeti állapotba történő átmenet? Mi az, amit a nemzeti ember veszteségként él meg nap mint nap?

Sloterdijk szerint a globalizációval szembeni egyik leggyakoribb érv a nemzetállam által nyújtott vélt vagy valós biztonság elvesztésének a veszélye. Ha kikérhetnénk Thomas Morus véleményét a nemzetállamok által szavatolt biztonság realitásának kérdésről, nagy bizonyossággal illuzórikusnak nevezné a fenti elvárást, hisz szerinte a nemzetállamok viszonylatában ab ovo lehetetlen a hosszú távú béke állapota. Ennek ellenére két szempontból is a biztonság illúziója kötődik a zárt, vastag falú konténer-nemzet képéhez: a) az immunitás biztonsága, és b) az identitás biztonsága szempontjából.

Történelmi tapasztalat, hogy a globalizáció korai századaitól egészen a hidegháború, és a gyarmatbirodalmak széthullásának végéig a nemzetállamiság és a nacionalizmus kezeskedni látszott erről a biztonságról. A nemzetállam határai működőképes immunrendszernek számítottak, ami megvéd a gonosz, az idegen, a nemzeti konténeren túli nem-nemzeti világtól. Az erősfalú zárt konténerben ezért a priori elutasító viszony uralkodott, és uralkodik sokhelyütt ma is, a konténeren túli világgal szemben. Mivel azonban a konténerünk falán kopogtató idegenek rémképe 2015 óta nem pusztán eshetőség, hanem hétköznapi realitás, ez olyan látványos mértékben rázza meg a konténeren belüli szociális, politikai és kulturális viszonyokat, hogy az nem maradhat válasz nélkül.

Amikor a nemzeti ember az identitását és a védettségét (a lokalitás védelmét) a nemzetből várja, akkor az szükségszerűen kollektivistá reakciót von maga után: a konténer ajtajának zárva tartását, egyfajta kísérletet a konténeren kívüli valóság ignorálására. Az ilyen típusú helyzetet a mindenben kompetens állam illúziója váltja ki, és azzal a veszélyes következménnyel jár, hogy az emberek az államtól várják az immunitásuk és ebből adódó biztonságuk szavatolását, és ami még súlyosabb, a konténeren túli világra vonatkozó véleményformálást is.

Sloterdijk fejtegetéseit végiggondolva kijelenthetjük, hogy globalizált világunk jelen állapotában minden korábbinál nagyobb felelősség hárul a poszt-nemzeti individuumra abban, hogy megerősítse saját mentális és morális immunrendszerét. A globalizált világ konténereinek falai megállíthatatlanul vékonyodnak, egyre több a jele annak, hogy a zárt konténerek lakói is egyre kevésbé támaszkodhatnak már a kollektív védelemre, és így módon el kell kezdeniük individuális szinten is védekezni, identitásukat megőrizni, és mindenneke előtt gondolkodni.

3.3 A kristálypalota: a globalizáció folyamatának filozófiai antropológiai aspektusai

Noha a globalizált világ filozófiai antropológiai aspektusainak leírására választott kristálypalota-modell világirodalmi karrierjét egyértelműen Dosztojevszkijnek (1982) köszönheti, a metafora jelentésmezéjének változásait a 19. századi orosz politikai gondolkodó, Csernisevszkij is szignifikánsan befolyásolta. A kristálypalota képéhez Dosztojevszkij esetében két döntően negatív élmény kapcsolódik (Guski 2018). Az író az 1862-es londoni látogatása során járt a Világkiállítás-palotában, South Kensingtonban, ami bombasztikus méreteivel még az 1851-es Párizsi világkiállításra készült Christal-Palace-t is túlszárnyalta. Ahogy Sloterdijk is hangsúlyozza, Dosztojevszkij rögtön felmérte az elképesztő építészeti alkotás megalomán aránytalanságát, már-már metafizikus dimenzióit, melyek igen vegyes érzésekkel töltötték el (Sloterdijk 2006: 265–266). A nyugati civilizáció haladási irányával szembeni már eleve táplált szkepticizmusa az angliai útját követően tovább erősödött. Ez az élmény egészült ki 1863 után azzal a viszolygással, amit Csernisevszkij *Mit tegyünk?* című művével szemben érzett. A regénynek álcázott politikai eszmefuttatásban megjelenő kristálypalota eszmeisége ugyanis látványosan más következtetések levonására sarkallta Csernisevszkijt, mint Dosztojevszkijt. A *Mit tegyünk?* című műben (Csernisevszkij 1949) felvázolt társadalom- és embereszmény az orosz filozófus antropológiai elvein alapul, és több szempontból is Morus elzárt szigetének utópikus világát juttathatja eszünkbe. Az orosz gondolkodó által ideálisnak tekintett új emberek az ún. „ésszerű egoisták”, akik szabadok és egyenlők, de nem forradalmárok. A francia és német felvilágosodás antropológiai hagyományát követve, abból indul ki, hogy az individuum önmagában hordozza azokat a tulajdonságokat, melyek a társadalomnak is a sajátjai. Ebből pedig az következik, hogy ami a társadalom számára elengedhetetlenül fontos, annak egyén számára is elengedhetetlennek kell bizonyulnia, és fordítva (Aprisko 2007: 264–279). A kristálypalota olyan lakhelye ennek az idealizált közösségnek, ahol a szociális problémákat sikerült megoldani, ahol az egyéneket cselekedeteikben, a már említett ésszerű egoizmusukból adódó, magától értetődő jó szándék vezeti. Azaz a kristálypalota belső viszonyait a határtalan szentimentalizmus, és már-már valószerűtlen humanitárius erkölcsiség hatja át (Sloterdijk 2017: 267–269). Csakhogy, ha az ember lemond a békés megelégedettsége kedvéért autonómiájáról, a kritika jogáról, akkor önmagáról mond le. A kristálypalotába költözvén boldog tudatlanságban éli majd életét, de nem lesz már ember.

Amikor Sloterdijk a globalizáció antropológiai aspektusainak modellezésére provokatív módon a kristálypalota dosztojevszkiji értelmezése mellett dönt, tulajdonképpen egy implicit antiutópia kontextusába helyezkedve vázolja fel a globalizálódás emberképét. Dosztojevszkij szemében a Csernisevszkij-féle kristálypalotában ölt testet a nyugati emberiség társadalom-ideálja: a mindent bekebelező világboldogítás. Természetesen nem véletlen, hogy Csernisevszkij legfőbb példaképei olyan, a világboldogító elképzeléseikről híres vizionárius gondolkodók voltak, mint a két utópikus szocialista, Owen és Fourier, akik komoly történeti-antropológiai érzékenységről tanúságot téve, belátták, az emberiség világtörténelme a folyamatos harcok, a gyarmatosítás, az imperiális kombattáns emberi attitűd története (Aprisko 2007: 267). A kristálypalota ötlete Csernisevszkij részéről ezért tökéletesen konzekvens lépés a jövőről való gondolkodás folyamatában: ha az ember antropológiai meghatározottsága a harc, akkor a jövőt ajánlatos lenne valamiféle otthonosan megszervezett, együttműködésen alapuló architektúrán belül lokalizálni, ahol biztosítani lehet a kollektív immunitáson alapuló örök békét. Az aprócska szépséghiba pedig, hogy az ilyen típusú kollektív immunitás, már a koncepció inherens logikájából adódóan is, az autonóm, kritikai gondolkodás felszámolásával, és a kollektív identitás kikényszerítésével kell járjon, már más lapra tartozik.

Dosztojevszkij pamfletszerű kisregényében egy 40 éves, volt törvényszéki ülnök paradox gondolafolyamával üzen hadat a kristálypalota kollektív örök békéjének, és félelmetesen kollektivistá emberképének. Az ironikus hang miatt esetenként roppant nehéz eldönteni, mit is gondol komolyan a férfi, aki meglepő módon tökéletesen tudatában van az őt gyötrő ellentmondásos emóciók és reflexiók majdhogynem patológikus jellegének. Ami leginkább zavarja, és abszurd reakciókat vált ki belőle, az a kristálypalotában az individuumra leselkedő veszély, ami az egyén semmilyen válásával fenyeget. Önemésztő gyötrődése legfőbb oka, hogy a rendkívül

fejlett kritikai érzéke és szkepticizmusa nem találkozik semmi olyannal, ami a széttartó reflexiókat egy irányba terelné, valamiféle alternatívát kínálna, vagy legalább irányt mutatna, és ezáltal közelebb vihetné helyzete megoldásához (Dosztojevszkij 1975: 79–83). Dosztojevszkij szemében azonban a szabadság még e gyötrelmek közepette is fontosabb és mérhetetlenül értékesebb a kristálypalota szentimentális népboldogító kollektívizmusánál (Dosztojevszkij 1975: 86). Azaz akármit is értsünk a helyesen élt emberi élet alatt, annak egy szabadságon alapuló, és szabadságban folyó történetnek kell maradnia, mert ellenkező esetben az emberi közösségek egy kristálypalota-struktúrájú védelmező buborékba zárva találják magukat, ahol az örök béke langy melege és megzabolázott kultúrája uralkodik majd.

Összegző kitekintés: a globális kor unalma

Peter Sloterdijk három filozófiai diskurzus szempontrendszerét, argumentációs stratégiáit, retorikai toposzait segítségül hívva tár elénk egy olyan globalizáció-olvasatot, ami a számos megvilágító erejű, roppant eredeti részmozzanata mellett sem veszi le a végkövetkeztetés levonásának nemes terhét hallgatóságáról. Ebben nyilván szerepet játszik Sloterdijk posztmodernben gyökerező gondolkodói attitűdje, performatív, nietzsche-i beszédmódja (Sloterdijk 2001: 21–39), ugyanakkor azonban az igazi ok mégiscsak a mi személyes érintettségünkben keresendő, abban az egyszerű tényben, hogy globalizációs folyamatban a bőrünkre megy ki a játék: mi ülünk ott a konténerben, a mi fejünk felett épült fel a kristálypalota. Heideggert parafrázálva mondhatnánk: a filozófia véget ért, ideje lenne elkezdenünk gondolkodni. Ahogy láthattuk, Sloterdijk fejtegetései rendkívül széles spektrumon mozognak: a tökéletes társadalom és az ókori természetfilozófiai argumentációk közötti összefüggések tételezésétől, a zárt vs. nyílt államberendezkedés társadalomfilozófiai problémáin át, egészen a globalizált világ emberének filozófiai antropológiai vizsgálataig. Okfejtései azonban nem feltétlenül állnak össze egységes és transzparens globalizáció-konceptióvá, az érvelés száalai itt-ott elvarratlanok maradnak, amit még pedagógiai érzéke és filozófiájának performatív ereje sem tud minden esetben orvosolni.

A filozófus téziseit számba véve, megállapítható, míg a társadalomfilozófiai, és a filozófiai antropológiai aspektusok vizsgálata úgyszólván magától értetődően képezik részét a vizsgálódásnak, a természetfilozófiai aspektus funkciója már homályosabb. A természetfilozófiai érvelés a globalitást, a glóbuszt, mint természeti adottságot és minőséget veszi számba, a tökéletesen rendezett, hibátlanul működő egység archetípusaként. A globalitás nem pusztán csillagászati vagy geográfiai szempontból vált meghatározó fenoménná, hanem mint metafizikai minőség, ahogy azt jól mutatja az *egység* és *oszthatatlanság* filozófiai és matematikai elsőbbsége a *sohasággal* és *oszthatósággal* szemben a preszókratika idejétől kezdődően egészen a neoplatonizmusig (Steiger 1998: 35–53). Sloterdijk világossá akarja tenni, hogy az ókori globalitás- és egységapológiák mögött az egység és a rend iránti vágy kognitív sémája rejlik, ami évszázadokig releváns motivációs forrása volt a természetfilozófiai, metafizikai, sőt antropológiai elképzeléseknek. A fordulatot a Föld gömbölyűségének és felmérhető végességének koraújkori geográfiai bizonyítéka hozta el, ami Magellán legendás útját követően elindítója lett a Föld birtokbavételéért folyó ádáz gyarmatosítási folyamatnak. Sloterdijk roppant erős – és jelen kontextusban nem vitatott – tézise szerint a történelem és a globalizálódás ekkor vette kezdetét, és csaknem 500 évvel később a gyarmatrendszer 20. század második felében bekövetkező teljes felbomlásával véget is ért. Azaz a történelem, mint olyan és a globalizáció folyamata közé egyenlőségjel tétetik (Sloterdijk 2006: 258–264). Ezt azért fontos rögzítenünk, mert ez a történelemértelmezés a Martin Albrow kutatásaihoz köthető 'global age'-paradigma érvelésének felel meg, és ezért vizsgálódásunk szempontjából is magyarázó funkcióval bír (Albrow 2007). Sloterdijk ugyanis a 21. század kapcsán következetesen a történelem utáni korszakról, az ún. posthistoire időszakáról beszél, ami a globális kornak, azaz a lezárult globalizáció időszakának felel meg (Gehlen 1994: 141). Míg a globalizáció több évszázados folyamata olyan történéssor volt, mely az ún. 'nagy gyarmatosító nemzetek' messzemenően egyoldalú és megkérdőjelezhetetlen dominanciáján alapult, a global age a multilateralizmus és a global playerek kora, amikor a világ folyását a gazdaság, a bankrendszer, a tudomány, a kultúra, a környezetvédelem, a vírusvédelem stb. területeinek hálózatszerű együttműködése határozza meg (Sloterdijk 2006: 243–248).

A globális kor immár nem a felfedezések, és nem is a területszerző, háborúskodó gyarmatosítás változó történéseinek a kora, hanem a globalizáció folyamán kialakult viszonyok „kikristályosodásának” stádiuma. Vizsgálódásaink végén a globális kor e stádiumának néhány karakterisztikus vonását tekintjük át Arnold Gehlen és Martin Heidegger segítségével, kísérletet téve egy implicit prognózis felállítására.

Bár a kikristályosodás fogalma természetesen a Csernisevskijtől és Dosztojevszkijtől kölcsön vett kristálypalota-modellt juttatja eszünkbe, jelen esetben Arnold Gehlen 1961-es *A kulturális kikristályosodásról* (*Über kulturelle Kristallisation*) című előadására támaszkodunk, melynek téziseivel pontosíthatjuk és átélhetővé tehetjük a már elemzett kristálypalotán belüli örök béke viszonyait. Idézzük Gehlent:

„Javaslom, hogy a kikristályosodás szóval a kultúra bármely területének azt az állapotát jelöljük, ami akkor következik be, ha az adott állapotban kódolt lehetőségek lényegileg kifejlődtek már. Felismerték az ellenkező irányú eshetőségeket és ellenvéleményeket is, amiket aztán vagy bekalkuláltak, vagy elutasítottak, ami miatt az adott állapot premisszáinak, és alapgépezeteinek bármiféle változása egyre valószínűtlenebbnek látszik. Ettől függetlenül a kikristályosodott rendszer igen mozgékony és aktívnek tűnhet. (...) Lehetségesek az újdonságok, a meglepő helyzetek, és az igazi produktivitás is, de csak a már korábban kijelölt határok között, a már begyakorolt alapelvek bázisán; ezeket nem hagyjuk el” (Gehlen 1994: 140).

Gehlen ezzel a terminusával tulajdonképpen közvetlenül Dosztojevszkijhez kapcsolódik, még ha az odúlakó kristálypalotával szembeni patológus irtózatánál visszafogottabban is beszél a globális kor társadalmat, kultúrát, intézményeket, és végső soron az embert magát meghatározó kikristályosodott viszonyairól. A Föld hatalmi viszonyai elrendeződtek, jelentős változások gyakorlatilag már kizárhatók, az információs technológiának köszönhetően a bolygónk virtuálisan áttekinthetővé és keresztül-kasul bejárhatóvá vált; nem történhet ezért semmi a Föld bármely pontján anélkül, hogy ne értesülhetnénk róla másodpercek alatt. Gehlen e merev állapot leírására vezeti be a meglehetősen szokatlan „meglepetés-nélküli” (*überraschungslös*) terminust (Gehlen 1994: 141). Kultúrafilozófiai szempontból a global age a meglepetés-nélküliség koraként történő leírása a jelen tanulmány szempontjából azért is lényeges, mert Sloterdijk ezt a fajta meglepetés-nélküliséget, valószínűsíthetően Heidegger hatására, az „unalom” szóval írja körül (Sloterdijk 2006: 268–272). Ami a német filozófusok számára a meglepetés-nélküliség és unalom állapota, az egy szláv, de akár egy kelet-európai lélek – gondoljunk Kafkára vagy Rilkére – számára egzisztenciális vészhelyzet már. Dosztojevszkij regényének főhőse eljut addig a pontig, ahol inkább akár tudatosan árt is magának, csak ne kelljen, ahogy ő mondja, „orgonasíp” vagy „zongorabillentű” módjára élnie (Dosztojevszkij 1975: 77–83). A kristálypalotában normává csontosodó unalom és meglepetés-nélküliség azonban nem pusztán velejárója és következménye a poszthistorikus globális kornak; ennél többről van szó. Sloterdijk Gehlent követve a globális kor alapvonásának, sőt politikai előfeltételének tekinti, hogy nincsenek többé történelmi léptékű változások, a forradalmak és forradalmi eszmék kora egyszer s mindenkorra véget ért, egyfajta buborék-állapot alakult ki. Amennyiben ez az állapotfelmérés helytálló, szükségszerűen meg kell lennie a konzekvenciáinak a művészetben, az irodalomban, azaz általában véve a kultúra szférájában is. Az ember szellemi erejét ugyanis kimeríti a gondosan megszervezett ipari civilizáció háborítatlanságának fenntartása, az elért eredmények konzerválása és meghatározott irányban történő továbbfejlesztése. Erre vonatkozóan fogalmaz úgy Gehlen, hogy a „szépművészetek, és az irodalom csábító felelőtlenséggel megkerülik azokat a fontos problémákat, melyek a maguk drasztikus módján minden ember élni akarából szükségszerű következik” (Gehlen 1994: 143). Ha a kultúra felelőtlenül lemond a kritika jogáról, és mindent annak szolgálatába állít, hogy megakadályozza a történelem újbóli betörését a poszthistorikus világ-buborékba, akkor a legelemibb kötelességét sem teljesíti. Afelől pedig ne legyen kétségünk, hogy az államhatalom ki is használja, és ki is fogja használni a kultúra szféráját a garantált unalom elősegítése és megóvása céljából (Sloterdijk 2006: 268). Ennek látványosan hatékony pszichoszociális eszköze lett az optimizmust, és a rózsás jövőt sugalló állami kommunikáció, aminek a címezte a homo consumens, akinek bőven elegendő annyit tudnia az őt körülvevő kristálypalota-valóságból, hogy a jólét, a komfort folyamatos, sőt növekszik, és soha nem fog megszűnni.

Míg Dosztojevszkij és Gehlen a kristálypalotát betöltő unalom jelenségét az egyén vs. állam (kristálypalota) dichotómiájában írta le, Martin Heidegger arra tett kísérletet, hogy úgy írja meg a kristálypalota unatkozó, meggyőződés nélküli, passzív emberének fenomenológiáját, hogy, még ha indirekt módon is, de felmutassa a változtatás irányát. Az 1929/30-as téli szemeszterben, Freiburgban tartott előadás központi témája a 20. századi ember alaphangoltságának (*Grundbefindlichkeit*) a vizsgálata volt, melynek során a hétköznapi-triviális unalmat egy ontológiai jelentéssel bíró, metafizikus unalomra vezette vissza. (Heidegger 2004a: 91–113). Az alaphangoltság alatt nem egy időnként az emberre törő, ingadozó lelkiállapotot kell értenünk, hanem olyan manifeszt helyzetet, ami nem pusztán opcionális kísérő jelensége a döntéseinknek, tevékenységeinknek, hanem általában véve a világhoz fűződő viszonyunk alapját képezi. Ha a világhoz fűződő viszonyaink alapkaraktera a közömbös, érdektelenségbe fúló unalom, akkor ez azt jelenti, hogy nincsenek saját, csak ránk jellemző, másokkal összetéveszthetetlen meggyőződéseink, és ebből adódóan a döntéseink sem igazi döntések: érdektelenek és értéktelenek. Nem számítanak, hiszen összekeverhetők és kicserélhetők mások döntéseivel. Az unalom világának fenomenológiája nem új fejlemény Heidegger 29-es előadásában, hiszen a *Lét és idő* híres-hírhedt Akárki (Man)-paragrafusában részletesen elő lett készítve (Heidegger 2004b: 139–158). Ott az unalom az ún. inautentikus létezés dögletes unalmának felel meg, a közönynek, a saját meggyőződés hiányának, a megvezethetőségnek. A kristálypalota gyilkos unalma csak azért lehet ilyen virulens, mert az Akárki nem érzi sértésnek és megalázónak az inautenticitást, az eredetiségétől megfosztott másolat-létezését.

Sloterdijk visszatekintve tehát azt mondhatjuk, hogy a globális buborék embere, akárcsak Dosztojevszkij odúlakója, sosem önmaga, mert a kristálypalotában senki nem önmaga, mindenki meg van fosztva saját döntéseitől, a buborékon kívülihez felépíthető egyéni viszonyától. Ami pedig a globális kor szépen berendezett, örök békéjű buborékjában megmarad: tömegkultúra, poszthumanizmus, vélemény nélküli véleményvezérek hada, azaz a „tomboló immanencia, virulens maszkok, amik mögött tulajdonképpen maga az unalom rejtőzik” (Sloterdijk).

Irodalom

- Adresen, C., Erbse, H., Gigon, O. (2001, szerk.) *Lexikon der Alten Welt*. 3. Bde., Patmos Verlag/Albatros Verlag.
- Albrow, M. (2007). *Das globale Zeitalter*. Ford. Jakubzik, Frank. Suhrkamp.
- Csernisevszkij, N. G. (1949). *Mit tegyünk?* Ford. Rákos Ferenc. Révai Könyvkiadó.
- Dosztojevszkij, F. M. (1982). *Feljegyzések az egérlyukból*. Ford. Makai Imre. Európa Könyvkiadó.
- Foucault, M. (2005). *Der maskierte Philosoph. Schriften in vier Bänden*. Band 4: 1980–1988. Suhrkamp. 128–137.
- Gehlen, A. (1994). Über kulturelle Kristallisation. In: Welsch, W. (szerk.). *Wege aus der Moderne*. Akademie Verlag. 133–144.
- Guski, A. (2018). *Dostojewskij. Eine Biographie*. C.H. Beck.
- Heidegger, M. (2004a). *A metafizika alapfogalmai*. Ford. Aradi, L., Olay, Cs., Osiris.
- Heidegger, M. (2004b). *Lét és idő*. Ford. Vajda, Mihály. Osiris
- Illich, I. (1986). Vernakuläre Werte. In: Satish, K., Hentschel, R. (szerk.). *Metapolitik. Die Ernst Friedrich Schumacher Lectures*. Dianus-Trikont-Verlag. 166–184.
- Lübbe, H. (2005). *Die Zivilisationsökumene. Globalisierung kulturell, technisch und politisch*. Wilhelm Fink Verlag.
- Lütkehaus, L. (2004). Schaumdeutung. *Literaturkritik.de* <https://literaturkritik.de/id/7383>. Utolsó letöltés: 2021. 08. 12.
- Mogyoródi E. (1997). Mitikus világlátás és filozófiai spekuláció viszonya a korai görög filozófiában. *Magyar Filozófia Szemle* 1997/1-2. 383–412.
- Morus T. (1974). *Utópia*. Ford. Kardos Tibor. Kriterion Könyvkiadó
- Pape, W., Sengebusch, M. (1914). *Handwörterbuch der griechischen Sprache*. Vieweg & Sohn. (zeno.org). Utolsó letöltés: 2021. 08. 13.
- Platón (1984). Timaios. In: *Platón Összes Művei*. III. kötet. Ford. Kövendi Dénes. Európa Könyvkiadó. 307–410.
- Reder, M. (2009). *Globalisierung und Philosophie. Eine Einführung*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Schulte, G. (2013). *Der blinde Fleck in Luhmanns Systemtheorie*. Lit Verlag.
- Sloterdijk, P. (2004). *Sphären: Eine Trilogie*. Suhrkamp.
- Sloterdijk, P. (2006). *Im Weltinnenraum des Kapitals*. Suhrkamp.

Sloterdijk, P. (2017). Die synchronisierte Welt. Philosophische Aspekte der Globalisierung. In: uő. *Was geschah im 20. Jahrhundert?* Suhrkamp.
Wetz, F. J. (2004). *Hans Blumenberg zur Einführung*. Junius.

(Valamennyi német nyelvű szakirodalom esetében, ha nincs megadva a fordító, a fordítást jelen tanulmány szerzője készítette.)

Tőke Márton

Szegedi Tudományegyetem BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola

ORCID:0000-0003-4292-6517

Tágas lokalitás, szűk világ – Weimari konzervatív forradalomkritikák

Absztrakt

A tanulmány három weimari emigráns, Hermann Rauschning, Leo Strauss és Henry Kissinger forradalomkritikai meglátásain keresztül tárgyalja azt az eszmei sokszínűséget, ami a közvélekedéssel szemben jellemezte a nemzetiszocialista hatalomátvételt követő menekülők gondolatiságát. Először is a tágas lokalitás fogalmával festi fel a weimari emigráns alakját, mint fogalmi keretet, meghatározva annak fő jellemzőit. Ezután a három említett szerzőnek a nihilizmusról és a forradalmi viselkedésről alkotott nézeteit, ezek kapcsolódási pontjait és eltéréseit vizsgálja, igyekezve ezeken keresztül bemutatni többfajta konzervatív pozíciót, kitérve ezek későbbi hatására, globális jelentőségére is.

Kulcsszavak: regionalitás, konzervativizmus, nihilizmus, Weimari Köztársaság, eszmétörténet

Abstract

Broad Locality, Narrow World – The Anti-revolutionary Criticism of Weimar Conservatives

This paper wishes to present the intellectual diversity of refugees fleeing the Weimar Republic after the national socialists' rise to power through the anti-revolutionary criticism of three authors: Hermann Rauschning, Leo Strauss, and Henry Kissinger. First, it postulates the figure of the Weimar emigree as a conceptual framework, trying to define its main characteristics. Afterwards, the study examines the views of the authors on nihilism and revolutionary behavior, their connections and differences, aiming at distinguishing between various conservative positions, while also mentioning their impact and global significance.

Keywords: regionality, conservatism, nihilism, Weimar Republic, intellectual history

Vezérszó

A huszadik század beköszönte előtti utolsó pillanatokat jellemezve Stefan Zweig a következőképpen fogalmaz 1941-ben, *A tegnap világa* első lapjain:

Meghatónak látszhat bár ez a bizalom, mellyel ki-ki mintha az élete legapróbb réseit is betömni vélte volna a sors bármilyen támadása ellen, mégis, volt ebben az életfelfogásban – minden szolid szerénysége ellenére – valami roppant s veszedelmes gőg. A tizenkilencedik század a maga liberális idealizmusában őszintén meg volt győződve róla, hogy a legjobb úton s tántoríthatatlanul halad „minden világok legjobbika” felé. Megvetéssel tekintettek a régi korokra: háborúik, éhínségeik és forradalmaik alapján úgy ítélték, hogy akkoriban az emberiség nem lehetett még nagykorú, eléggé felvilágosult. Most azonban tényleg évtizedek kérdése csupán, gondolták, és a Rosszát, az Erőszakot végérvényesen leküzdik, és a szakadatlan, feltarthatatlan „haladásba” vetett hit e kort valóban a hit erejével hatotta át; e „haladásban” már makacsabbul hittek, mint a Bibliában, evangéliumát pedig mintha

naponta újra igazolták volna megcáfolhatatlanul a tudomány és a technika csodái. (...) Őszintén úgy vélték, hogy a nemzeti és a felekezeti határok és különbségek fokozatosan eltűnnek majd a humánus általánosában, és ezzel beköszönt az emberiség általános békéjének és biztonságának korszaka, a legfőbb jó, a legáldásosabb világ (Zweig 1981: 14–15).

Ismert, hogy 1942-ben, egy nappal a letisztázott kézirat postázása után Zweig feleségével együtt öngyilkos lett kényszerű száműzetésük végső állomásán, Brazíliában. Az általa felvetettek azonban az összeomlott Weimari Köztársaságból elmenekülő emigránsok ezreit foglalkoztatták ezekben az időkben. Átélni azt, hogy az ismert világ egyszer csak megszűnik, hogy a világ, amelyet építettek, amelynek generációk óta egyre magasabb státusú tagjai, teljes értékű, gondolkodó, hovatovább érző polgárai voltak – felfoghatatlan. Ugyanakkor a távozók ezekre a kérdésekre meglehetősen különböző válaszokat adtak: a hagyományos értelemben vett politikai spektrum bal- és jobboldalához sorolható értelmiségiek hasonló intenzitással, de nagyon különböző alapállásból tárgyalták a világkatasztrófa okait, eredetét és lehetséges következményeit. A jelen folyóiratszám célkitűzéseire igazodva e mozaikszerű írás arra a kérdésre keresi a választ, hogy nagy vonalakban milyen lokális jellemzők határozzák meg a weimari emigránsokat, ezen belül hogyan jelentkezik és milyen értelmezési kihívásokat vet fel az emigráns konzervatívok gondolatvilágában megjelenő nihilizmus- és forradalomkritika, illetve kitér arra is, hogy ez milyen globális hatás fejtett ki a második világháborút követően.

Tágas lokalitás

Noha fontos figyelembe venni azokat a nemzetiségi, területi, felekezeti és világnézeti finomságokat, amelyek elválasztották egymástól, mondjuk, Teller Edét és Lion Feuchtwangert, Polányi Mihályt és Erich Voegelint, Leo Strausst és Klaus Mannt, a *weimari emigránst* mégiscsak érdemes olyan fogalmi keretként értelmezni, amelynek fő jellemzői a regionális tágasság, illetve az ebből következő egyazon történelmi tapasztalás, a német szellem 19. századbéli ragyogásának egységesítő ereje és a Harmadik Birodalom barbarizmusának legmesszemenőbbekig történő elutasítása. Térjünk ki ezekre egyenként.

Elsőként fontos ismertetni Frank Tibor azon gondolatát, amely lehetővé teszi, hogy a közép-európai emigránsok sorsát a történettudomány keretrendszerében és fogalmi eszközeivel értelmezhesük. Frank az elsősorban, de nem kizárólag zsidó származású, közép-felső-középosztálybéli, Magyarországról távozó értelmiségiek és művészek 1919 és 1945 közötti történetével foglalkozó szakmunkájában fekteti le a *kettős kivándorlás* elméletét. Eszerint az első világháború által megtépázott és átrendezett Közép-Európából ezen társadalmi csoportok egy része egzisztenciális vagy anyagi természetű motivációkból először a régió német szellemi központjai felé, majd a történelmi folyamatok kedvezőtlen alakulásával – aki tudott – az Egyesült Államok irányába emigrált (Frank 2015: 18). Ezt a tágas lokalitást több történelmi tényező is erősítette: Bécs és Brandenburg kiegyezése és fokozatos, egységes szembenállása Nyugat-Európával, a gazdasági és gyakran ezzel egybeeső politikai érdek, illetve az első világháború történelmi tapasztalata. Az ismert világ szétesése, a modernitás beköszönte által felvetett egzisztenciális és politikai dilemmák, krízisek eltérő mértékben és jelleggel, de a régió egészét sújtották. A kialakuló rendszerek, akár a bethleni konszolidáció, akár a Weimari Köztársaság törékenynek és múlandónak bizonyultak a totalitásra törekvő eszmék térnyerésével. A politikai és etnikai üldöztetés szintén egyaránt jelen volt, amely csak fokozódott, ahogyan újabb és újabb szereplők váltak csatlósállammá.

Nemkülönben továbbgondolandó Frank azon meglátása, mely szerint a jelölt társadalmi csoportok századfordulós és későbbi szellemi virágzása „annak a módszeres erőfeszítésnek az eredménye, amellyel Magyarország a német példa alapján igyekezett fejleszteni oktatási rendszerét” (Frank 2015: 45). Ez ismét kiterjeszthető a Monarchia egész területére, amely területek magas szintű iskolázásában, sőt, nyugodtan kijelenthetjük: a térség egészének szellemvilágában meghatározó volt a német idealizmus óta eltelt több, mint száz esztendő szellemtörténete. A magasműveltséget meghatározták Kant, Hegel, Schelling gondolatai, Goethe lírája, a német zene és képzőművészet. A század során feltörekvő társadalmi osztályok, még ha sajátos nemzeti ízekkel fűszerezték, akkor is a német *Bildungsbürgertum* eszméjében, illetve annak

életben tartásában, áthagyományozásában látták saját helyzetük konszolidálását, adott esetben fejlesztését. Még a progresszív és a radikális képzeletet elragadó áramlatok legnagyobb része is német gyökerű volt, a szecessziótól a radikális szabadgondolkodók eszméin át a baloldali mozgalmakat mind szélesebb körben meghatározó marxizmusig.

Eme tágas lokalitás harmadik eleme a Harmadik Birodalommal és a nemzetiszocializmussal való szembehelyezkedés. Politikai nézetektől függetlenül a hitleri *Machtergreifung* idején, vagy azt követően távozó emigránsok mindegyike elutasította az új rendszert – amely szintén elutasította őket. Ebből a szempontból lényegtelen, hogy az internacionalizmus és a szociáldemokrácia, a liberalizmus és a polgári szabadság, netán a tradicionalizmus és a józan, történeti konzervativizmus szellemi talaján állt valaki: a rendszer nem tűrte a kritikát, a kritika pedig nem tűrhette a rendszert. Nem csupán Hitler Németországa volt totális, az annak embertelenségét, közönségességét, és gyilkos agresszióját kritizálók között sem igen találunk megengedőbb szerzőket. Igaz volt ez a politika és a szellemtudományok területén kívül eső tudósokra, művészekre, egyszerű magánzókra, hivatalnokokra, és mindenkire, akinek volt lehetősége elmenekülni. Voltak persze kivételek, amolyan későn ébredők, mint például Hermann Rauschning, aki 1933–34-ben a nemzetiszocialista mozgalom tagjaként Danzig Szabad Város kormányfője volt, nacionalista konzervatívként azonban egyre nagyobb idegenkedéssel tekintett az elburjánzó, *cselekvő* antiszemitizmus előretörése és a demokratikus keretek felszámolása elleni tiltakozásul lemondott hivataláról. Emigrációba kényszerülve írta meg jelentős munkáját, melyben a „nihilizmus forradalmaként” az egyik legtalálóbb konzervatív kritikáját adja Hitler rendszerének.

Összegezve, hiába minden különбözőség és árnyalat, a leginkább meghatározó jellemzője a weimari emigránsoknak, a Harmadik Birodalom e nagy jelentőségű üldözöttjeinek az a tágas lokalitás, ami Budapeستől Osnabrückig, Varsótól Szegedig meghatározta a távozókat, lehetővé téve az egységes csoportértelmezést, amelyen belül természetesen érvényt nyerhet és értelmezhetővé válik mindenfajta különбözőség is. Sőt, a minél élesebb eszmetörténeti kép kirajzolásához fontos is a csoporton belüli dinamikákat, eltéréseket, további bontásokat megtenni, elsősorban a politikai (ön)identifikáció mentén.

Weimari konzervatív emigránsok

Téves és káros, noha a fasizmus elleni harc utólagos, szovjet indíttatású emlékezetpolitikai kisajátítása miatt sajnós érthető az a meggyőződés, amely a teljes német gyökerű jobboldalt a Hitlerrel való kollaborációval vádolja, mintegy fel is állítva ezzel azt a téves képet, mely szerint a hatalomátvétel után menekülők kizárólag baloldaliak lettek volna. Kétségtelenül hatalmas az a szellemi örökség, amelyet ez utóbbi csoport magáénak tudhat. A frankfurti iskolaként emlegetett emigráns elmélszerek kritikai magyarázatai például, amelyek egyértelmű csúcsa Max Horkheimer és Theodor Adorno 1944-ben napvilágot látott, közös munkája, *A felvilágosodás dialektikája*, máig meghatározóak a kérdés baloldali értelmezéseiben. Ugyanakkor, mint ahogyan szemben Radnóttal, Szerb Antal írásait nem igen találhatjuk meg a *Szocializmus* folyóirat hasábjain, ez nem jelenti azt, hogy a polgári középén, illet az attól jobbra elhelyezkedők ne fejtettek volna ki fontos és megkockáztathatjuk, esetenként talán érvényesebb, pontosabban általánosabb érvényű kritikát a totalitárius rezsimekkel szemben. Azt nagyjából megállapítottuk, mi határozza meg a weimari emigráns nemzetállami határokon feletti alakját, azonban taxonómiailag jóval nehezebben eldönthető, kiket is illethetünk a weimari *konzervatív* emigráns címkéjével. Meggyőződésem, hogy a legerősebb fonál, amely a baloldali szerzőknél jóval lazábban, de mégiscsak összeköti ezeket a szerzőket, az a Harmadik Birodalomhoz tartozó *forradalomkritikai meglátásokban* keresendő. Jelenleg is folyó doktori kutatásaim is nagyjából részt ezek felfejtését, egységességének, szellemi forrásvidékének és recepciójának vizsgálatát célozzák. Talán eme elképzelt kör néhány, meglehetősen különböző képviselője által kifejtett gondolatok felidézésével a jelen írás keretein belül felvillantható e tézis érvényességének lehetősége.

Itt van elsőként a már emlegetett Hermann Rauschning (1887–1982). A porosz születésű evangélikus konzervatív a nácikkal való szakítás után végigjárta a német emigránsok tipikusnak nevezhető útját. Svájcban keresztül 1938-ban Franciaországban köt ki, majd a nácik nyugatra

nyomulásával 1939-ben az Egyesült Királyságba, 1941-ben pedig az Egyesült Államokba emigrál. Menekülései során írja meg a már említett forradalomkritikai munkát, a *Die Revolution des Nihilismus*-t, azaz a Nihilizmus forradalmát, amelynek magyar nyelvű kiadása sajnos még várat magára. Noha Hitler épp a weimari káosz és modernista *elfajzás* előtti idők dicsőségének restaurációjára tett ígéreteivel kerül hatalomra, a szerző több fontos, határozottan jobboldali kritika tükrében láttatja a rendszer forradalmi jellegét. Ezek egyike szociológiai. Rámutat, hogy a hitleri politikára legfogékonyabb réteg megegyezik az egységesítő törekvésekkel jellemezhető általános forradalomelméletek által, mint a forradalmak kötőanyagaként megjelölt társadalmi csoporttal, az alsóközéposztállyal (Rauschning 1938: 39). Az alsó- és a középosztály között a sors kiszámíthatatlansága miatt gyakorta és könnyen ingadozó réteg tudatlanságának kiaknázását, félelmeinek és vágyainak felerősítését jelölte meg Rauschning a náci hatalomátvétel egyik fő okaként.

Az ő értelmezése szerinti másik ok sem lehetne közelebb a klasszikus konzervatív gondolatvilághoz, ez pedig a modernitás okán teret nyerő nihilizmus, a kor értékeit vesztette emberének szellemi és lelki kiüresedése, amely ürességet könnyedén töltenek be zavaros ideológiák. Rauschning keserűen ismeri el saját rövidlátását és tévedéseit is a hitleri rendszer kialakulásában, megfogalmazva, hogy noha egyike volt azoknak, akik a Weimari Köztársaság fenntarthatatlanságát és leváltásának szükségességét hirdették, mégiscsak „felelős (...) abban a folyamatban, amelyet még ma is sokan a 'nemzet újjászületéseként' ünnepelnek, és köteles (...) tiltakozni ama árulással szemben, amely talán a legnagyobb, melyet a történelem során elkövettek.” Meglátása szerint pontosan ugyanazon okokból kell tiltakoznia a kialakuló Harmadik Birodalom ellen, amelyek következtében a nemzet, mint szervezőelv „örök értékeiben” látja a politikai rend alapjait: a nihilizmus tagadásának okán, amely „teljességgel elutasít és lebont mindennemű tradicionális, spirituális értékrendszert” (Rauschning 1938: 18).

Hasonlóan a nihilizmus alapvetően konzervatív gyökerű elutasításán keresztül mond ítéletet a hitleri Németország felett egy másik emigráns konzervatív politikai filozófus és klasszicista, Leo Strauss (1899–1973) is. Strauss, aki ortodox családban nőtt fel, emblematisztikus képviselője a közép-európai zsidóság azon rétegének, amely a modernitás nyomán jelentkező gazdasági előmenetel ellenére is kevésbé asszimilálódott, és amelyet a századforduló szekuláris eszmevilága többé-kevésbé hidegen hagyott – talán ezen keresztül érthető meg a Rauschningénál jóval kevésbé nacionalista, ugyanakkor nemkülönben az értékvesztettség veszélyeit és következményeit kutató konzervativizmusa. Saját jobboldalisága kapcsán egy Gerhard Krügernek írt levélben a következőképp fogalmazott, amikor emigrációjának úticélja került szóba: „Százféle terv jár az agyamban, Anglia, az Egyesült Államok, amelyek megvalósulására persze kevés az esély. Franciaország viszont ki van zárva, részben ama körülmény okán is, hogy ott még engem is nácinak tartanak” (Strauss 2001: 435). Származása, vallásos gyökerei végigkísérték pályáját, emigrációját követően a University of Chicago vált szellemi otthonává, ahol nagyszabású oktatói és kutatói tevékenysége jogán az egyetem egyik vezető alakja lett. Mint a legtöbb emigráns gondolkodó, ő is szükségét érezte reflexiói kifejtésének, amelynek legékeesebb példája az 1941-es, a manhattani New School of Social Research meghívására tartott előadásának általa szerkesztett leírata. A cím a beszédes *German Nihilism* (Német nihilizmus) volt.

Ez az előadás szerteágazóan tárgyalja a nihilizmust, mind történeti, mind filozófiai kontextusok sokaságát vázolja fel, és véleményem szerint Strauss egyik legjelentősebb megnyilvánulása a politikai rendnek és felbomlásának tárgykörében, ugyanakkor most mégiscsak a szöveg azon részére koncentrálnék, ahol Strauss épp Rauschning általunk is idézett kiindulópontját vitatja. Rauschninggal egyetértésben tételként fogalmazza meg, hogy a „nihilizmus, és különösen a német nihilizmus elutasítja a civilizáció princípiumait, mint olyat.” Ugyanakkor a *tradicionális*, spirituális értékrendszerek lebontása kapcsán, amelyben tetten érhető az emigráns konzervatívok közötti egyik törésvonal – a nemzeti tradicionalizmus ellenében Strauss nem meglepő módon a klasszikus világ szellemi vívmányai és a már a 20. században is inkább konzervatív nézetként értékelhető klasszikus liberalizmus mellett tesz hitet. Joggal cizellálja Rauschning meglátását: egyrészt tiltakozik a *tradicionális* kifejezés ellen a nihilizmus meghatározása során, mondván, „nem minden tradicionális spirituális értékrendszer tarthatja távol magától a kritikát, sőt, az elutasítást”, hiszen, írja Arisztotelész nyomán, „a jóra kell törekednünk, nem arra, amit megörököltünk.” Noha „csábító lenne visszavonulni a puszta konzervativizmus

sáncai mögé, amely céljait egy bizonyos *tradíció* mentén határozza meg”, szerencsétlenségünkre „maga a nyugati civilizáció sem olyan homogén, mint elsőre tűnik, ha az ember polemikusan (...) szemszögből tekint rá” (Strauss 1941/1999: 367).

Hasonlóképpen utasítja el Strauss a tradicionális, *spirituális* értékrendszerek felszámolásának gondolatát, amellyel Rauschning mintegy egyenlőséget tesz a materializmus és a nihilizmus közé. Rávilágít, hogy a materializmust tévedésnek tartja ugyan, ugyanakkor „elég, ha eszünkbe jut Démokritosz, vagy Hobbes, és azonnal rájöhetünk, hogy a materializmus *nem* szükségszerűen nihilista” (Strauss 1941/1999: 368). Ráadásul arra is rámutat, hogy a német nihilizmus sajátosságainak megfelelően sokkal inkább idealista és egy nagyfokú antimaterializmus is jellemzi törekvéseit. Ennek a nihilista idealizmusnak épp az kölcsönöz különös veszélyt Strauss számára, hogy nem eszközéül, hanem céljául jelöli meg a háborút, ekképpen rokonneművé válva a német militarizmus hagyományaival. Strauss itt is megmarad a klasszikus liberalizmus racionalitásánál. Moltke gondolatát idézve, mely szerint az „örök béke egy álom, és nem is igen szép álom”, Strauss tisztázza saját pozícióját: „az örök béke álomszerűsége még nem militarizmus, pusztán a józan ész megnyilvánulása, (...) azt mondani azonban, hogy nem egy *szép* álom, egyenlő azzal, hogy a háborút önmagában, mint a vágy tárgyát látjuk, amely egy kegyetlen, embertelen álláspontból árulkodik” (Strauss 1941/1999: 369).

Strauss ugyanakkor a hangütésbeli különbségek tisztázása után Rauschninggal egyetértésben zárja reflexióit. Központi gondolata, hogy a német militarizmus hagyománya nem egyenlő a német nihilizmussal. Míg ez előbbi céljainak totalitását a nemzetközi politikában és a más nemzetekkel szembeni küzdelemmel kívánja érvényre juttatni, épp a német *Kultur* fensőbbrendűségének hitében, addig a nihilizmus szerint a *Kultur* véget ért, hitele kietelt, és a militarizmus, a harc, a bátorság, a fájdalomtűrés az egyetlen értékrendszer, amelynek még érvénye maradt, mind a társadalompolitikában, mind a nemzetet alkotó polgárok magánéletének legapróbb részleteiben (Strauss 1941/1999: 370). Az organikus közösség a mechanizált társadalom ellenében, a civilizáció kultúra nélkül – Spengler, Jünger, és bizonyos mértékig Rauschning gondolatai ezek, amelyeket Strauss épp inherensen *romantikus* természetük miatt utasít el. Ez a fajta realizmus, amely nem volt sajátja sem a marxista, sem a nacionalista emigránsoknak, nem volt egyedülálló: jellemezte Voegelint, Mannt, és az emigránsok másodgenerációjának több tagját is.

Ezen másodgeneráció – amelynek tagjai jellemzően gyermekként hagyták hátra szülőföldjüket – legjelentősebb képviselője az USA későbbi külügyminisztere, Henry Kissinger (1923–). A bajorországi zsidó polgárcsaládból származó Kissinger 1938-ban telepedett le az Egyesült Államokban, a háborús szerepvállalást követően pedig a Harvard Egyetemen végezte alapfokú és doktori tanulmányait. Itt született meg az egész akadémiai életművét és aktív politikai tevékenységét is meghatározó gondolati rendszer, amelyet 1954-ben megvédett doktori disszertációjában fejtett ki. Az 1957-ben könyvalakban is közreadott *A World Restored* (Helyreállított világ) első látásra a napóleoni háborúkat lezáró béketárgyalások biztos kézzel elvégzett történeti rekonstrukciójának tűnik, ám jóval több ennél. A történeti allegória finom eszközeivel Kissinger nem csupán az első és a második világháborút követő rendezések kritikáját fogalmazza meg, hanem egy kiemelkedő *forradalomkritikai tézis* is végigfut a szövegen.

Kissinger már könyvének legelején egy tiszta és világos meghatározását adja a forradalomnak, pontosabban a *forradalmi viselkedésnek*. Nézetei szerint egy adott szereplők által alkotott rendszer csakis a legitimitás által tartható fenn, ami ebben a kontextusban a „működőképes egyezségek természetéről és a megengedhető célokról, illetve módszerekről” alkotott megegyezésként értelmezhető (Kissinger 1957: 1). Ha egy szereplő elégedetlenné válik a fennálló egyezségekkel szemben, azok megváltoztatására fog törekedni, aminek elkerülhetetlen következménye, hogy ez a törekvés az egész legitim rendszer felborítására és a szereplők megsemmisítésére irányul majd, mivel „egyetlen hatalom teljes biztonságra való törekvése teljes bizonytalanságot jelent a többiek számára” (Kissinger 1957: 2). Az *új rend* megteremtésének forradalmi célja konfliktust szül a szereplők között, amelynek igazi tétje nem a relatív célok elérése lesz, amely a legitim rendszereken belüli nézeteltérések jellemzője, hanem a legitimitáció egészét helyezi a küzdelem középpontjába – ennek eredménye pedig a káosz, az elvek háborúja. Kissinger szerint azonban az ilyen esetekben a stabilitás megőrzésének, visszaállításának egyetlen útja, ha „bizonyos elvek érvényességét még a béke érdekében sem kockáztatjuk” (Kissinger 1957: 1).

Ebben Kissinger eltér a spenglerianus történelemszemlélettől: az ilyesfajta történeti katasztrofák okát nem a történelem megváltoztathatatlan erőiben és belső folyamataiban látja, hanem az erkölcsi romlásban, a morális korrupcióban – ezzel Rauschninghoz hasonló álláspontra helyezkedve. Kissinger értelmezésében tehát két fő elv határozza meg a forradalom fogalmát: (1) a forradalmat a rend hiányaként kell elképzelniünk, amely, mint ilyen, ellentétes a természet-szerű állapottal és (2) amely ily módon minden körülmények között *megelőzendő*.

Nem nehéz meglátni e sorokban a szövetséges hatalmak ellentmondásos, gyenge és döntésképtelen politikáját Hitlerrel szemben. Noha a német diktátor neve egyszer sincs leírva a könyvben, Kissinger megalkotja a *Hódító* általános történeti alakját. Ahogyan Edmund Burke jóslata szerint a forradalom által megteremtett hatalmi vákuumot mindenképpen betölti egy erős vezető, így ír Kissinger is, utalva ezzel a Weimari Köztársaság káoszára és Hitler felemelkedésére. Számára a Hódító olyasvalaki, akinek teljes létezésének értelme „az abszolútumok érvényesítése, a finomságok elpusztítása, a történelem tagadása”; olyasvalaki, aki tagadja mások akaratát, mivel saját akarata az egyetlen valóság, melyet felfogni képes. Kissinger politikai nyelve ezáltal, a nihilizmussal szemben, eszkatológikus: történetszemléletében egymást kizáró, bináris oppozíciókat állít fel a *rend* és a Hódító – Straussnál a nihilista militarizmus képviselője, Rauschningnál a nemzeti eszme elárulója – között, amely konfliktus „tragikus és amelynek végső eldöntése lehetetlen” (Kissinger 1957: 318).

Ha megértjük a forradalmak belső szerkezetét – ilyen szempontból is általános forradalomkritikáról beszélhetünk –, azok időben és kellő erővel megelőzhetővé válnak. Kissinger ezáltal egyfajta konzervatív tanító szerepét veszi fel, ahogyan arra Weber is rámutatott (Weber 1948: 46). A célja, hogy analógiákon keresztül tanítson, hogy saját tragikus történeti tapasztalatai ne ismétlődhessenek meg többé, bármely reménytelen is ez a vállalkozás. Ezért is nem forradalomellenes filozófiaként, hanem forradalomkritikaként hivatkozom Kissinger gondolataira, hiszen ezek általános, kortól és helytől független belátások, nem csupán a történelemről, hanem az emberi természetéről is. A célja a káosz megelőzése, mert az mindenképpen zsarnokságot szül, legyen szó Napóleonnól, Hitlerről, vagy bármely más, talán még meg sem született vezetőről. Kissinger persze arra is rámutat, hogy nem minden hasonlítás helytálló: számára a történeti összehasonlításban nem a „pontos egyezés, hanem a problémák hasonlatossága” köt össze korokat, mivel „a történelem analógiákon, nem pedig egyezéseken keresztül tanít.” Ezáltal nem csupán a történelem ciklikus, analogikus természetére világít rá, hanem az univerzális igazságokat is elutasítja, ezek helyébe emelve partikularitásokat. Ezt erősíti értekezésének zárogondolata is, amelyben már-már költői hangon elmélkedik arról, hogy nem hiábavaló-e ez a tanítás; hogy vajon lesz-e bármilyen hatása a későbbi korok emberére?

Az államok persze hajlamosak a feledésre. (...) Egy nép talán felmérheti egy forradalmi helyzet lehetséges következményeit, ám mindez mit sem ér, ha nem ismeri fel magát a forradalmi helyzetet. Nagy különbség van a gyakorlati és a történeti tudás között, ugyanakkor minden generációnak csakis egy lehetősége van, hogy absztrakciókat alkosson; csakis egyszer próbálhatja meg értelmezni korát, egyetlen egyszer végezheti el ama kísérletet, amelynek tárgya önnön-maga. Ez a történelem által támasztott kihívás, és ez a történelem tragédiája is (Kissinger 1957: 332).

Globális hatások

Anélkül, hogy túlhangsúlyoznánk a folyamat jelentőségét a hidegháborús és globális folyamatok alakulásában, érdemes arra is felhívni a figyelmet, hogy miként a weimari marxista emigránsok hatottak '68-ra és az ellenkulturális forradalomra, illetve az osztályharcnak a kulturális szférába való átültetésének gondolatán keresztül ismét egyre meghatározóbbak korunk baloldali elképzeléseiben, úgy a weimari emigráns konzervatívok forradalomkritikai nézetei sem maradtak hatás nélkül. Strauss klasszikus liberalizmusa, a nacionalista konzervativizmus ellenében például indirekt módon, de meghatározóvá vált a nyolcvanas évek amerikai politikájában. Láczi András a magyar nyelvű Strauss-kutatást meghatározó munkájában rámutat erre, miszerint a Reagan-adminisztráció háttéremberei közül rengetegen Straussnál tanultak, eljáratva az antik bölcselet szövegeleit, a demokráciához való ragaszkodást, minden hibája ellenére is, és az antikvitás hagyományainak a klasszikus liberalizmusban megjelenő princípiumait (Láczi 1999: 5–7). Nemkülönben jellemző az is, hogy a populista nacionalizmusnak a

Republikánus Párton belüli, javarészt az előző évtizedben végbemenő előretörése ellen fellépő meghatározó, mérsékeltebb amerikai konzervatív politikai elemzők is – manapság inkább milliós nézettségű YouTube videókban és emészthető *non-fiction* formában, mint értekezésekben – előszeretettel hivatkoznak Straussra.¹

Kissinger esetében talán még nyilvánvalóbb ez a hatás. Realista politikai filozófiája nyomán olyan politikai tevékenységet fejtett ki mint nemzetbiztonsági tanácsadó (1969–1975), illetve mint külügyminiszter (1973–1977), amelynek globális jelentősége még ma is nehezen felmérhető. A vietnami háború lezárása, Kína és Amerika közeledése, illetve az USA antikommunista latin-amerikai politikája sok szempontból megkérdőjelezhető ugyan, amelynek értékelésére az esztétörténésznek talán nem is ildomos vállalkoznia, egy azonban biztos: az aktuálpolitikai döntések mögött is azok a forradalomkritikai politikai elvek álltak, melyek a weimari szétesés történelmi tapasztalata által formált, a káosszal és a diktatúrákkal szemben egyszerre fellépő, végtelen idegenkedés alakított ki. Nincs még egy olyan szereplő a weimari emigránsok köréből, akinek filozófiai meglátásai és tettei nagyobb hatással lettek volna az emberiség történetére, mint Kissinger.

Zárszó

Először is egy rövid módszertani exkurzus. Ahogyan a politikai bölcseletnek is foglalkoznia kellett a világban zajló katasztrófával, ugyanúgy vált témájává mindez az irodalomnak is. Mintha a szöveg, a könyvszerű élet, amely egyébként is jellemezte a szociológiai szárazsággal meghatározott, a weimari emigránsok döntő többségét adó társadalmi csoportot, a feldolgozás lehetőségét hordozta volna; menekülést a Remarque által *Emigrantenkoller*-nek, azaz emigránsféltől nevezett állapotból (Remarque 1962: 19). A német Exilliteratur fogalmi kerete, melynek képviselői között megtaláljuk Döblint, Feuchtwangert, Thomas és Klaus Mannt, Remarque-ot, Zweiget, és még rengeteg más szerzőt a korábbi, meghatározó kutatások² után veszíteni látszik az elsősorban egyébként is csak a német irodalomtörténetírásban feltűnő varázsából. Noha a jelen tanulmánynak ez nem célja, fontosnak tartom rögzíteni annak szükségességét, amelyre saját kutatásaimban is törekszem, hogy a diszciplináris határokon felül-emelkedve megfelelő kritikai érzékenységgel, de azonos figyelemmel tárgyaljuk a weimari emigráció esztétörténetének vizsgálata során a bölcséleti- és a szépirodalmat, amely a kor esszéista tudományművelési tendenciáit tekintve sokszor nem is igen választható szét.

Természetesen az itt bemutatott szövegeknél jóval mélyebb és összetettebb a weimari konzervatív emigránsok kérdésköre, ugyanakkor reményeim szerint e néhány szemelvényből is megérthető, milyen gazdag hagyományról is van szó. Hasonlóképpen fontos kutatási irány lesz a későbbiekben annak vizsgálata, hogy az említett szerzők hogyan viszonyultak a 20. századot meghatározó másik totalitárius eszme, a kommunizmus kritikájához. Itt ugyanis a német nihilizmus helyett egy másik (mint említettük, ugyanúgy német gyökerű) ideológiai totalitásról beszélhetünk. Az irodalom, mint esztétörténeti forrás kérdése persze itt is felmerülhet: hogyan tekintsünk Koestler Artúr *Sötétség délben* című munkájára, Orwell esszéire? Hogyan vonható be, ha egyáltalán bevonható, az értelmezés körébe az oroszajkú emigráció bölcsellete és irodalma, a maga jóval fragmentáltabb felekezeti, politikai, eszmei identitásjegyeivel?

Valószínűleg mindent elmondtak, mindent leírtak már a második világháborúval, mint első igazán globális konfliktussal kapcsolatban. Mégis, az intellektuális feldolgozás folyamatának termékei, azok olvasata újabb és újabb szemszögből adhat apropót annak tárgyalására, miféle szörnyűségekre képes a talajt vesztett ember, amely elveszettség ezerféle szimptomája, új, közénk hatoló méregként jelentkezik ma is. A fent tárgyalt elképzelések napjainkban kevésbé hathatnak újdonságnak. Alantasabb, feleltlenebb formában gyakran megjelennek az átpolitizált médiatérben: a jellemzően az interneten radikalizálódó szélsőjobboldal is zászljára tűzi (még ha tűzné, de valójában mémjeire írja) az értékvesztettség, a kiüresedés, az elidegenedés kritikáját. A maga korában azonban ez épp az antitotalitárius gondolkodás centrumában állt,

¹ Lásd Ben Shapiro (2019). *Right Side of History*. Broadside Books. és Jonah Goldberg (2018). *Suicide of the West*. Crown Forum.

² Lásd Konrad Feilchenfeldt (1986). *Deutsche Exilliteratur 1933–1945*. Kommentar zu einer Epoche. Winkler. és Klaus Ulrich Werner (1987). *Dichter-Exil und Dichter-Roman*. Studien zur verdeckten Exilhematik in der deutschen Exilliteratur 1933–1945. Lang.

a fasizmus értelmezéseként és mély kritikájaként jelentkezett. Hasonló keserű iróniával nyugtázzhatjuk azt is, hogy a globális progresszió egyre hangadóbb része pedig épp ez utóbbiak nevében kívánja a szólás- és gondolatszabadságot egyre durvuló eszközökkel korlátozni.

Irodalomjegyzék

- Frank T. (2015). *Kettős kivándorlás – Budapest – Berlin – New York 1919–1945*. Gondolat Kiadó.
- Kissinger, H. (1957). *A World Restored: Metternich, Castlereagh and the Problems of Peace, 1812–22*. Weinfeld and Nicolson.
- Rauschning, H. (1938). *Die Revolution des Nihilismus*. Europa Verlag.
- Remarque, E. M. (1962). *Die Nacht von Lissabon*. Kiepenheuer und Witsch.
- Strauss, L. (1941/1999). German Nihilism. *Interpretation* 26(3), 353–378.
- Strauss, L. (2001). *Gesammelte Schriften III*. Metzler.
- Weber, W. T. (1978). Kissinger as Historian: A Historiographical Approach to Statesmanship. *World Affairs* 121(1), 40–56.
- Zweig, S. (1981). *A tegnapi világa: Egy európai emlékezése*. Európa Könyvkiadó, 1981.

Balogh Magdolna

Magyar Tudományos Akadémia BTK Irodalomtudományi Intézet

ORCID: [0000-0003-3398-7799](https://orcid.org/0000-0003-3398-7799)

Irodalom, globalitás/lokalitás: a kultúraköziség kérdései Közép-Európában

Absztrakt

A tanulmány a kivándorlás és a kultúraköziség kérdéseit vizsgálja közép-európai irodalmi szemelvények segítségével, kiemelve a kortárs kivándorló irodalom legfontosabb témáit. Emellett ismerteti a tárgyalt jelenségekkel foglalkozó irodalom-és kultúratudományi irányzatokat, megközelítéseket, amelyek keretet adnak a konkrét életművek/művek értelmezéséhez.

Kulcsszavak: migráció és irodalom, Közép-Európa, transzkulturalitás, transznacionális irodalom, lengyel irodalom, szlovák irodalom, magyar irodalom

Abstract

Literature, globality, locality: the questions of interculturality in Central Europe
The paper examines topics of emigration and interculturality through selected works of Central European literature, focusing on the most important themes of contemporary emigrant literature. The paper also discusses the relevant approaches of literary and cultural studies that provide the framework for the analyses of the given works and oeuvres.

Keywords: migration and literature, Central Europe, transculturality, transnational literature, Polish literature, Slovak literature, Hungarian literature

Bevezetés

Az utóbbi évtizedekben végbement gazdasági, társadalmi és kulturális változások mind globális, mind lokális megközelítésben jelentősen átalakították a kultúra és az irodalom egész rendszerét. A technológiai és technikai fejlődés, a kommunikációs eszközök és módszerek, az utazás és helyváltoztatás egyszerűbbé és gyorsabbá válása nemcsak az írás technikáját változtatta meg, hanem az írók egzisztenciális lehetőségeit is. Míg az egykori emigráns alkotók közül sokan az anyanyelvől való kiűzetésként élték meg a természetes nyelvi és kulturális közegüktől való elszakadást, a ma országot váltó alkotók nem feltétlenül szakadnak el sem az anyanyelvüktől, sem hazai kultúrájuktól. Ma kommunikálhat az anyanyelvén, írhat és adhat ki könyvet magyar író magyarul úgy, hogy közben a világ másik pontján él. Csak az utóbbi évtizedekből véve a példákat, ezt a megoldást választotta a betegsége súlyosbodásáig néhány évet Berlinben töltő Kertész Imre, a felváltva Berlinben és New Yorkban élő Krasznahorkai László, a Norvégiában otthonra lelt Kun Árpád, vagy a közelmúltban bizonytalan időre egy umbriai kisvárosban letelepedő Péterfy Gergely és Péterfy-Novák Éva.

A mozgás szabadságával, a helyváltoztatás egyszerűbbé válásával, az olcsó utazás lehetőségével a határátlépés, a kivándorlás, más kultúrákkal való találkozás, a kultúrák dialógushelyzetbe kerülése mindennapos tapasztalattá vált.

Látnunk kell ugyanakkor, hogy mindaz, ami a mobilitás intenzívebbé válásával együtt jár, csak részben új jelenség, ami bizonyos aspektusait tekintve módosítja, de nem érvényteleníti az egyének és a társadalmak korábbi helyváltoztatási tapasztalatait, s azok irodalmi lenyomatait.

Arra gondolok itt, hogy a 20. századot bizonyosan nevezhetjük nemcsak az önkéntes, de a kényszerített kivándorlás, kitelepítés századának is. A forradalmak, a két világháború, a nagy gazdasági világválság, a totalitárius rendszerek felemelkedése, a helyi háborúk sokasága, a gyarmatok felszabadítása a menekültek, száműzöttek, kivándorlók tömegeit indították útnak több hullámban. Régióink, Közép- és Kelet-Európa társadalmi jelentős számban termeltek ki menekülteket 1917, 1939–45, 1956, 1968 politikai fordulatai nyomán. A kivándorlás újabb hullámát régióinkból az 1989/90 körüli rendszerváltozások, majd a délszláv háborúk erősítették fel.

Közép- és Kelet-Európában milliók közös tapasztalata lett a szülőföld kényszerű elhagyása, a gyökerektől való elszakadás: nem véletlenül vált az emigráció, a száműzetés és az otthontalanság a század irodalmának egyik alapvető toposzává. A térség huszadik századi irodalmaiban kiemelt szerepük van a különböző színezetű politikai és kulturális háttérrel bíró emigránsok és disszidensek léthelyzetét és tapasztalatait megszólaltató műveknek. A kiűzetés és a kivándorlás irodalmi lenyomatait, azaz az emigráció és a migráció irodalmát érdemes összevetni már csak azért is, mert mindkettőben benne van a más kultúrákkal való találkozás, a kultúraköziség tapasztalata, akár kényszerű, akár önkéntes helyváltoztatás idézte elő. Különözőségeik feltárása pedig a jelenségek pontosabb elhatárolását teszi lehetővé.

Ahogy Anna Nasilowska is hangsúlyozza (Nasilowska 2016), az emigráció és a migráció irodalmának különbségét mindenekelőtt létrejöttük körülményei magyarázzák: míg az emigráció irodalma zárt, vasfüggönnyel kettéosztott világban született, a migráció irodalma a globalizált világ átjárható, vagy egyenesen virtuálissá vált határai közti mozgások nyomán jön létre, s ez azt is jelenti, hogy megvan a hazába való visszatérés lehetősége. Miközben az emigráció irodalma eszmeileg-politikailag meghatározott, és általában vannak az anyaország politikai helyzetével kapcsolatos elvárásai, feltételei, reflektál a régi hazában zajló változásokra, a migráció irodalma a kulturális konfrontálódás vagy dialógus kérdései körül forog. Gyakori, hogy bizonyos, a szülőhazában tanult viselkedésformák, otthonról hozott kulturális mintázatok, illetve az új lakóhely szokásai és kulturális mintázatai közötti különbségek, valamint a kettő ütközéséből adódó konfliktusok bemutatása áll a középpontban, eközben természetesen működnek a mássággal kapcsolatos sztereotípiák¹. A legnagyobb kihívás az új közegben újra formálódó én megalkotása. Ugyanakkor a korábbi emigráció és a mai migráció éles ellentéte csupán látszólagos, hiszen a meghatározó politikai indíttatás ellenére az emigránsok – outsiderek lévén a befogadó országban – ugyancsak érzékelték a kulturális különbségeket, az öltözködés módjától a társadalmi életet szervező elveken át a politikai élet meghatározó indítékaiig, saját bőrükön tapasztalták a viselkedés kódjainak eltéréseit,

Az alábbiakban a kivándorlás és a kultúraköziség jelenségeit vizsgálom közép-európai irodalmi szemelvények segítségével, valamint bemutatom a szóban forgó jelenségekkel foglalkozó irodalom- és kultúratudományi irányzatokat, megközelítéseket.

Az emigráns, a disszidens, a migráns² és a kivándorló (expatriate)³

A globalizációs folyamatok legfontosabb újdonsága, hogy a korábbról már ismert politikai *emigráns* és *disszidens* mellett a kilencvenes–kétezres évek irodalmában megjelenik a *migráns* (=gazdasági kivándorló), és a kivándorló vagy áttelepülő (*expatriate*). Az emigráns elsősorban politikai okokból hagyja el /vagy kényszerül elhagyni hazáját, a disszidens (másként gondolkodó) pedig hazájában maradva tartja távol magát (vagy kényszerűségből, tiltás következtében marad távol) a nyilvános diskurzusokban való részvételtől (így a hivatalos közegben való publikálásától).

Az áttelepülő (*expatriate*) szóval eredetileg a rövidebb-hosszabb időre szülőföldjüktől távol letelepedő angolok nevezték meg magukat. A rendszerint kényszerből kivándorlóval (e/migránssal) szemben az *expatriate* saját elhatározásából, nem egyszer pusztán kalandvágyból

¹ Hasonló jelenségeket tapasztalhatunk a kisebbségi és a többségi társadalmak együttélése során is.

² A *Cambridge Dictionary* szerint migrant: „a person who moves from one place to another, especially in order to find work or better living conditions” – olyan személy, aki egy adott helyről egy másik helyre költözik, főként, hogy jobb munka-vagy életkörülményekre leljen

³ A *Cambridge Dictionary* szerint expatriate: „someone who does not live in their own country” – azaz olyasvalaki, aki nem a saját országában él

hagyja el hazáját, vagy utazgat tartósan országok között, afféle kortárs nomádként. Az is előfordul, hogy a kivándorló –noha szabadon dönt arról, hogy elhagyja hazáját – nézetei vagy szexuális beállítódása miatt megy el, mert nem érzi biztonságban magát többé szülőföldjén. De másfajta egzisztenciális és lelki tényezők is szerepet játszhatnak a kivándorlás motívumai között. Jellemző a Dublinban élő lengyel Piotr Czerwiński példája, érdemes idézni megnyilatkozását: „Talán azzal kellene kezdenem, hogy nem vagyok kivándorló – expat vagyok. Így határozzák meg önmagukat azok az angolok, akik külföldön telepednek le, hogy megkülönböztessék magukat a Kelet-Európából beözönlő olcsó munkaerőtől (...) Hát akkor én sem adom alább, nem vagyok rosszabb náluk. Én is expat vagyok! Ami az Írországra költözésemet illeti, azt gondolom, az én történetem eléggé különbözik a legtöbb ide kivándorló lengyel történetétől. Először is, én nem muszájból jöttem, egyszerűen el akartam jönni Lengyelországból. (...) Feladtam az újságírói karrieremet, mert a médiában töltött tizenkét évnyi munka után fáradt és kiégett voltam. (...) Mindent összevéve friss levegőre volt szükségem, új életre (...) távol a létért való küzdelemtől” (Kosmalska 2016).

A lengyel migráció irodalma

Piotr Czerwiński csak az egyike annak a mintegy hatvan írónak, költőnek, drámaírónak, akiket Joanna Kosmalska (Kosmalska 2016) a lengyel kivándorlók irodalmának felmérésekor számba vett. Ez a nagy szám nem meglepő, ha tekintetbe vesszük, hogy az EU 2004-es keleti bővítése nyomán megindult új kivándorlási hullám a lengyelek körében igen erős volt. Az elsősorban a Brit-szigetekre irányuló kivándorlás következtében ma a statisztikák szerint kb. egymillió lengyel él Angliában és Írországon.

A lengyel migráció irodalmát erős szociológiai indíttatás jellemzi, nem véletlen, hogy ebben a műcsoportban is jelen van a kortárs lengyel irodalomban általában is rendkívül erős tényirodalom (vö. „lengyel riportiskola”): a legsikeresebb kötetek egyike Ewa Winnicka: *Angole* (2014) (*The Brits*) c. riportkötete. Az újságíró három éven át járta Nagy-Britanniát, eközben mintegy 400 interjút készített lengyel bevándorlókkal, amelyekben igyekezett a jelenség lehető legszélesebb spektrumát bemutatni.

A kivándorlás éles fényben mutatja meg a tanult értékrendek és viselkedésformák működőképességét, értékét és használhatóságát az új körülmények között, és szinte mindig esetben ezek felülvizsgálatának szükségességét kívánja meg. Ezért nem meglepő, hogy a lengyel irodalomban egészen a legutóbbi időkig kötelezőnek számító romantikus eredetű értékrendet, a hazafiság, a nemzet, a haza fogalmát is újraértelmezi a kivándorló irodalom. Grzegorz Kopaczewski (1977) *Global Nation* című, Londonban játszódó művének szereplői valamennyien huszonévesek. Van közöttük francia, német, lengyel, olasz, spanyol. Valamennyien a szolgáltató szférában dolgoznak (pubokban, kávézókban, a lengyel Daniel egy könyvesboltban), közösen bérelnek lakást, és egy társaságot alkotnak. Amikor azt kérdezik Daniel barátnőjétől, egy kanadai lánytól, hova való, csak annyit válaszol: Londonban lakik. Lengyel barátja, amikor megkérdezik tőle, hogy is áll a dolog a lengyelségével, azt feleli: „Magam sem tudom. Nálunk a patriotizmust az iskolában a történelmen keresztül tanítják, mert a felnőttek azt gondolják, ha valaki meghalt egy háborúban, ez már megkérdőjelezhetetlen alap kell, hogy legyen a hazaszeretethez. Az iskolában a történelem úgyszólván a legfontosabb tárgy, és az a legszörnyűbb, hogy vallásként tekintenek rá” (Kopaczewski 2004: 237–238).

A lengyel kivándorló irodalom bőséges terméséből is kiemelkedik Piotr Czerwiński (1972) *Przebiegum życia* (*Curriculum vitae*) című regénye (2009), amely egy diplomás kivándorló kudarcos egzisztencia-teremtő kísérletét mutatja be. Főszereplője egy negyvenéves közgazdász, Gustaw, aki a Varsói Kereskedelmi Főiskolán végzett, MBA-t szerzett, tizenöt éves pályafutása alatt multinacionális cégeknél töltött be vezető állásokat. A történet kezdetén elbocsátják munkahelyéről (mert megpróbálja lejáratni azt a fiatal feltörekvő karrieristát, aki a helyére pályázik). A mű címe a *Curriculum vitae*nek megfelelő lengyel kifejezés latin végződésekkel ellátott változata, a történet központi mozzanatára utal. Ugyanis a főhős tucatjával küldözgeti a CV-ket, abban a reményben, hogy folytathatja karrierjét, de nemhogy munkát nem talál, hanem mindenét elveszti. Régi barátai nem segítenek, felesége elválik tőle, lakását a bírósági ítélet szerint el kell hagynia, a két lányukkal való kapcsolattartást a feleség lehetetlenné teszi: a nekik írt emailek címzett ismeretlen jellel landolnak Gustaw email-fiókjában. A férfi

a teljes kudarc elől külföldre menekül, Dublinban próbál szerencsét. A mű második részében azután a kudarc megkettőződik: Gustaw Dublinban is hiába küldözgeti szét százával a CV-eket, eleinte valamennyi képzettségét feltüntetve, később egyre primitívebb formában, csak hogy az érettségi és a jogosítvány éppúgy nem kell sehol sem, mint az MBA és a multiknál szerzett marketing tapasztalatok. Gyakorlatilag válaszra sem méltatják, vagy ha igen, csak azért, hogy közöljék vele: nem neki szánták az állást. Végül egy véletlennek köszönhetően gyárban kap munkát egy másik lengyel emigráns, a huszonhat éves szociológus, Konrad révén: kartondobozokat kell ledarálniuk, és összeszedni a munkások által eldobált csikkeket az udvaron. („Valószínűleg a világon mi vagyunk az egyedüli diplomás szemetesek” – jegyzi meg a főhős szarkasztikusan). A kétségbeesés és a tökéletes csalódás már-már az összeomlás szélére juttatja Gustawot, ezért elkezd egy forgatókönyvet írni az életükről, amit különböző filmgyáraknak ajánl fel, de mindenhol elutasítják. Egy nap azután nem megy haza a bérelt lakásba, s mivel a keresés eredménytelen marad, a rendőrség eltűntnek nyilvánítja. A rendkívül keserű szatíra hitelesen mutatja be a diplomás hős teljes kudarcát és reményvesztettségét. A történet vége azonban nem egyértelmű: Gustaw ugyan eltűnik, Konradnak viszont állást ajánlanak egy igazgató asszisztenseként. Csakhogy nem egyértelmű, hogy vajon a regény utolsó jelenete, amelyben Konrad a személyes találkozóra igyekszik, valóban a pozitív végkifejletet mutatja be, vagy a Gustaw által írt forgatókönyv része. Netán a lengyel nemzeti hovatartozásáról lemondó Gustaw más identitással próbál szerencsét, jut álláshoz, és éppen ő az, aki Konradnak, a barátjának munkát kínál.

A regény nyelve hibrid: a sűrűn beékelte angol nyelvű fordulatok az elbeszélő részéről távolságtartást fejeznek ki, egyszersmind hitelesen adják vissza a kivándorlók keverék nyelvét: lengyel szleng kifejezések keverednek az angollal, fonetikusán átírt angol szavak, csonka nyelvi fordulatok, mi több, számos, a szerzőtől származó neologizmus indokolja a regény végéhez fűzött szójegyzéket. Stílusát a mai köznyelv trágár kiszólásokkal tűzdelt változata jellemzi, poétikai funkciója, hogy a főhős végső elkeseredettségét, tehetetlenségét, kiüttlanságát nyomatékoítsa.

A hazájában csalódott főhős képzeletében a kivándorlás céljaként választott Írország mint „milkandhoneyland” jelenik meg, „ahol egyenes emberek tisztességesen intézik az ügyeiket egymással”, s ahol a „kelet-európai shithole”-ból érkező kivándorló is megtalálja számítását. Kérkezvén, tapasztalatai erre alaposan rácafolnak. Azt látja, hogy a lengyelek számára csak „szar munkák” vannak – kivéve az orvosokat, építészeket és informatikusokat, akik itt is jólétben élnek, és akik nem hajlandók lengyelül beszélni a volt honfitársaikkal. Ezért Gustaw többszörösen elszigetelt helyzetben van: értelemszerűen nem tud mit kezdeni a baseball-ütős, fekete pólós „mélylengyelekkel” sem, akik mindig kaphatók egy kis balhéra, „a mieinket ütik!” felkiáltással. Telitalálat a szerző részéről, hogy diplomás főhőst választ, aki ráadásul kitűnően beszél angolul, vagyis egzisztencia-teremtési kudarcra nem magyarázható azzal, hogy nem tudja az ország nyelvét, netán nem elég képzett. Merőben ironikus viszont, hogy az írek alig értik az ő kifinomult, cambridge-i British Englishét.

A mű végére Gustaw elveszti minden kapcsolatát a hazájával, ahogyan lengyelisége is értéktelenné/érdektelenné válik számára: „Lengyelország mint ország hamarosan virtuálissá válik. Mind elmegyünk a picsába, az utolsó leoltja a villanyt” (Czerwiński 2009: 265). „Persze, lengyel vagyok. Na és akkor mi a szar van? Mond ez rólam valamit?” (Czerwiński 2009: 264). Kiábrándult kérdése azt sugallja, hogy a hagyományos romantikus eredetű lengyel értékrend, az öröklött és az intézményes nevelés során az önazonosság részévé tett kulturális kódrendszer az új környezetben nincs a kivándorló segítségére, épp ellenkezőleg: csupán értéktelen, használhatatlan ballaszt. De a regény nemcsak az öröklött, illetve tanult lengyel értékrenddel szemben kritikus: leleplezi az európai unió szabadságot és egyenlőséget ígérő utópiáját hirdető szlogenek álságosságát, sőt az ezeket a szlogeneket hirdető szükségyszerű kiábrándulására is rámutat (Dąbrowski 2016: 304). „Mindig a divatos bullshitet nyomták az Európai Unióról, hogy milyen nagyszerű lesz majd, ha végre mi is belépünk. (...) Kibaszottul jól szórakoztam, amikor ezt az egész bagázst itt láttam Dublinban, a fancy divatgönceik meg a trendi Európa-teóriáik nélkül” (Czerwiński 2009: 219–220).

A regény a kivándorlás alapvető kérdéseit tárgyalja, kemény kritikát fogalmaz meg mind az „álturistáknak” nevezett lengyel bevándorlók magatartásával, mind a befogadó ország polgárainak a bevándorlókkal szembeni viselkedésével kapcsolatban. Különös hangsúlyt kap a nemzeti hovatartozás, a nemzeti azonosságtudat, egyáltalán: a kulturális kódrendszer teherbírásának és használhatóságának felülvizsgálata.

A szlovák kivándorlás irodalma

A kivándorlás témája jól kitapintható módon jelentkezik a szlovák irodalomban is, amelyet a szlovák irodalomtörténet „*expat*”-prózának nevezett el (Passia, Taranenkova 2014: 5–68). A kortárs szlovák irodalomban, ezen belül az *expat*-prózában is szembevetendő a női alkotók nagy száma, így aztán nem meglepő, hogy a kivándorló irodalomhoz sorolható művekben, Svetlana Žuchová, Ivana Dobrákovová, Zuška Kepplová, Michaela Rosová és Mária Modrovich munkáiban is elsősorban női tapasztalatokkal találkozunk. E szerzői kör talán legkiforrottabb, jól felismerhető, autonóm művészi világot teremtő alkotója Ivana Dobrákovová (1982). A művek cselekményéből különféle traumákra, elfojtásokra és neurózisokra láthatunk rá, a külföldön szerencsét próbáló vagy idegenbe menekülő hősnők szorongásokkal, egzisztenciális félelmekkel küzdenek, amelyeket a külföldön lét csak felerősít. Ahogyan Nagy Csilla megjegyzi, „(...) az otthont és a külföldet összekötő, földrajzi, érzelmi, kulturális, történelmi, társadalmi szálakból kirajzolódó háló nem a biztonságot és a stabilitást, hanem éppenséggel az én-keresés állandó szükségletét jelenti az elbeszélő számára” (Nagy 2019). A *Bellevue* (2010) című beavatástörténet tizenkilenc éves hősnője azért megy Dél-Franciaországba betegeket ápolni, hogy szabaduljon problematikus otthoni kötelekeitől. Ám a magatehetetlen testekkel való napi foglalkozás lelki terheinek súlya alatt összeroppan, és végül megszégyenülten haza kell utaznia. A *Toxo* (2013) című elbeszéléskötet Olaszországba kivándorló hősnőjének szorongásai elsősorban a testiséggel, a szexualitással, a terhességgel és az anyasággal – illetve az ezekkel kapcsolatos, fojtónak érzett társadalmi szerepkényszerekkel függenek össze. Ezek egyre súlyosabb idegen-ség-érzést váltanak ki a hősnőből, és menekülésre késztetik.

Kivándorlás és kultúráköziség a kortárs magyar irodalomban

A magyar irodalomban mindeddig viszonylag kevés olyan mű született, amely a kivándorlást és/vagy a kultúráköziséget érinti: ide tartoznak Kun Árpád: *Boldog Észak* (2013), *Megint hazavárunk* (2016) című regényei, valamint Kiss Noémi: *Tárgyakorlatok* (2003) című esszékötet, és *Trans* (2006) című elbeszélésgyűjteménye. Kiss Noémi művei az idegenség, a másság feloldhatatlanságát, a különböző nyelvekhez és kultúrákhoz tartozó emberek közti megértés lehetetlenségét példázzák, az utazás pedig az identitás képlékennyé válásához, a szilárd személyiség szétfoszlásához vezet, ahogyan a Berlint, Budapestet és Belgrádot rejtő (*B., B. és B.*) című elbeszélésben.

Kun Árpád (1965) *Megint hazavárunk* (2016) című regényének bölcsészkart végzett hőse látszólag napjaink tipikus vándora, kortárs nomád, aki különféle országokban és színtereken, különböző pénzkereseti lehetőségekkel próbálja fenntartani magát. Két lábbal a földön állva igyekszik az adott helyzetből a lehető legtöbbet kihozni: Soros-ösztöndíjjal a Sorbonne-on tölt egy évet, mialatt Proust homoszexualitásáról ír PhD-disszertációt. Majd Bordeaux-ban lektori állást tölt be, amelyet azonban a francia fél a szerződés lejárta előtt két évvel felmond (nem derül ki, mi miatt). Hősünk Párizsban bébiszitterkedik, a Juppé-kormány belügyminiszterének lakása feletti cselédszobában lakik. Hazatérve a Balassi Intézetben kínaiakat tanít magyar nyelvre, Piliscsabán a Katolikus Egyetemen egy ideig esztétikát oktat. Egyfelől olyasvalakinek látszik, aki a jég hátán is megél, másfelől viszont depressziós, fullasztó családi háttere miatt gyerek-és kamaszkori traumákat hordoz, amelyeket legalább átmenetileg írással próbál oldani. Szerelmi viszonyokat folytat, miközben folyamatosan az impotencia réme gyötri. Franciaországból hazatérve Erdélyben próbál szerencsét. Feleségül veszi szerelmét, az erdélyi Rékát, aki azonban hamarosan elhagyja. Mindez visszatekintő elbeszélés formájában van jelen a regényben, amelynek keretét az az északi utazás adja, amelynek célja Norvégia. Az időközben másodszor is megnősülő főhős feleségével, Borival, két gyermekükkel egy rozszant Suzukival kivándorol egy norvég kisvárosba, ahol a feleség az evangélikus egyháztól szociális munkásként kap állást. A kivándorlás egyszerűen gazdasági kényszerből történik, miután a főhősnek kilátása

sincsen a család normális megélhetését biztosító állás megszerzésére, a feleségnek, Borinak viszont van egy norvég diplomája, amellyel pályázhat az állásra.

A regény valódi tétje a főhős számára a lelki egyensúly megtalálása—a múltbeli családi történetek felidézése mintha azt sugallaná, hogy a főhős ezek ellenében próbál a szó valódi értelmében felnőni, a bénító és romboló kapcsolatok hálóját szétszakítva életképes és gazdagító emberi kapcsolatokból biztonsági hálót teremteni. A kíváncsi ebben az értelemben az én újraalkotásának a lehetőségét adja. A regény drámai csúcspontja az utazás utolsó szakaszához érkezve, a dániai kompra való felhajtásnál zajlik, amikor is kiderül, hogy Bori tévedésből nem aznapra, hanem előző napra vett jegyet. Pénzüik már nincs újabb jegyekre, elkeseredetten állnak félre a kocsival, és ádázul veszekednek. Ekkor az épp nyaralásról visszautazó, fogyatékosokból álló csoport vezetője felajánlja, hogy az ő költségeikre utazhatnak. Mintha ezzel a nálunk idehaza olyannyira elképzelhetetlen gesztussal a főhős és családja számára egy emberibb világba vezető út nyílna meg.

A transzkulturalizmus és Közép-Európa

A kortárs irodalomtudományban két, egymást részben átfedő elméleti irány született az említett kérdéseket érintő művek értelmezésére (Németh 2018: 69–78)⁴. Mindkettő csupán keretet adhat a kultúraköziség jelenségeinek konkrét értelmezéséhez, egy-egy műben megjelenő sajátosságainak magyarázatához. A német Wolfgang Welsch nevéhez fűződő transzkulturalizmus koncepciója (Welsch 1999) a hagyományos herderi kultúrakoncepcióval (illetve az ahhoz hasonlóan homogén kultúrafogalommal operáló más koncepciókkal, például a multikulturalizmussal és az interkulturalizmussal⁵) szemben fogalmazza meg a maga kortárs elgondolását. Abból indul ki, hogy Herder egységesítő, (néphez) kötött (*folk-bound*), és (a saját kultúráját más, külső kultúráktól élesen elhatároló) kultúraértelmezésének mára mindhárom eleme tartathatlanná vált, mivel napjaink kultúrái mind vertikális, mind horizontális irányban belsőleg rendkívül differenciáltak. A különböző kultúrák nemcsak a társadalmak makroszintjén hatják át egymást, hanem az egyének szintjén is, azaz mi magunk is mind transzkulturálisak, kulturális hibridek vagyunk. Éppen a hibridizáció miatt nem lehetséges ma már az egyes nemzeti kultúrákat élesen elhatárolni egymástól.

Welsch transzkulturalizmusa elsősorban a mára idejétmúlttá vált homogén és monolit kultúrafelfogás ellenében született, és politikai- ideológiai üzenete világos: tarthatatlannak tekint minden olyan kirekesztő jellegű koncepciót, amely a saját és az idegen szembeállításának dicshatómájára épül. A transzkulturalizmus, állítja Welsch, korántsem valami vadonatúj jelenség, hanem történeti entitás. Tagadhatatlan, hogy a kultúrtérként szemlélt⁶ Közép-Európa par ex-

⁴ Harmadikként említhetjük a kisebbségi irodalom (*littérature mineure*) fogalmát, amelyet Gille Deleuze és Felix Guattari eredetileg Kafka életművének besorolására dolgozott ki. vö. Uők, (2009) Kafka. A kisebbségi irodalomért. ford. Karácsonyi Judit, Quadmon Kiadó.

A szerzőpáros szerint „a kisebbségi irodalom nem egy kisebbségi nyelv irodalma, hanem olyan irodalom, amelyet a kisebbség a többség nyelvén ír.” E kisebbségi irodalmat, a kollektív értékek előtérbe helyezése, a politika jelenléte, nyelvét a deterritorializáltság jellemzi (i. m. 33–35.).

Habár – ahogyan többen is (pl. Németh 2013: 17) joggal hivatkoznak rá – Kafka emlegetése ebben a kontextusban melléfogásnak tekinthető, mivel nem számol sem az anyanyelv, sem az identitás kérdésével –, a francia szerzőpáros elgondolása a kíváncsi irodalmának megközelítésében használhatónak bizonyulhat.

⁵ A germanisztikában az interkulturalitás fogalmával írják le a kultúrák találkozásával, a másság és az idegenség tapasztalataival, a kulturális hibriditással, valamint mindezek irodalmi és esztétikai megjelenésével összefüggő kérdéskört. Az interkulturális irodalomtudomány (*interkulturelle Literaturwissenschaft*) a posztkoloniális kritika bizonyos megállásait is beépítve sajátosan irodalomtudományi megközelítésre törekszik. Az irányzat egyik alapműve Norbert Mecklenburg *Das Mädchen aus der Fremde: Germanistik als interkulturelle Literaturwissenschaft* című munkája (2008), amely történeti jelenséggént is foglalkozik az interkulturalitással, módszertanilag Bahtyin dialogicitás-elméletét alkalmazza.

⁶ vö. Moritz Csáky (2014) a 2000 című folyóirat Közép-Európa fogalmának aktuális relevanciáját firtató körkérdésére: „Közép-Európát kultúrtérként lehetne felfogni, amelyet a múltban és jelenben pluralitások, különbségek és heterogenitások, egyúttal azonban folyamatos belső fordítások (*Translationen*) is jellemeznek. (...) Közép-Európa a szó átvitt értelmében intellektuális toposzként, ismeretelméleti modellként fogható fel, amely paradigmaként hozzájárulhat múlt- és jelenbeli hasonló konstellációk, azaz

cellence hibrid térség, etnikumok, kultúrák és vallások heterogén elegye, amelynek a kultúra-köziség elidegeníthetetlen sajátossága. Számolnunk kell azonban azzal, hogy ezt a régiót mint kultúrteret éppen a kulturális párbeszédképtelenség és a kirekesztés jellemzi elsősorban: a térség maga forradalmak és háborús konfliktusok kiindulópontja volt még a közelmúltban is, s a primitív etnikai uszításra ma is nagy számú társadalmi csoport fogékony. Ezzel szemben a dialógus, a másik elfogadásának képessége társadalmi méretekben sosem vált általánosan bevett és bensővé tett gyakorlattá, hacsak nem tekintjük valamiféle végsőkéig degradált dialógusnak a kizárólag sztereotípiákkal kommunikáló érintkezést. Ez esetben a transzkulturalizmus sajátos lenyomataként, a kulturális dialógus degradált változataként is értelmezhetjük az utóbbi évek egyik legkiemelkedőbb szlovák regényét, Daniela Kapitáňová (1956) révkomáromi író *Első és Második Könyv a temetőről* (2000) című művét, amely nemcsak Szlovákiában lett bestseller, de külföldön is: több mint egy tucat nyelvre fordították le, köztük arabra és japánra is, magyarul pedig Mészáros Tünde invenciózus fordításában jelent meg 2016-ban.

A mű egyes szám első személyű elbeszélő-főhőse a 44 éves értelmi fogyatékos, papírgyűjtésből élő Samko Tále. A fejlődésben visszamaradott, fizikailag és mentálisan is sérült Samko körülbelül egy tízéves gyerek értelmi szintjén kommunikál: gondolkodását, világképét sztereotípiák töltik ki. A regény végig az ő monológját közli, s a mű legfőbb invenciója éppen Samko rontott, degradált nyelve.

A főhős karikatúraszerű alakja mindazt megtestesíti, amit a térség bornírt ideológiái évszázadok alatt gyártott ellenségképeik révén beszívárogtattak a kisemberek tudatába. Samko rasszista, nacionalista, gyűlöli a magyarokat, a cigányokat, meg van győződve róla, hogy a szlovákok az egyedül jók, és a szlovák nyelv az egyedül szép. A város hibrid kulturális terében a magyarok, a csehek és a cigányok, de a melegek és a lesbikusok is kizárólag negatív jelzők kíséretében bukkannak fel—pusztán etnikai hovatartozásuk vagy nemi irányultságuk miatt. Samko azonban közli, hogy „ő nem fajgyűlölős”, mivel az indiános filmekben mindig az indiánoknak és a rabszolgáknak drukkol. Igaz, utál általában véve mindent és mindenkit, aki „nem elég szlovák” vagy aki nem a kispolgári értelemben vett konformitásnak megfelelően viselkedik. A baj csak az, hogy a saját családjában is vannak foltok, mert az Ómama anyját Csonka Eszternek hívták, és állítólag cigány volt, de persze Samko szerint ez nem igaz. Két nővére közül az egyik, Margita „jó szlovák”, de a másik, a népszerű zongoraművész, Ivana még a szlovák matricát sem hajlandó kirakni a kocsijára.

A szélsőséges konformizmusa miatt besúgóvá váló Samko a családtagjait sem kíméli. Feljelenti apját, aki a Szabad Európát hallgatja, de besúgja saját nagybátyját, Otobácsit is, amiért olyan gombát adott valakinek, amitől betegnek látszik, és elkerülheti sorozáskor a katonaságot. Tragédiák történnek, életek mennek tönkre miatta, de ő ezt fel sem fogja. Kizárólag az motiválja, hogy minél több dicséretet kapjon a besúgott információkért RSDr Gunár Karoltól, a helyi párttitkártól, akit afféle apafigurának tekint, és akinek mindenképpen meg akar felelni. Személyiségéből hiányzik minden autonóm törekvés, az ismétlés, a múltba nézés élteti. Deczki Sarolta szavaival, „a múlt jelenti a biztonsággal belakható vidéket számára, ezért nem csoda, ha mániákusan rendpárti, és mániákusan elutasít mindent, ami kicsit is megbolygatná azt a rendet, amit szigorú szabályok szerint tartanak fenn. Ezért gyanús számára a demokrácia intézménye is, hiszen egy csomó dologért nem jár büntetés, amit szerinte be kéne tiltani.” (Deczki 2016: 118) Ki is jelenti, „én nem akartam a demokráciát” (uo. 91).

Samko régióink kollektivistá ideológiáinak torzképe, akiben ráismerhetünk a tekintélyuralmi rendszerek mindenkor lelkes kiszolgálóira, mindenfajta független és szabad megnyilvánulás elsőrendű ellenségeire.

kulturális folyamatok felismeréséhez és elemzéséhez. (...) Közép-Európa paradigmatis laboratóriumként jellemezhető, ahol már a múltban olyan folyamatok zajlottak le, amelyek mostanra globális jelentőségűvé váltak, például ami a differenciák, alteritások vagy idegenségek kezelését illeti” Csáky (2014).

Transznacionális irodalomtudomány

A transzkulturalizmus és a transznacionális irodalomtudomány kutatási tárgya részben fed egymást, hiszen mindkettő a kultúraköziség terében mozog. A transzkulturalizmus a belsőleg differenciált kultúrák egymással hálózatszerű kapcsolatok révén összekötött, egymást átható területeire, és az e kapcsolatok révén kialakuló hibridizálódásra összpontosít, a transznacionális irodalomtudomány a globális és a lokális közötti lehetséges kapcsolódásokat, átmeneteket, az ott létrejövő *határzónákat*, és az azok közegében kialakuló sajátos esztétikai tapasztalatot vizsgálja. A *transz*-előtag a határátlépésre, ez esetben a nemzet, a nemzeti irodalom határán való átlépésre utal. Ehhez a kutatási irányhoz természetesen hozzátartozik a nemzet fogalmának és lehetséges kontextusainak vizsgálata, a nemzeti és a nemzetén túli viszonyának interpretálása, a globalizálódás perspektívájában új értelmezési keretben megjelenő állampolgárság, a nemzeti határok kérdése és mindezek kulturális lenyomata. A nemzeti szempont meghaladásának szándéka mellett a határok természetének vizsgálata fontos, mind a szubjektum(ok), mind a szövegek szemszögéből. Az átlépés nemcsak geopolitikai értelemben jelent határátlépést, hanem test és nyelv, író és olvasó, olvasó és szöveg, élet és írás közti határok átlépését is (Jablonczay 2015: 138). Jablonczay Timea hangsúlyozza a transznacionális irodalomtudomány interdiszciplináris jellegét, s a migráció, a diaszpóra⁷-kutatás, a posztkoloniális kutatások, a border studies, a gender, a queer elméletek korábbi, ill. részben párhuzamosan futó kutatási irányainak jelentőségét a transzkulturális megközelítés szempontjából (Jablonczay 2015: 138).

Az irányzat egyik átfogó és összegző művét a török germanista Azade Seyhan jegyzi. *Writing Outside the Nation* (2001) című könyve a helyváltoztatás (displacement), az emlékezet és a nyelv dinamikus viszonyát vizsgálja. Kulcsfogalmai a kettős irodalmiság, a kulturális kétnyelvűség, a veszteség, a tanúság, a fordítás, az identitás, a kirekesztés (Mészáros 2015: 245). Seyhan a nem anyanyelvükön alkotó szerzők narratív és poétikai eljárásaival foglalkozik: arra kíváncsi, hogyan próbálják visszaszerezni az elveszettnek hitt személyes és nemzeti történelmet; hogyan kapcsolódnak aktuális tartózkodási helyüktől eltérő, távoli kulturális hagyományokhoz. Seyhan a diaszpóra-irodalmakat a nyelvi és kulturális emlékezet olyan sűrített archívumaiként értelmezi, amelyek visszavezethetik az egyént a kivándorlás következtében megszakadt múltjához, más szóval, helyreállítják az egyén és múltja egységét.

S hogy kik lennének azok az írók és melyek azok a művek, akiket / amelyeket a transznacionális megközelítés segítségével írhatunk le? Seyhan nem tesz különbséget emigráns és kivándorló alkotók között. A török kutató szerint a transznacionális irodalmat azok írják, akik nem anyanyelvükön, hanem egy második vagy harmadik nyelven alkotnak, akik határokat léptek át, és akik a kultúra deterritorializálódásával szembesülnek (ami annyit jelent, hogy a kultúra alanyai és tárgyai elválnak attól a helytől, ahol eredetileg léteztek, vagy meggyengül köztük a kapcsolat). Ezek az átültetett és lefordított alanyok (Seyhan 2001 idézi Clingman 2009: 8) Seyhan az USA-ban és Németországban élő és alkotó szerzőket (az előbbieket csoportjából többek között a lengyel Eva Hoffmann, az utóbbiak közül az 1968-ban emigrált cseh származású Libuše Moníkovát, valamint a török Rafik Samit és E. S. Özdamart) és műveiket tárgyalja.

Elfogadva Azade Seyhan definícióját, transznacionálisnak mondhatjuk tehát mindazokat a szerzőket, akik nem az anyanyelvükön írnak, ahogyan például a franciául író magyar származású Ágota Kristóf vagy az angolul író Tibor Fischer. Különösen jó példa a transznacionális szerzők jelenlétére a kortárs német nyelvű irodalom, amelyben egész sor olyan szerző van, aki más nyelvi és kulturális közegekből érkezett, a török Emine Sevgi Özdamar⁸, a cseh Libuše Moníková, a lengyel Alexandra Tobor és Magdalena Parys, számos magyar származású szerző:

⁷ Diaszpórának nevezik azokat a szórvány-irodalmakat, amelyek egy adott nemzeti irodalom határain túl, kisebbségi irodalomként kapcsolódnak egy-egy nyelvhez és kultúrához (eredetileg a zsidóság szórványaira alkalmazták a fogalmat)

⁸ Emine Sevgi Özdamar: *Mutterzunge*, 1990. Négy elbeszélés, amelyek mindegyike az etnicitás, a nemzet, a társadalmi nem, az osztály és a nyelv meghatározó, de egyszersmind az embereket megosztó kategóriáit tárgyalja. Emine Sevgi Özdamar 1965-ben vendégmunkásként érkezett Berlinbe, ahol különböző gyárakban dolgozott, és más török vendégmunkásokkal együtt hostelektben lakott. Elkezdett németül tanulni, majd kapcsolatba került a színházak világával. Eközben bekapcsolódott az egyetemisták politikai mozgalmába is. Visszatérve Isztambulba, színészként dolgozott, majd 1976-ban újra Németországba ment,

Zsuzsanna Gahse, Christina Viragh, Terézia Mora, Zsuzsa Bánk vagy a Svájcban élő Melinda Nadj Abonji, és az 1968-ban Svájcba emigrált szlovák Irena Brežná (1950), utolsó irodalmi szemelvényem szerzője⁹. Brežná *A hálátlan idegen* (*Die Undankbare Fremde* 2012) című ön-életrajzi ihletésű regénye már az első soraiban a feloldhatatlannak tűnő idegenséget fogalmazza meg, amikor a kaszárnyában a menekülők adatait felveszik: „A kaszárnyában egy beszédhibás kapitány hallgatott ki bennünket. Raccsolt, nem tudta kimondani rendesen a ž, l', t', dž, ň és a cirkumflexes ô hangot sem, helytelenül ejtette ki a nevünket, szinte magamra sem ismertem. Nevünket felírta egy formanyomtatványra, és megfosztotta az összes szárnyacsától és háztetőtől. – Ilyen cicomára itt nem lesz szükség” (Brežná 2018: 5).

Az elemi erejű idegenség-érzés csak fokozottabbá válik, amikor kiderül, hogy maga a nyelv, a német nyelv nem alkalmas a családnév szlovák nyelvű formájának megőrzésére. Láthatjuk, hogy a nyelvváltást szinte a nemi identitásától való megfosztásának, lemeztelenedésnek tekintik: „Áthúzta a kedvenc nőinév-végződésemet is, apám és bátyám vezetéknevével ruházott fel. (...) Mihez kezdjek ezzel a kimért férfi-vezetéknévvel?” (Brežná 2018: 5).

A nyelv egy további szempontból is ütközőponttá válik a befogadó társadalom és a bevándorló között. A regény központi témája az új hazában elvárt asszimilációs sémának való ellenszegülés, amelynek az egyik legtöbb frusztrációt kiváltó mozzanata éppen a nyelvhasználat. A többségi társadalom azt várja el a bevándorlótól, hogy a svájci polgárokhoz hasonlóan nyelvjárásban beszéljen, hiszen „[a] nyelvjárás a rokonság meghitt szagát jelentette, annak egyik ismeretőjegye volt. Aki nem bűzlött a nyelvjárástól, az idegen senkiházi maradt” (Brežná 2018: 125). Az elbeszélő azonban ragaszkodik az irodalmi nyelv használatához, még akkor is, ha nem birtokolja tökéletesen, és korántsem azért, mert éppen ebből, nyelvtudásából kell megélnie. Az irodalmi nyelv segíti személyisége méltóságának, önazonosságának megőrzésében. Magatartása feltehetően abból a felismerésből fakad, hogy nem tud, nem képes, de valójában nem is akar teljes mértékben svájcivá válni, inkább kívülről marad. Ezzel a nyelvi lázadással védekezik a lehetetlennek érzett teljes asszimilálódás ellen, amely elvárásaként csak frusztrációt gerjeszt benne. Az elbeszélő a beolvadásnak való ellenszegülés eszközeként használja konokul a mégoly tökéletesen beszélt irodalmi nyelvet, amely érzése szerint felszabadító gyakorlat, maga „a felegyenesedett járás, bár sántikáló, de az idegenség beismerése” (Brežná 2018: 127). Ahogyan a név visszaszerzése is ennek aktusa lesz, amikor – már az állampolgárság megszerzését követően – az elbeszélő bíróságon kérvényezi vezetékeve eredeti, szlovák nőinév-végződéssel ellátott formájában történő visszaállítását, s noha a kis szárnyacska-mellékjelet nem kaphatja vissza, azt minden alkalommal maga írja oda a nevéhez.

Brežná ön-életrajzi elbeszélője végül beilleszkedik a svájci társadalomba, ám azzal, hogy tolmácként és pszichológusként menekülteknek segít, tartósan elkötelezi magát az övéhez hasonlóan sérült identitású, az övéénél nem egyszer jóval súlyosabb sorsot hordozó idegenek mellett. A tolmácsolás során megismert traumatikus történetek is beépülnek a regény szövegébe, dokumentálva az otthon elvesztésének és az idegenséggel való megküzdésnek számtalan változatát, s noha tolmácként és segítőként az elbeszélőnek semlegesnek kell maradnia, e történetek rögzítésével közösséget, szolidaritást vállal a mindenkori menekültekkel.

Brežná és a többi nem anyanyelvén író szerzőt kettős nyelvi és kulturális kötődésük okán több nemzeti irodalomhoz is sorolhatjuk. A magyar irodalomtudomány eddig keveset foglalkozott az említett szerzőkkel, ahogyan azzal a kérdéssel is, miként alkothatjuk meg a nemzeti irodalom koncepcióját úgy, hogy az ilyen típusú jelenségek befogadására alkalmas legyen. Ezeknek az íróknak a példája arra is figyelmeztet, hogy nem tartható fenn tovább a nyelvi és kulturális

ahol azóta is színházban dolgozik: játszik, rendez, és darabokat ír. Mostanáig két regényt és két kötetnyi elbeszélést publikált. Kétségtől a német nyelvű kisebbségi vagy kivándorló-irodalom egyik legjelentékenyebb alakja. <https://www.cambridge.org/core/books/recasting-german-identity/diasporic-identity-in-emine-sevgi-ozdamars-mutterzunge/8CB22D321AA8DD16C489FE291ECF1B1F>. Utolsó letöltés: 2021. 11. 23. A német irodalomban külön csoportot alkotnak a német társadalomba beilleszkedett egykori török bevándorlók által írt német nyelvű művek (egyenesen „török fordulatról” beszélnek a német irodalomban).

⁹ Irena Brežná *Die undankbare Fremde* (Galiani: Berlin, 2012) című regénye elnyerte a svájci irodalom nagydíját (Eidgenössischer Literaturpreis), a kötet szlovák fordítása pedig bekerült az Anasoft Litera díj legjobb tíz könyve közé.

értelemben monolit és homogén entitásként értelmezett nemzeti irodalom koncepciója, mivel a nyelv is és a kultúra is belsőleg differenciált.

A fentiekben közép-európai irodalmi szemelvények segítségével kíséreltem meg vizsgálni a kultúraköziség egyes aspektusainak irodalmi megjelenését, hivatkozva azokra az irodalomtudományi megközelítésekre, amelyek segíthetnek a jelenségek értelmezésében. Valószínűnek látszik, hogy a kivándorlás és a helyváltoztatás tapasztalatának egyre jelentősebb szerepe lesz irodalmainkban, ami elsősorban a szülőföld, a haza, a nemzeti hovatartozás, az otthon, az otthontalanság, az idegenség, az önazonosság kérdéseit veti fel élesen. Érdekes az indiai születésű brit Salman Rushdie szavait idézni befejezőként: „Azonosságunk egyszerre többszörös és részleges. Néha úgy érezzük, hogy egyszerre több kultúrát lovagolunk meg, máskor meg úgy, hogy két szék között a pad alá esünk. És mégis, bármennyire kétértelműnek és képlékenynek tűnik ez a terep, nem terméketlen vidék ez az írónak. Ha az irodalom arról szól, hogy a valóságba való behatolásnak új szempontjait fedezzük fel, akkor a ránk mért távolság (...) épp ilyen szempontokkal láthat el bennünket” (Rushdie 1996: 26).

Irodalom

Szépirodalom

- Brežná, I. (2018). *A hálátlan idegen*. Anima Társulás, ford. Vályi Horváth Erika.
- Czerwiński, P. (2009). *Przebiegum życia czyli kartonowa sieć*, /Curriculum vitae avagy a kartonháló/ Świat Książki.
- Dobrákovová, I. (2010). *Bellevue*. Marenčin PT.
- Dobrákovová, I. (2013). *Toxo*. Noran Libro. ford. György Norbert
- Kapitáňová, D. (2016). *Könyv a temetőről* – Első és második Könyv a temetőről. Írta és rajzolta Smako Tále. Magvető.
- Kiss N. (2003). *Tájégyakorlatok*. JAK Kijárat kiadó.
- Kiss N. (2006). *Trans*. Magvető.
- Kopaczewski, G. (2004). *Global Nation. Obrazki z czasów popkultury*. /Global Nation. Képek a popkultúra időszakából/. Wydawnictwo Czarne.
- Kun Á. (2016). *Megint hazavárunk*. Magvető.

Szakirodalom

- Clingman, S. (2009). *The Grammar of Identity. Transnational Fiction and the Nature of the Boundary*. Oxford University Press.
- Csáky, M. (2014). Elfelejtük-e? 2000, 11. <http://ketezer.hu/2015/05/kozep-europa-felejtsek-el-4/> (2016.12.28.).
- Deczki S. (2018). Akaratlan áruló. In: Balogh M. (szerk.). *Szomszédok a kirakatban. A szlovák irodalom recepciója Magyarországon 1990 után*. reciti – SZTA Világirodalmi Intézet.
- Dąbrowski, M. (2016). Proza migracyjna: źródła i znaczenia (A kivándorlás prózája: források és jelentések), *Teksty Drugie*, 3. 288–307, <http://journals.openedition.org/td/3159>. Utolsó letöltés: 2021. 09. 12. DOI: [10.18318/td.2016.3.16](https://doi.org/10.18318/td.2016.3.16).
- Deleuze, G., Guattari, F. (2009). *Kafka: A kisebbségi irodalomért*. ford. Karácsonyi Judit, Quadmon Kiadó.
- Jablonczay T. (2015). Transznacionalizmus a gyakorlatban: migrációs praxisok a könyvek, az írásmódok, a műfajok és a fordítási stratégiák geográfiájában. *Helikon Irodalom- és Kultúratudományi Szemle*, (60)2.
- Kosmalka, J. (2016). Twórczość Polaków na Wyspach Brytyjskich. Transnarodowy zwrot w literaturze polskiej. /A lengyelek irodalma a Brit-Szigeteken. Transznacionális fordulat a lengyel irodalomban/. *Teksty Drugie*, 3. 165–186.
- Mecklenburg, N. (2008). *Das Mädchen aus der Fremde: Germanistik als interkulturelle Literaturwissenschaft*. Iudicium.
- Mészáros Zs. (2015). Határközvetítők. A transznacionális memoáriródalom elméleti megközelítései. *Helikon Irodalom- és Kultúratudományi Szemle*, (60.)2.
- Nagy Cs. (2019). Transzkulturalizmus és identitás Ivana Dobrákovova prózájában. *Irodalmi Szemle* 11. <https://irodalmiszemle.sk/2019/11/nagy-csilla-transzkulturalizmus-es-identitas-ivana-dobrakovova-prozajaban/>. Utolsó letöltés: 2021. 09. 16.
- Nasilowska, A. (2016). Emigracja i migracja. /Emigráció és migráció/. *Teksty Drugie*. 3. <http://journals.openedition.org/td/3159>. Utolsó letöltés: 2021. 09. 12.

- Németh Z. (2013). A kisebbségi irodalom provokációja. In: Balázs I. J. (szerk.). *Kortárs magyar kisebbségi irodalmak. Posztkolonializmus, gender studies, littérature mineure*. A VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus szekcióelőadásai. Egyetemi Műhely Kiadó. 16–24.
- Németh Z. (2018). A kortárs szlovák irodalom és a transzkulturalizmus. In: Balogh M. (szerk.). *Szomszédok a kirakatban. A szlovák irodalom recepciója Magyarországon 1990 után*. reciti – SZTA Világirodalmi Intézet. 69–78.
- Passia, R., Taranenková, I. (2014, szerk.). *Hľadanie súčasnosti*. Slovenská literatúra začiatku 21. storočia. /A jelen keresése. A 21. század eleji szlovák irodalom/. Literárne informačné centrum. 5–68.
- Rushdie, S. (1996). Elképzelt szülőfölk. *Pompeji*. 3–4. 20–31.
- Seyhan, A. (2001). *Writing outside the Nation*. Princeton and Oxford, Princeton UP.
- Welsch, W. (1999). Transculturality – the Puzzling Form of Cultures Today. In: Featherstone, M., Lash, S. (szerk.). *Spaces and Culture: City, Nation, World*. Sage. 194–213.

Propsz Eszter

Szegedi Tudományegyetem JGYPK Nemzetiségi Intézet

ORCID:0000-0001-6876-9439

A nézőpont teszi? – „lokális” és „globális” egy Mora-kötet fogadtatásában

Absztrakt

Terézia Mora Különös anyag (Seltsame Materie) című elbeszéléskötetének – melyet az 1999-es Frankfurti Könyvvásáron mutattak be, ahol Magyarország volt a díszvendég, ill. a magyar irodalom a központi téma – igen intenzív volt a kritikai fogadtatása. A német recepció lelkesedett a műért, és lokális témaként (az osztrák-magyar határvidék témájaként) határozta meg a mű problematikáját, míg a visszafogottabb magyar recepció globális témaként értelmezte. Tanulmányomban szemiotikai-irodalomszociológiai alapokon azt vizsgálom, hogyan szerveződnek azok az észlelési és gondolkodási sémák, melyek lokálisnak vagy globálisnak mutatják a „különös anyag”-ot.

Kulcsszavak: befogadás, irodalmi mező, lokális, globális

Abstract

Is it the viewpoint that matters? – „local” and „global” in the reception of a Mora volume

Terézia Mora's volume of short stories, Különös anyag (Strange Matter), presented at the Frankfurt Book Fair in 1999 (where Hungary was the guest of honor and Hungarian literature was the central theme), was very intensively received. The German reception was enthusiastic about the work and defined its problems as a local theme (concretely the theme of the Austro-Hungarian border region), while the more restrained Hungarian reception interpreted it as a global theme. On a semiotic-literary sociological basis it is examined in this paper, how those perceptual and thinking patterns are organized that show „strange matter” as either local or global.

Keywords: reception, literary field, local, global

Terézia Mora *Seltsame Materie* / *Különös anyag* című elbeszéléskötetének (Mora 1999, magyarul 2001) megjelentetését a Rowohlt Verlag kezdeményezte, miután az író *Durst* / *Szomjúság* című elbeszélése 1997-ben elnyerte a Berliner Literaturwerkstatt Open Mike díját. A kötetet 1999-ben mutatták be a Frankfurti Könyvvásáron, ahol Magyarország volt a díszvendég, Terézia Mora pedig a magyar irodalom német fordítójaként volt jelen. Ez a bemutatkozás, úgy tűnik, meghatározó szerepet játszott abban, hogy Terézia Morát kultúraközvetítőként tartják számon íróként és fordítóként egyaránt. Jelen tanulmányomban arra törekszem, hogy a magyar és a német fogadtatást áttekintve szemiotikai-irodalomszociológiai alapokon olyan kritikai, recenzensi és olvasói észlelési és gondolkodási sémákat azonosítsak, melyek lokálisnak vagy globálisnak mutatják a „különös anyag”-ot. Ezen kívül az író állásfoglalásaiban megmutatkozó észlelési és gondolkodási mintázatokat vizsgálom és vetek egybe az elbeszélések szereplőinél megfigyelhető mintázatokkal. Pierre Bourdieu (1999) irodalomszociológiájára építek, az ő metodológiáját pedig Jürgen Link (1983) és Link, Link-Heer (1980) irodalomszocio-

lógijával bővítem. A két koncepció közötti kapcsolódási lehetőségről maga Link is ír, úgy fogalmaz, mindkét koncepció szemiotikai kifejezésrendszerek (*semiotische Ausdruckssysteme*) szociális funkcióira fókuszál.¹

Az írózó pozicionálása a magyar irodalmi mezőben élénk vitával indul, ahogyan azt Bán Zoltán András és Seres László vitája mutatja az *Élet és Irodalom*ban.

(...) német nyelvterületen (és ami még fontosabb: a kulturális Feuilleton-oldalakon) a jelentős magyar szerzőnők közt tartanak számon egy elragadó, kirobbanóan tehetséges vörös hajú lányt, akiről idehaza senki se hallott. Mora Teréziának hívják a 29 éves, tíz éve Berlinben élő, Ingeborg Bachmann-díjas írónőt (Parti Nagy Lajos értő műfordítóját), a *Seltsame Materie* (Különös anyag) című Rowohlt-novelláskötet szerzőjét, aki (...) a magyar vidék strukturális erőszakáról, a magyar iskolák és szülők súlyos tekintélyelvűségéről értekezett rövid, átérlelt és súlyos mondatokban. Mora Terézia Sopronban és környékén készült fel Berlinre, filmforgatókönyveket írt, nyert egy pályázaton, így figyelt fel rá a Rowohlt. Intelligens módon nem sorolta magát a magyar irodalomba, ez azonban változhat, csak fel kell fedezni (Seres 1999a).

Üzenem többeknek (mindenekelőtt Seres Lászlónak [...]), hogy Teresia Mora (nem pedig Móra Terézia), es tut mir sehr leid, nem magyar, hanem német író, egész egyszerűen azért, mert németül ír. Már Ágota Kristóffal kapcsolatban is felmerült ez a bárgyú ötlet (NB: akinek írásmódorát Mora valóban ügyesen utánozza, nem is szólva Tar Sándor hangvételéről [...]), aki pedig francia író volt és maradt, mivel... (Bán 1999).

Es tut mir ebenfalls sehr leid, de nehéz elhinni, hogy akad magyar értelmiségi, aki egy Németországban élő magyar írónőről (Terézia, nem pedig Teresia Moráról) Budapesten akarja eldönteni, hogy „német író”. Esetleg bízzuk eztet magára az írónőre, függetlenül attól, hogy Ágota Kristóf a magyar, a francia vagy a dakota kultúrtörténet része-e (Seres 1999b).

Könnyen megállapítható, hogy az idézett állásfoglalásokban az észlelés és az értékelés kategóriái nem elég kidolgozottak – később szó esik még róla, hogy a nyelvek és kultúrák közötti írásnak a szemantikai-szemiotikai potenciálja volna igazán lényeges –, nemigen alkalmasak strukturálásra, vagyis az írózó pozicionálására, az irodalmi mezőben való elhelyezésére.

Ha ezek a kategóriák lassan körvonalazódnak is, a kötet fogadtatása leírható a „saját” és az „idegen” szemantikai kategóriái mentén.

A kötet fülszövege az elbeszélések témáját a szegényes körülmények előli menekülésben, a saját haza idegenné válásában foglalja össze. A szöveg jelentésterét azáltal határozza meg, hogy megszünteti a határt fikatív és valós tapasztalatok között, és a szövegteret a rendszerváltás előtti magyar-osztrák határvidékként rögzíti, lokálisként kezeli a problémát:

Die Menschen in dem ungarischen Dorf unweit der österreichischen Grenze beherrschen das Trinken ebenso gut wie den Traum von einer Flucht aus den ärmlichen Verhältnissen. Und die Erinnerung an dieses Dorf mit seinen skurrilen Einwohnern, ihrer hoffnungslosen Sehnsucht nach dem guten Leben, ihren archaischen Gewohnheiten und verbissenen Überzeugungen beherrscht die Geschichten Moras wie ein Vexierbild, in dem die Landschaft der eigenen Heimat zur Fremde wird, zur „seltsamen Materie“. Mit ihr ist sie verwachsen, und von ihr ist sie zugleich ausgestoßen. „Seltsame Materie“ ist das Debüt von Terézia Mora.

¹ Fontos megjegyezni, hogy az itt bemutatottakat bővíthetőnek és korrigálhatónak is gondolom. Régóta foglalkozom Terézia Mora szövegeivel, és igyekszem folyamatosan és széleskörűen tájékozódni, de mert a Mora-befogadás irodalma az idő előrehaladtával számszerűleg majdhogynem áttekinthetetlenül bővül, előfordulhat, hogy egyes állásfoglalások, amelyek az itt megrajzolt képet árnyalhatták vagy kiegészíthették volna, elkerülték a figyelmemet.

A német recepció „idegen”-ként fogadja az olvasottakat. A kritikák és recenziók az önéletrajzi meghatározottságot emelik ki, és rémálomnak nevezik Mora ifjúságát, melyet maga mögött hagyott:

Moras Erzählungen handeln vom Leben im Grenzbereich, im doppelten Sinn des Wortes: nahe der Grenze zum Westen, zu Österreich, und nahe dem Wahnsinn, dem Zusammenbruch, der endgültigen Aufgabe. (...) Terézia Moras Erzählungen sind offenkundig stark autobiografisch grundiert. Mit „Seltsame Materie“ hat die Autorin den Albtraum, der ihre Jugend war, hinter sich gelassen. Sie ist aus ihm hinausgetanzt. (Spiegel 1999);

és újra és újra reprodukálják az önéletrajzi olvasatot:

Die Ingeborg-Bachmann-Preisträgerin Terézia Mora erzählt von ihrer Kindheit und Jugend. Der reale Kern der Geschichten verzweigt sich jedoch ständig und greift ins Unmögliche. Die in Berlin lebende ungarische Autorin lotet in ihren Erzählungen die „seltsame Materie“ des ungarisch-österreichischen Grenzlandes aus. Allerdings geht es der Autorin nicht um die politischen Aspekte dieser Linie, des Sees, der zwei Welten voneinander trennt und doch irgendwie miteinander verbindet. Vielmehr erinnert das Ambiente, das sie aufbaut, ein wenig an Kafkas Schloss. (...) Terézia Mora verbindet Autobiografie und deren Analyse zu kunstvollen „Märchen“ in schweigsamen Farben (Markart 2004).

A magát nem professzionálisként meghatározó (ill. nem elaborált kódokkal dolgozó) befogadás ítélete szintén az önéletrajzi elgondoláson nyugszik, és egyértelműen negatív. Egy az olvasottakat magától határozottan távol tartó állásfoglalást idézek, melynek szerzője azt firtatja, miért kellene neki az író élményeivel foglalkoznia:

Es scheint als habe die Autorin selber diese traumatischen Erfahrungen gemacht. Insofern scheint dieser Erzählband eine Verarbeitung von eigenen Erlebnissen zu sein. Die Frage ist nur, aus welchen Gründen sich ein Leser damit beschäftigen sollte. Ein beeindruckend schlechtes Buch (Anonym a.n.).

Ezek a jelentéstulajdonítások a szövegvilág struktúráit magyar társadalmi struktúrákra vetítik, ill. képezik le. A szöveg-tér ilyen jellegű konkretizálása erősen korlátozza a szöveg jelentéspotenciálját (és persze az állásfoglalások értelmezési potenciálját is), ezzel együtt egyfajtabiztonságot ad a német befogadónak, a lelkesnek és az elutasítónak egyaránt, hogy a nyomor, amiről olvas, távoli, „idegen”, és nem fenyeget azzal, hogy „saját”-tá válik.

Mora állásfoglalásait ambivalencia jellemzi. Egyfelől elutasítja, hogy „kirekesszék” és „korlátok közé szorítsák”, akár annak elismerésével, hogy „nemnémetként” remekül ír németül, elutasítja, hogy folytonosan a magyar tematikát kérjék rajta számon, amit aztán valamiféle egzotikumként fogadnak az olvasók, olyan tapasztalatként, amit nem kell magukra vonatkoztatniuk:

LiLi: Stört Sie die Charakterisierung als multikulturell oder Migrantenliteratur, die zur Zeit für viele Autoren „nichtdeutscher Herkunft“ benutzt wird?

Terézia Mora: Ja. Ich halte es für beschränkt und beleidigend, weil es eine Art „Ausgrenzung durch Anerkennung“ darstellt: Guck, wie diese Nichtdeutschen fein schreiben können. Natürlich können sie das! Außerdem werden auch permanent Versuche unternommen, einem thematische Bekenntnisse zu entlocken. Also entweder: du bist ein kurdischer Autor, also hast du bis zum Grabe über das „Kurdenproblem“ zu schreiben; denn das ist das einzige, was du von der Welt wissen kannst. Oder, in meinem Falle, die hoffnungsvoll-lauernde Frage: werden Ihre nächsten Bücher auch über Ungarn erzählen? Gegenfrage: erzählt denn mein erstes Buch wirklich über Ungarn? Und natürlich bleibt auch nie die Frage aus: wie schreibt es sich denn in einer „fremden“ Sprache? Eine Sprache, in der man schreibt, ist keine „fremde“. Etc.etc.etc. Lauter Fragen, die vom TEXT ablenken. So braucht man sich nicht mit „Merkwürdigkeiten“ im Text beschäftigen, sie nicht zu „lösen“,

man kann sich einfach sagen: Aha, das ist was „Ausländisches“, das bezieht sich gar nicht auf dich, weiter im Text (Li[li:] 2000).

Másfelől maga is hozzájárul ahhoz, hogy így pozicionálják: azzal, hogy az önéletrajzi vonatkozásokat egyszerre tagadja és erősíti, mintha stimulálná is az ilyen értelmezéseket. Egy interjúban például azt nyilatkozta, hogy aktuális hangulatától függően adja meg, százalékban, mi az, ami az elbeszélésekből valóban megtörtént (az interjú napján nagyjából 50 százalékban):

Wortlaut: In Ihrem Erzählband *Seltsame Materie* erzählen Sie vom Leben an der ungarisch-österreichischen Grenze, von der ungarischen Provinz. Als Leser hat man den Eindruck, dass Ihre Geschichten vor allem autobiografische sind.

T. M.: Ja und nein. Natürlich ist dieser Eindruck, den ich von meiner Kindheit an hatte, entscheidend dafür, dass ich überhaupt dieses Buch schrieb und dass ich es so „unnostalgisch“ schrieb. Ich hasste es, Kind zu sein, ich hasste es, dort Kind zu sein. Doch natürlich sind sehr viele beschriebene Sachen passiert, also ich gebe das manchmal in Prozenten an, und je nachdem wie ich drauf bin, behaupte ich, es sind 20 % oder es sind 50 % passiert. Heute bin ich so drauf, dass ich sage, es ist etwa die Hälfte tatsächlich passiert. Natürlich nicht alles mir. (...) Ich behandle es [was man vom Hörensagen kennt] so, als wäre es vollkommen real und als hätte ich es selber erlebt, denn ich denke, ob es stimmt oder nicht, es passt sehr gut zu dieser Gegend. (...) Nun ja, aber es ist dennoch keine Autobiografie, weil ich mich dann auch nicht für diese Form entschieden hätte: zehn Erzähler, Multiperspektivität usw. Die Form ist dafür da, das Zeichen zu setzen, das ist hier nicht meine ganze Geschichte (Dzajic, Pechstaedt 1999).

Ugyanebben az interjúban arról is beszél, hogy a provincializmust mindig is elvben utasította el, már gyerekként is észelve azt, amit Nádas Péter egy esszéjében az élet emancipálatlanságának nevez. Elmondja, hogy Németországba költözését nem a Nyugatról alkotott ábrándképek motiválták, tudta, hogy ott is él a provincializmus (és Bécset a „legprovinciálisabb” nagyvárosként említi):

Wortlaut: Worin bestand der von Ihnen erwähnte Hass eigentlich genau? Richtete sich der Hass nur gegen die Provinz und die Kleingeistigkeit, Kulturlosigkeit möglicherweise? Wäre es beispielsweise in Budapest anders gewesen, wenn Sie dort aufgewachsen wären und dort gelebt hätten – oder wollten Sie damals in Richtung Westen, nach Wien vielleicht?

T. M.: Überhaupt nicht. Also ich halte Wien für die provinziellste Großstadt, die ich kenne. Nein, es ging mir wirklich um eine prinzipielle Ablehnung der Kleingeistigkeit und der Provinzialität.

Wortlaut: ... egal, wo die Provinz ist, ob in Ungarn oder in Deutschland ist?

T. M.: Genau. Aber ich denke, dies ist tatsächlich in dieser Region, wo ich herkomme, verstärkt. In diesem mitteleuropäischen Raum. Dort sind gewisse Strukturen sehr, sehr fest geschrieben und sehr, sehr autoritär. Ich habe ein Essay von Péter Nádas übersetzt, wo er einen Abschnitt dem widmet, er nennt es „Nichtemanzipiertheit des Lebens“, also der Rollen. Und das habe ich auch als Kind gemerkt. (...) Wahrscheinlich, weil ich – mein Leben lang immer ein skeptischer Mensch – mir nicht vorgestellt habe, dass es da [im Westen] wesentlich besser wäre (Dzajic, Pechstaedt 1999).

A magyar közönség számára is a provincializmus globális voltát hangsúlyozza:

Én magam személyesen kétféle diktatúra szorításában éreztem magam. Egyfelől a kommunizmuséban, másfelől a falusi környezetemben domináló katolicizmuséban. És mindez kéz a kézben az ősi családi struktúrák diktatúrájával – azt hiszem, főként ez utóbbitól akartam megszabadulni, amikor elmentem. Persze anélkül, hogy

konkrétan el tudtam volna képzelni, mi vár rám „odakint”. Nem voltak illúzióim az „arany Nyugat”-ot illetően, nem borultam le akkor sem az ilyesmi előtt, sőt számítottam arra, hogy ott majd másfajta kényszerekhez kell alkalmazkodnom (Váradi 2001).²

Mora olyan szerzőként pozicionálja saját magát, aki bátran mozog, és jól tájékozódik a társadalmi és az irodalmi mezőkben, anélkül, hogy odatartozna:

Ez egy megépített kötet, minden elbeszélés ugyanazon a helyen, ugyanabban az időben játszódik: gyerekkoromban, a hetvenes, nyolcvanas, korai kilencvenes években az osztrák-magyar határon, egy fiktív, többnyelvű faluban. Ennek a világnak az abszurditását és furcsaságát akartam a gyerek szemszögéből leírni. A tíz írásnak tíz egyes szám első személyű elbeszélője van, néha fiú, néha lány. Annyi a közös bennük, hogy valamennyi ebből a békaperspektívából írja le a világot, amit szeretek alkalmazni más elbeszéléseimben is. Azt hiszem, az ilyen perspektívájú emberek világa engem eléggé érdekel, mert ugyanebben a szituációban érzem magam, tehát úgy is, mint nő, úgy is, mint külföldi, meg úgy is, ha Magyarországon vagyok, mint kisebbség (Schauschitz 1999).

A magyar befogadás saját társadalmi struktúrákként ismeri el a szövegvilág-struktúrákat:

Amikor tehát úgy fogalmazok, hogy a novellák nem önéletrajzi jellegűek, ám erős önéletrajzi háttérük van, akkor olyasmire szeretnék utalni, amit Terézia Mora nyilván személyes tapasztalatként élt át; lehet ezt úgy is mondani, hogy a szülőföld elvesztette megtartó erejét. Meg úgy is, hogy az a tájék, amely Magyarország egyik legfejlettebb, legvirágzóbb részeként él a köztudatban, Mora elbeszéléseiben kilátástalan, lepusztult senkiföldjeként jelenik meg, amely a szocializmus megszűntével, a határ nyitottá válása után sem tud magához térni. Az elbeszélések tulajdonképpen közege tehát mégsem a táj, hanem a nyomor és a tehetetlenség, amelyben a szereplők élnek, és amely az emberi viszonyok megdőbbentő torzulásait vagy egyszerűen csak sivárságát okozza (Márton 1999).

Jól látható, hogy Morát két paradigmába igyekszik besorolni a recepció, egyrészt a magyarországi születésű, de nem magyarul író szerzők paradigmájába, másrészt azon szerzők paradigmájába, akik a „peremvidékek” szociális és lelki nyomorúságáról írnak. A besorolás kritériumai csak lassan nyernek kontúr, a következő állásfoglalásban például a „tárgyhoz való írói viszony” említhető nehezen objektíválható kategóriaként:

Terézia Mora nem magyar szerzőként lépett a pályára, ám könyvét a magyar irodalom részeként is számon lehetne és kellene tartani. Nem is az író nő származása szól emellett, még csak nem is az elbeszélések helyszíne, egyben tárgya, amely nagyjából a szülőfölddel, Sopron és a Fertő-tó környékével azonos, hanem leginkább a tárgyhoz való írói viszony (Márton 1999).

Azokban az állásfoglalásokban, melyek nem konkretizálják a szöveg-teret, az észlelés és az értékelés kategóriái is komplexebbé formálhatók.

² A saját maga által is szított ambivalenciáról egy jóval későbbi, 2011-es interjújában így beszél Mora: Magyar Narancs: Magyarul két év késéssel, 2001-ben jelent meg első könyved, a *Különös anyag*. A novellák kegyetlen és erőszakos világát mindenki magától értetődő módon azonosítja gyerekkorod Sopron melletti helyszíneivel. Zavar ez?

Terézia Mora: Ezt az értelmezést én is gerjesztettem, amikor nyilatkozatokban elmondtam, honnan merít, miből táplálkozik ez a szöveg: életem Magyarországon eltöltött első 19 évéből. Az zavar, ha autobiográfiként olvassák, hiszen csak annyira önéletrajzi, amennyire minden írói munka az. Attól félttem kicsit, hogy a petőháziak direkt megfeleléseket látnak majd bele, és botrány lesz – de vagy nagyon jól tudják Petőházán, hogyan kell fikciós szöveget értelmezni, vagy egyszerűen nem olvasta senki.

Urfi (2011).

Mora itt reflektál saját korábbi állásfoglalásaira, és reflexiója értelmezhető úgy is, hogy az író nőnek pozíciói megszilárdulásával már nincs szüksége olyan erősen figyelemfelkeltő pozícióépítésre, mint kezdetben.

Ezek az [magyar származású, idegen nyelven író] írók és könyveik, illetve az őket övező nagy kíváncsiság üdítően elbizonytalanítja a nemzeti irodalom határait (...). Ezt az izgalmas enyém-tied játékot ugyanakkor beárnyékolja a különböző tévécsatornákból áradó örület: hetente találunk fel nekünk vonzó vagy ellenszenves külföldön élő magyarokat, természetesen csakis sikeres embereket, akiknek a gondtalan jólét láttán érzett ressentiment-tól felbőszült riporterek kiáltják az arcukba: a miénk vagy, hiába menekültél a világ másik oldalára. (...) A kétlakosság-kétnyelvűség akkor lehet igazán érdekes kérdés (mint irodalmi jelenség, s nem mint élet- és karriertörténet), ha a szövegekben kiaknázott kulturális potenciált láthatunk benne, s kérdés, hogy ez a magyarországi német ajkú családból származó, fiatal felnőtt korában Berlinbe áttelepült, németül író Terézia Mora esetében így van-e. (...) Noha a kötet fülszövege hangsúlyozza, hogy Mora történetei „határesetek”, látnunk kell, hogy elbeszéléseinek nyomasztó világában a határ nem két kultúra határát jelenti, hanem a lehatároltság, a bezártság, az elkerülhetetlen sors metaforája. (...) (...) a darabok egymás variációi vagy variációk ugyanarra: a bezártságra, a testi-lelki megalázottságra, a reménytelenségre. (...) Mora erősen redukált motívum- és eszköztára hamar kimerül ebben a variációsorban. (...) Így aztán hiába tudom, hogy Terézia Mora két nyelv, két irodalom határán szólal meg, a Különös anyag kilenc alakot öltő elbeszélője egy nyelven szól, az én fülemnek legalábbis most még túlságosan egy nyelven (Gács 2001).

Itt már hangsúlyosan merül fel a lokális-globális átmenet kérdése: a kritika sajátként ismeri el a problémát, de nem lokálisként.

Az érvényre jutó értékelési kategóriák (tematikus variációk, motívum- és eszköztár, elbeszélői pozíció) a kötet gyengeségeit is megmutatják. Álljanak itt ennek szemléltetésére Papp Ágnes Klára sorai is:

A tragikus bezártság, a kitörés nélküli sors, a visszataszító környezet tulajdonképp mindegy, milyen konkrét eseményeken, élményeken, látványokon keresztül fogalmazódik meg: csak egyetlen átfogó metaforája egy idegenség- és deviancia-életérzésnek. Ettől a „mindegytől” azonban a konkrét forma, a történet, az élmény, az ember – a technika profizmusa ellenére is – elveszíti egyéniségét, értelmét, súlytalanná válik. Nem hagy nyomot. A főszereplőt ért tragédiát, környezetének nyomorát, visszataszítósságát akár a végtelenségig lehet, lehetne fokozni – mégsem lesz nagyobb súlya a történetnek. Mert ez a tragikus kilátástalanság, és mindazok a konkrét események, amelyek ezt tükrözik, nem egy ember sorsának kilátástalanságáról szólnak, csak metaforái a lét kilátástalanságának általában; a főszereplő egyéni bezártsága és nézőpontjának elbeszélésbe zártsága nem egy ember személyes bezártsága, hanem egy életérzés megfogalmazása, szóvirág. Egy hónappal a kötet elolvasása után már csak egyetlen Terézia Mora novellára emlékszik az olvasó, és ez nem egy bizonyos a kilenc közül, hanem annak invariánsa (Papp 2002).

A nem professzionális (vagy magát nem akként azonosító), de – olvasói profilja szerint – alaposan és igényesen tájékozott recepció is sokat ígérő, de még nem kiforrott tehetségként ír Terézia Moráról:

(...) mindaz a keserűség, nincstelenség, ami a sorokban benne van, talán tanulságként szolgálhat. (...) Nem tévedek, ha az író szándékát Barnás Ferenc, vagy Borbély Szilárd mellé teszem. De bátran mondom Ágota Kristóf nevét is. Nem azért, mert ez a könyv „felérne” (értsétek jól, kérlek) az említett írók könyveivel, hanem mert a témaválasztása, a szikár, tömör, kőkemény igazmondása hasonló. (...) Nem tökéletes írás (...), de tudjuk be annak, hogy Mora első könyvét olvassuk („n” a www.moly.hu-n a.n.).

A laikus magyar befogadás ítélete ugyanakkor határozottan negatív:

A feléig jutottam. Nyomorúságos és nyomott az egész („ddora88” a www.moly.hu-n a.n.).

A kötet behatóbb szemiotikai-irodalomszociológiai vizsgálata³ eredményeiben megerősíti az idézett kritikai véleményeket. Az állapítható meg, hogy a szereplők egyetlen figura-típus variációi, ugyanazt a néhány a szemantikai jegyet hordozzák, és ritkán kapnak egyéni profilt; hogy a konfliktusstruktúra és a szereplő-konstelláció is rendre ugyanarra a tematikai jegyre („jelentéstulajdonításaiban bizonytalan”, „jelentéstulajdonításaiban megbízhatatlan”) épül, így a kötet elbeszélései nemigen követelnek szembesülést, konfrontációt az olvasótól; azt a szuverén álláspontot pedig, melyet Terézia Mora interjúiban, nyilatkozataiban betölteni kíván, az elbeszélések szereplői inkább csak kivételekben képviselik.

Az elmondottakat összegezve további lehetséges magyarázatok is körvonalazódnak arra vonatkozóan, miért kerüli a német befogadás a konfrontációt, és miért vállalja a magyar, ha visszafogottan is. A konfrontálódni nem akarás, a téma lokalizálása, ami a német recepciót jellemzi, a szövegből magából is adódik, abból, hogy az aligha kínál a szociális világ megértését segítő észlelési, gondolkodási és cselekvési sémákat. A konfrontáció vállalása pedig, ami a magyar recepciót jellemzi, úgy tűnik, inkább a sajátként, egyben globálisként el- és felismert tematikával, mint magával a szöveggel magyarázható.

A kritikus, olvasói, szerzői állásfoglalások áttekintése azt mutatja, meghatározó a befogadás nézőpontja abban, hogy lokálisnak vagy globálisnak tűnik-e a „különös anyag”.

Irodalom

- Anonym (é. n.). *Buchkritik Terezia Mora Seltsame Materie*. <http://www.inkultura-online.de/mora.html>. Utolsó letöltés: 2021. 06. 21.
- Bán Z. A. (1999). Üzenet. *Élet és Irodalom*, 43(42) <https://www.es.hu/old/9942/visszhang.htm>. Utolsó letöltés: 2021. 06. 21.
- Bourdieu, P. (1999). *Die Regeln der Kunst: Genese und Struktur des literarischen Feldes*. Suhrkamp.
- Dzajic, H., von Pechstaedt, V. (1999). Durchscheinendes Osteuropa. Interview mit Terézia Mora. [wortlaut.de Göttinger Zeitschrift für neue Literatur](http://www.hainholz.de/wortlaut/mora.htm), <http://www.hainholz.de/wortlaut/mora.htm>. Utolsó letöltés: 2005. 04. 06
- Gács A. (2016). Anyaghiány. *Élet és Irodalom*, 45(21) <https://www.es.hu/old/0121/kritika.htm>. Utolsó letöltés: 2021. 06. 21; <https://moly.hu/konyvek/terezia-mora-kulonos-anyag>. Utolsó letöltés: 2021. 06. 21.
- Li[li:] [anonim interjú az online folyóirat számára] (2000). *Ausgrenzung durch Anerkennung*. <http://www.uni-bielefeld.de/lili/organisationen/zeitung/5mora.htm>. Utolsó letöltés: 2005. 04. 13.
- Link, J. (1983). *Elementare Literatur und generative Diskursanalyse*. Fink.
- Link, J., Link-Heer, U. (1980). *Literatursoziologisches Propädeutikum*. Fink.
- Markart, M. (2004). *Seltsame Materie des Grenzlandes*. <http://titelmagazin.com/artikel/5/442/ter%C3%A9zia-mora-seltsame-materie.html>. Utolsó letöltés: 2016. 02. 15.
- Márton L. (1999). Nem is az anyag. *Élet és Irodalom*, 43(50) <https://www.es.hu/old/9950/index.htm>. Utolsó letöltés: 2021. 06. 21.
- Mora T. (1999). *Seltsame Materie*. Rowohlt.
- Mora T. (2001). *Különös anyag*. Magvető.
- Papp Á. K. (2002). Súlytalanság. *Jelenkor*, 45(7-8), 861–864.
- Schauschitz A. (1999). „Ez a népi-urbánus, ez egy marhaság” (Mora Terézia író). [interjú] *Magyar Narancs*, 11(45) http://magyarnarancs.hu/film2/ez_a_nepi-urbanus_egy_marhasag_mora_terezia_iro-57696. Utolsó letöltés: 2021. 06. 21.
- Seres L. (1999a). Frankfurt fölött az ég. *Élet és Irodalom*, 43(41) <https://www.es.hu/old/9941/publi.htm>. Utolsó letöltés: 2021. 06. 21.
- Seres L. (1999b). [cím nélkül, Visszhang rovat] *Élet és Irodalom*, 43(42) <https://www.es.hu/old/9942/visszhang.htm>. Utolsó letöltés: 2021. 06. 21.

³ Ezt a vizsgálatot a következő kötet dokumentálja: Propsz, E. (2012). *Be-Deutung und Identität. Zur Konstruktion der Identität in Werken von Agota Kristof und Terézia Mora*. Königshausen & Neumann.

- Spiegel, H. (1999). Aus dem Alb getanzt: Terézia Moras beeindruckendes Debüt. *Frankfurter Allgemeine Zeitung* 16. (10), 5.
- Urfi P. (2011). „Mutassam, hogy írok” (Terézia Mora író). [interjú] *Magyar Narancs*, 23(22) http://magyarnarancs.hu/konyv/mutassam_hogy_irok_-_terezia_mora_iro-76226. Utolsó letöltés: 2021. 06. 21.
- Váradi J. (2001). „Nem elég szabadon gondolkodni, úgy is kell élni” (Terézia Mora író). [interjú] *Magyar Narancs*, 13(20) http://magyarnarancs.hu/belpol/nem_eleg_szabadon_gondolkodni_ugy_is_kell_elni_terezia_mora_irono-63697. Utolsó letöltés: 2021. 06. 21.

Urbanik Tímea

Szegedi Tudományegyetem JGYPK, Művelődéstudományi Tanszék

ORCID:0000-0002-8228-2384

Személyes történelem (Krusovszky Dénes: Akik már nem leszünk sosem)

Absztrakt

Krusovszky Dénes kortárs, generációs regényének főszereplője gyermekkora helyszínére utazik. A szereplő kilép a mindennapi, megszokott életéből, ahhoz, hogy jobban megértse azt, s az emlékei nyomába ered. A regény kérdéseinek egyike: mennyire vagyunk részei a körülöttünk zajló történéseknek. Van-e valóban olyan esemény, amihez nincs közünk, vagy részesültségünk és érintkezésünk csak a megfelelő figyelem és jelenlét kérdése-e? A regényben olyan kapcsolódási pontok és életlehetőségek merülnek fel, melyek párhuzamban állnak történelmi és aktuálpolitikai eseményekkel, és létrehozzák a maguk lokális narratíváit a globális értelmezések mellett.

Kulcsszavak: emlékezés, műemlék, történelmi emlékezet, transzgenerációs történet

Abstract

Personal history (Dénes Krusovszky: Akik már nem leszünk sosem)

The protagonist of Dénes Krusovszky's contemporary, generational novel travels to the place of his childhood. The character steps out of his everyday, familiar life to better understand it, and follows his memories. One of the novel's questions is: how much are we part of what is happening around us? Is there really an event that we are not involved in, or is our participation and involvement just a matter of being attentive and present? The novel explores points of contact and life possibilities that parallel historical and current events and create their own local narratives alongside global interpretations.

Keywords: remembrance, monument, historical memory, transgenerational history

„az elszalasztott lehetőségek szürkészöld korszakában”
Minótaurusz (Krusovszky 2020: 19)

Lokális és globális szempontokat, s irodalomtörténeti hatások hálózatát vizsgálom egy kortárs magyar bestseller kapcsán. Ezeket a fogalmakat a kapcsolatok hálózatjellegében, a jellemző térbeli struktúrák és az emlékezéstechnika kapcsán gondolom értelmezhetőnek a regényben.

Ha témakatalógust szeretnék készíteni a regényhez, akkor a teljesség nélkül a következőket lehetne felsorolni: nagyváros-vidék oppozíció, osztálytalálkozó, magánéleti válság, vidéki esküvő, kisváros, kivándorlás, bevándorlás, történelmi emlékezet, holokauszt, 56-os forradalom, légzésbénult betegek, gyermekbénulás járvány, vastüdő, homoszexualitás, abortusz, eutanázia, Csernobil, zsidóellenes megmozdulások.

Sok nehezen feldolgozható, sőt tabu-téma is szerepel ezen a tématerképen, mégis hatalmas siker Krusovszky Dénes 2018-ban megjelent regénye, melyet több generáció a saját történetének érez. A szerző 1982-ben született Debrecenben, s költőként, publicistaként indult. Ez az első regénye. Generációs, fejlődési és történelmi regényként is olvasható. Több idősíkon, több helyszínen jeleníti meg egy család történetét. A főszereplő Lente Bálint a regény kezdetén Budapestén él, húszas éveiben járó, internetes újságíró egy kihülőben lévő párkapcsolatban. Kö-

zépiskolai osztálytársa esküvőjére utazik vidékre, hajdani gyerekkora helyszínére Hajdúvágásra, mely nagyrészt azonosítható Hajdúnánással. A családi kapcsolatok mellett a baráti és szerelmi kapcsolatok sorát mutatja be a regény nagyrészt a főszereplő nézőpontjából. A regény másik szála, látszólag függetlenül a Lente Bálint-féle történettől, Hajdúvágáson egy tüdőgondozó zárt világában játszódik egy ápoló nézőpontjából bemutatva. A két szereplő különböző kapcsolati hálót jelenít meg maga körül.

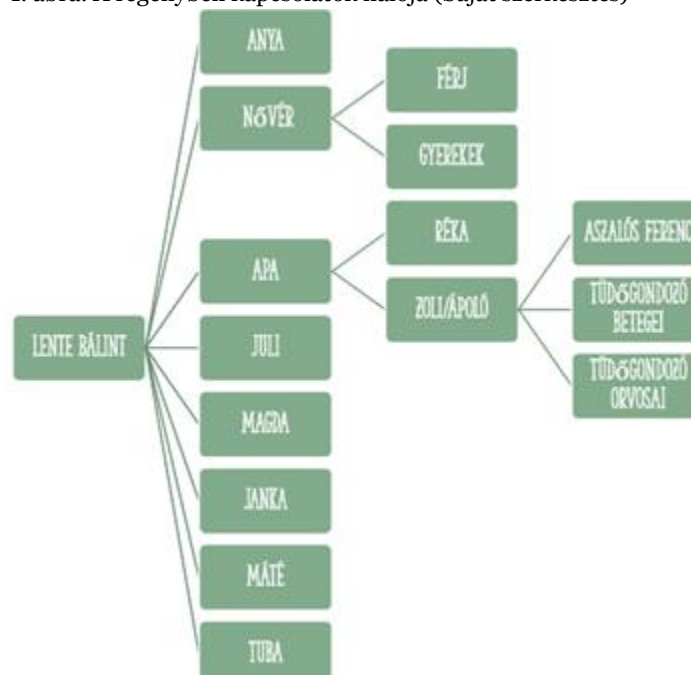
Granovetter tanulmányában a társadalmi hálózatokról azt írja, hogy szorosan integrált lokális csoportok halmazaként írhatók le, ahol a lokális csoportokon belül „erős” kapcsolatok felelősek a kohézióért, ugyanakkor a hálózat egészének nagyon fontos elemei a lokális csoportokat összekötő „gyenge” kapcsolatok. Az erős lokális (bonding) kapcsolatok biztosítják a társadalmi csoportok kohézióját, míg a gyenge, globális (bridging) kapcsolatok teszik lehetővé a csoportok közötti kommunikációt, az újdonságok, az innovációk áramlását. Rendszerének a hiányzó kapcsolatok is részei. (Granovetter 2010) A regényben megjelenő, a két férfihez kötődő kapcsolati háló a családi, baráti, szerelmi viszonyokat jelenti, s a köztük lévő elhallgatott rokonai szálra terelődik a figyelem.

A könyvben megfogalmazott hálózatjelleg: „Mi ilyen hálózatba vagyunk kötve egymással” (Krusovszky 2018a: 196) a gondozó egyik betege révén fogalmazódik meg, s mindaz, ami abban a betétregegyben, a világtól szinte hermetikusan elzárt mikro lokalitásban történik, jellemzője a társadalomnak is. A regény olvasható egy húszas éveiben járó férfi kapcsolati hálójaként, ahogy a családi kötelékek lazulásával a baráti és elsősorban a szerelmi kapcsolatok válnak szoros lokális kötéseké. A gyermekkor helyszínének valamikor erős kapcsolatai lazulnak, s az új életterek hozzák az új kapcsolatokat, illetve a kapcsolatokat új élettereket hoznak létre.

A kötelékek többféle kommunikációs helyzetet és problémát hoznak létre. Kiemelkednek azok, amelyek elhallgatott események, vagy viszonyulások hordozói. A regény alapvetően két szereplőhöz kötődő szálon fut. Az elbeszélte másik történet a család egy elhallgatott tagjának életéről szól. Az egyik szál a Lente Bálint-féle, a másik egy tüdőgondozóbeli ápoló története.

A két szálat összekötő kapocs a hangkazetta, melynek tárgyszerűsége, függő jellege, hogy csak egy lejátszó eszköz által megszólaltatható, s a megszólaló hang egyedisége, személyessége, intimitása egyaránt jelen van. A kazetta a talált kézirat toposzát gondolja újra. Több kortárs irodalmi mű épül hasonló módon talált hangkazettára, mely jellemzően valamilyen trauma fel-

1. ábra: A regénybeli kapcsolatok hálója (Saját szerkesztés)



dolgozásának hanganyaga. Ilyen a *13 okom volt* young adult könyv, melyből filmsorozat is készült, mint ahogy a Margaret Atwood-féle *A szolgálólány meséje* is egy hangkazetta-sorozaton megőrzött történet az utószó paratextusa szerint. Polcz Elaine háborús visszaemlékezése *Az asszony a fronton* is eredetileg hangfelvétel volt.

Azt, hogy a hanganyag elkészítése maga is egy esemény, ezt a lehetőséget Krusovszky regénye maximálisan kihasználja. A hangfelvétel elkészültének körülményeiről, a tüdőgondozó életéről részletes, kisregény szintű fejezet szól. Az emlékezés szóbeli elhangzását és rögzítését a doktornő komolyan ellenzi a beteg állapota miatt. Példa ez arra is, hogy a gondozó mennyire csak részleteiben: gondozottként, betegként kezeli az embereket. Aszalós számára fontos, hogy a magában már számtalanszor végiggondolt történetet kihangosítsa, nyomot hagyjon maga után és az ápoló megfelelő együttműködőnek és szemtanúnak mutatkozik ebben. Így készül el a hangkazetta több részletben, melyen a település 56-os eseményeinek a helyi, zsidóüldözésbe torkolló konfliktusok elbeszélése történik, melyben a hajdani gyermek nézőpontja keveredik az elbeszélő felnőttével. A településen frissen elhelyezett 56-os emlékművet, mely az 56-os események kanonizált történetét lenne hivatott megjeleníteni, Bálint a látogatásakor megnézi, nem érti, különösen a kazettán hallottak után, majd le is fényképezi:

„Egy nagy, fekete márványtömb tetején félig ülve, félig valahogy lebegve, bágyadt tekintetű bronz nőalak lengetett egy lyukas zászlót. A márványtömbön stilizált repedés futott végig, az oldalán pedig, olyan arany betűkkel, mintha egy sírköves véste volna rá, az állt csupa naggyal, hogy „PRO PATRIA ET LIBERTATE”, meg az évszám, 1956.

Az egész iszonyú zavarosnak tűnt, a nőalak nem angyal volt, de nem is forradalmár, a leginkább úgy nézett ki, mint egy csipkefüggönybe tekert próbababa, amelyiknek valami céges bulin poénból a kezébe nyomtak egy nemzeti színű zászlót; ráadásul az egész kompozíció egy utcakövekből emelt idétlen kis dombon állt. Az lett volna a cél, hogy ettől nagyobbnak hasson a valóságos méreténél, de visszafelé sült el a dolog; az ügyetlen kiemelés fölfelé préselte össze az alakot, és ettől még aránytalanabbnak tetszett, különösen, ha egész közel ment hozzá valaki. Szájtátva jártam körbe a szobrot, minden szögből lenyűgözően ronda volt, arról nem is beszélve, hogy amit mondani akart, mennyire hamisnak tűnt. Nem tudtam nem arra gondolni, amit az éjjel hallottam; egyre több részlet és egyre követhetőbb összefüggésben ugrott be a kazettáról. Ha lassan is, de elkezdtek megtalálni az emlékfoszlányok a saját helyüket” (Krusovszky 2018a: 324–25).

Az emlékmű sem a helyi eseményekhez, sem a hivatalos értelmezéshez nem kapcsolható igazán. Olyan emberek állították, akik a saját politikai érdekeik szerint cselekedtek. Bényei Tamás két metaforikus ellentétpárt mutat be az első világháború emlékezetében, amely a Krusovszky regény 56-os részéhez hasonló: „az egyik pólus a hivatalos emlékezetpolitika megtestesüléseként tekintett nyilvános emlékmű, s ez áll szemben a múlt nem hivatalos, sőt, gyakran nem kívánatos előtörésével, amelyet sokszor a testetlen hang, a holtak kísértethangja képvisel (amelynek szerepét nem ritkán a költészet, az irodalom veszi át)” (Bényei 2015: 51).

A testetlen hang plasztikus megjelenítője Aszalós, akinek a vastüdőbe zárva jelentősen csökkentek a cselekvési lehetőségei.

A regény azok közé a művek közé is bekerült, amelyeket a Tilos az Á. Kiadó kortárs könyvek-ként javasol feldolgozni a középiskolában. A regényről szóló tanulmányban Balajthy Ágnes így fogalmazza meg a fenti kettősséget: „Míg az emlékmű képként ábrázolja, szimbolikus jelekké formálja át az ’56-os eseményeket, és így gyakorlatilag bármelyik településen állhatna, addig Aszalós egy kifejezetten lokális vonatkozású történetet mond el a saját szemszögéből” (Balajthy 2019: 227).

Mindez abban a kontextusban szerepel a regényben, amikor egy Trianon-emlékmű kapcsán tudatosul Bálintban, hogy ezeket az új emlékműveket már az ő generációja helyezteti el a településeken és ezzel átérzi tetteinek a súlyát, döntéseinek felelősségét (Krusovszky 2018a: 308).

A hangkazettás emlékezést az a tény még nagyobb jelentőségűvé teszi, hogy Aszalós életének utolsó cselekvőképes, betegség előtti szakaszáról szól.

Emellett a Magvető Kiadó is élt a kazetta adta reklámlehetőséggel, a borítón is egy kazetta közzeli felvétele látható, s egy egyedi Polimer kazettát lehetett nyerni a regény részletével valamint soundtrack-kel, mely a szerző összeállításában a regényben szereplő zeneszámokat tartalmazza.

A két fiatal férfi, Bálint és az ápoló, Zoltán hasonló helyzetben van, mindketten a családalapítás előtt állnak, legalábbis Bálint a saját helyzetéhez hasonló szituációba állítja hősét Zoltánt, az ápoló életét leíró részben, mely a regény zárófejezetében történik, s mely egyben a regény nyitófejezete is lehet, egy sajátos körköröséget biztosítva a regényben. Különösen, ha a regényt a figyelem változásának történeteként olvassuk.

Prózapoétikai kapcsolatok

Míg Krusovszky verseiben többek között Pilinszky hatása mutatható ki erősen, addig prózájával kapcsolatban Ottlik, Nádas, Mészöly kerülnek említésre. Az eddig költőként ismert Krusovszky éppen az idő megjelenítése miatt váltott a prózára, a regényhez mint műfajhoz, s az idő plasztikus megjelenítéséhez, több idősíki érzékeltetéséhez helyre, helyekre volt szüksége, melyeket például a gondozó épületében talált meg (Bencsik 2019). Regénypoétikai szempontból többször hivatkozik Ottlikra, különösen az időszemlélete miatt:

„Nekem például az egyik nagy kedvencem Ottliktól a *Hajnali háztetők*, amiről mindig azt éreztem, hogy az egy nagyregény, miközben igazából csak 150 oldal. Ottliknál valahogyan az időkezelés és a figurák életének elbeszélése ad nagyregényhangulatot. A *Hajnali háztetőkben* úgy telik az idő, és a szereplők viszonyai is úgy alakulnak, mintha egy tágas regénytérben valósulna meg mindez. Az időkezelés engem is nagyon izgatott, azt akartam, hogy a szereplők öregedjenek valamennyit, változzanak a viszonyaik. A regény ne egy történetmag köré épüljön, hanem a különböző szálak egymáshoz képest mozduljanak el. (...) Azt hiszem végül is, hogy az idő- és figurakezelés számít, illetve az, hogy nem egy történetmag köré épül a teljes cselekmény; valahogy ez a három dolog lenne az, amiből én elindulnék, ha azt akarnám felfejteni, hogy egy kortárs magyar nagyregény milyen lehet” (Krusovszky 2018b)¹.

Az *Iskola a határon*nal sok közös pont kimutatható: a gyermek-, kamaszkorra való emlékezés, annak lehetséges hozadékai a jelen eseményekre, a múlt eseményeinek értelmezése, megértése, önmegértés folyamata. Közös a magánéleti válsághelyzet is, mely elől részben menekülve a múltban, a kamaszkorban keresnek lehetséges válaszokat a szereplők. A Krusovszky-regényben szereplő uszodajelenet izgalmas párhuzamot jelent az *Iskola* uszodás nyitójelenetével. Viszont mindaz, ami Bálint utazásai és beszélgetései során kiderül, nem az ismerős, az otthonos, a megértett kategóriába sorolható, hanem épp ellenkezőleg, az ismerősön belüli idegenségnek ad helyet. Míg Ottlik az elbeszélés nehézségeit tematizálja az *Iskolában*, Krusovszky a megismerés nehézségeit teszi meg tárgyának kiegészítve olyan történetekkel, melyek üres helyeire is ráirányítja a figyelmet. S mindehhez egy transzgenerációs időperspektívát is kínál.

Az ottliki nézőpontok viszonylagossága, a nézés módok, a figyelem formái Krusovszkynál váltaltan egy szereplő különböző fókuszaiban jelennek meg. A látás kapcsán fontos megállapítás az *Iskolában*, hogy Medve nem fogja többé látni, amit néz, Bálint viszont olyan múlt-, s jelenbeli dolgokra lát rá, amelyekről nem tudott, amiket nem látott meg korábban. Medve kézírata, visszaemlékezése jó eszköz az emlékezés különböző formáinak szembesítésére. Bálint utazása kamaszkora helyszínére csupa új információt és összefüggést hoz felszínre. A talált hanganyag egy teljesen ismeretlen helyzetet mutat meg, melyhez mégis családi szinten kötődik Bálint.

¹ „A fejezetek időkezelése kapcsán Krusovszky hozzátette, az idő strukturálására csak a regényforma képes igazán, az *Iskola* a határon időorgiája például meghatározó élmény volt a számára, megszédítette az időkavalkád, és a *Hajnali háztetők* is lenyűgöző ebből a szempontból” (Szutorisz 2018).

A *Hajnali háztetők* elbeszélőjének szándéka egy kép, egy festmény leírása. Ehhez kapcsolódik egy regényelméleti beszélgetés, egy röpké kreatív írás kurzus, melynek ez a konklúziója:

„– Semmi körülbelül . Pontosan, napra, órára. Hol, milyen körülmények között. Írd le a dátumot, írd le, hogy első fejezet, és csak arra vigyázz, hogy Liliről legyen benne szó.

Megfogadom hát a barátom tanácsát, akiről sokan mondják, hogy jó regényeket ír; noha ez semmi esetre sem regény vagy kitalált történet; se nem műalkotás: csupán a nyers valóság. Afféle dokumentumgyűjtemény egy képhez. Ha a Giocondáról, vagy teszem azt, Tizian Kesztyűs férjéről ránk maradhatott volna egy skatulyára való amatőr fénykép vagy a hangjuk magnetofonszalagon vagy egyenesen néhány tekercsnyi színes hangosfilm-felvétel, a mesterek vászna mellett bizonyára volna némi érdekessége annak is, hogy levetíthetünk egy-két ilyen töredékes, a modellek valóságos életéből vaktában megőrzött Technicolor 3 D hangosfilm-kockát” (Ottlik 1994: 14–15.).

Az *Akik már nem leszünk sosem* első fejezetében a szerző leír egy festményt, melyet később a tüdőgondozóban, majd egy fényképen látunk viszont. Mindkét regényben a festmény és a regény címe azonos. A *Hajnali háztetők* olyan látványra utal, mely a regény egyik jelenetében a főszereplőnek, Péternek a háttére, mikor egy ablakpárkányon átmászik egy másik szobába. Később, mikor a barátjával a jelenetről beszélnek, a kérdésre, hogy megérte-e az életét kockáztatva átmászni a másik szobába, Péter a hajnali háztetőkre, a hajnali Budapest látványára hivatkozik. Az elbeszélő számára kérdés, mit láthatott, látott-e valójában bármit abban a helyzetben Péter. Mindazt, ami a háta mögött volt, bizonyosan láthatta? Miközben egyensúlyozott egy párkányon, a mögötte lévő látvány válik fontossá egy totálkép madárperspektívájában. Egy sajátos elbeszélői helyzet teremődik meg: láttatni valamit, amit magunk nem láthattunk, de ott volt, s a helyzet révén részesei lettünk. Ilyen a *Hajnali háztetőkben* a címet adó jelenet hajnali képe és ilyen Aszalós hangfelvétele is. Az *Akik már nem leszünk sosem* címet viselő festmény az ápoló otthonában, a Prológusban jelenik meg először: „Az óra mellett a falon egy festmény függött, és ahogy átsiklott rajta a férfi tekintete, mint mindig, most is elfogta az otthonos szomorúság. Egy erdei tisztáson felállított hosszú asztalt ült körbe rajta egy különös társaság, csupa gyerekestű, felnőttfejű alak, tarka nyári ruhában” (Krusovszky 2018a: 13). Az otthonos szomorúság oximoronja a korábbi, magyarországi emlékekre is utalhat, ahol a tüdőszanatórium mindennapjaiból kibontakozó vágy formájaként festette meg az egyik beteg, Ilona a festményt. A kép leírása az ünnepi étkezéssel egészül még ki. Egyfajta idill jelenik meg ezen a festményen, a tisztáson furcsa alakokkal. Egy meg nem valósult idill, mely a betegtársak összetartozását és együttlétét is megjelenti.

„Az idő visszafordíthatatlan koordinátája mentén virtuális lehetőségeinkből mindig csak egy tud megvalósulni. A fogható valóság felszínén élünk, elszakadva. Az érzékelésen túli, időn kívüli, nagyobb valóság terében azonban folytonosan összefüggünk egymással valahol” (Ottlik 1959: 357–358).

Krusovszky regényének erre is „rímelő” zárósora, mely a címet is értelmezi: „Akik már nem leszünk sosem, épp annyira mi vagyunk, mint akiknek hisszük magunkat” (Krusovszky 2018a: 539).

A többféle idősík egybe láttatására jó példa az 56-os történet elbeszélése egy 86-os eseményen belül, ami egy 2013/17-es idősíkba rendeződik. Ottlik perspektíva-játéka, hogy ugyanazt a tárgyat a legkülönbözőbb szemszögekből (regényelméleti esszéjében: $R_1 - R_0 - R_2 - R_r$, vagy az *Iskola a határonban* a fiúk különböző nézőpontjai) felmutatja, s egymásra vonatkoztatja, Krusovszky-nál az 56-os események kapcsán a hivatalos verziót is problémásan képviselő emlékmű; Aszalós emlékezése; Somogyi, az egykori rettegett fizikatanár verziója kerülnek az olvasó által ismert értelmezések mellé. A magánéleti szál kapcsán kiderül, hogy Bálint barátjának, Tubának és barátnőjének, Julinak is megvan a maguk változata a közösen átélt időkre. A családtörténeti szálon az újra a család kötelékébe illesztett Zoli, az ápoló története, perspektívája az, ami Bálintot az alkotásra sarkallja.

„A regény a hallgatás szövetéből készül, nem a beszéd fonalából” (Ottlik 1980: 184). sokat idézett Ottlik mondatot a Krusovszky regény úgy módosítja, hogy a beszéd fonala a hallgatás szövetének felbomlásával jön létre. A regény folyamatosan keletkező létmódját, melyet Ottlik hangsúlyoz, Krusovszky a talált hanganyaggal, a különböző, egymásra is vonatkozó idősíkokkal, a figyelem változásával és a regény írásának meta gesztusával is érzékelteti. A regényről szóló esszéjében Ottlik különböző valóságmodelleket használ és lát el jelölésekkel. Az a valóságmodell, ami a regényhez legközelebb áll az Rr, a keletkező, a meg nem valósult lehetőségeket is magába foglaló, „nyitott” változat.

Krusovszky regényében a beszéd az, amely meglévő értelmezéseket megkérdőjelez, azokhoz képest valami mást állít. Ezek az újabb információk: Juli egykori terhessége, Tuba homoszexualitása, az 56-os zsidóellenes pogrom, az elfelejtett családtag mind más és más döntések és választások forrásai. Borbély Szilárd *Hosszú nap el* című versének részlete a regény egyik motója „Ha mást teszek / Ki volnék akkor most / Ki volnék most akkor Ki volna az / Ha nincsen most velem akkor ki ott volt” (Krusovszky 2018a: 7). A választás identitáskonstruáló szerepét emeli ki a versrészlet, s azt, hogy a döntéseket meghozó állapotok részei lesznek az identitásnak. Krusovszky ezt gondolja tovább a meg nem valósult lehetőségekkel, a meg nem választott utakkal, az elhallgatott történetekkel, a meg észrevett dolgokkal.²

A regény címének feloldását is tartalmazó indoklás bevezetője a következő: „Amire nem került sor, amit nem vettem észre, amit túl későn tudtam meg, a maga módján semmivel sem valószínűlenebb, és semmivel sem kevésbé az enyém, mint amiket eddig az életem részeinek hittem.” (Krusovszky 2018a: 539) Ehhez a szemlélethez áll közel Ottliké, aki a nagyobb valóság terében történő összefüggéseket hangsúlyozza.

Nádas Péter *Évkönyvében* a későbbi regénye, a *Párhuzamos történetek* poétikáját fogalmazza meg, mely a Krusovszky regény poétikájához is rendkívül közel áll:

„Azóta sem tudok megszabadulni attól a gondolattól, hogy a prózairodalom az oksági gondolkodás cselédlányaként kizárólag a megtörténővel foglalkozik, holott az életünkben óriási területet foglal el mindaz, ami nem történik meg. Ami nem történik meg, bár elvileg megtörténhetne, nem föltétlenül úgy jelentkezik, mint valamilyen lehetséges történés hiánya, hiszen következményeiben éppolyan végleges, végzetes vagy erős lehet, mint mindaz, ami megtörténik. Ha nem így lenne, akkor nem foglalkoztathatna ez a kérdés. Másfelől, ha valami nem történik meg velünk, akkor a történés hiánya történik meg. Vagy fordítva is gondolkodhatunk a dolog felől: amikor úgy érezzük, hogy most pedig valami egészen kivételes történik velünk, csak éppen nem értjük, hogy miért, miért éppen most, miért nem mással, miért éppen velem, akkor tán olyan történések hatása alatt állunk, amelynek se a szereplőit, se az őket mozgató erőket nem ismerjük, holott ezek az idegen erők bennünk éreztetik a hatásukat, tehát megtörténnek. S így aztán a visszahatás átláthatatlan rendszerén keresztül mi is ugyanígy hatunk ismeretlenekre, akik ezt szintén nem tudják mire vélni. Olyan emberekről szeretnék egyetlen történetet írni, akik egyáltalán nem találkoztak egymással, vagy csak igen felületesen ismerik egymást, és mégis alapvetően meghatározzák egymás sorsát. E rejtett és rejtélyes összefüggésrendszer a zárt elbeszélésben találhatná meg magának a néki legkedvezőbb formát. A zárt, egymástól független vagy éppen függőségben álló elbeszéléseket viszont egy olyan szerkezet hozhatná viszonylatokba, mely nem másban, mint a káoszban keresne magának mintát (Nádas 1989: 14–15).

Az *Akik már nem leszünk sosem* egy olyan rokoni kapcsolat két szereplőjének életeseményeit mutatja be, akik személyesen nem ismerik egymást, nem találkoztak egymással, sőt Bálint születésének évében tűnik el Zoltán a családból külföldre költözésével. Bálint apja egy stroke után lábadozva a testvérének véli a fiát, aki egy rövid ideig az ápoló helyzetébe kerül az apja mellett.

² Krusovszky a *Hosszú nap el* című vers kapcsán így fogalmaz: „A hallgatás tehát, azaz a poétikai értelemben játéktérbe hozott halál lírateremtő erőként jelent meg Borbély hosszúversében.” (Krusovszky 2014b)

Nádas Péter *Párhuzamos történetek* című regényéből plasztikus példa arra, hogy a helyek hogy őriznek meg eseményeket, mikor Gyöngyvér Szemzőné lakásában részlegesen újraéli a korábbi nyilas dúlás hangjait. Ezek az azonos terek által megjelenő párhuzamos történetek Nádas regényében gyakran nem kerülnek összefüggésbe egymással, illetve a kapcsolatok létrehozása az olvasóra van bízva. Sok ponton nincsenek felkínált értelmezések, felfejtett összefüggések, vélemények és tanulságok megfogalmazva. Viszont vannak a hagyományos történelemfelfogással szemben más értelmezéseket felmutató lehetőségek. A Mohácsról való vélekedés új perspektívája például a vereség megbecsülése. A Madzar nevű szereplő egy másik transzgenerációs sorsmagyarázatot sugall, melyet nem lehet a vereség személyiségépítő jellege nélkül olvasni.

Mészöly Miklós a *Legyek, legyek – avagy az elmondhatóság határa* című írásában következőképpen artikulálódik az elbeszélő tudásán kívül eső történet: „Ámde bennünket kevésbé érdekel, hogy mit szólnak majd azok, akiknek egyszer kezébe kerül ez az írás, melyet kizárólag azért vetünk papírra, hogy érzékeltesük *egy lappangó történet természetét*, amelyről nincs tudomásunk” (Kiemelés az eredetiben) (Mészöly 1989a: 615).

Egy másik gondolattal is kötődik Borbélyhoz a Krusovszky regény: „Borbély Szilárd esszéiben írt is, és beszélgetéseink alkalmával mesélt is a tanulságok nélküli halál szörnyűségéről. Őt ez érthetően mélységesen foglalkoztatta. Én meg a saját történetemben egyszer csak a tanulságok nélküli történelemmel kerültem szembe, és ez sok tekintetben hasonló problémának tűnt. (...) Engem a regény írása során inkább ennek a történelmi távlatú nemtörődömségnek a mikéntje érdekelt, és a hatása az egyes ember életére, illetve az az eléggé hátborzongató felismerés, hogy a saját életünk eseményeivel ugyanígy járunk el akarva-akaratlanul” (Seres 2018).

Bálint figyelmének részlegessége, esetlegessége jól mutatja ezt a nemtörődömséget. Ebben a keretben kerül a hangsúly az igazságra, s annak felismerésére. Krusovszky a kortárs irodalom trendjeiről írva Alison Gibson megfogalmazását értelmezi a *The Times* irodalmi mellékletéből: „... a kortárs kontextus egyik legkézenfekvőbb jelzőjének az »igazság utánit« látja, amelyben éppen az »utániség« erősíti fel az »igazság« iránti igényt” (Krusovszky 2019: 12).

Az elhallgatott történetek a személyes és a történelmi kontextusban egyaránt jelen vannak. Felfedésük jellemző módszere a regényben a beszéd és az utalások rendszere. A beszéd speciális formája a hangkazetta, melyen Aszalós Ferenc 1986-ban elmondja a helyi 1956-os zsidópogromba torkolló eseményeket. Az elbeszélés jelene, mely a hangfelvétel keletkezése köré íródik, több utalást tartalmaz olyan témákra, melyeket szintén érint valamilyen szinten az elhallgatás: a csernobili atomkatasztrófa vagy az ápoló által kikölcsönzött és olvasott Krasznahorkai-regény, a *Sátántangó* világa. Ezekben a jelen történései olyan történelmi eseményekre utalnak, melyeket az olvasó a későbbi elhallgatások és csúsztatások retorikájának szűrőjén keresztül lát.

A személyes történetekben is ott az elhallgatás. A kamaszkori szerelmi kapcsolat megszakadásának valódi oka, Juli terhessége csak 10 évvel később derül ki egy beszélgetés során. Krusovszky novelláskötetében (2014a) a kötetcímet is adó novella, *A fiúk országa* ennek a helyzetnek egy másik alternatíváját mutatja be, mikor a fiú és a lány közös életeseménye lesz az abortusz, sőt a fiú férfitá válását is a kórház folyosóján éli meg. Bálint korábbi padtársának, barátjának, Tubának a fiú irányába táplált érzelmei, homoszexualitása is csak az öngyilkossága után lesz egyértelmű Bálint számára szintén egy beszélgetés során. Aszalós halálának eutanázia jellege is egy elhallgatott történet a hivatalos verzióban. Zoltán, Bálint nagybátyja bár nincs jelen a családban külföldre költözését és halálát követően, az apa egy stroke utáni állapotban a fiában mégis a testvérét ismeri fel. Jó példa ez az emlékezés működésére, az elhallgatott események, személyek jelenlétére.

A regény másik mottója angol nyelvű, ahogy a Zoltán-féle szál is angol nyelvterületen játszódik „I have to see a thing a thousand times before I see it once” (Krusovszky 2018a: 7). Thomas Wolfe idézet. Az ezerszer kell látnom egy dolgot, mielőtt egyszer meglátom gondolata a történelmi és a személyes síkon is értelmeződik és a rejtettség új dimenzióját hozza a regénybe: az elhallgatás mellett a látás viszonylagosságát, mely az értéssel, az észrevétellel és a figyelemmel kapcsolatos jelentéseket mozgósítja. A látás az érzékelés szinonimájaként szerepel itt, hisz a regényben van számos, Bálint szemszögéből meg nem látott, meg nem hallott, meg nem értett információ. Miközben Bálint az a szereplő, aki meglát, észrevesz dolgokat, felfigyel helyzetekre. A regény egyik csattanóját szolgáltató Tuba az, aki többször Bálint szemére veti, hogy

nem lát valamit, illetve, hogy csukott szemmel él. Ezzel a fajta vaksággal vagy részleges látással dolgozik az író az egyes szám első személyű elbeszélővel, kifejezetten rájátszva időnként az olvasónak a helyzetek leírásából keletkező többlet tudására.

Ezek a folyamatosan érkező új ismeretek a múlt erőteljes jelenlétét szavatolják Bálint érintettségén keresztül. Mészöly Huszárík *Elégia* című művére utalva fogalmazza meg a jelenidő fontosságát, mely prózapoétikájának is egyik fontos eleme: „Vagyis az állandó jelenidőben keresni meg azt a kollektív érvényességet, amiben a tegnap és ma közelebb kerülnek egymáshoz; s már előlegezik egy lehetséges jövő jelenidejét. Úgy általánosítani tehát, hogy maga a valóság általánosodjék, a maga egészében – s ne egy adott sztori, konstrukció akarja elhitetni, hogy mi volt, van, lesz, hogy mi a valóság” (Mészöly 1989b: 69). Más helyen az érintettséget emeli ki a múlttal kapcsolatban: „az ábrázolt világ ne csak időtávlatba kényszerülő látvány és visszatekintés legyen, hanem elsősorban inzultáló *jelenlét*” (Kiemelés az eredetiben) (Mészöly 1993: 69).

A kisváros strandján szemlélődve Bálintban a régi osztálykiránduláson látott festmény idéződik fel: „Néztem az előtttem vonulókat, mint egy nagy menetet, aminek nem bír vége szakadni már évszázadok óta, és hirtelen megláttam köztük annak a festménynek, Bruegel *Parasztlakodalmának* résztvevőit. Azon a bécsi osztálykirándulásunkon, több mint tíz évvel azelőtt, amikor először megpillantottam a festményt, és odaléphettem hozzá egész közel, szinte elakadt a lélegzetem. Gyermekkoromból ismerős alakok népesítették be a vásznat, az ingyen kaját majszoló ember leplezhetetlen, örök elégedettségével az arcukon” (Krusovszky 2018a: 106).

Érdekeseen rímel ez a különböző történelmi időköt a családokon, embertípusokon keresztül egyesítő mészölyi sorokkal az *Annóból*, miután a Szent Sebestyén szobor felavatásának közönségét név, nemzetség, foglalkozás szerint felsorolja: „Java részük már nem közvetlenül van jelen az ünnepségen, csupán a gyermekeik és unokáik révén, de azért így is biztosan fel lehet ismerni őket” (Mészöly 1989b: 15). A kortárs művészetről így ír: „Korunk művészete – az eddiginél sokkal szenvedélyesebben – az aktuális pillanat autonómiájába kívánja belesűríteni mindazt, ami történelmi és történelminek ígérkezik. Nem annyira múltból és jelenről, nem pillanatról és örökről szeretne tudni, hanem a lét és az emberi relációk *egyidejűsített* történelméről” (Kiemelés az eredetiben.) (Mészöly 1993: 69).

A Thomas Wolfe mottó Ottlik felől nézve is beszédes választás. Osztrólczy Sarolta ír a két szerző lehetséges párhuzamairól, melyek elsősorban a kitüntetett témák, az önéletrajzi jellegű regényhősök hazatérése gyermekkoruk színhelyére. „a múltba való emlékezés mint a »mindenség ernyőjére« kivetített állópillanatok egésze, a gyermekkor megtalálásának és a »minden megvan« felismerésének tapasztalata, és végül a létezés »többlete«, a dolgok érezhető tartalma, ami, ha szavakba nem is annyira, talán egy alkotásba – Jacobi esetében egy közösen játszott, régi foxtrottbba, Bébé történeteiben egy festménybe, fényképbe vagy térképbe, Eugene Gant fiktív életében egy regénybe vagy egy faragott kőangyal alakjába – belesűríthető” (Osztrólczy 2019: 116).

Míg az Ottlik-hatás a többféle nézőpontban, a lehetőségek folyamatos jelenlétében, a keletkezés esztétikájában érzékelhető, Mészöly és Nádas hatása a többféle idősíkhöz azonos térhez kötésében, s az inzultáló jelen idő megteremtésében mutatható ki. Az idők és a terek viszonylagossága mellett a történetek egymásra hatása is fontos szerepet kap. Minden fejezet a másikhoz képest kap egy újabb értelmet, s bár az *Akik már nem leszünk sosem* fejezetei, történeteinek látványosan hízagtalanul illeszkednek egymáshoz, az általuk felvetett kérdések mindig az aktuális olvasó válaszaira nyitnak lehetőséget.

Jellemző terek

„odakint a táj egyszerűen / nem volt semmilyen, /
megrekedt az átmenetben, / és elmosódott az összes
tulajdonsága,” Egy tárgy várható útja (Krusovszky
2020: 26)

A regény vissza-visszatérő elbeszélői alaphelyzete a szorongás, melynek különböző térbeli metaforáit használják az elbeszélők. Szorongató érzésként írja le a főszereplő, hogy „megállíthatatlanul szaporodtak körülöttem a valóság ronda, nagy matrojska babájának rétegei: a koszos fülke, a lerobbant vonat, a viharvert állomás, a kialvatlan város” (Krusovszky 2018a: 31). A jellegzetes orosz festett fájáték, amely egymásba rakott, egyre kisebb, kettészédhető babákból áll, a politikai utalás mellett a rétegesség és a nyitottság, zártság jelentéstartalmát is mozgásba hozza. Az utazás közben megteremtődő réteges érzés térben és időben is megnyilvánul.

A szorongáshoz kapcsolódóan a következő térstruktúrák jelennek meg a regényben. Az egyes fejezetcímek az időmegjelöléssel együtt szerepelnek a tartalomjegyzékben. A helyszínek is jellemzőek, ezeket is jelzem a fejezetcímek mellett.

Prológos (1990) Iowa City

A jellemző térstruktúra, hogy az autó mint időkapszula jelenik meg: „Miután végre sikerült beszállnia, úgy csukta magára az ajtót, mintha nem is egy kocsiba, de egyenesen egy időkapszulába ült volna be, ami se előre, se hátra, hanem inkább párhuzamosan, oldalra, egy másik, csendesebb jelenbe szállította át” (Krusovszky 2018a: 16). Az autó időkapszula jellege újabb jelentést kap, mikor az ápoló abban leli halálát is. S a családja rendszerében is egyfajta zárványként létezik Zoltán elsősorban a testvére emlékezetében.

Árnyékok a barlang falán (2013) Budapest, Debrecen, Hajdúvágás

A barlang elsősorban a tüdőgondozóra vonatkozik, melynek elhagyatott épületébe behatolnak a fiúk. „Mintha egy barlangban álltak volna a tűz körül, árnyékuk ideges reszketéssel tapadt a terem falára” (Krusovszky 2018a: 139). A bezártságnak egy nyitottabb formája, térbeli metaforája a barlang, mely a platoni barlanghasonlatra való utalással megismerés-problémává válik összekapcsolva a figyelem és a tekintet kérdéseivel. Tuba virágkertészetének egy része is barlangként jelenik meg a regényben (Krusovszky 2018a: 104).

A figyelem változásának regényeként is olvasható Lente Bálint története. S ehhez a változáshoz szorosan kötődik a nézőpont, ahonnan valami valamilyennek látszik. Erősen lokálisak ezek a különböző mértékben szűk terek, melyek egy-egy nézőpontot határoznak meg.

A regényben két hajnali, menekülés jellegű vonatutazás közül az első, a Pestről Hajdúvágásra utazás ebben a fejezetben szerepel az idézett matrojska metaforával.

A dzsinn (1986) Hajdúvágás

Különálló betétregegyként is lehet olvasni. Több szempontból is megjelenik a zárványszerűség – egy 56-os történet a 86-os, szintén problémás publicitású történet keretében hangzik el egy, a társadalom zárványaként létező, a maga lokális rendszerét megteremtő tüdőgondozóban egy vastüdőbe zárt ember szájából. A vastüdő első bemutatása már az előző fejezetben szerepel: „egy nagy vashenger, kicsi, kerek ablakokkal meg mérőórákkal. Úgy nézett ki, mint egy miniatűr tengeralattjáró, azt leszámítva, hogy az egyik vége nyitott volt” (Krusovszky 2018a: 137).

Ugyanennek az „egyik végén nyitott struktúrának” felel meg a csodalámpa, ezt a dzsinn képe idézi fel: „A hirtelen rászakadó fényárban szinte világított a beteg fehér archőre, és a vascsőből kilógó borzas fejével úgy festett, mintha valami kísértet akadt volna meg félúton a szellemvilág átjárójában. Egy foglyul ejtett, magatehetetlen dzsinn, a lomhán fűjtató csodalámpából kifelé jövet” (Krusovszky 2018a: 233).

A tüdőszanatórium heterotopikus és heterokronikus hely is, mely több idősíkot foglal magába. A különleges terekbe a szereplők a legtöbbször valamilyen szertartások keretében, azok által legitimálva kerülnek. A szanatórium többféleképpen is zárt rendszer. A működő és az elhagyatott verzió egyaránt a határok elmosódását jelzi. Ez megnyilvánul az ápoló megjelenése Aszalós történetében, vagy a fiúk rombolásában, mikor szétverik a gondozóban maradt bútorokat. „A

zárt intézmény szimbolikus helyeiben a térbeli és időbeli összefüggések mint egymás viszonylatában ható kapcsolatok jelennek meg, amelyeket az elvonttá váló areák és a térképzetté váló időmetaforák hálója jellemez” (Thomka 2001: 72).

Puha ütközetek (2013) Hajdúvágás, Budapest

A fogság szituációja és szemantikája a regényben éppen úgy vonatkozik a kisvárosi lét világára, mint a vidéki esküvő a főszereplő számára kiüresedett szertartásaira. A korábbi osztálytalálkozó és a hajdani osztálytárs lakodalma lényegileg ugyanazokkal az emberekkel való találkozás újabb formája a regényben. A település zártságának és állandóságának képzetét mutatja a Brugeel-festménnyel vont analógia, mely a lakodalom leírásával is párhuzamba állítható.

A másik hajnali vonatutazás Budapestre újra egy menekülésszerű szituáció.

Jövevényfolyók (2017) Bécs, Sopron

A *Parasztlakodalom* című festményt Bálint egy osztálykiránduláson Bécsben látja, mely később lakhelyeként is megjelenik. A jellemző térbeli mozgás az ingázás a két ország között.

A regény Iowa Cityben kezdődik, Bécsben ér véget. A külföldi helyszínek, életterek keretbe fogják a hazaiakat.

„Hazautazás”

„bármiért is jöttem, mondta, / abból már semmi sincsen itt” (Krusovszky 2020: 10)

A „hazautazásnak” (bár a családból már senki nem él Hajdúvágáson) Debrecen fontos állomása. A vidéki nagyváros a maga átmeneti jellegével az utazás egyik stációja. Egyrészt átszállóhely Bálint számára, másrészt anyja és testvére is ott lakik. Ez olyan köztes hely, ahol a családtagjai otthon vannak, de ő maga csak látogatóként járt ott.

A nagyváros határsávját az állomás jeleníti meg, vonattal érkezik ide Bálint. A nagyváros és a vidék ellentétbe állítása a debreceni toronyház bemutatásával kezdődik, mely az állomás szomszédságában épült. Hajdú-Bihar megye legmagasabb épülete a Petőfi téren álló 75 méteres földszint, magasszint + 20 emeletes toronyház. A lakóházát 1973-ban adták át, 209 lakás van benne, melyekben megközelítőleg 800 ember él.

Ez a toronyház – lakóház, egy falunyi ember lakóhelyéül szolgál, s ezzel egy térbeliségében és szociológiailag a nagyvárositól eltérő struktúrát jelenít meg.

„Valójában elég kevés közöm volt ehhez a városhoz, így megengedhettem magamnak, hogy szeressem ezt a rettenetes épületet, még azon az áron is, hogy ezzel áttételesen bár, de valamiképp mégis legitimálom kitalálóinak elképesztő ízléstelenségét, és a ház fizikai valójában testet öltő elkeseredett, provinciális kivagyiságot. Mire gondolhattak, jutott eszembe sokszor, akik egy ilyen épületet szántak a városnak ebbe a sarkába, vajon a nyugati metropoliszok csupán fotók alapján ismert felhőkarcolóival akarták felvenni a versenyt, vagy felemelt mutatoujjként a síkvidék tériszonyos városlakóit akarták figyelmeztetni egy vertikálisan tovaterjedő jövő veszélyeire? És eszükbe jutott-e akkor, hogy minden beletervezett funkciója mellett még egy újabbal is gyarapodni fog az évek során a ház, és mágnesként vonzza majd magához a lapos város öngyilkosjelöltjeit, akik sziklák, szurdokok és diadalmas viaduktok híján a szürke hivatalnokként vigyázban álló betontorony tetejéről fogják időről időre a mélybe vetni magukat?” (Krusovszky 2018a: 49).

A barlang és torony a regény két szélső térstruktúrája. A ház sajátos formáció, melyet nagysága és funkciója határoz meg: szociokulturális vonatkozásai erősek, olyan lakóház, mely lent kocsma, fent az öngyilkosságok választott helyszíne. Felidézi Tar Sándor *Szürke galamb* című regényét is, mely ebben a toronyházban játszódik.

A zárvány-metafora folytatása az utolsó fejezetben a hűtőkamion, amiben bevándorlók halnak meg, és az üveglap alá helyezett kulcsok, a bécsi holocaust emlékműve, mely a közösségi emlékezetet demonstrálja. A „Schlüssel gegen das Vergessen” – *Kulcsok a feledés ellen* emlékmű

Bécsben a Servitengasséban található. A Servitengasse 1938 projekt egy olyan kezdeményezés, amelyet az alsergrundi kerület állampolgárai támogatnak, akik aktívan szeretnének részt venni a történelmi emlékezetmunkában. Célja a zsidóüldözés múltjának többretegű kibeszélése a lakókkal folytatott párbeszéd során. Ebből a célból egy egész sikátor – a Servitengasse – kiutasított és meggyilkolt zsidó lakosainak sorsát tárták fel. Eredményeiről könyv, a projektről film készült, és a Servitengasse közepén emlékmű áll. Julia Schulz installációja egy üvegvitrin, amelyet a padlóba helyeztek, és amely 462 névcímkés kulcsot tartalmaz. A kulcsok azt szimbolizálják, hogy „az emberek itt éltek, dolgoztak és éltek, kiszorították őket ebből a sikátorból, és elfelejtették őket. De szimbolizálják a nevük megtalálását és a rájuk való emlékezést is.”³ Az elhallgatott történelem nyilvános térben való ábrázolásának egyik lehetséges formája a járda alá süllyesztett kulcsos emlékműre, mint egy nyitott régészeti feltárás, melyre a regényben Bálint megjegyzése az, hogy szép. Különösen érdekes ez az addigi emlékmű értelmezések és minősítések sorában. A szépség vonatkozhat magára az emlékezés gesztusára, az emlékmű esztétikusságára, az ötletre, de közben mégis problémátlanul rövidre zárja azt a másfajta emlékeztetmunkát, amit jelképez. Ez a fajta emlékezés kifejezetten lokális jellegű, a kerületben élők érdeklődéséből és gesztusaiból fakad, abból, hogy az emberek a lakóhelyük révén érintetté válnak a házak, lakások korábbi történetében és lakói sorsában.

A regényben megjelenő zárványok, időkapszulák részben a helyváltoztatás eszközei, mint az autó, a vasút és a kamion. A barlang, a vastüdő viszont épp a helyhez kötöttség szimbólumai. Az üveglap alá zárt kulcsok már csak emlékek, valaha élt emberek életének tárgyai. Nem hiába mondja Krusovszky egy interjúbán: „engem nem csak az emlékezés, de a felejtés is érdekel, arra is szükségem van” (Bencsik 2019: 24). S ez is a lokális események globális horizontjára kívánczik.

A helyek, ahol vagy amiben a szereplők tartózkodnak, alapvetően meghatározzák a nézőpontjukat. Bálint a barátnőjével való veszekedés után leül az összecsomagolt táskájával a belső udvaron és nézi a ház ablakait, a mögöttük élők életére gondol. A szomszédai megérkezésének végignézése és a sötéten maradó ablakok készíti az elindulásra. Az ablakok végigkísérik a regény egészét, különösen, hogy főként városokban, vagy utazások alatt játszódik. A vonatablakból látszik a táj. A kocsiblakon keresztül nézi a települést Bálint. Az esküvőn a korábbi barátnőjével próbálják kitalálni a kivilágított ablakok mögött élők történetét. Az anyjával való beszélgetésnek rejtekablakai vannak. Bálint barátnőjének posztolt képe különösen érdekes, egy nyitott ablakon keresztüli látványt mutat:

„Most azonban volt egy új megosztás az oldalán, egy fotó a saját Instagramjáról, mindenféle kommentár nélkül. Valami retro filtert tehetett rá, mert úgy nézett ki, mintha a nyolcvanas években lőtték volna; egy nyitott ablak, nem egészen tökéletesen felhúzott redőnnyel, két oldalán a szélben meg-meglibbenő vékony függönyök, a háttérben park, játszótér, homályos alakok egy alacsony bokrokkal övezett sétányon. Egyáltalán nem volt ismerős a hely, és a kép sem volt épp tökéletes, a szélein túl sötét, középen túl világos, és egy kicsit mintha be is mozdult volna. Nem is értettem, mit lájkoltak rajta annyian, de kétségtelen, hogy Magda összes barátnője kedvelte már” (Krusovszky 2018a: 342–343).

Magda elköltözését, új lakását reprezentálja a nyitott ablak képe, mely egy új perspektívát, új fejezetet jelent a lány életében. A 80-as éveket idéző retro filter és a városi természeti környezetre való rálátás egy idődimenziókat sűrítő képet hoz létre. Chastel az eycki festészetet elemezve ír a tér megnyitásának lehetőségeiről, melyben a tükör mellett a nyitott ablakot és a képet emeli ki (Chastel 1984: 219). A regényben megjelenített festmény is egy nyílt térben, a természetben van. S talán nem független az ablakok súlyozott jelenléte az ottliki *Buda*-beli soha el nem készülő festménytől, az *Ablaktól* sem, a Fehérvári út 15/b ebédlőablakától, amelyen valami biztosan létezőt szeretne megjeleníteni Bébé.

Mikor Bálint a budapesti lakásba érve megérti a szomszédok viselkedését, mikor észreveszi a beteg kislányt, kérdések sora tolul fel benne: „Hát lehetséges, hogy én mindezt nem vettem

³ https://www.geschichtewiki.wien.gv.at/Gedenksymbol_Schl%C3%BCssel_gegen_das_Vergessen;
<http://www.servitengasse1938.at/index.php?id=2>. Utolsó letöltés: 2021. 08. 08.

észre? Aztán bevillant Tuba savanyú arca, ahogy azt mondja, »irigyellek, hogy becsukott szemmel is tudsz élni«. És akkor most, hogy megláttam a kislányt, mihez kezdjek vele?» (Krusovszky 2018a: 427).

Ha a szülővárosában lévő tudószanatórium egy eddig ismeretlen rokon megtalálása mellett az 56-os események mélyebb megértését is előidézi, az osztálytalálkozó több életlehetőséggel és egy elmulasztott apaság és család lehetőségével is szembesíti a főszereplőt, akkor kérdés, hogy a menekültek tömeges halálához a kamionban, s a bécsi holocaust emlékműhöz milyen kapcsolat alakítható ki. Krusovszky regénye a történelem kollektív értelmezése mellett a személyes történetekre helyezi a hangsúlyt, s a személyes élettörténetek többszintű értelmezésére irányítja a figyelmet.

Irodalom

- Balajthy Á. (2019). Életlehetőségek. In: Balajthy Á., Fenyő D. Gy., Ruff O. et. al. *A Fausttól a Szívlapáig*. Kortárs könyvek a középiskolában. Tilos az Á. 222–262.
- Bencsik O. (2019). „Nem spórolhatjuk meg a szabadulási kísérleteket”. Interjú Krusovszky Dénessel *Akik már nem leszünk sosem* című regényéről Bencsik Orsolya beszélget. *Tiszatáj* 73(5) 24–30. http://publicatio.bibl.u-szeged.hu/16889/1/IMG_20190927_0003.pdf. Utolsó letöltés: 2021. 08. 08.
- Bényei T. (2015). Emlékmű és kísértethang. Az első világháború emlékezetének két metaforája az angol irodalomban. *Studia Litteraria*, 54(3-4), 47–79.
- Chastel, A. (1984). *Fabulák, formák, figurák*. Gondolat.
- Granovetter, M. (2010). A gyenge kötések ereje: A hálózatelemzés felülvizsgálata. In: Angelusz R., Éber M. Á., Gecser O. (szerk.). *Társadalmi rétegződés olvasókönyv*. https://regi.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_19_Tarsadalmi_retegzodes olvasokonyv_szerk_Gecser_Otto/cho6so3.html. Utolsó letöltés: 2021. 08. 08.
- Krusovszky D. (2014). *A fiúk országa*. Magvető.
- Krusovszky D. (2014). *A tragédia esélye – Borbély Szilárd költészetéről*. Magyar Narancs, <https://magyarnarancs.hu/konyv/a-tragedia-eselye-88960>. Utolsó letöltés: 2021. 08. 08.
- Krusovszky D. (2018a). *Akik már nem leszünk sosem*. Magvető.
- Krusovszky D. (2018b). *Muszáj beszélni, mert különben nem történik semmi*. <https://konyves.blog.hu/2018/12/13/krusovszky>. Utolsó letöltés: 2021. 08. 01)
- Krusovszky D. (2019). *Hemingway szalvétája*. Esszék, kritikák. Műút Könyvek.
- Krusovszky D. (2020). *Áttetsző viszonyok*. Magvető.
- Mészöly M. (1989a). In memoriam Huszárik Zoltán. Jegyzetek, körvonalak egy lehetséges filmtematikához. In: uő. *A pille magánya*. Jelenkor. 69–71.
- Mészöly M. (1989b). *Volt egyszer egy Közép-Európa*. Magvető.
- Mészöly M. (1993). Hagyomány és forradalom. In: uő. *A tágasság iskolája*. Szépirodalmi. 67–71.
- Nádas P. (1989). *Évkönyv, ezerkilencszáznyolcvanhét–ezerkilencszáznyolcvannyolc*. Szépirodalmi.
- Nádas P. (2005). *Párhuzamos történetek*. Jelenkor.
- Osztrólczy S. (2019). Az emlékezet bozótjában Thomas Wolfe és Ottlik Géza. *Vigilia* 84(2) 108–116. https://vigilia.hu/pdfs/Vigilia_2019_02_facsimile.pdf#page=76. Utolsó letöltés: 2021. 08. 08.
- Ottlik G. (1980). A regényről. In: uő. *Próza*. Magvető. 184–200.
- Ottlik G. (1994). *Hajnali háztetők*. Európa.
- Ottlik G. (1959). *Iskola a határon*. Magvető.
- Seres L. H. (2018). (interjú) Krusovszky Dénes: *Az önmagát szabadnak elképzelni vágyó emberről*. <https://litera.hu/magazin/interju/krusovszky-denes-az-onmagat-szabadnak-elkepzelnivagyo-emberrol.html>. Utolsó letöltés: 2021. 08. 08.
- Szutorisz Sz. (2018). *A vastüdő gyermekei*. <http://tiszatajonline.hu/?p=119421>. Utolsó letöltés: 2021. 08. 01.
- Thomka B. (2001). *Beszél egy hang: Elbeszélők, poétikák*. Kijárat.

Horváth Nóra

Széchenyi István Egyetem Apáczai Csere János Kar, Győr, Bölcsészettudományi és Humánerőforrásfejlesztési Tanszék

ORCID:

Az átjárhatóság fogalmának jelentésrétegei Frenák Pál művészetében

Absztrakt

A híres magyar tánckoreográfus, Frenák Pál művészi világát kívánom bemutatni, aki negyven éve szoros spirituális kapcsolatban van Gilles Deleuze francia filozófus műveivel, és gyakran a művészetről is deleuze-i fogalmakban gondolkodik, ugyanakkor nem használ konkrét szövegreferenciákat a munkáiban. Az átjárhatóság esztétikai és etikai kritériummá vált az alkotásaiban, melynek szükségességét gyakran megemlíti. Frenák a kortárs táncélet egyik legizgalmasabb koreográfusa, aki a siketek és nagyothallók jelrendszerének energiáiból építkezve egy új és egyedi (organikus) mozgásnyelvet hozott létre.

Kulcsszavak: Frenák Pál, kortárs tánc, Gilles Deleuze, átjárhatóság, fragment, butch

Abstract

The meanings of the notion of transversality in the art of Pál Frenák
I would like to display the artistic world of a famous Hungarian Dance choreographer (Pál Frenák) who has a special and deep spiritual connection to Gilles Deleuze for forty years. He did not use the philosophers's works as references in his choreographical work but he thinks in Deleuzian notions. Transversality has become an aesthetic (and ethical) criterion in his work, the necessity of which he mentions often. Pál Frenák is one of the most exciting contemporary dance choreographers, a dancer who defines the very basis of the development of contemporary dance in Hungary. He utilizes the energy in the sign language used by the deaf and the hard of hearing, and earned his place in the annals of Hungarian dance history and international recognition by developing a new language of movement.

Keywords: Pál Frenák, contemporary dance, Gilles Deleuze, transversality, fragment, butch

Frenák Pál korunk egyik legizgalmasabb tánckoreográfusa, a magyarországi kortárs tánc kialakulását alapjaiban meghatározó táncművész, aki a siketek és nagyothallók jelrendszerének energiáiból merítve, egy új mozgásnyelv kidolgozásával írta be magát a magyar tánc történetbe, és vívta ki a nemzetközi elismerést. 1999-ben bemutatott, *Tricks&Tracks* című munkájával tette le a névjegyét a kortárs táncban. Ez volt az a koreográfia, mely felsorakoztatta a máig alkalmazott frenáki stílusjegyeket: az organikus mozgásnyelvet, mozgásban és zenében az örületes fokozódó dinamizmust, a kaotikus rendszerekben való otthonosság érzetét, az egyén önelfogadását szimbolizáló lemeztelenedés érzetével való szembesítést, a mozgást fragmentáló speciális fénytechnika alkalmazását, a táncosok és a közönség destabilizálását, a japán kultúrához való kötődés érzékeltetését bizonyos butoh-inspirációk megidézésével, a jelnyelv használatát, valamint a testek lenyűgöző fuzionálási kísérletét tánc közben. Ezek a vonások összetéveszthetetlenül teszik a nemzetközi hírví táncművészekkel dolgozó magyar társulat szellemi atyjának stílusát, kinek előadásai 1991 óta folyamatosan színpadon vannak itthon és külföldön egyaránt. A magasszintű technikai felkészültség, az egyéni – periférikus, organikus – koreo-

gráfiai nyelvezet mindenhol képes megérinteni a közönséget. Ennek köszönhető, hogy a számos nemzetközi turnét maga mögött tudó társulata bizonyos évadokban különböző produkciókkal párhuzamosan szerepelt a Trafó Kortárs Művészetek Házában, a Művészetek Palotájában, a Magyar Állami Operaházban illetve a Nemzeti Táncszínházban.

Frenák életének egyik legmeghatározóbb filozófiai élménye, Gilles Deleuze-höz kapcsolódik. Deleuze *L'Abécédaire* címmel rögzített beszélgetéssorozata Claire Parnet-val rendkívüli mértékben hozzájárult Frenák nyelvi fejlődéséhez. Saját bevallása szerint ezeken a felvételeken keresztül nemcsak francia nyelvtudása fejlődött, de kapcsolatba került egy olyan látásmóddal, mely a mai napig kihat koreográfusi tevékenységére. A Deleuze filozófiája által ismertté vált fragmentszerű gondolkodás az évek során Frenák sajátjává vált, minden alkotását meghatározza. Deleuze, vagy más szerzők írásaival kapcsolatban olyan szubjektív interpretációkból építkezik, melyek az inspirációs folyamatot segítik, de a kész mű már oly távol áll az eredeti szövegektől, hogy a bemutatott darab alapján a visszafejtés már nem lehetséges. Azzal, hogy Frenák alapvetően fragmentben gondolkodik, felülkerekedik a kereteken, túllép a határokon, hogy megszabaduljon a korlátoktól – sajátjaitól és másokétól. A fragment a valamivé válás/leendés állapota, de nem fejlődés. Örökös nyitottság, ugyanakkor önmagunk meghaladása is. Örökös szétszórás, elkalandozás, szétdarabolódás. A fragment kifejezetten a rétegzettség és hierarchikus szerveződés tagadása. Deleuze és Guattari közösen írt műveiben a plateaux/fennsík a *Mille plateaux*-ban a hierarchikus relációval szemben azt fejezi ki, ami a dolgok között mozog, ami az ÉS logikáját képviseli, hatálytalanítja a kezdetek és végek fogalmait. A dolgok közötti, egy lokalizálhatatlan reláció, akár azt is mondhatnánk, hogy az átjárhatóság megtestesülése. A plateau rizómatikus struktúra, mely egyik pontot összeköti a másikkal. A rizóma a plateau strukturaló elve, mely sem az egyre, sem valami összetettre nem vezethető vissza. Nem egységekből áll, hanem dimenziókból, mozgásban lévő irányzatokból. Nincs eleje, sem vége, hanem maga a közép, melyből túlcsoordul és kiáramlik (Deleuze, Guattari 1987). Ennek a filozófiai elméletnek a szabad továbbgondolása és művészi adaptációja Frenák teljes életművét végigkíséri. Az átjárhatóság dimenzióit, a köztes lét zónáit villantja fel minden darabjában.

Frenák munkáiban esztétikai (és etikai) kritériummá vált az átjárhatóság, aminek szükségességét gyakran megemlíti. 2008-ban, az *Instinct* című munkájával kapcsolatban úgy fogalmazott: „ha állandóan megmarad az átjárhatóság, akkor egy folyamatos »mystère« -jelleg is megmarad”¹. Vagy egy 2021-es interjúban, arra a kérdésre, hogy mit is jelent számára az átjárhatóság, azt felelte, hogy amikor kicsit minden összeér, valamiféle „transparence”-jelleg. A művésznek át kell járnia az anyagot, amihez hozzányúl a kreációban. A scenográfia anyag és lelkiület is (Horváth 2021). A megélt valóságon keresztül lehet eljutni az általánoshoz, a konklúzióhoz, ugyanakkor fontos, hogy a néző ne kapjon egyetlen konkrét magyarázatot a látottakról, mert akkor elveszne a bizonytalanságot okozó kétely, ami segít, hogy a befogadóban megszületett érzetek és gondolatok „beleolvadjanak egy örök kommunikációs folyamatba”². Frenák művészetében kifejezetten fontos, elsődleges szempont a sokféle olvasat és kapcsolódás lehetőségének fenntartása. Ez is része annak a destabilizációs folyamatnak, mely táncost és nézőt egyaránt magával ránt. Ugyanakkor a darabok mögötti egységes filozófia miatt Frenák különböző alkotásai között is biztosított az átjárás. A korábbiakban kifejtett fragmentszerű építkezés miatt a paletta folyamatosan bővül, az értelmezési háló egyre kiterjedtebbé válik, de megvannak a biztos gondolati, eszmei alapok.

Susan Sontag világhírűvé vált, *Az értelmezés ellen* című esszéjében szállt síkra a „fojtogató” értelmezés ellen, mely lehetetlenné teszi, hogy „hermeneutika helyett” a művészet erotikáját élvezzük (Sontag 1998). Az 1964-ben megjelent angol nyelvű írás éppen ezt a bizonyos „transparence”-séget követeli – a magyar fordításban áttetszőség –, amit korának művészetében „a legmagasabb rendű, leginkább fölszabadító hatású érték”-nek tekint. Bár Sontag maga is elismeri, hogy az értelmező tudatosan vagy tudattalanul értelmez, ahelyett, hogy arra reagálna, ami ott van az orra előtt, az áttetszőséget tartja az egyetlen járható útnak a művészet befogadásához, mely „annyit jelent, hogy a magánvaló dolognak a sugárzását érzékeljük, a tárgyét, amely az, ami, és nem több” (Sontag 1998). A francia és angol nyelvben egyaránt

¹ Lásd Teszári Nóra Frenák Pállal készült interjút, Kikötő, Duna TV, 2008. február 26.

² uo.

transparence-ként megjelenő fogalom a különböző, magyar nyelven elterjedt esztétikai írások miatt áttetszőségként, átjárhatóságként is ismert. A lényeg azonban ugyanaz: az érzéki benyomások elsődlegességének a kíváncsi, melyből sokszoros olvasat adódik: „A mi kultúránk a túlermelésen, a bőség zavarán alapszik: ennek következtében érzékeink állandóan veszítenek élességükből. A modern élet összes körülménye – az anyagi javak bőségétől a pusztaságig – összeesküszik annak érdekében, hogy eltompítsa érzéki képességeinket. (...) Most az a legfontosabb, hogy visszanyerjük érzékeink egykori élességét. Meg kell tanulnunk többet *lát*ni, többet *hall*ani, többet *érez*ni.” – írta Sontag (Sontag 1998). Ez tökéletesen összecseng a Deleuze által is megfogalmazott elgondolással, mely szerint az ember animális lényéből adódóan folyamatosan valami ösztönös kifelé figyelésben van (vagy kellene lennie). Ez az állandó feszültség azonban, ami minden rezgést és rezdülést felfog, s így lehetetlenné teszi a nyugalmi állapotot, nem tudja kiiktatni az értelmezést, mely olvas a jelekből és szinte letapogatja a világot – minden élőlény a saját egyéni kis világát, territóriumát. A művészre is igaz, és Deleuze az író és a filozófust is akként jellemzi, mint akik folyamatosan „*être aux aguets*” (résen vannak), mint egy állat³.

Deleuze-nél az átjáró dimenziója biztosítja a különböző világok közti kapcsolódást, mely nem jár együtt egyesüléssel – különböző szempontok érintkeznek és hatolnak egymásba, a kiterjedés az időben valósul meg. Az átjárhatóság dimenziója, a sokféle olvasat és a sokféle kapcsolódási lehetőség dimenziója. Deleuze Proust-ról szóló könyvében bevallja, hogy a *transversalité/átjárószerűség* fogalmát a pszichológus Félix Guattari-tól vette át, aki általa a tudattalan érintkezéseiről és kapcsolatairól ad számot (Deleuze 2002: 168). A mű saját nyelve összekapcsolódik más művekkel, és egy úgynevezett „kiegészítő kiterjedés” valósul meg (Deleuze 2002: 168). Deleuze szerint az átjáró dimenziója kapcsolja össze az alkotót az általa szeretett művekkel és művészekkel: „Mert ha egy műalkotás szólni tud a közönséghez, illetve ha létrehozza ezt a közönséget, ha érintkezik ugyanannak a művésznek más alkotásaival, és újabbra ösztönöz, ha érintkezik más művészek más műveivel, és továbbiakra ösztönöz, az mindig (...) az átjárószerű dimenzióban történik (...)” (Deleuze 2002: 168, 169). Az átjárhatóság dimenzióiról szól a deleuze-i leendés („*devenir*”)⁴ fogalom is. A leendés, a valamivé alakulás küszöbterületén, az érzékelése a főszerep, ez az a vékony és pontosan nem körülhatárolható mezsgye, ahol a logika és az erkölcs ismert terminusaiban való gondolkodás nem ad megfelelő, kielégítő válaszokat. Deleuze leendésről szóló elmélete elgondolható és megérthető, a köztes lét dimenziói a művészetben és a valós életben viszont csupán érzékelhetők.⁵ A küszöbről alig észlelhetően csupán határozatlan körvonalú lehetőségek léteznek. A leendések kiszélesítik az életlehetőségekről alkotott fogalmainkat, mert túlmutatnak a valódinak és az igaznak tekintett, limitált kategóriákon, azokon a sémákon, melyek a megváltoztathatatlan látzatával korlátozzák a fantázia működését és a sokféleség valódi megismerését. Túlmutatnak a korábban felállított határokon és rávilágítanak, hogy nem léteznek változatlan formában örökérvényű tények, csak értelmezések. Tulajdonképpen a köztes létet uralják, kétségbe vonják a fekete vagy fehér alapú, radikális megkülönböztetés rugalmatlanságát. Nem hagyják, hogy engedjünk a látzatok csábításának.

Az átjárhatóság keretelenségének érzetei lehetetlenné teszik a határátlépés/transzgresszió fogalmi kereteiben való gondolkodást. Ezek alapján Frenák nem tabukat hág át, vagy határokat lép át. Sztereotípiák értelmetlenségére hívja fel a figyelmet, előítéletek ellen veszi fel a harcot azzal, hogy olyan egyéneket, helyzeteket, relációkat mutat meg, melyek mellett, hogy erős érzelmeket tudnak kiváltani, második körben gondolkodásra késztetnek. A kezdeti két pofon – a szembesítés – után a néző számára ott a lehetőség, hogy gondolkodjon, értelmezzen. A különböző világok, kultúrák, különféle relációk, káosz és rend, álom és valóság, realitás és irrealitás, stabilitás és instabilitás, feminitás és maszkulinitás, ember és állat közti átjárhatóság felmuta-

³ Lásd a *L'Abécédaire de Gilles Deleuze* című videóanyag DVD-n megjelent verzióját az Animal címszó alatt (Párizs: Éditions Montparnasse, 2004) és a Charles STIVALE által készített angol nyelvű tartalomleírást: <http://www.langlab.wayne.edu/CStivale/D-G/ABC1.html>

⁴ Az angol fordításokban „*becoming*”.

⁵ Deleuze és Guattari az *A Thousand Plateaus*-ban vezeti be a leendés fogalmát, ami a létezés és a hatalom kérdéseivel is szorosan összefügg.

tása rendszeres elem Frenák munkáiban, ezért több fejezetben is visszatérek még e motívumhoz. Különösen fontos a köztes lét tereit – az építészeti megoldásokon keresztül is – elemezni, illetve alakjait vizsgálni a butoh-inspirációk kapcsán.

Ha Frenák nem élte volna meg már egészen fiatalon a különböző szokásokkal és elvárásokkal telített terek közti mozgás lehetőségeit, más képe lenne magáról az átjárhatóságról. Hisz a kétlakiság, amiről legtöbbször az interjúkban kérdezik, inkább többlelakiság, és sokkal összetettebb, mint pusztán a Francia- és Magyarország közti ingázás pszichológiája. A siketek és nagyothallók, valamint a hallók világa közti átjárás már kisgyermekként komoly kihívások elé állította Frenákot, de zsigerből érezte, hogy mikor kell kiállnia egy világ mellett, ha kell, tüntetőleg megnémulni a rosszindulatú felnőttekkel szemben, akik véleményt formáltak az édesanyjáról, mert tudták, hogy nem hallja. Szintén nehezen kezelhető kontraszt lehetett az intézeti évek után a csillogó Astoria éttermében dolgozni, majd hazatérni a szerény körülmények közé – nem szabad elfelejteni, hogy Frenák ekkor mindössze 14–18 éves volt.

A családon belül is újabb relációk alakultak idősebb testvérei házasságkötéseivel, a társadalmi és nemzeti hovatartozás kérdései gyakorlati problémaként merültek fel, de azok között, akik valóban szerették egymást, semmilyen akadály sem tűnt legyőzhetetlennek. Az akadályok leküzdésének látszólagos könnyűsége mögötti rengeteg feszültség és kétely feldolgozása viszont korai létfeladat volt Frenák számára. A kötöttségek és nehézségek közül a mozgás szabadsága, a testben rejlő lehetőségek maximális kiaknázása adta a kitörési lehetőséget. Idővel a sport és a tánc territórium, majd a különböző táncműfajok rétegei is átjárhatónak bizonyultak, még akkor is, ha sokszor a pályatársak sértéseit is el kellett viselnie.

A francia nyelv elsajátítása után a kétnyelvűség háromnyelvűséggé változott, melyek között fokozatosan állt csak be egy viszonylagos kiegyensúlyozottság. A kultúrák közti átjáráshoz Frenáknak mindig is volt affinitása, ezért tudta azonnal otthon érezni magát például Japánban. Egy adottság formálódott át benne szemléletmóddá, mely természetes módon épült be alkotótevékenységébe is. Ezt a bizonyos *entre-deux* élményt állította *Seven* című darabja középpontjába. A közteség, a kétlakiság, az anyakultúrától való hirtelen elszakadás és egy új közegbe való beilleszkedés sokkoló pillanatai adták a darab gondolati keretét. A lényeg éppen az, hogy egy pillanatnyi eltávolodás vagy kiszakadás nem jelent végleges leválást, hisz a gyökereket adó meghatározottságok felejtethetetlenek, és látens módon még akkor is éreztetik hatásukat, mikor a legkevésbé várnánk vagy szeretnénk. A vágyott és tudatosan is akart életforma elérése sajnos nem jelenti a befogadó közeg azonnali, őszinte nyitottságát, de még ha így volna, akkor sem olyan egyszerű a nyelvi és lelki-szellemi-érzelmi integráció. Éppen ezekből a nem várt nehézségekből, egy-egy személy erőszakos, előítéletekkel teli megnyilvánulásából adódnak azok a kellemetlen érzések, melyek megnehezítik az alkalmazkodást. A *Seven* nyitójelenetében mindenki borzasztó terhek súlyától görnyedve tud csak előre araszolni. Óriás traktorgumi kerekeket húznak maguk után, mint valami utánfutót – e csomagok azonban lekapcsolhatatlanok. A „szimpla” terhek mellett aztán lesznek, akik embereket (emlékeket) vonszolnak maguk után, és ezek a súlyok néha-néha átveszik az irányítást, megakasztják az araszolót, megpróbálják legyűrni, térdre kényszeríteni. A sorba rakott, fekete, gyűrűszerű kerekek vízszintes spirál érzetét keltik, melyben lehet közlekedni, vagy legalább sodródni, csak néha a teljes elmerülést sem lehet elkerülni. Minden átjárható, de van, ami csak súlyos gyötrelmek árán. Frenák még 38 évnyi ingázás után sem tud közömbösen hazaérkezni, otthonról hazajönni és itthonról hazamenni. Bár több hónapi franciaországi tartózkodás után néha olyan érzése van, mintha egy másik bolygóról jönne haza, Budapestre érve előntik az érzelmek, helyekkel és személyekkel kapcsolatban is.

Mindannyiunknak különböző világok között kell balanszírozni – egy munkahelyi és az otthoni közeg, vagy különböző szerepek közti folyamatos átjárás bárki számára természetes vagy megterhelő lehet, az azonban nem mindegy, hogy ehhez ki milyen lelki munícióval van felvértezve. Kérdés, hogy képesek vagyunk-e minél több dolgot, helyszínt, dimenziót átjárhatóvá tenni a magunk számára, mert csak ebben az esetben maradhat meg bennünk a nyitottság, hogy a körülöttünk lévők élethelyzeteit is képesek legyünk többféleképpen olvasni. Mindenfajta gyűlölködés önleplezés, ahogy minden értelmezés egyben önértelmezés is. Frenák el tudja érni, hogy darabjait megtapasztalva a néző ne azt kérdezze, hogy „ezzel mit akart mondani”, hanem csak az nyugtalanítsa, hogy benne milyen érzéseket keltettek a látottak. Erika Fischer-Lichte

A *performativitás esztétikájának szerzője* a kortárs előadásokkal kapcsolatban többször is nyilvánította, hogy „egy nagyszerű mai műalkotás nem érthető meg csupán azáltal, hogy fel fogjuk. Nyitottnak kell lennünk az általa keltett érzések összességére, majd ezt követően megpróbálhatjuk megérteni és saját magunk számára értelmezni” (Peric 2016). Az általa transzformatív esztétikaként aposztrofált elmélet lényege, hogy a műalkotás ereje abban a lassú folyamatban mérhető, ami változást indít el a befogadó gondolkodásmódjában, ami által bizonyos dolgokat a későbbiekben jobban meg tud érteni (Peric 2016).

Az átjárhatóság lehetősége az értelmezés síkja mellett a díszletekben is megvan (pl. a *Birdie* rafinált fémszerkezetében, a *A fából faragott királyfi* szédületesen meredek rámpájában, vagy a különböző hálós szerkezetekben). Az átjárhatóság valamiféle szabad mozgásteret jelöl térben és időben, valamint az eszmék és érzések síkján is. Nagyon fontos kihangsúlyoznunk azt a frenáki megjegyzést, hogy a szcenográfia lelkület is. Átjárhatnak bennünket a látottak, a zene és a látvány együttese, mindaz, amivel találkozunk a színpadon. Észre kellene vennünk, hogy a hétköznapiakban – emberi kapcsolatainkon keresztül is – szűrővé válva engedhetjük át magunkon a másiktól, a másiktól érkező impulzusokat – átjárhat bennünket a Másik.

„Sivatagok vagyunk”, amiket bizonyos dolgok belaknak – mondja Deleuze Claire Parnet-nak a *Párbeszéd*ekben: „Mindannyiunkban van némi aszkézis, ami részben önmagunk ellen irányul. Sivatagok vagyunk, ám törzsekkel, flórákkal és faunákkal benépesítve. Azzal töltjük az időt, hogy elrendezzük a törzseket, másképp helyezzük el, hogy néhányat eltávolítunk, néhányat meg felvirágoztatunk. E néptörzsek és tömegek nem vetnek gátat a sivatagnak, aszkézisünknek, épp ellenkezőleg, belakják azt, átjárják, átjárnak rajta. (...) A sivatag, az önmagunkon való kísérletezés a mi egyedüli identitásunk, egyedüli esély a bennünk élő összes lehetséges kombinációra” (Deleuze, Parnet 2016: 15). A bennünk élő összes lehetséges kombináció feltárása nehéz létfeladat, hisz gyakran ott vannak bennünk a falak, amiket a körülmények és előzetes tapasztalataink alapján húztunk magunk köré. Lelki falak, gátlások, sokszor fizikai tünetté keményedve. De nincs kizárva, hogy jöhet valaki, aki minden gátlást képes rólunk leolvasztani. Szinte földöntúli csoda kell ahhoz, hogy a „l’amour totale”, a másikba való belefeledkezés megvalósuljon, hogy éppen az akarja ugyanazt, amit mi – a görcsös birtokló akarat azonban csak görcsöt szül. Érzelmeket csak kiváltani lehet, kierőszakolni nem. A Másikkal való véletlen találkozás aktusában – jó esetben – megtörténik, mozgásba lendül valami, érezhetővé válnak a rezonanciák. Az egymásba olvadás gyönyöre és az évtizedek távlatából is emlékezetes tekintetből ellopott pillanatok aszkézise egyaránt muníció lehet a továbbéléshez. A szimpátiát vagy az antipátiát nem az dönti el, hogy milyen típusú kapcsolatot *akarunk* kialakítani, hanem hogy ösztönösen mit érzünk ki a másiktól – ez már az animalitást súrolja. A szerelmi és a baráti kapcsolat viszonyára vonatkozóan a magyar irodalomban minden bizonnyal Nádas Péter fogalmazta meg legemlékezetesebben az átjárhatóság lényegét: „én nem mondtam azt, hogy nincs különbség a szerelmi kapcsolat és a baráti kapcsolat között. Az egyik ilyen, a másik meg amolyan. Én csak azt mondom, hogy ez két olyan emelet, amelyek között egyszerűen nincs földém. Ennek a két emeletnek nincs mennyezete és nincs padlója. (...) az érzékszervek rettentően pontosan működnek, olykor a konvenciók ellenében döntenek és nincsenek külön érzékszerveink az egyikre vagy a másikra. (...) Nincs mennyezet, nincs földém” (Mihancsik 2006: 355).

Egészen speciális helyzet, mikor az ember önmagával kell, hogy megvívja a harcait, mikor énjének rejtett oldalaival kell szembesülnie vagy leszámolnia, a túlélés érdekében. A *MenNonNo*-ban például az esszenciális pillanat a ruhába való belépés mozzanata, mikor végül is az előadó eldönti, hogy vállalja az ismeretlent, a tudat alá lépést, ahelyett, hogy megszökne önmaga és a rutin egyszerűségének csábítása elől. Az ambiguitás izzásában az érzetek veszik át az irányító szerepet, melyek kockázatvállalásra, kísérletezésre kényszerítik az embert. Vagy-vagy: a választás aktusa a lényeg, függetlenül a döntés következményétől. Frenák – saját bevallása szerint – a *MenNonNo* idején újra szembetalálkozott gyermeki imázsával, énjének azon részével, mely még nem volt integráns része felnőtt mivoltának. A kreáció segítette hozzá megértéséhez, hogy az a gyermek már nem létezik, hogy el kell engedni. Az elengedés azonban inkább a negatív érzetekre vonatkozott, hisz csak így vált lehetővé, hogy úgy fogadja be azt a gyermeket, hogy már képes legyen együtt élni vele. A *MenNonNo* maga a transzformáció, két multiplicitás közti küszöb zónájának a felmutatása, melyben egy korábbi elrendeződés egy másikkal

való találkozás hatására változni kezd. A két állapot közt létrejövő dolog nincs meg jól elkülöníthetően az egyikben vagy a másikban, csak a kettő összetalálkozása által létezik. Módszer viszont arra nincs, hogy hogyan találjunk rá arra, ami megválthat bennünket érzelmileg – igazán csak a készülődés folyamatát tudjuk felidézni utólag, a spirituális összetalálkozás után. Ezt az érzetet adhatják vissza a semmiből feltörő ahaélmények, melyek világokat hoznak össze, és helyre tesznek korábban feldolgozhatatlan érzéseket és gondolatokat. Az átjárhatóságnak meg kell maradnia a régi és az új én, a régi és az új szemlélet között – utólag már értelmezhető, hogy mi volt a dolgok színe és mi a visszája.

Az a figura, akit Frenák táncol a *Tricks & Tracks*-ban, maga a köztesség, az átjárhatóság szimbóluma, az élet értelmét és lényegét kifejező lény, aki világokat köt össze, a lét és nemlét határán mozog, reális és irreális egyben, láthatatlan kozmikus energiákat hord magában, mégis törékenynek és sebezhetőnek látszik. Frenák gyakran használja ezt a motívumot, darabjai végén időről időre feltűnnek az egységet, az életet és a halált egyként magukban hordó, idő és tér határtalanságában létező alakjai, például sárosan, mint az *Intime*-ben, vagy szarvasként, mint a *Lutte*-ben. E figurák lelassult mozgása és alig érzékelhető haladása minden esetben éles kontrasztban van az előzményekkel. Láttukra még a lélegzetünk is lelassulhat, különös megjelenésüket figyelve szinte másik dimenzió nyílik meg előttünk a színpadon. A *Lutte* misztikus arany-szarvasa akár a skandináv mitológia *Fylgja* nevű lényé is lehet, aki valójában egy szellem, mely sorsként vagy szerencseként társulhat az emberhez. Az izlandi irodalom alapján, egy rituálé során használt állatnév vagy állati *Fylgjur* megtestesítette az ember és állat közti átmenet lehetőségét. Ez egy egyéni olvasat, hisz a zárójelenetről nagyon sokféle interpretáció született a nézők körében.

A Frenák-előadások misztikus lényei mikromozgásokkal fejezik ki a folyamatosságot, az állandó változás energiáit és mindent, ami pozitív erőként dereng fel a földi küzdelmeikbe belebolonduló emberek számára. Akkor sem tűnnek el, mikor az előadásnak vége, a néző nem látja kiesni őket a szerepükből; nem az a fontos, hogy ki táncolja őket, hanem amit szimbolizálnak. Olyan örök és megszakíthatatlan folytonosságot képviselnek, mint aminek az ábrázolására Henri Michaux törekedett egész életében, a végtelen vonalakkal folytatott kísérletei során.

A felszín alatti szenvedés, a szavakkal kifejezhetetlen fájdalmak és sebek megmutatásának talán legprofesszionálisabb műfaja a táncban a Kazuo Ohno és Hijikata Tatsumi nevével fémjelzett japán butoh művészete, mely Frenák művészetét is rendkívüli mértékben befolyásolta és inspirálta. Tudatosan használja e huszadik századi táncműfaj filozófiáját, mely segíti a keleti és nyugati gondolkodás közti éles kontraszt felmutatását, de munkái nem tartoznak a butoh műfajába. 1998-ban Frenák elnyerte a kyotói Villa Kujoyama koreográfusi díját. A Japánban töltött időszak a megélt tapasztalatok mélysége és gazdagsága miatt hónapokban és években nem is mérhető. A számok és időintervallumok nem képesek visszaadni annak a tanulási folyamatnak a sokrétűségét, amit Frenák az itteni élmények során járt be.

A butoh már önmagában filozófia és nem progresszív művészet. Visszatekint, és leltárt készít – a mélyből építkezve, az egyén és általánosabb értelemben az emberi testben rejlő lehetőségek végső határáig merészkedve. A butoh egyik legfontosabb vonása, hogy megteremt a japánul MA-nak nevezett köztes teret. A táncosok számára megmutatkozik a tudatos és a tudattalan közti átjárás lehetősége. A MA-ban mozogva a butoh-táncos önmagában és a közönségben is létrehozza az önreflexív pillanatokat (Fraleigh 2010: 4–6). A gondolkodás alól felszabadult elme a köztes térben nem fél szembenézni a csenddel, ahogy a káosszal sem; itt az önreflexív érzéki észlelése a főszerep. A MA-ban lebegni csak a gondolattól felszabadított test tud, fontos szerepet kap a spiritualitás, nem lehet kizárólag a technikára figyelni. Kazuo Ohno szerint, aki táncsal akar foglalkozni, annak legalább öt évet kell arra szánnia, hogy analizálja és megalkossa saját mozdulatait, közben pedig mentálisan arra kell fókuszálnia, hogy minél többet megtudjon a saját életéről (Maehata 1986: 156–162). A butoh belülről építkezve és befelé szól, de a közönség azonosulhat a befelé fordulás szépségével. A butoh lelke a metamorfózis. Esztétikai potenciálja a táncos azon képességében rejlik, mely megtestesíti a másságot, a valamivé válás folyamatát, a transzformációt, s magát az átalakuló testet. A filozófiát megtestesítő szóma (test) határterület, a köztesség maga. A táncos kiterjeszti az én határait, hogy másokat is magába foglalhasson, hogy megélje a más önmagában. A táncos tehát nemcsak magát fejezi ki,

hanem megláttatja az integrált személyiségeket, formákat, állatokat, köveket, azok átváltozásait stb. Nem eljártssza a szerepet, hanem azzá válik, amit játszik.

Bár a butoh erősen kötődik a 20. századi európai kultúrtörténethez, meghatározó első japán művelőinek az esztétikához való viszonya. A japán esztétika egyik legfontosabb irányzata, a wabi-sabi a zen eszmeiségébe ágyazódik, ősi gyökerei pedig egészen a taoizmusig vezetnek vissza. Mindezek a hatások letagadhatatlanul jelen vannak a butoh művészetében. A wabi-sabi a dolgok tökéletlen, folyamatosan alakuló, befejezettnek soha nem tekinthető jellegének az értékelése. Lemondás a nyugati értelemben vett tökéletesség hajszolásáról. A befejezetlenség természetességének az elismerése megváltoztatja a tökéletlenség negativitásáról alkotott fogalmainkat. A wabi-sabihoz hozzátartozik a lelassultság, a figyelem, elidőzés állatok, növények megfigyelésénél, a szépség értékelése apróságokban. Ez az egészen jelen levés filozófiája, mely érzékszerveink egybehangolt működtetésére, elcsendesedésre sarkall. Teljesen átszövi a japán gondolkodásmódot, az emberek értékítéletét, de nem diskurzus tárgya a hétköznapiakban. Megélik, de nem tárgyalják, több évszázados, természetes életvitel-filozófia, melyhez minden japánnak köze van, soha nem tekintenek rá tudományos diszciplínaként, mely elválasztható volna a mindennapi tevékenységektől. A wabi az anyagi kultúrától független szépséget, lelki gazdagságot jelent, a sabi pedig a folyamatos változáshoz kötődik, olyan szépséghez, ami az idő múlásának köszönhető. Mintha a patinát dicsőítené, ugyanakkor azt is respektálja, ami az adott dolog vagy tárgy láthatatlan értékét adja, ami a dolgok mögött, történetükben, múltjukban rejtőzik. A szemlélő lelkének szépsége, tisztasága, érzetei adják az alapot, hiszen az áhítatot nem lehet akarattal elérni. A wabi-sabi elsősorban intuitív világnézet, mely nem hozható kapcsolatba a tömegkultúrával és a tömegtermeléssel. Míg a modernizmus eszméje a fejlődésbe vetett hiten alapul, a wabi-sabi szempontjából a fejlődés nem értelmezhető, hisz nem akarja egy logikus, racionális szemléletmód kereteit ráerőszakolni a természetre. Annak inkább fundamentális kontrollálhatatlanságában, az organikus jelenségekben hisz. A wabi-sabi szemlélet természetesnek veszi az ambiguitást és az ellentmondásokat, nem reméli, hogy bármi is örökké tarthatna – tudja kezelni és értékelni a múltékonyságot és a különböző életszakaszok különbözőségét (Koren 1994: 26–29). E japán esztétikai szemléletmód tökéletesen egybevág Frenák világszemléletével, így nem csoda, hogy Japánban azonnal otthonra talált, és talán még a franciaországi beilleszkedésnél is gyorsabban adaptálódott a kulturális szokásokhoz a közeghez. Frenák több alkalommal is visszatért koreografálni Japánba, 2009-ben pedig a magyar–japán jubileumi év keretében a *Trace* és a *MenNonNo* című darabjaival ismerkedhetett meg a kobéi, tokiói és kiotói közönség (Kawabata 2009). A 2017-ben bemutatott *HIR-O* nemcsak megemlékezés a Japánt ért atomtámadásokról, de végtelenül *gyönyörű* tisztelgés is a japán kultúra előtt. Frenák produkciója a maga lassúságával, a bambuszerdő-alkotta labirintusával, a vízszintesen függesztett bambuszok körkörös forgásának látszólagos monotonitásával képes megidézni a japán esztétika bizonyos vonásait, olyan motívumokat, melyek miatt Frenák szívébe zárta Japán hangulatát és művészetének értékeit. Bár a darab egyik inspirációs alapja Alain Resnais 1959-es *Szerelmem Hirosima* című filmje volt, az előadás sokkal szélesebb spektrumban ragadja meg Japán csodájának és a lakosság második világháború alatti szenvedésének kettősségét. Az előadás valójában már a függöny felhúzása előtt elkezdődik: ráhangolódásképpen a természet hangjai neszeznek a háttérben – a közönség tagjai közül nagyon kevesen figyelnek fel a meglepő hangokra, a hétköznapi rohanásból és zajkavalkádból beesve sokan meg sem hallják a halk, lágy, nyugtató madárcsicsergést. Frenák mesterien kísérletezik a nézők ingerküszöbével – míg más munkáiban az energiák végletekig feszített íjaként tapasztják az embereket a székekbe, itt inkább lassulni, átszellemülni és a forgó bambusszal azonosulva szinte meditálni kell. A bambuszok erejét akár a túlélők lelki erejével is azonosíthatjuk. Éles kontraszt van köztük és az ember fizikumának törekénysége közt. Resnais filmjének főszereplőiben két világ találkozik, a nyugat és a kelet, a francia és a japán múlt, szempont és kultúra. Ketten voltak, de mindketten többen – számtalan múltbeli alakot, barátot, családtagot és az ők történeteit cipelve. Csak az a biztos, hogy *minden folyik (pantha rhei)* – mondhatnánk Hérakleitoszt – a nyugati civilizáció egyik legrégebbi és legfontosabb filozófusát – idézve, de ugyanez elmondható a zen nyelven is. Éppen ez a megmagyarázhatatlan harmónia árad a *HIR-O* koreográfiájából, mely magába olvasztja az ellentétek világunkat örökös fortyogásban tartó energiáit.

A klasszikus balett lényegi, látszólagos kiegyensúlyozottságával szemben a butoh, ahogy Frenák organikus mozgásnyelve is, a destabilizált állapot izgalmára épít. A tűz, a szenvedély, az érzelem a lényeg. Ebben a táncban nagyon fontosak azok a dolgok, melyek tanítás által nem átadhatók. Ide tartozik minden, ami egy-egy téma, fogalom vagy érzés által idéződik fel vagy váltódik ki a táncosból (Maehata 1986: 156–162). Ehhez élettapasztalatra, műveltségre, tudásra van szükség, mely sok esetben független a táncról. A világ dolgai iránti empátiát, mely lehetővé teszi az azonosulást, az eggyé válást, Sondra Fraleigh szomatikus rezonanciának nevezi (Fraleigh 2010). A másokra és a külvilágra való rezonálás képességének a fontosságát hirdeti évtizedek óta Frenák Pál is.

Irodalom

- Deleuze, G. (2002). *Proust*. Atlantisz.
- Deleuze, G., Guattari, F. (1987). *A Thousand Plateaus*. University of Minnesota Press.
- Deleuze, G., Parnet, C. (2016). *Párbeszéddek*. L'Harmattan Kiadó–Szegedi Tudományegyetem Filozófia Tanszék.
- Fraleigh, S. (2010). *Butoh*. Metamorphic Dance and Global Alchemy. University of Illinois Press.
- Horváth N. (2021). „Érző figyelem és folyamatos újraértékelés. Interjú Frenák Pállal és táncművészeivel a 2020-as *Spider* bemutatója kapcsán”, *Ambroozia webfolyóirat*, 11(1), <https://www.ambroozia.hu/A202101/interj%C3%BA/%C3%A9rz%C5%91-figyelem-%C3%A9s-folyamatos-%C3%BAjra%C3%A9rt%C3%A9kel%C3%A9s>. Utolsó letöltés: 2021. 06. 21.
- Kawabata, T. (2009). *Hungarian choreographer to give Japan a rare treat*, <https://www.japantimes.co.jp/culture/2009/09/04/events/events-outside-tokyo/hungarian-choreographer-to-give-japan-a-rare-treat/>. Utolsó letöltés: 2021. 06. 21.
- Koren, L. (1994). *Wabi-Sabi for Artists, Designers, Poets & Philosophers*. Stone Bridge Press.
- Maehata, N. (1986). „Selections from the Prose of Kazuo Ohno”, *The Drama Review: TDR*. 30(2) Summer.
- Mihancsik Zs. (2006). *Nincs mennyezet, nincs földem – Beszélgetés Nádas Péterrel*. Jelenkor Kiadó.
- Peric, T. (2016). „Understanding versus Experiencing: An interview with Erika Fischer-Lichte”, *Critical Stages/Scènes critiques, The IATC journal/Revue de l'AICT* – December/Décembre 14., <https://www.critical-stages.org/14/understanding-versus-experiencing-interview-with-erika-fischer-lichte/>. Utolsó letöltés: 2021. 06. 21.
- Sontag, S. (1998). „Az értelmezés ellen”, ford. Rakovszky Zsuzsa, *Holmi*, 10(3), 416–424., http://www.epa.hu/01000/01050/00210/pdf/EPA01050_holmi_1998_03_416-424.pdf. Utolsó letöltés: 2021. 06. 21.

Újvári Edit

Szegedi Tudományegyetem JGYPK Művelődéstudományi Tanszék

ORCID:0000-0002-4552-1585

Lokális kulturális elemek diffúziója a Római Birodalomban – Isis kultuszhelye Savariában

Absztrakt

A tanulmány a globalizáció és a helyi kultúrák viszonyának egy kultúrtörténeti példáját mutatja be, az egyiptomi vallási jelenségek elterjedését a Római Birodalomban, a pannoniai Savariában. Az európai kultúrának máig meghatározó alapja az ókori római kultúra, amelynek számos kulturális öröksége között az „interpretatio Romana” jelensége a konferenciakötet témája szempontjából kimondottan tanulságos. Ezt a kultúr- és vallástörténeti jelenséget megvizsgálva arra keresem a választ, hogy az ókori Mediterráneum népeit birodalmi egységbe vonó/kényszerítő Róma valláspolitikájának toleráns vonatkozásai hogyan eredményezték a lokális kulturális elemek birodalmi, „globalizált” változatainak létrejöttét, a különböző népcsoportok helyi kulturális hagyományainak elterjedését. Milyen vonásokkal rendelkezett az egyiptomi eredetű kultusz a mai Szombathely területén, a római Savaria Iseumában?

Kulcsszavak: kulturális diffúzió, hellenizált és romanizált Isis-kultusz, Savaria

Abstract

Diffusion of local cultural elements in the Roman Empire – the cult of Isis in Savaria This paper analyze a cultural-historical example of the relationship between globalization and local cultures, the spread of Egyptian religious phenomena in the Roman Empire, in the Savaria of Pannonia. Ancient Roman culture is still the defining basis of European culture, and the phenomenon of the 'interpretatio Romana', one of its many cultural heritages, is particularly instructive for the subject of this conference book. In examining this cultural and religious phenomenon, I seek to answer the question of how the tolerant aspects of Rome's religious policy, which brought together/coerced the peoples of the ancient Mediterranean into an imperial unit, led to the creation of imperial, 'globalised' versions of local cultural elements and the spread of local cultural traditions of different ethnic groups. What were the features of the Egyptian cult in the area of today's Szombathely, in the Iseum of the Roman Savaria?

Keywords: cultural diffusion, Hellenized and Romanized Isis cult, Savaria

A Dunántúlon, az egykori Pannonia provinciához tartozó területen már a 19. századtól kezdődően számos olyan régészeti emléket fedeztek fel, amelyeknek motívumai az ókori Egyiptom vallási kultúrájához kötődnek. Többek között Isist és Thotot ábrázoló egyiptomi kultikus kancsó és tál került elő Egyeden, (Egyedi kancsó, Szombathely, Iseum, lásd 1–2. kép), Osiris és Horust szoptató Isis bronzplasztikákat találtak Bátaszéken, Tevelen és Szombathelyen (lásd 3–5. kép). 1953-ban pedig Isis és görög-római istenek figuráival díszített dombormű töredékeket tártak fel Szombathelyen, ami egyértelművé tette, hogy nem csupán Egyiptomból kereskedelem útján északra kerülő dísz tárgyakról van szó, hanem a római kori Savariában, Pannonia Superior tartományi gyűlésének és a császár tiszteletének központjában helyi Isis kultusz is létezett, szentélykörzettel, templomépülettel (Szentlélek 1960: 5; Wessetzky 1989: 30).



1. kép: Egyedi kancsó és tál
(Magyar Nemzeti Múzeum)



2. kép: Az Egyedi kancsó figurális
motívumainak rajza



3. kép: Osiris, bronzplasztika Bátaszékről
(Magyar Nemzeti Múzeum)

4. kép: Osiris, bronzplasztika Tevelről
(Magyar Nemzeti Múzeum)

5. kép: Horust szoptató Isis, bronzplasztika (Szombathely,
Iseum Savariense Régészeti Műhely és Tárház)

Vajon mivel magyarázható egy észak-afrikai, Nílus menti népcsoporthoz kötődő vallási kultusz jelenléte a Római Birodalom északi térségében? Kik gyakorolhatták az Isis-tiszteletet, az egyiptomi vallási elemeket tartalmazó kultuszt? A válasz vallástörténeti, történelmi, régészeti és ikonográfiai kutatási eredmények alapján válaszolható meg, de fontos kultúraelméleti vonatkozása is van. Hiszen ez a vallástörténeti jelenség egy lokális, észak-afrikai kulturális elem Közép-Európáig ható elterjedésének, ókori keretek közötti globalizálódásának példjaként is értelmezhető.

A globális elterjedésű kulturális jelenségek esetében különbséget tehetünk a kulturális univerzálék és a kulturális diffúzió példái között. Mindkét típusnak vannak lokális vonatkozásai is, de eltérő módon. A kulturális univerzálék valójában egyszerre lokális és globális jelenségek, melyek kutatásában fontos eredményeket ért el Donald Brown, a Kaliforniai Egyetem antropológusa. A 20. századi amerikai antropológiában domináns partikuláris irányultságú kutatói programoktól eltérően, Brown az emberi viselkedés és kultúra egyetemes mintázataira fókuszált. A *Human Universals* című könyvében ezt a kérdéskört elemzi, áttekintve többek között a kulturális univerzálék kutatásának történetét is. Könyvének 6. fejezetében pedig arra tesz kísérletet, hogy antropológiai, etnográfiai források alapján megrajzolja az „Egyetemes Nép” (*The Universal People*) kulturális sajátosságait azon kulturális elemek alapján, amelyek tértől és időtől függetlenül számos népcsoport kultúrájában előfordulnak, bizonyíthatóan nem átvételek eredményeként (Brown 1999: 130–141). Ebből a nézőpontból megállapítható, hogy számos globális kulturális jelenség mögött az emberi faj közös biológiai és pszichológiai alapjai állnak, a különbségek ellenére a kultúrák alapmintázataiban meglepően sok a közös jegy.

Ugyanakkor olyan globalizált kulturális hagyományokról, szokásokról is beszélhetünk, amelyek történeti vizsgálatokkal igazolhatóan, a lokális kialakulás és fokozatos elterjedés következtében váltak széles földrajzi hatókörben megfigyelhető jelenségekké. Ennek elméletét az amerikai történeti partikularizmus irányzatának egyik kiemelkedő kutatója, Robert Lowie dolgozta ki. A kultúra alakulásának meghatározó tényezői között megkülönböztette a belső és a külső eredetű fejlődést. A belső kulturális fejlődésben a lokális eredményekből eredően jelennek meg új kulturális innovációk, szokások, technológiai újítások. Lowie hangsúlyozza, hogy ebben az esetben a megmagyarázni kívánt kulturális elem rendelkezik előzménnyel abban a népcsoportban, amelynél megfigyelték (Lowie 2006: 192). Ezek a belső kulturális jelenségek a népcsoportok kapcsolatainak köszönhetően elterjedhetnek, mások is átvehetik, tovább alakíthatják. Lowie szerint a külső eredetű kulturális fejlődés – a diffúziós folyamat – meghatározó jelentőségű a kultúrák történetében: „A népek közötti kapcsolat tehát a kulturális fejlődés egyik legfőbb előmozdítója” (Lowie 2006: 196). Ennek illusztrálására számos régészeti és ókori példát is említ, de az egyiptomi kultuszok római kori, itáliai és provinciákbeli elterjedése szintén ide sorolható.

Fontos hangsúlyoznunk, hogy a kulturális diffúzió során átvett kulturális elemekre a befogadó kultúra aktív közreműködése is jellemző, mert az átvett szokást, hagyományt, technológiát beillesztik a saját kultúrájuk rendszerébe. Ezáltal marad meg – a diffúz elemekkel együtt is – a kultúrák identitása, érvényesül integratív jellegük (Benedict 2006: 255). Isis egyiptomi karaktere is változáson ment keresztül a Római Birodalomban zajló kulturális diffúziós folyamatok következtében, Savariában már a romanizált Isis számára emelték az Iseumot.

A hellenizált és romanizált Isis

„Én vagyok Isis a mindenség uralkodónője. Én szabtam meg a törvényeket az embereknek... Én emeltem az istenek szent kerületeit.”

Chiosi felirat, 2. század (Szentlélek 1960: 7)

Az ókori birodalmi, globalizálódó kulturális környezetben a kulturális kölcsönhatások, a diffúzió felerősödése tipikus jelenség volt. A lokális eredetű kulturális elemek terjedését, a különböző népcsoportok vallási kultúrájának egymásra hatását Jan Assmann óorkutató szerint már a Kr. e. 2. évezredből származó mezopotámiai írásos emlékek, majd a későbbiekben a különböző mediterrán térségben egymással kapcsolatba kerülő kultúrák forrásai is bizonyítják: ez „az istennevek lefordíthatóságának kultúrtechnikájá”-ban is tetten érhető (Assmann 2003: 69). Az interkulturális folyamatok eredményeként a különböző népcsoportok pantheonjai közötti kölcsönös megfeleltetések sajátos szinkretizmusokat istenfigurák összekapcsolásait, olykor összevonásait, azonosításait is eredményezhetette.

A jelenség meghatározására vonatkozó *interpretatio* kifejezést Tacitustól¹ eredeztetjük, melynek mintájára a görög istenek római megfeleltetését *interpretatio Latina*, az egyiptomi istenek görög-római pantheon szereplőivel való megfeleltetését pedig *interpretatio Graeca* elnevezéssel illeti a vallás- és kultúrtörténet. A vallástörténet az egymással szorosabb kapcsolatba lépő népek kultúráinak, vallásainak szorosabb kölcsönhatásait, a szinkretizmust is kutatja, amely a Mediterráneum római kori vallási hagyományaiban különösen jellemző jelenséggé vált. A hellenisztikus és a római kori misztériumkultuszok elterjedésében domináns elem az eredeti, lokális kultuszok átalakítása a római kori vallási életbe integrálásuk folyamatában. Például az alexandriai Zeus-Amon Kr. e. 4. századtól eredeztethető kultuszában is megfigyelhető ez a jelenség, amelyre szintén hozható pannóniai lelet: egy aquincumi oszlopfőn is fennmaradt a koszarvas Jupiter-Amon ábrázolása (Wessetzky 1989: 37). A perzsa eredetű, római Mithrasz misztériumvallásban is kimutatható az ősi eredetű, ókori (közel-keleti, perzsa) lokális vallási kultúrák rituális elemeinek átvétele, átértelmezése. A makedón, majd a római birodalmi kerektek között a korábbi keleti kultuszok elveszítették etnikus/törzsi, lokális jellegüket, Eliade megállapítása szerint „szoteriológiájuk univerzalista célú” (Eliade 1995: 221). Hiszen a globális hatókör következtében a vallási üzenet már bármely (birodalmi) népcsoportba tartozó emberhez szól.

A savariai Iseumot is ennek a szinkretista kultúrának a légkörében emelték. Isis ősi egyiptomi karakterét átforgatta a hellenizmus, majd a római kor vallási felfogása. Egyiptom kultúrája nagy hatást gyakorolt a Mediterrán térség népeire, köztük a görögökre is. Már a Kr. e. 8. századra visszavezethető az Isis-tisztelet görög földön való jelenléte, Hérodotosz pedig utal az egyiptomi istennő Déméterrel való azonosítására (Kákósy 2001: 217). A makedón hódítás következtében a görög Ptolemaiosz dinasztia uralkodott Egyiptomban a római hatalomátvételig, és ez a vallási kultúrára is kihatott. A vallástörténetben „alexandriai istenek”-ként tartjuk számon az egyiptomi-görög pantheont (Kákósy 2001: 218).

Isis és Osiris mítoszainak és az egyiptomi kultuszoknak a legteljesebb ókori ismertetése Plutarkhosz 120 körül keletkezett *Iszisz és Oszirisz* című írásában maradt fenn, az egyiptomi kultúrát csodáló Hadrianus császár idejéből (Plutarkhosz 1986). A kutatók hangsúlyozzák, hogy eredetileg több mítoszvariáció létezett, ebben az értekezésben döntően a görög tudós korának

¹ Az *interpretatio Romana* (lat. ’római értelmezés’) eredetileg Tacitus, római történetíró (55 k.–120 k.) kifejezése arra, hogy a barbárok egyes isteneit a klasszikus istenvilág alakjaival való egyezés vagy rokon vonás miatt római névvel illették: „A nahanarvalok az isteneket – a római értelmezés szerint – Castornak és Polluxnak mondják” (Tacitus Germania 43,4).

hellenizált egyiptomi hitvilága és vallásgyakorlata elevenedik meg (Kákosy 2001: 216). Az interpretatio Graeca számos példáját is megtaláljuk a szövegben, például: „Egyesek szerint Iszisz Hermész lánya, mások szerint Prométheuszé” (Plutarkhosz 1986: 3). De az egyiptomi kultuszok ősi és egyetemes jellege is megfogalmazódik: „Iszisz a környezetében lévő istenekkel együtt mindenkié (...) tisztelik őket kezdettől fogva” (Plutarkhosz 1986: 66). Plutarkhosz ismerteti Osiris és Isis mítoszt, az embereket gabonatermesztésre tanító jóságos Osiris királyról, akit fivére, Széth öl meg, felesége, Isis pedig újjáéleszt (Plutarkhosz 1986: 17–23). Isis „legjellemzőbb tulajdonsága a tudás és az értelem”, ő képviseli a szent tanítást, amelyet szentélyekben közvetít a beavatottaknak (Plutarkhosz 1986: 8), valamint a föld termékenységét is jelképezi, ő „a teremtés princípiuma” (Plutarkhosz 1986: 45). Isis gondoskodása teszi lehetővé Osiris újjászületését, s ezáltal a Nílus áradását, a föld termékenységét, a teljes ország megújulását. Az Isis-szertartások során erre utalt a kultikus edényekből öntött víz (Schreiber 2008: 32).

A Ptolemaioszok által alapított alexandriai Sarapis-kultusz magába olvasztotta az Apis-bika tiszteletét és az Osirishoz kapcsolódó hagyományokat, ugyanakkor erősödött az istenség segítő–óvó, gyógyító funkciója. Osiris múmia-alakú bronz fogadalmi szobrocskái azt is jelzik, hogy a romanizált egyiptomi kultuszban az eredeti túlvilági öröklét-jelentés, a halál fölött aratott diadal, a jelképes újjászületés is domináns maradt (Wessetzky 1989: 13; 26). Az Isis-kultuszban az egyiptomi vallási elemek és az ősi rituális formulák a Kr. e. 4. századtól bekövetkező hellenizálódás ellenére is fontosak maradtak. Nyilvános ünnepek, felvonulások és naponkénti istentisztelet mellett titkos beavatási rítusokat is tartalmazott a kultusz, amelyek során Osirishez és Isishez kötődő mitikus–rituális események álltak a középpontban (Eliade 1995: 228–230). A késő Ptolemaiosz és a római korban már általános gyakorlattá vált, hogy Isis és Osiris/Sarapis nagyobb templomi ünnepségeihez látványos felvonulásokat tartalmazó, a mítoszokat dramatikusan megjelenítő vallásos fesztiválok kapcsolódtak, amelyeknek a hívők és kívülállók is részesei lehettek. A két nagy nyilvános ünnep közül a március 5-i, a *Navigium* „Isis bárkája” szertartás a tavaszi hajózás és ezzel a tengeri kereskedelem kezdetét jelölte, az őszi ünnepen pedig Osiris mítosza – meggyilkolása és Isis általi feltámasztása – került a középpontba (Eliade 1995: 229). Plutarkhosztól tudjuk, hogy az Athür hónapban (október közepétől november elejéig, a szárazság és a rövidülő nappalok időszakában) tartott Isis–Osiris ünnepség végén éjszakai körmenet vonult a tengerpartra vagy a folyópartra, majd a szent dráma csúcspontján a jelenlévők együtt kiáltottak fel: „Megtaláltuk Osirist!” (Plutarkhosz 1986: 42).

Jan Assmann szerint a késő ókor szinkretista vallási kultúrájában Isis teológiáját határozta meg leginkább az univerzalisztikus felfogás (Assmann 2002: 70). Isis ezen vonásait egy római író, Apuleius a következőképpen örökölte meg a 2. században keletkezett *Az aranyszamár* című regényének Isis-látomásában.

„...íme itt vagyok én, a természet anyja, minden elemek úrasszonya, égi lakók legkülönbike, akinek alakjában minden isten és istennő egybeolvad, aki a menny ragyogó magasságait, a tenger gyógyító szellőit, az alvilág könnyes némaságát parancsaimmal igazgatom, akinek egyetlen istenségét sokféle alakban, százféle szertartással, ezernyi néven imádják a földkerekség.” (Apuleius 2002: 246.)

Apuleius tíz istennőt említ (köztük Minervát, Venust, Ős-Cerest), majd igazi nevet is fölfedi: „Isis királynőnek neveznek”. Római kori hívei számára Isishez a mindent felölelő istenség státusza kötődött, olyan transzcendens hatalmat testesített meg, amely megtisztulást, az istenséggel való azonosulást biztosította, követői hite szerint az istennő még a sorsot is képes uralni (Eliade 1995: 221; Mráv 2016: 30).

Az egyiptomi kultuszok római, itáliai, majd birodalmi elterjedését, az Isis-kultusz diffúzióját politikai körülmények is befolyásolták, ezeket a motivációkat a történettudomány tárta föl. A hellenizált „keleti kultuszok” ismertek voltak már a Kr. e. 1. században. Kr. e. 49-ben Julius Caesar azzal a céllal, hogy Egyiptom fölé kiterjessze a befolyását, szövetséget kötött Kleopátrával, Egyiptom királynőjével, akit az egyiptomi trónviszályban támogatott. Caesar meggyilkolása után Octavianus, a második triumvirátus tagjaként, Kr. e. 43-ban, templomot szentelt Isisnek és Sarapisnak, feltehetően a megistenült Iulius Caesar és hitvese, Kleopátra tiszteletére. Viszont a Kr. e. 30-as években, amikor Octavianus (a későbbi Augustus), és Marcus Antonius

az egyeduralomért folyó küzdelemben szembekerült egymással, Egyiptom és Kleopátra, Antonius szövetségeseiként, ellenséggé vált. A Kr. e. 31-ben, az actiumi csatában Antonius és Kleopátra serege vereséget szenvedett, ezután Egyiptomot Octavianus gabonát biztosító birtokként kezelte, majd provinciaként csatolták Rómához. Ez az időszak az Isis-kultusz római elutasítását hozta, hiszen az istennő Egyiptomra és Kleopátrára utalt, ennek jegyében a Kr. e. 65 óta a Capitolium-hegyen álló Isis-oltárt, valamint a városszerte található öt Isis-szentélyt lerombolták. Viszont a kultusz meggyökeresedését bizonyítja, hogy mind az öt szentélyt hamarosan újjáépítették.

Rómának szüksége volt Egyiptomra a korai birodalom idején és a későbbiekben is. Jól dokumentált tény, hogy Itália nem tudott elég gabonát termelni ahhoz, hogy a város népét táplálja. Hajórakományokkal érkezett az egyiptomi gabona a Nápolyi-öbölbe majd Rómába. A császárok kötelességeinek teljesítése, nevezetesen a gabona beszerzése és szétosztása, Egyiptomtól függött (Szentlélek 1960: 6; Hackworth 2016). Az egyiptomi gabonát – a Nílus áradását és ezzel a föld termékenységet felügyelő – Isis, a hajózás védnöke „biztosította” a római lakosok számára, ezért a korai császárkori tiltást már az 1. század második felében pártolás váltotta fel. A Pompeji városában feltárt 1. századi Isis-templom a legjobban megőrzött és dokumentált Iseum (lásd 6. kép). A régészeti anyag intenzív Isis-kultuszról tanúskodik Pompejiben, ahogy a Vezúv-kitörésnek áldozatul esett másik római város, Herculaneum is megőrzött egy Isis szertartást ábrázoló freskót (lásd 7. kép).

A Flaviusok uralkodásától kezdődően az egyiptomi kultuszok már kitüntetett tiszteletben részesültek a római hatalom részéről. Vespasianust (ur. 69–79) Alexandriában kiáltották ki császárrá, fia, Titus is tisztelte az egyiptomi kultuszokat. De különösen Domitianus császár (ur. 81–96) korában erősödött meg az egyiptomi istenek tisztelete. Ő építtette fel a Campus Martius Isis templomát, majd a császárságát dicsőítő, hieroglif feliratokkal ékesített obeliszket állíttatott fel (Róma, Piazza Navona) (Kákossy 2001: 215). Isis kultuszszobrok is fennmaradtak ebből az időszakból (lásd 8. kép). A téma kutatói szerint 44 Isisnek, Sarapisnak vagy kettejüknek dedikált szentélykörzet ismert a római korból Itáliában és több provinciában. Rómában tehát több Iseum is létezett, ezek közül a főtemplomról, a Campus Martiuson álló együttesről csak érme ábrázolás maradt fenn (Mezős 2005: 262).

Hadrianus császár (ur. 117–138) különösen nagy érdeklődést mutatott Egyiptom iránt, gyűjtötte az egyiptomi stílusú alkotásokat. Egy római Isis körmenetet ábrázoló relief fennmaradt a 2. századból, melyen láthatóak a kultusz papjai és papnői az alábbi jellegzetes attribútumokkal: szisztrummal, kígyóval, vízeskorsóval (lásd 9. kép).

Az egyiptomi istenségek népszerűségnek örvendtek a Severus-dinasztia alatt is. Septimius Severus (ur. 193–211), portréi gyakran Sarapis alakjában ábrázolják a dinasztia alapítóját. Úgy vélték, hogy ez az istenség biztosítja a birodalom jólétét, attribútumai között gyakran szerepel



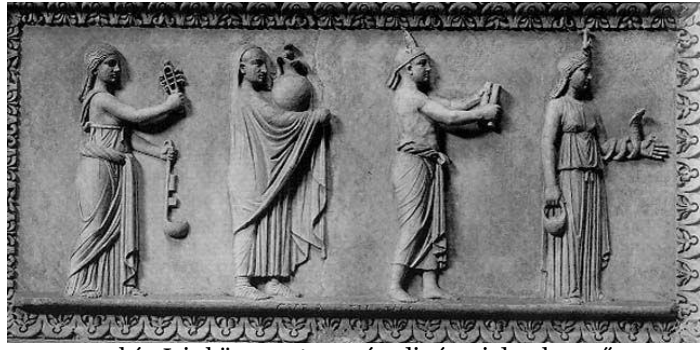
6. kép: Isis-templom, Pompeji 1. század



7. kép: Isis szertartást ábrázoló freskó, Herculaneum, 1. század (Nápoly, Museo Archeologico Nazionale)



8. kép Isis római kultuszszobra kezében szisztrummal és kancsóval, 1. század (Róma, Vatikáni Múzeum)



9. kép Isis körmenet, 1. századi római dombormű (Róma, Vatikáni Múzeum)



10. kép Sarapis kultuszszobor töredék (Szombathely, Iseum Savariense Régészeti Műhely és Tárház)

a mákszár és a fejére helyezett modius, a gabona mérésére használt edény. Sarapis garantálhatta a katonai sikert is, ahogyan azt az érméken ábrázolták (Mráv 2016: 31). Egy Sarapis szobor-töredék, fején a gabonamérő edénnyel, a szombathelyi Iseum régészeti leletei között is szerepel (lásd 10. kép).

Caracalla (ur. 211–217) az istennőnek a hagyományos római istenségekkel azonos jogállást biztosított, Isis római kultusza az ő uralkodás idején érte el a csúcspontját, Sarapist pedig gyakran Jupiterrel azonosították (Hackworth 2016). A 2–3. század során Isis annyira beilleszkedett a római pantheonba, hogy nehéz meghatározni a kanonizált típusát vagy ábrázolását, mivel olyan sokféle alakban imádták, például Isis-Ceres, Isis-Fortuna és Isis-Venus alakjában. Isis tehát olyan istennő volt, aki amellet, hogy megőrizte egyiptomi karakterét, számos különböző szerepet is be tudott tölteni, és könnyen beilleszthető volt mind a római ikonográfiai hagyományba mind pedig az ideológiai szférába (Hackworth 2016). A romanizált Isis egy segítő anyaistennő, a sors irányítója, akinek misztériumkultuszában a hívek az istennő támogatásában, pártfogásában reménykedhettek (Wessetzky 1989: 37). Mindemellett – mítoszai nyomán – ő a jogos dinasztikus trónutódlás védelmezője is, tehát a császári dinasztiák is védelmezőjüként tekinthettek rá. Az istennő életet újjáélesztő képessége a halál utáni élet, az öröklét reményét nyújtotta követőinek, ami egyre vonzóbbá vált a Római Birodalom lakosai számára, és amelyet többek között a dionüszoszi misztériumok, a platonizmus is hirdetett, s amely a keleti misztériumkultuszokkal párhuzamosan terjedő kereszténység tanaiban is meghatározó szerepet kapott.

A római kori Isis-kultusz tehát rendelkezett birodalmi–politikai tartalommal is, ugyanakkor érvényes rá Dobrovits Aladár megállapítása, amely szerint a misztériumvallások az antik korban a hivatalos közösségi–állami kultuszok kiegészítői voltak. Ebben a szerepkörben a misztériumkultuszok „a háttérbe szorított *én*-hez szóltak, az ember és az istenség közvetlen kapcsolatát szolgálták, bennük szabadult fel a vallásos érzés és misztika, s ott siettek a magára hagyott ember segítségére, ahol a legsúlyosabb problémáira várt megoldást: a halál utáni sors, a túlvilági élet kérdéseinél” (Dobrovits 1979: 59).

Egyiptomi kultuszok Pannoniában

A Dunántúl a Kr. u. 1. század közepére került római fennhatóság alá, Pannonia provincia részeként. A Római Birodalom provinciáinak felemelkedése, gazdasági fejlődése, városainak prosperitása a 2. században kezdődött (Ferenczy et al. 1998). A főútvonalak mentén városokat alapítottak, Claudius császár (ur. 41–54) uralkodása idején alapították Savariát – Colonia Claudia Savariensium néven – a Borostyánkő út mellett, a XV. Apollinaris Legio veteránjai számára, akikhez észak-itáliai kereskedőcsaládok is csatlakoztak (Borhy 2003: 176–177). A fallal övezett városon kívül építették fel az ún. „idegen istenségek” szentélyeit, Mithraeum és Dolichenus templom mellett az Isis-kultusz szentélyét is, míg a hivatalos állami kultusz, a capitoliumi istenek temploma a város központjában, a fórumon kapott helyet, Róma mintáját követve. A város a 2. század elején Felső-Pannonia polgári közigazgatásának székhelye lett, valamint a tartományi császárkultusz központjául is szolgált, ami megalapozta rangját és fejlődését. A pannoniai Isis-kultusz, Tóth István szerint, minden tekintetben megfelel „a Birodalom szellemi értelemben legfejlettebbnek minősíthető területein gyakorolt formáknak” (Tóth 2015: 131). Pannonia ma ismert három Isis-szentélye közül Savaria Iseuma a legalaposabban kutatott.

Az alexandriai eredetű romanizált Isis-kultusz a Kr. u. 1. század derekától már jelen volt Pannoniában, Itália felől, aquileiai közvetítéssel, az észak–déli kereskedelmi útvonal, a Savaria mellett haladó Borostyánkő út mentén (Sosztarits 2016: 35). A savariai Isis tisztelet ma ismert legkorábbi emléke az ún. Barbius-oltár, melynek feliratát dedikáló Tiberius Barbius Valens aquileiai származású volt (Borhy 2003: 61; Sosztarits 2016: 35). A savariai nagy volumenű építkezések időszakában, a 2. század első felében a korábbi, feltehetően fából emelt Isis szentély helyére is kőépületet emeltek.

A város és egyben az Iseum fénykora a 3. század eleje volt, ugyanis Septimius Severus a pannoniai legiók támogatásával vált császárrá, melyben a savariai császárkultusz központnak is szerepe volt. A keleti kultuszokat pártoló császár támogatásának köszönhetően az Iseumot tovább bővítették, reprezentatív, római típusú pódiumtemplommá alakították át, korinthuszi oszlopokkal, márvány szobrászati és építészeti elemekkel ékesítették. A 3. századi savariai Iseumot a Duna-vidék Isis tisztelet főtemplomaként tarthatjuk számon, amely a Severus kori harmadik építési fázis eredményeként megnövelt alapterületű, immár maradandó, szilárd építőanyagból emelt templommá vált. Az épülettömb belsejében, zárt udvarban 17 × 9,5 méter alapterületen kialakított templomépületet három oldalról épületszárnyak vették körbe, valószínűleg hosszú, folyosószerűen kialakított oszlopcsarnokok formájában, amelyekből cellaszerű helyiségek sora nyílt. A szentélyben folyó kultuszcselekmények – mint az ókori szertartások zöme, – szabad ég alatt, a templomlépcsőn, az udvaron, és az udvaron álló oltárnál zajlottak. Napfelkeltekor a papok kihozták, majd a templom lépcsőjére állították az istennő kultuszszobrát. A mindennapi szertartások között a Nílus-víz szertartást a pódiumtemplom előtti, nagyjából 4,8 × 4,6 méteres, kőből falazott emelvényen álló áldozati oltárnál mutatták be. Az Iseum előcsarnokának udvari homlokzatát két monumentális, korinthuszi oszlopfővel ellátott monolit szürkegránit oszlop tartotta, amelyek töredékesen fennmaradtak. Fontos szerepet játszott a kultusz során az udvar délkeleti sarkában elhelyezett kút is, amely a papi személyzet és a hívek kultikus tisztálkodását, a szobrok, oltárok és a kultusz bemutatásához szükséges vizet, valamint a kultusztárgyak rituális lemosását szolgálhatta (Wessetzky 1989: 12–13, Balázs et al. 2013: 7–11, Sosztarits 2016: 38; Mráv 2016: 32).

A templom 3. század első felében készített fríz domborműveiből több töredék fennmaradt. A fríz ikonográfiája az Isis–Sarapis kultusz társadalmi és ideológiai hátterében a 2. század második felében, végén bekövetkezett változásokat tükrözi. A domborműveken megjelennek az ősi egyiptomi–alexandriai eredetű istenségek, Isis, Sarapis, Anubis, de már romanizált formában. Továbbá a birodalmi dicsőség gondolatköréhez tartozó római istenalakok: Victoria, Mars, Hercules, Genius Augusti is. A Sothis-kutyán lovagló Isis domborművét az épülethomlokzat frízének jobboldalára helyezték. Ez az ősi, egyiptomi mitológikus eredetű ábrázolás a Nílus áradását, azaz az egyiptomi újévet (a hagyományos egyiptomi naptár szerint július 19.) jelképezi, melyen Isis mint a termékenység ősforrása jelenik meg. A jobbában tartott szisztrummal jelt ad az áradásra, ennek eredményére, vagyis a bőségre a bal kezében tartott terményes kosár utal (Szentlélek 1960: 20; Wessetzky 1989: 21) (lásd 11. kép). Plutarkhosz is utal azokra az



11. kép. A Szóthisz-kutyán ülő Isis és Mars, az Iseum frízének domborművei, 3. század (Szombathely, Iseum Savariense Régészeti Műhely és Tárház)

asztrológiai hagyományokra, amelyek Isist a Nílus áradását jelző Kutya csillagképhez, annak is a legfényesebb csillagához, Siriushoz/Sothishoz kötik. E szerint „A csillagok közül a Sirius szerintük Isisé, mert a víz áradását hozza” (Plutarkhosz 1986: 40); valamint „Iszisz lelke a Kutya-csillag, az egyiptomiak... Szóthisznak nevezik” (Plutarkhosz 1986: 25). A Chios szigetén fennmaradt Isist dicsőítő feliraton is történik utalás a kutya attribútumra: „Nyáron a Kutya-csillagzaton tartózkodom” (Szentlélek 1960: 7). A késő ókor hellenizált Egyiptomában keletkezett, Hórapollón szerzőségével jelzett *Hieroglüphika* kézirat szintén a Szóthisz/Szíriusz csillag Isissel való azonosítását fogalmazza meg: „...Ízisz egy csillag, amelyet egyiptomi nyelven Szóthisznak, görögül Asztroküónnak (Kutyacsillagnak) neveznek. Szerintük ez uralkodik a többi csillag felett” (Hórapollón 2020: 31). A csillag feltűnése az újesztendő kezdetét jelölte, fényességéből a termésre és a jövőre vonatkozóan jósltak.

A savariai Iseum homlokzati frízének középső eleme egy – Isisre vonatkozó utalást minden bizonnyal tartalmazó – latin nyelvű felirat (*dedicatio*) volt, amelynek csak jobboldali része maradt fenn töredékesen (Sosztarits 2016: 38). A felirattól balra háromalakos dombormű helyezkedett el, amelynek figurái jellegzetes szinkretista istenségek: a karjára tekerdő kígyóval ábrázolt Isis–Hygieia illetve Sarapis–Aesculapius gyógyító isten között egy Anubis-maszkos, sakál- vagy kutyafejű emberi figura, feltehetően pap látható. A körmeneti jelenetként értelmezhető kompozíció az epidauroszi gyógyító istenpárt az egyiptomi panteon hasonló funkciójú isteneivel felelteti meg, azaz az *interpretatio Graeca* jellemző példája, míg Anubis az egyiptomi hitvilágban az elhunytak lelkeinek kísérője, a halotti szertartások őre. A császárok egészségét, jólétét szimbolizáló Genius Augusti dombormű frízen belüli helye tisztázatlan. Sosztarits Ottó hangsúlyozza, hogy az ősi egyiptomi–alexandriai eredetű, valamint a birodalmi propagandában is szerepet játszó istenségeknek a templomhomlokzaton való együttes szerepeltetése a romanizált Isis–Sarapis kultusz és a császártisztelet erős összefonódásának deklaratív ábrázolásaként értelmezhető (Sosztarits 2016). Ezt a tartalmi kapcsolódást egy 214-ből származó, Caracalla császárt dicsőítő pannoniai dombormű is bizonyítja, amelyet az egykori limes-út mentén, Nyergesújfalun találtak meg, és amely felirata szerint a „legyőzhetetlen Sarapisnak, a császár üdvére és győzelmére” készült (Wessetzky 1989: 54).

Dunántúl egyiptomi kultusz motívumait tartalmazó római kori leletei között a művészi tekintetben legkiemelkedőbb darab a fentebb már említett *Egyedi kancsó és tál*. Az arany és ezüst berakással készített bronz tárgyak Alexandriában készülhettek, a kancsón nílusi mitikus jelenet látható, Isis, a termékenység és áradást felügyelő istenség kiemelt szerepével (Mráv 2016: 34). A bronztárgyak a pannoniai, vélhetően a savariai egyiptomi kultusz fontos szakrális eszközei lehetettek, Sosztarits Ottó szerint kivitelük művészi értéke és rangja alapján a legjelentősebb pannoniai Isis szentélyé, a savariai Iseumé (Wessetzky 1989: 30; Sosztarits 2016: 39).

A kultuszhely hanyatlásának oka a 4. század első felétől, immár császári támogatással is erőteljesen terjedő kereszténység térhódítása volt. Az Iseumot a 4. század derekán történt bezá-

rását követően módszeresen kiürítették, a templomot elhagyó papság a kultusztárgyakat feltehetően más helyre szállította, vagy elrejtette. A szentélykörzet épületei több, egymást követő időszakban, bontás következtében semmisültek meg, a romokat kőbányaként használták (Sosztarits 2016: 38–41). Savaria hanyatlását pedig az 5. századtól erősödő népvándorlási hullámok okozta általános hanyatlás idézte elő.

2011-ben az Európai Unió ERFA pályázati támogatásnak köszönhetően, a kutatási eredmények alapján, eredeti méreteikben állították helyre Isis savariai kultuszhelyét, a 3. századi állapotnak megfelelően. Az egykori szentélyt övező folyosó és cellarendszer helyén múzeum mutatja be a savariai és pannoniai római kori élet és vallási kultúra fennmaradt emlékeit (lásd 12. kép).



12. kép. Szombathely, a rekonstruált Iseum és az Iseum Savariense Régészeti Műhely és Tárház épülete

Összegzés

A tanulmány a globalizáció és a helyi kultúrák viszonyának egy kultúrtörténeti példáját mutatta be. Az egyiptomi eredetű kultusz Rómán keresztül jutott el Pannoniába, ezen belül a 2–4. századi Savariába a birodalmi környezetben megvalósuló kulturális diffúzió eredményeként. A Duna-vidéki Isis-kultusz főtemploma azt bizonyítja, hogy az ókori Mediterráneum népeit birodalmi egységbe vonó/kényszerítő Róma gazdasági, politikai érdekei, valamint valláspolitikájának toleráns vonatkozásai hogyan eredményezték a lokális kulturális elemek birodalmi, globalizált változatainak létrejöttét, a különböző népcsoportok helyi kulturális hagyományainak elterjedését. Az eltérő gyökerű kultúrák egymásra hatásának folyamatában mind a szinkretizmusra, mind a lokális hagyományok újraértelmezésére, jelentésbővülésére találunk példát. Isis római tisztelete is azt bizonyítja, hogy az eredeti, lokális vallási elemekben rejlő birodalmi-dinasztikus tartalmak és termékenységi jelentések, valamint a késő ókor misztérium-vallások megváltó, segítő funkciói mentén univerzalisztikus istenséggé formáltak az istennőt, aki alkalmassá vált arra, hogy legfőbb segítő istenséggé magasztosuljon. Ahogy *Az aranyszamár* Isis-imája ezt megörökítette: „...bármelyik néven, bármilyen szertartással, bármelyik alakban is szabad hozzád fohászkodnom: te segíts immár rajtam határtalan nyomorúságomban, te támogass fel sorsos összerokadásomban, te adj békét...” (Apulieus 2002: 244). Isis anyai, támogató és egyben királynői szerepe részben tovább élt a 4. században császári támogatással birodalmi vallássá emelkedő kereszténység Mária-tiszteletében.

Irodalom

Assmann, J. (2003). *Mózes, az egyiptomi*. Budapest, Osiris.
Apulieus (2002). *Az aranyszamár*. Budapest, Európa.

- Balázs P., Csapláros A., Sosztarits O. (szerk.) (2013). *Isis temploma Szombathelyen*. Sistrum – Serie B. No. 2. Az Iseum Savariense Régészeti Műhely és Tárház kiadványai, Szombathely, Szombathely Megyei Jogú Város Önkormányzata.
- Benedict, R. (2006). A kultúra integrációja. In: Bohannon, P., Glazer, M. (szerk.). *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*. Budapest, Panem Kiadó. 254–263.
- Borhy L. (2003). *Római történelem*. Szöveggyűjtemény. Budapest, Osiris.
- Brown, D. (1991). *Human Universals*. New York, McGraw-Hill, Inc.
- Dobrovits A. (1979). *Egyiptom és az antik világ*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Eliade, M. (1995). *Vallási hiedelmek és eszmék története II*. Budapest, Osiris.
- Ferenczy E., Maróti E., Hahn I. (1998). *Az ókori Róma története*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Hackworth, P. L. (2016). *The Places of Roman Isis: Between Egyptomania, Politics, and Religion*. <https://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199935390.001.0001/oxfordhb-9780199935390-e-128>. Utolsó letöltés: 2021. 02. 25.
- Hórapollón (2020) *Hieroglyphica. Az egyiptomi írás magyarázata*. Antikvitás és Reneszánsz Könyvek. Szeged, Lazi Kiadó.
- Kákossy L. (2001). *Az alexandriai időisten*. Budapest, Osiris.
- Lowie, R. H. 2006. A kultúra meghatározói In: Bohannon, P., Glazer, M. (szerk.). *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*. Budapest, Panem Kiadó. 191–207.
- Mezős T. (2005). A szombathelyi Iseum helyreállítástörténete és új elvi rekonstrukciója. *Építés- és építészettudomány*. 33.(3–4) 245–288.
- Mráv Zs. (2016). Az alexandriai istenek. In: Tóth E. et al. (szerk.) *Szent Márton és Pannonia*. Szombathely – Pannonhalma, pp. 29–34.
- Plutarkhosz (1986). *Iszisz és Oszirisz*. Budapest, Európa.
- Schreiber G. (2008). Az isteni sír. *Ókor* 2008/1–2. 29–39. https://okorportal.hu/wp-content/uploads/2013/03/2008_1_2_schreiber.pdf. Utolsó letöltés: 2021. 07. 04.
- Sosztarits O., Balázs P., Csapláros A. (szerk.) (2013). *A savariai Isis szentély*. Sistrum – Serie A. No. 1. Az Iseum Régészeti Műhely és Tárház kiadványa, Szombathely, Szombathely Megyei Jogú Város Önkormányzata.
- Sosztarits O. (2016). Az Iseum Savariense és a pogányság végnapjai Savariában. In: Tóth E. et al. (szerk.). *Szent Márton Pannoniában*. Szombathely – Pannonhalma, 35–42.
- Szentlélek T. (1960). *A szombathelyi Isis-szentély*. Budapest, Képzőművészeti Alap.
- Tacitus (1980). *Germania*. In: *Tacitus Összes Művei*. Budapest, Európa Kiadó. <http://mek.oszk.hu/04300/04353/html/01.htm#2>. Utolsó letöltés: 2021. 02. 15.
- Tóth I. (2015). *Pannoniai vallástörténet*. Pécs – Budapest, PTE Ókortörténeti Tanszék – L'Harmattan – Könyvpont.
- Wessetzky V. (1989). *Isis és Osiris Pannoniában*. Budapest, Corvina.

Képek forrása

1. kép. Egyedi kancsó és tál (Magyar Nemzeti Múzeum) In: Tóth E. et al. (szerk.) (2016). *Szent Márton Pannoniában*. Szombathely – Pannonhalma, 34.
2. kép. Az Egyedi kancsó figurális motívumainak rajza. In: Tóth E. et al. (szerk.) (2016). *Szent Márton Pannoniában*. Szombathely – Pannonhalma, 29.
3. kép. Osiris, bronzplasztika Bátaszékről (Magyar Nemzeti Múzeum). In: Wessetzky V. (1989) *Isis és Osiris Pannoniában*. Budapest, Corvina. 59.
4. kép. Osiris, bronzplasztika Tevelről (Magyar Nemzeti Múzeum). In: Tóth E. et al. (szerk.). *Szent Márton Pannoniában*. Szombathely – Pannonhalma
5. kép. Horust szoptató Isis, bronzplasztika (Iseum Savariense Régészeti Műhely és Tárház). In: Balázs P., Csapláros A., Sosztarits O. (2013). (Szerk.) *Isis temploma Szombathelyen*. Sistrum – Serie B. No. 2. Az Iseum Savariense Régészeti Műhely és Tárház kiadványai, Szombathely, Szombathely Megyei Jogú Város Önkormányzata, 14.
6. kép. Isis-templom, Pompeji 1. sz. <https://pompeiitourguide.me/2013/08/02/the-temple-of-isis-at-pompeii/>. Utolsó letöltés: 2021. 06. 25.
7. kép. Isis szertartást ábrázoló freskó, Herculaneum, 1. század (Nápoly, Museo Archeologico Nazionale). <https://www.museoarcheologiconapoli.it/en/room-and-sections-of-the-exhibition/temple-of-isis/>. Utolsó letöltés: 2021. 06. 25.
8. kép. Isis római kultuszszobra kezében szisztrummal és kancsóval, 1. század (Róma, Vatikáni Múzeum). In: Balázs P., Csapláros A., Sosztarits O. (szerk.) (2013). *Isis temploma Szombathelyen*. Sistrum – Serie B. No. 2. Az Iseum Savariense Régészeti Műhely és Tárház kiadványai, Szombathely, Szombathely Megyei Jogú Város Önkormányzata, 17.
9. kép. Isis körmenet, 1. századi római dombormű (Róma, Vatikáni Múzeum, 1. század). <http://arthistoryrome.uniroma2.it/home/contacts/92-about-ah/260-roman-civilization>. Utolsó letöltés: 2021. 06. 25.

10. kép. Sarapis kultuszszobor töredék. Szombathely, Iseum Savariense Régészeti Műhely és Tárház. In: Tóth E. et al. (szerk.) (2016). *Szent Márton Pannoniában*. Szombathely – Pannonhalma, 39.
11. kép. A Szóthisz-kutyán ülő Isis, az Iseum frízének domborműve. Szombathely, Iseum Savariense Régészeti Műhely és Tárház. In: Tóth E. et al. (szerk.) (2016). *Szent Márton Pannoniában*. Szombathely – Pannonhalma, 32.
12. kép. Szombathely, a rekonstruált Iseum és az Iseum Savariense Régészeti Műhely és Tárház épülete. In: Balázs P., Csapláros A., Sosztarits O. (szerk.) (2013). *Isis temploma Szombathelyen*. Sistrum – Serie B. No. 2. Az Iseum Savariense Régészeti Műhely és Tárház kiadványai, Szombathely, Szombathely, Szombathely Megyei Jogú Város Önkormányzata, 54.

Pusztai Virág

SZTE JGYPK SZFTI Mozgóképkultúra Tanszék

ORCID:0000-0001-5239-2382

Vizuális önkifejezési lehetőségek az újmédiában – Uniformizálódik-e a (képi) kommunikáció?

Absztrakt

A közösségi oldalak és az azonnali üzenetváltó alkalmazások az önkifejezés részévé tették az emotikonokat, a matricákat, a GIF-eket, az internetes mémeket. A magán-célra készült fényképek funkciója is megváltozott. Elsődleges céljuk már nem az emlékek megőrzése az utókor számára, hanem a jelen történéseinek prezentálása, az átélt élmények megosztása, olykor a verbális üzenet kiváltása. A tanulmány azt vizsgálja, hogy ezen új, vizualitáson alapuló, és a globális trendek által erősen befolyásolt kommunikációs rítusok mennyire kedveznek az egyéni önkifejezési módoknak, illetve megjelenhet-e bennük lokális színezet.

Kulcsszavak: vizuális kommunikáció, képi önkifejezés, újmédia, hibrid kép, hangulatjel, fotómanipuláció

Abstract

Opportunities for visual self-expression in new mediaIs it true that (pictorial) communication becomes uniform?

The social networking sites and instant messaging apps have made emoticons, stickers, GIFs, internet memes part of self-expression. The function of private photos has also changed: their primary purpose is not to preserve memories for posterity, but to show what is happening in the present. Their goal is to share experiences and evoke the verbal messages. The article examines the benefits of these new visual-based communication rituals influenced by global trends on individual modes of self-expression. It raises the question of whether a local character can appear in them.

Keywords: visual communication, visual self-expression, new media, hybrid image, emoticon, photo manipulation

Bevezető

A tömegkommunikáció megszületése óta, vagyis azóta, hogy lehetővé vált az újságok magas példányszámú nyomtatása, és megjelent a mindenki számára elérhető „filléres sajtó”, a képek mind nagyobb és nagyobb szerepet játszanak az információ-átadásban. Noha a sajtótermékek tömegessé válásának egyik elősegítője éppen az analfabetizmus visszaszorulása volt, mégis szinte kezdettől jellemzővé vált az a törekvés, hogy az üzeneteket ne csupán az írott szavakra bizzák. A lapokat kezdetben rajzokkal, metszetekkel illusztrálták, majd – amikor lehetővé vált a fotók megjelenítése az újságokban – megszületett a sajtófotó műfaja. Az 1880-as évek végére a fotók szöveggel együtt történő nyomtatása már gyorsabb és olcsóbb eljárás volt, mint a fémetszetes sokszorosítás, így rövidesen után a fénykép egyeduralmódóvá vált a sajtóban. A médiakommunikáció a film, a filmhíradó majd a televízió megjelenésével még inkább elmozdult a vizuális, képi információátadás felé. Az újmédia pedig teljesen új fejezetet nyitott a témában, hiszen a közösségi oldalakon, videomegosztó portálokon látható vizuális médiatartalmakat már nem hivatásos fotósok, operatőrök készítenek. Álló- és mozgóképeit bárki a nyilvánosság elé tárhatja.

A közösségi oldalak elindulása – *MySpace* (2003), *LinkedIn* (2003), *Facebook* (2004), *Twitter* (2006) stb. – alapvető változást hozott a képekhez való hozzáállásba. Amiről korábban úgy véltük, csak a család és a barátok számára érdekes, azt egyre többen láthatóvá tették a nyilvánosság számára. A személyes, privát fotók a nyilvános szféra részévé váltak. E folyamatot még inkább felerősítette, amikor a tízes években megszülettek azok az alkalmazások, amelyek már célzottan és kifejezetten képek és rövid videók okostelefonon történő megosztására jöttek létre, mint például az *Instagram* (2010) vagy a *TikTok* (2017).

Közben a kommunikációs célra, azonnali üzenetváltásra létrejött weboldalak és alkalmazások is erőteljesen elmozdultak a képmegosztás irányába: a 2003-as *Skype*-ot a *WhatsApp* (2009), a *Viber* (2010) a *Messenger* (2011) és más, hasonló felületek követték. 2011-ben elindult a *Snapchat*, az a képüzenet-applikáció, melynek előnyeként már azon tulajdonságát emelték ki, hogy a képek csak rövid ideig láthatók, majd eltűnnek és elérhetetlenné válnak. Ez már jelzi a képeink utóéletével kapcsolatos aggodalmak meglétét, melyeket az a tény alapozott meg, hogy a magán fotóink soha nem látott mennyiségben kezdtek kikerülni a virtuális térbe.

A változás aligha kétséges: az újmédia felületein egyre gyakoribb, hogy a leírt szavak helyét átveszik a képek. Ilyen az, amikor nem szöveges üzenetben írjuk le az ismerősünknek, milyen volt a nyaralás, hanem képeket küldünk neki; amikor az érzelmeinket nem szavakkal fejezzük ki, hanem hangulatjelekkel; amikor nem szóban vagy írásban kívánunk valakinek boldog születésnapot, hanem átküldünk neki valamelyik chat-alkalmazásban egy ezt kifejező matricát. Az egyik legújabb trend pedig az, hogy örömmünket, gratulációnkat vagy együttérzésünket az önmagunkat ábrázoló avatar-matricával fejezzük ki.

Felvetődik a kérdés, hogy lehet-e egyéni vagy épp lokális színezete ezen kifejezési formáknak, vagy menthetetlenül uniformizálódunk általuk? A következőkben elsőként tekintsünk át néhány olyan, a kommunikációban egyre nagyobb szerepet játszó vizuális jelenséget, amelyet a web2 hozott magával, majd ezt követően vizsgáljuk meg ezek önkifejezésben betöltött szerepét!

1. Vizuális megnyilvánulások az újmédia felületein

1.1. Emotikonok és matricák

Az okostelefont, közösségi oldalakat, chat-alkalmazásokat használó emberek nagy része – már nem is csupán a fiatal generációk tagjai – naponta, vagy akár naponta többször koppintanak rá a kis, sárga karikából kialakított arccsókákra. Ez szokássá vált: szinte már az számít furcsának, ha valaki nem biggyeszt „szmájlit” az üzenete után. Aki elmulasztja, annak számolnia kell azzal, hogy a befogadó ridegnek fogja tartani.

Az ős-szmájlinak még semmi köze nem volt az online kommunikációhoz. Az egyszerű kis piktoqramot, amely egy sárga karikában két pont és egy vonal segítségével rajzolt ki egy arcot, Harvey Ball tervezte 1963-ban egy biztosítócég számára. A sárga arc a '90-es évek elején az underground zene és kultúra jelképévé is vált. Ez ihlette meg Scott E. Fahlman professzort – aki a legenda szerint 1982-ben a világon elsőként – a kettőspont, a kötőjel és a zárójel segítségével horizontális vigyorgó fejet „írt” egy levélben: :-). A komolytalan dolgok jelölésére alkalmazott együttes eleinte csak a számítástechnikához értő személyek körében, majd az egész világon elterjedt (Munk 2007).

Kezdetben smiley-nak (magyarul: mosolygós) hívták, és még ma is gyakran így nevezik, noha már nem csak mosolygó, hanem szomorú, kacsintó, nevető, csodálkozó stb. változata is létezik: :-(;-) :-D :-o Napjainkra azonban mégis inkább a hangulatjel, emotikon vagy emoji névvel szoktuk illetni, mert a jelkészlet folyamatosan bővül, és már rég nem csak arckifejezés-karaktereket tartalmaz.

Az emotikon az emóció mint érzelem, és az ikon mint kép szavakból alkotott összetétel. Mivel a hangulatjeleknek Japánban is kialakult egyfajta kultúrája, amely külön fejlődési utat járt be, ezért gyakran halljuk az emoji (emodzsi) szót is. Az emoji szó japán eredetű, az e („kép”) és a modzsi („karakter”) szavakból létrehozott összetétel. Az emotikon és az emoji szavak hangzása ugyan hasonló egymáshoz, ám ez csak véletlen egybeesés, nyelvileg nincs közük egymáshoz.

2013-ban létrejött az *Emojipedia*¹, amely olyan szabványosított karaktereket tartalmaz, amelyeket érzelmek kifejezésére, tárgyak, helyek, állatok, időjárási viszonyok stb. színes képi megjelenítésére lehet használni. Az *Emojipedia* folyamatosan bővül, új és új karakterek válnak elérhetővé. 2021 februárjában például újabb, 217 elemes bővítést jelentettek be. Közülük jelentős újdonságként a vakcina-emojit emelték ki, de egyebek mellett a szakállasnő-repertoárt is bővítették különféle bőrszínű változatokkal.

Az emojik mellett ugyancsak nagy népszerűségnek örvendenek az ún. matricák. Jelen esetben azonban természetesen nem az öntapadós papírképekre kell gondolni. A stickerek elmaradhatatlan velejárói a chat-alkalmazásoknak és a közösségi oldalaknak. Gyakran kiváltják a köszönést, a rövid felszólító mondatokat, de óhajokat, hangulatokat is kifejezhetünk velük. A legnépszerűbbek talán a szeretetet kifejező szívecskék, az ölelkező állatfigurák, de vannak Valentin-napi, karácsonyi, nyaralós vagy gratulációt kifejező matricák is. A stickerek kezdetben statikus képek voltak, de ma már gyakran animálják őket, mozognak, integetnek vagy pusztit dobna a posztolásuk/elküldésük után. 2019/20-tól pedig már magunkat is matrica-karakterré tehetjük a Facebook avatar-funkciójának köszönhetően. Megadott sablonokból elkészíthetjük saját rajzfilmfigura-énünket, és ennek különféle változataival bombázhatjuk ismerőseinket (Dömös 2020).

Az emojik és a matricák az elmúlt évtizedben jelentős szerepet vívtak ki maguknak a személyközi kommunikációban, hiszen a technikai civilizációban a legtöbb ember naponta használja őket. Ezek mellett az egyszerű fotók is egyre nagyobb teret követelnek maguknak a mindennapi kommunikációs helyzetekben.

1.2. Privátfotók mint kommunikációs, önkifejezési aktusok

A chat-alkalmazások megjelenése óta a kép egyre nagyobb teret hódít el a leírt szavaktól, s ezzel valóra válni látszik Ernst H. Gombrich 1972-ben előrevetített jóslata, mely szerint „olyan történeti korszak kezdetén vagyunk, amelyben a kép átveszi az írott szó helyét (Gombrich 2003: 92).” A kamerás okostelefonoknak köszönhetően egyszerűbb megmutatni egy tárgyat vagy jelenséget, mint körülírni azt. Egy-egy saját készítésű fotó átküldésével tájékoztatjuk a családtagjainkat és a barátainkat arról, hogy megérkeztünk az úticélunkhoz, hogy megvásároltuk, amit kellett, vagy épp arról, hogy elmosogattunk. E nyilvánvaló képi üzenetváltáson kívül azonban a közösségi médiában posztolt, nem konkrét címzettnek szánt privátfotókkal is kommunikálunk.

A privátfotókat, vagyis a családról, barátokról, rokonokról, nyaralásról, társasági eseményekről és az emberélet fordulóiról készült képeket az emberek régen albumokban őrizték, és csak a hozzájuk közel állóknak mutatták meg. Ez nem sokat változott a digitális fényképezés elterjedésekor sem, csak attól kezdve jellemzően a számítógépek mappáiban tárolták őket. A funkció és a cél viszont változatlan maradt: megörökíteni a fontos eseményeket, kellemes pillanatokat a jövő és az utókor számára. Megőrizni őket, hogy rájuk nézve később újra átélhessük a készülés pillanatára jellemző állapotot, hangulatot.

A közösségi oldalak elindulása azonban alapvető változást hozott a privátfotók kezelésében. A fotók, amelyeket korábban csak a család, a rokonság, a szűk baráti kör láthatott, kikerültek az internet nyilvánossága elé, s ezzel „privát” voltak tulajdonképpen megszűnt. A fotókat és videókat sokan közvetlenül az elkészülés után már ki is küldik a nyilvános szférába, a közösségi oldal idővonalára, hírfolyamába. A megőrzés – ami a tárgyként létező fotográfiák, de még a korai digitális képek esetében is oly fontos volt – egyre inkább háttérbe szorul. Sokan már le sem mentik a képeiket az okostelefonjukról – ha elfogy a tárhely, egyszerűen törlik őket.

A fotó szerepéről hagyományos módon gondolkodók idegenkedve nézik e kép-publikációs kényszert: nem értik, mi vihet rá egyre többeket arra, hogy napi rendszerességgel dokumentálják azt, ami körülöttük zajlik. Még sokak számára idegen, hogy emberek képet tesznek közzé a reggelijükről, arról, ahogy a munkájukat végzik, vagy arról, amit épp vásároltak. Mi értelme van ennek?

¹ <https://emojipedia.org>

Amikor az internet terében posztolt képek kommunikációban betöltött szerepéről beszélünk, akkor érdemes a kommunikáció rituális elméleteinek megközelítését alkalmazni, amelyek nem a közvetített információtartalomra, hanem a kommunikációra mint (társadalmi) aktusra, rítusra koncentrálnak (Andok 2017). Ilyen megközelítésben elemezhetővé válnak a szelfik vagy a reggeli turmixot ábrázoló fotók is.

A jelenséget csak akkor érthetjük meg, ha tudomásul vesszük: már a privátfotó sem csupán emlék, hanem – hasonlatosan a sajtó- vagy reklámfotókhoz – egyre inkább kommunikátum. Bizonyos mértékig persze a világtörténelem során készült valamennyi emberalkotta kép kommunikátum, a web2 világában azonban soha nem látott módon került előtérbe a képek konkrét kommunikációs aktusokba való bevonódása. Nyilvánvaló, hogy a magánemberként készített fotók célja megváltozott: a képek nem az utókornak készülnek, hanem mindenekelőtt a jelennek szóló üzenetet hordoznak. Nem a megörökítés a cél, hanem a felmutatás. Nem a produktum, hanem a rítus. A készítő nem csupán üzen velük, de általuk biztosítja társadalmi státuszát, befolyásolni próbálja azt, hogy mások mit gondolnak róla, milyennek látják. E fotók nem függetleníthetők a visszajelzésektől sem, amelyekkel azonnal szembesülhet a képet posztoló személy. Ezek függvényében a saját képe visszahat rá, meghatározó szerepet játszik identitásainak alakulásában.

Rituális szempontból különösen érdekes a szelfi, vagyis az önfotó. Míg kezdetben a készítésük „cikinek” számított – nárcizmust sejtetett, vagy azt, hogy az illető magányos, és nincs, aki lefotózza, – addig a 2010-es évektől egyre elfogadottabbá váltak, ma pedig természetesnek vesszük jelenlétüket a közösségi oldalakon. Népszerűségüket jelzi, hogy a brit *Oxford szótár* szerkesztőbizottsága 2013-ban a selfie szót választotta az év szavának. (Azóta a kifejezés több nyelvben is meghonosodott, nálunk is gyakran szerepel magyar helyesírással: szelfi.) Noha bizonyos kutatásokból az derült ki, hogy a magasabb önértékelés hajlamosít a gyakoribb szelfi-posztolásra (Sorokowska 2015), illetve nagyobb eséllyel figyelhető meg narcisztikus és pszichopata személyiségjegyek a gyakori posztolóknál (Seidman 2015), a szelfi egyre nagyobb teret hódít. Más kutatók szerint nem szabad hiúságként értelmezni őket (Greenwood 2014), hiszen nem olyan szerepet töltenek be, mint a korábbi arcképek; a vizuális kultúra újfajta kommunikációs eszközeiről van szó, melynek révén az ábrázolt üzeneteket kíván eljuttatni szűkebb-tágabb ismeretségének, elhelyezi önmagát a világban, közvetíti, hogy valahol részesült valamilyen élményben, megmerítkezett egy hely aurájában. A szelfi persze egyfajta státusszimbólumként is felfogható, hiszen a háttér, a helyszín, a ruházat sokat elárul arról, hogy szereplője hová jutott el, milyen körülmények között éli mindennapjait, hová kíván tartozni, milyen ízlésvilággal rendelkezik. Az arc, a haj állapota arról mesél, mennyi időt, energiát, pénzt képes áldozni az ábrázolt személy önmagára. A csoportos szelfik pedig az ismeretségi kör kiterjedtségét és milyen-ségét mutatják meg.

1.3. Hibrid képek, „fotosopok” és mémek

A különböző, internet révén elérhető felületeken nemcsak egyszerű fotókat találunk, hanem más eljárással készült digitális képeket is: programok és alkalmazások segítségével készített rajzokat, montázsokat, ábrákat, betűképeket, grafikonokat stb. Ezek gyakran keverednek is egymással, és nem ritkán az animáló, vágó szoftvereknek köszönhetően meg is mozdulnak. Digitálisan szerkesztett hibridek jönnek létre, amelyek egyre jelentősebb szerepet töltenek be a vizuális kultúrában és a kommunikációban.

Lev Manovich kifejezésével: a posztdigitális vizuális mezőben hibrid képek jönnek létre. Szerinte az 1990-es évek közepétől a mozgó- és állóképgyártás szimulált fizikai médiumai és az új digitális médiumok interakcióba kerültek a köznapi, számítógépes környezettel. A kézzel rajzolt képek, a kivágott fotók, videók, nyomtatott és 3D-s elemek nemcsak egymás mellett helyezkednek el, hanem még egymásba is olvadnak. „Az így keletkező vizuális nyelv a hibrid, amit metanyelvnek is nevezhetünk, mivel egyesíti a dizájn, a könyvnyomtatás, a cel-animáció, a 3D-s számítógépes animáció, a festészet és a filmipar nyelvét.” (Manovich 2008: 90) Az újmédia első nagy teoretikusa úgy vélte, az ilyen hibrid képek valószínűleg nagy szerepet játszanak majd a jövő vizuális kultúrájában, míg a „tisztá”, nem kevert, ún. természetes képek veszítenek jelentőségükből. Igaza lett, a közösségi médiának és a felhasználóbarát appoknak köszönhetően ma már bárki játszi könnyedséggel készíthet montázsokat, effektelheti, alakíthatja a képeit, vagy hozhat létre internetes mémeket.

W.J.T. Mitchell is úgy véli, hogy a Photoshop program piaci bevezetésével a fotográfia hagyományos korszaka lezárult, visszavonhatatlanul átalakult a fotó és a valóság viszonya, és megkezdődött az általa „Postphotographic Era” névvel illetett korszak (Mitchell 1992). Ennek egyik érdekes hozadéka, hogy a fotosopolás mint ige, vagy a fotosop mint főnév mára elvált a szavak eredetét jelentő szoftver fogalmától, és a képmanipuláció, vagy a manipulált kép szinonimájaként használatos. (Az Adobe Photoshop egy képszerkesztő és fényképfeldolgozó szoftver, melynek a fejlesztője az Adobe Systems. Első verziója, a 0.63-as 1988 októberében készült el. A program alapötlete egy testvérpár, John és Thomas Knoll nevéhez fűződik. Később a nyomdai előkészítés és képfeldolgozás legelterjedtebb programjává, fotósok, grafikusok, webdesignerek és filmes utómunkával foglalkozó szakemberek megbecsült eszközévé vált.)

Frank Russel amerikai médiakutató úgy véli, a fotosopokra már a netfolklór részeként tekinthetünk. A 2001-es amerikai terrortámadások kapcsán fogalmazta meg elméletét, miszerint az internetet elárasztó fotosopok a bosszú és a viktimizáció hírfolklórját, a terrortámadásokról szóló médiahírekre adott folklorikus válasz részét képezik. Mint ilyenek legalább olyan fontosak a terrortámadások amerikai kultúrára gyakorolt hatása szempontjából, mint a tömegmédiá híradásai és az ott megjelenő vélemények: „A szeptember 11. utáni közhangulat vizsgálata a netfolklór nélkül, csupán a fősodorbeli hírmédiára támaszkodva, szomorúan hiányos volna” (Russel 2004: 654).

A hibrid képek közé sorolhatók az 1–2 másodperces, általában humoros tartalmú mozgóképek, a GIF-ek (*Graphics Interchange Format*) is. Nem ritka, hogy a virtuális kommunikáció során egy-egy közlésre GIF-fel reagál a másik fél. Kiválaszthatók az alkalmazások kínálatából, de viszonylag egyszerűen készíthető saját animáció is. 2018 óta szelfi-GIF-et is lehet készíteni és megosztani.

A netfolklórtól ma már elválaszthatatlanok az ún. internetes mémek, melyek legtöbbje hibrid kép vagy multimédiális tartalom. A mém szó eredendően a kutúra öröklődő egységeit jelöli, hasonlóan ahhoz, ahogy a gén szót az átörökíthető biológiai tulajdonságokkal összefüggésben használjuk. A kifejezést Richard Dawkins alkotta meg a miméma (utánzás) szóból (Dawkins 1976). A brit etológus felvetette annak lehetőségét, hogy a kultúrának is vannak másolható és másolódo alapegységei, így az evolúció-elmélet kiterjeszthető a kultúra elemeire is. Dawkins kifejezését az internet széles körű elterjedése után egy másfajta értelemben is használni kezdtek, azokra a tartalmakra vonatkoztatva, amelyek divatszerűen terjednek embertől emberig az interneten. Ez kezdetben lehetett egy vicces email, egy meglepő hírt tartalmazó blog-bejegyzés, egy animáció vagy egy videoklip. Napjainkban azonban leginkább a humoros felirattal ellátott képet vagy az abból képzett animációt értjük rajta. Van mozgóképes változata is, mely rövid képsort tartalmaz, amelyben általában valaki pórul jár, kínos vagy mulatságos dolgot művel. Jellegzetes esete az internetes mémnek az, amelyik egy-egy híres vagy korábban ismeretlen személy képét/videószerelését kapja fel és kezeli nyersanyagként. Ebből aztán számos változat készül, köré különféle montázsokat, feliratokat illesztenek. Magyarországon az első internetes mémek Szalacsi Sándor és a „Polgár Jenőt” emlegető Kolompár Sándor nyilatkozataiból készültek. De klasszikussá vált Matisz papa, a „Mi folyik itt Gyöngyösön?” című videó, vagy az füzesabonyi választások alkalmával készült felvétel, amely szállóigévé tette azt a mondatot, hogy „Legyen tánc!” Ha a statikusabb mémekre gondolunk, akkor pedig eszünkbe juthat Tibi atya, „Hide the Pain Herold”, „De miéért?” Ábel, vagy a „Szia, uram!” szöveggel indító, túlsúlyos fiatalember.

Az internetes mémek közös jellemzője, hogy a vizualitáson alapulnak, mindig egy álló vagy mozgó kép(sor) az alapjuk. Általában kreatívak és szellemesek, de nem jellemző rájuk a megformálás túlzott igényessége, hiszen a pillanatnak szólnak, és gyorsan igyekeznek reagálni valamilyen társadalmi jelenségre. Ma leginkább a közösségi oldalakon és az azonnali üzenetmegosztó alkalmazásokon keresztül terjednek.

2. Az önkifejezés lehetőségei az újmédia vizualitásának hatóterében

2.1. Vizuális hangulatjel(entés)ek

Miután áttekintettük az újmédia azon hozadékait, amelyek jelentős hatást gyakorolnak a mindennapi kommunikációra, vizsgáljuk meg, hogy ezek az új eszközök milyen lehetőségeket

hagynak az önkifejezésre, az egyéni és a lokális színezet megmutatkozására a kommunikációs folyamatban! Kezdjük az emotikonok és matricák birodalmával!

A szemtől szemben kommunikációban nagyon fontos szerep jut a nonverbális és szupraszegmentális eszköztárnak. Az írásos kommunikáció során azonban nem látjuk pl. a másik fél mimikáját. Épp ezért a szöveget úgy kell megfogalmaznunk, hogy aki olvassa, mégis érezze, mikor vagyunk komolyak, és mikor tréfálunk vagy ironizálunk. Meg kell találnunk az oda illő kifejezést, kellőképp árnyaltan kell fogalmazni, és persze jól kell használni az írásjeleket ahhoz, hogy a szimpla információn „túl lévő” tartalmak is érthetővé váljanak. Az erre való törekvés a postai levelek időszakában, de még az e-mail hőskorában is általános volt, és az emberek többsége – legalábbis bizonyos mértékig – képes volt rá.

Az emojik és a matricák használata minden bizonnyal azért terjedt el, mert leegyszerűsítik a fenti törekvést: egyszerűbb berakni egy mosolygó fejet a szövegbe, mint úgy megírni, hogy a vidám hangulat vagy épp az irónia érzékelhető legyen a szövegből.

Napjainkban az emberek jelentős része használ hangulatjeleket, melyek a szavak nélküli kommunikáció lehetőségeit hivatottak egyszerűsíteni. („Az új emojiknak hála még tovább egyszerűsödik a szavak nélküli kommunikáció” – hirdette a média 2017 nyarán, amikor az *Emojipedia* új készlettel bővült. Kiemelték, hogy nőtt a genderszemleges jelek száma, és már ötféle bőrtónusú arc választható). A hangulatjelek készlete, milyensége azonban a szolgáltatótól függ, az érzelmi állapotunkról való tudósítás lehetőségei tehát az adott cég kiszolgáltatóitáivá, irányítottá válnak. A program által felkínált képecskékkal való kommunikáció azonban óhatatlanul sablonossá válik – hiszen sablonok használatán alapul. Differenciált érzelmek és hangulatok egyéni kifejezésére aligha alkalmas. Hiába növelik mind nagyobbra az *Emojipedia* készletét, a velük való kommunikáció lehetetlenné teszi, hogy valaki egyéni stílust alakítson ki. A növekvő készletből csak mind nagyobb idő- és energia-ráfordítás árán választhatjuk ki a megfelelőt, ezért sokan nem is veszik erre a fáradságot, hanem az éppen ujjközelben lévő jelekre nyomva számos színes emojit illesztnek a közlésbe, azok jelentésével kevésbé törődve. Ráadásul az emojipediának sokan róják fel, hogy politikai ideológiáktól sem mentes, mert a társadalmi nemek és a multikulturalizmus tematikája alakítja a jelek egy jelentős részét.

További problémaként vethető fel, hogy a hangulatjelekkel megspékelt kommunikáció sokszor nem őszinte, hiteltelen. Mivel ma már szinte sértésnek számít, ha valaki egyetlen smiley-t, esetleg szív-formát sem ékel be az üzenete szövegébe, így, ha az üzenet tartalmaz is ilyeneket, akkor sem lehetünk biztosak abban, hogy az illető valóban jó kedvvel és szeretetteljesen kommunikál velünk.

Mint láttuk, a matricák feladata túlmegegy az érzelmek kifejezésén, általában komplex, teljes értékű üzeneteket hordoznak, rendszerint felirattal kiegészített kép formájában: egy kedves mackó „Jó reggelt!” felirattal, egy tárt karú cica „Szeretlek!” felirattal, tortát tartó figura „Boldog születésnapot” üzenettel stb. Ezek bizonyos szempontból az egyre kevésbé kelendő, papír formájú üdvözlőlapokat váltják fel. De míg utóbbiak rendszerint csupán felületként szolgáltak a bővebb, személyre szólóbb üzenet kifejtésére, a matricákat nem mindig kíséri ilyen.

A tanulmány első részében említett avatar-matricák sem képesek megtörni a képi kliséhasználatot. Bár elméletben személyre szabhatók, számos arc- és testforma közül lehet válogatni, az elkészült figurák mégis nagyon egyformák. Egyéni esendőségeinket, ha akarjuk, sem tudjuk visszaadni, az önkritikára nemigen hagynak lehetőséget. Mindenkinek nagy feje, kicsi teste, szép bőre és tökéletes fogsora lesz. Az avatarokat elsőre karikatúrisztikusnak gondolnánk, de épp azt nélkülözik, ami a jó karikatúra sajátja: az egyéni vonások kiemelését! Ehelyett uniformizálnak, és megadják a lehetőségét annak, hogy egy olyan álarc mögé bújjunk, amely tökéletesen megfelel a kor trendjeinek.

Az avatarok által kifejezhető érzelmek soha nem sugallnak komolyságot, hiszen a figurák könnyedek, viccesek. Ebből adódóan igen visszatetsző eredményei lesznek, ha valaki ezekkel próbál valódi, komoly érzéseket kifejezni. Egy gyászír alatt például módfelett bizarrnak hat egy bömbölő avatar, akinek sűrű patakokban ömlő könnye tócsákban gyűlik össze. Bár gyakran látunk síró szmájlit is részvétnyilvánítás gyanánt, amely ugyancsak visszatetsző.

Mivel tehát az emojik és a matricák egy fix, véges számú készletből választhatók ki, kevésbé teszik lehetővé az egyéni kommunikációs stílus kialakítását. Sablonképekkel, képi klisékkel differenciált önkifejezés nem valósítható meg. Lokális színezet pedig végképp nem alakítható ki a segítségükkel, hiszen a világ minden pontján ugyanazokból a jelkészletekből lehet kiválasztani őket.

Természetesen a „hagyományos” verbális és az írásos kommunikáció is használ szófordulatokat, mondatkliséket, közhelyeket. Ezek azonban általában az üzenet kereteinek kijelölésére, felvezetésére vagy lezárására szolgálnak. A szóbeli társalgásnak és a képek nélküli írásos kommunikációnak (levélírásnak) az idők során kialakult a maga keretrendszere, kultúrája, hagyománya. Ha optimista módon közelítünk a témához, nem zárhatjuk ki, hogy az újfajta, emojikkal és matricákkal telített kommunikáció etikettje is kiforrja magát egy bizonyos idő elteltével, és e képi jelek megtalálják a helyüket a szavak mellett, illetve meglik ideális arányukat a szavakhoz képest. A pesszimistább jóslatok viszont az írásos-vizuális kommunikáció sablonosodását vetítik elő, amelyből eltűnhetnek az egyéni árnyalatok. Felvetődik egy új analfabetizmus réme is: az ehhez vezető úton az első lépés az írásjelek, ékezetek használatának elfelejtése, a helyesírás és a logikus mondat szerkesztés iránti igény eltűnése, a differenciált írásbeli önkifejezés leszűkülése elemi közlésekre. Bár mindez a jelen felől nézve ijesztően hangzik, történelmi léptékben nem előzmények nélkül való az a társadalmi felállás, amelyben az írástudók csupán egy szűk réteget képviseltek. A szélesebb rétegek számára pedig talán valóban a képek veszik majd át a leírt szavak helyét (Pusztai 2019).

2.2. Fotó és önkifejezés

Míg az újmédia képi jelei véges készletből választhatók ki, addig a saját készítésű fotók elméletben végtelenül kreatív és változatos önkifejezésre adhatnak lehetőséget. De vajon tudunk-e élni ezzel a lehetőséggel?

A fotóról szinte annak felfedezése – vagy legalábbis a fotópiktorializmus irányzatának megjelenése óta – tudjuk, hogy kiváló eszköze lehet a művészi alkotótevékenységnek. A képszerkesztő alkalmazások és a közösségi média azonban változásokat hoztak a fotó mint eszköz használatába is. A fénykép természetesen továbbra is funkcionál művészi kifejezőeszközként is, amit a fotóművészek vagy a professzionális fotósok változatosan használnak fel. De vajon a laikus felhasználó képes-e valamiféle egyéni, egyedi kifejezőmód megragadására? Ennek megválaszolásához térjünk vissza ismét a szelfi jelenségéhez, illetve az újmédia arckép-fotóihoz!

A képzőművészek – festők, grafikusok – számára, de még a fotóművészek számára is az önarckép elkészítése különleges kihívás, kitüntetett művészi feladat volt, amely egyszerre jelentette a mesterségbeli tudás próbára tételét és kalandot az önismeret világába. Napjaink szelfijeinek elkészítéséhez azonban ezek egyikére sincs feltétlenül szükség. A technikai apparátus egyszerre garantálja az élvezhető képminőséget, és kínálja fel az önmagunkkal való szembenézés elkerülésének lehetőségét. Utóbbi kijelentés elsőre furcsának tűnhet, hiszen az ember soha nem nézett szembe ilyen gyakran a saját képmásával, mint manapság. Ráadásul a szelfi a személyes tartalomgyártás meghittségének ígéretét hordozza a professzionális, műtermi portrék távolságtartásától eltérően. Mégis tudjuk, hogy általában mesterkélt beállításban kattant el a kamera, és nemritkán beépített effektek tömkelege segít szebbé és vonzóbbá változtatni az alanyt, aki számos fotó közül választja ki a posztolni kívánt legelőnyösebbet.

A digitális privátképek, főképp a szelfik készítési folyamatához általában az is hozzá tartozik, hogy az elkészült képet ugyanazzal a technikai eszközzel (jellemzően okostelefonnal) feljavítják: rátapintanak a „szépítés” ikonra. A szolgáltatók egymás után dobják piacra azokat az alkalmazásokat, melyek segítségével pár kattintás árán eltüntethetők a pattanások és árnyékok, csillogóbbá tehető a szem – így az amatőrök számára is elérhetők mindazon beavatkozások, amelyeket korábban csak a tabló- és esküvői fotókon hoztak létre a hivatásos retusőrök. Az egyén olyanná formálhatja önnön képét, amilyenné szeretné – és amikor évekkal később viszanézi, ismét gyönyörködhet a végeredményben, rég megfeledezve arról, hogyan érte azt el.

A szelfi sokszor már eleve hamis képet ad: a napjaink okostelefonjain futó programok megtaníthatók arra, hogyan fényképezzék szebbnek a tulajdonost: az egyedi arckaraktert figyelembe véve beállítható a bőrsimításnak, a vonások lágyításának, az árnyékok világosításának foka,

sőt, keskenyebbé vagy teltebbé teszik az arcot – igény szerint. Tehát már utólagos retusálásra sincs szükség, az arckép rögtön az elkészítés után e manipulált formában nézhet vissza a modellre, aki szívesen hiszi el, hogy amit lát, az tényleg ő maga. Mindez nem használ az önismertetnek, hiszen elkendőzi a kép alanya elől azt, hogy milyen is valójában. Emellett a „filterezés” uniformizálja is az egyéneket, hasonlóvá téve őket az említett avatar-matricákhoz. A külső szemlélő – ha személyesen ismeri a kép szereplőjét – nyilván tisztában van vele, hogy az illető a valóságban nem egészen olyan, s tudja, hogy „feljavított” képet lát. Mégis mindenki asszisztál a valóság meghamisításához és sablonformákba gyömöszöléséhez, és buzgón „lájkoljuk” ezeket a képeket, hogy később mások is így tegyenek a miénkkel. De miért van erre szükség? Miért nem tudunk szembenézni a valódi arcunkkal, és miért nem tudjuk értékelni a valódi sokféleséget (ami eközben az ideológiák szintjén gyakran hangoztatott érték)?

A magyarázat bizonyára az, hogy mindenki hasonlítani szeretne ahhoz az emberideálhoz, amelyet a média évtizedek óta közvetít számunkra, megszabva, hogy milyen a tökéletes alak, arc, ember. Évtizedek óta utómunkával hibátlanra tett bőrképet, csillogóbbá tett szemeket, karcsúbbá varázsolt derekakát látunk, így a „normális” arc és alak már csúnyának hat. Bár az új-média elvben demokratikus platform, a szelfik általában arról tanúskodnak, hogy a felhasználók tömegei önként viszik tovább azokat a globális trendeket, amelyeket a hagyományos média már korábban kialakított. A folyamat öngerjesztővé vált: ha azt látjuk, hogy már nem csak a modellek, de az átlagemberek külseje is makulátlan, akkor még erősebb kényszert érzünk arra, hogy saját arcképeinket is azzá tegyük. Mindez nem kedvez annak, hogy a közösségi oldalak képfolyamain látott szelfik és portrék valamiféle egyedi színezetet kapjanak – noha ezt a platform elméletben lehetővé tenné. Kivételek természetesen vannak, és megfigyelhető az a vonulat is, amely dacol és szembehelyezkedik a mainstreammel, általánosságban azonban a közösségi média képfolyamának arcképei meglehetősen egysíkú összképet mutatnak.

Ha a portrékon kívül a többi, közösségi médiára jellemző képtípust tekintjük, ott már valamivel nagyobb változatosságot tapasztalhatunk úgy a témák, mint a megvalósítási módok között. Ugyanakkor jól felfedezhetők a képi klisék is. Ezek egy része a státusszimbólum szerepét tölti be: a kötelező pózolás a tengerparton, a nagyvárosok ikonikus épületei előtt, az új autó mellett, az új ruhában bálba menet, vagy épp egy-egy celebritással, akit sikerült rávenni a közös fotóra. Külön csoportot alkotnak az életmódhoz kapcsolódó képek, amelyek kocogás vagy edzés közben készültek, vagy az épp elfogyasztani kívánt ételt/italt örökítik meg.

Tipikusan új jelenség az ún. kihívásokra, challenge-ekre készült fotók és videók feltöltése. Lényegük, hogy egy adott helyen vagy helyzetben kell pózolni, táncolni, elvégezni valamilyen cselekvést, például nyakon önteni magunkat egy vödör jeges vízzel (*Ice Bucket Challenge*) ruhát cserélni a párunkkal (*#FlipTheSwitch*), megmutatni, hány mályvacukrot tudunk egyszerre a szánkba tömni (*Marshmallow Challenge*), hány pénzérmét tudunk a kulcsfontunk feletti mélyedésbe tenni (*Coins in clavicles Challenge*), vagy hogyan tudjuk viselni, magunkra kenni, magunkra aggatni azt az ételt, amit nem szeretünk megenni (*Eat it or wear it Challenge*). Ezek egy része sablonpózokat eredményez, bizonyos esetekben azonban arra készítetni a kihívás elfogadóit, hogy alkalmazzák a témát a saját közegükre, környezetükre, így a képek mégis hordozhatnak néhány egyedi vagy épp lokális vonást.

Természetesen itt is azonnal felmerül a „Mi értelme van ennek?” kérdés – ám a dilemma megfogalmazása eleve nem jó. Értelme természetesen nincs, nem is érdemes a jelentést vagy az üzenetet kutatni e megnyilvánulások mögött. A challenge-eket célszerűbb rítusoknak tekinteni, amelyek egy-egy közösséghez tartozás érzését (illúzióját?) keltik. A XX. század tudományeszménye megfosztotta az emberiséget vallási szertartásai, szakrális aktusai, rituáléi nagy részétől, és talán ezeket igyekszünk tudat alatt pótolni olyan cselekvésekkel, amelyek valamiféle megadott forgatókönyv szerint történnek – csak jelen esetben nem papok vagy sámánok, hanem influencerek határozzák meg a rituálék menetét. Ahogy Arnold van Gennep már bő száz éve rámutatott: a rítusok egyben tartják, együttműködésre készítetik a közösség tagjait, és megkönnyítik a krízisek feldolgozását (Gennep 2007). Talán törvényszerű, hogy valamilyen formában visszaszivárognak a társadalomba.

Az utazós, az életmód- és menüfotókat, a szelfi-beállításokat vagy a filterezéseket szintén tekinthetjük hasonló, rituális kommunikációs aktusoknak, melyek célja, hogy egy-egy közösség

elfogadott tagjává váljunk, abba belesimuljunk. A rituális (vagy olykor már-már szektás) magatartással való szembenézés azonban még várat magára, hiszen az ideológiák szintjén egységesnek és különlegesnek szeretjük nyilvánítani azt, ami valójában sablonosított, uniformizált, irányított. Talán akkor kerülhetnek a helyükre ezek a most még megosztó, öncélúnak és olykor teljesen értelmetlennek látszó megnyilvánulások, ha a XXI. századi ember bevallja önmagának, hogy szüksége van a rítusokra.

2.3. Hibrid képek és digitális identitás

Ahogy korábban már taglaltuk: a fotó kiváló eszköze lehet az önkifejezésnek és a művészi alkotó tevékenységnek. Ám amikor az okostelefon kamerájának használatáról van szó, az esetek többségében nem beszélhetünk valódi képalkotásról, az alkotás szó nemes értelmében. A technikai apparátusok, gépi funkciók, programok használata, a klisék variálása önmagában még nem alkalmas a képi önkifejezésre. Ez csak akkor lenne lehetséges, ha a technikában az eszközt látnánk és nem a célt, illetve, ha a globális trendek követése helyett képesek lennénk önmagunk és a világ megismerésének szolgálatába állítani az apparátust (v.ö. Flusser 1990). A fogyasztói társadalomra azonban általában jellemző, hogy kreativitásnak, önmegvalósításnak állítja be a készen vásárolt sablonok variálását – legyen szó kézműves tevékenységekről, barkácsolásról, lakberendezésről. Meg kell vásárolni egy bizonyos számú kelléket, hogy azokat megadott instrukciók szerint összeillesztve kreatívnak érezhessük magunkat. Hasonló a helyzet a fotózással is: hajlamosak vagyunk önkifejezésként tekinteni rá, pedig sokszor távol áll tőle. Ahogy láttuk, a közösségi médiában megjelenő, letölthető appokkal megdolgozott képek gyakran a sablonosodás és az uniformizálódás jegyeit mutatják. Kivételek azonban természetesen vannak. Az erőteljes fotomanipuláció olykor képes egészen egyedi kreációkban is megnyilvánulni, lokális színezetet kapni, vagy akár folklórként megmutatkozni!

Az internetes mémek például az újmédia vizuális jelenségeinek azon csoportját alkotják, amely leginkább fogékony a lokális jelenségekre, leginkább vissza tudja adni egy társadalmi vagy kulturális közeg jellegzetességeit, fogyatékosságait, visszasságait. Erőteljes kritikát gyakorolnak, ugyanakkor általában szerethető módon ábrázolnak. Megfigyelhető, hogy a „hazai” mémek népszerűségben általában „lekörözik” a külföldieket – bizonyára nem csak nálunk. A saját közegünkben készült vicces ábrák, feliratos képek többet mondanak nekünk, mint a közegen kívüliek számára. Mivel csak mi értjük őket igazán, így megadják az összekacsintás lehetőségét, és minden kritikusságuk dacára valamiféle összetartozás-érzést nyújtanak. Azáltal, hogy a komoly problémákat vagy a társadalmi visszasságokat vicces formában sűrítik, feszültségoldó szerepet is betöltenek. Gondoljunk például a Covid-19 pandémia első hullámára, amely 2020 tavaszán számtalan mémet indukált – Magyarországon többségükben olyanokat, amelyek csak az itt élők számára érthetőek és viccesek. Gyakori szereplőjük volt Müller Cecília, országos tisztifőorvos és Győrfi Pál, az Országos Mentőszolgálat szóvivője, akik megfeddik az otthonról elmászkálókat, vagy azokat, akik nem használják helyesen a maszkot. De megjelent bennük Kozsó, a „meghalok, hogyha hozzámérsz” kezdetű dal előadója, vagy Schobert Norbert fitness-edző, aki annak örül, hogy „nincs se liszt, se cukor” (Sáringner 2020). A példák sorát hosszan lehetne folytatni. De a mémek akár még szűkebb befogadóközönseget megcélozva is működhetnek, például egy település vagy egy intézmény életéből anyagot merítve.

Hasonló a helyzet a GIF-ekkel is, amelyek között szintén szép számmal akadnak olyanok, amelyek lokális vonásokat mutatnak, illetve egy adott társadalomra vonatkoztatva fogalmaznak meg kritikát jellegzetes szereplőit felhasználva.

A különféle, interneten terjedő, folklorisztikus vonásokat is mutató hibrid képek vizsgálata a jövőben izgalmas kutatási lehetőségeket rejthet magában a kulturális antropológiával, ikonológiával, médiaelmélettel, képfilozófiával, szociológiával, pszichológiával, illetve az ezek határterületeivel foglalkozó kutatók számára. E kutatómunka számos tanulsággal szolgálhat a 21. századi ember gondolkodásmódjának, motivációinak megértéséhez.

Összegzés

Az újmédia az önkifejezés számos új lehetőségét hozta magával, melyekben dominál a képiség, a vizualitás. Egy részük az üzleti szféra, a szolgáltatók, a fogyasztói társadalom és a mainstream ideológiák által meghatározott, így kevésbé ad lehetőséget az egyediségre, az egyéni kommu-

kációs stílus vagy a lokális jelleg megvalósítására. Az írásos kommunikációba begyűrűző, részben a szavakat kiváltó hangulatjelek és matricák inkább a kifejezésmód leszűkülését, sablonossá válását, globalizálódását hozzák magukkal. A fotómanipulációval is hasonló a helyzet, amennyiben a képkészítő a beépített effekteteket, filtereket, képi kliséket használja, a globális trendeket követve. A digitális fotó azonban a valódi kreativitás, az egyéni önkifejezés nyersanyagává is válhat. A különféle hibrid képek – például az internetes mémek és GIF-ek – gyorsan és egyedi módon reagálnak a világ és a közvetlen környezet történéseire, és gyakran megjelenik rajtuk a lokális színezet.

Irodalom

- Andok M. (2017). *A kommunikáció rituális elmélete*. Gondolat Kiadó.
- Dawkins, R. (1976). *The Selfish Gene*. Oxford University Press.
- Dömös Zs. (2020). Imádni vagy gyűlölni fogja a Facebook új funkcióját! 24.hu, 2020. 04. 23. <https://24.hu/tech/2020/04/23/facebook-messenger-avatar-emoji-matrica-megerkezett/>. Utolsó letöltés: 2020. 05. 11.
- Flusser, V. (1990). *A fotográfia filozófiája*. Tartóshullám – Belvedere – ELTE BTK.
- Gennep, A. van (2007). *Átmeneti rítusok*. L'Harmattan Kiadó.
- Gombrich, E. H. (2003). A látható kép. In: Horányi Ö. *Kommunikáció I-II*. General Press. 92–107.
- Greenwood, D. (2014). Three Reasons Why We Shouldn't Confuse Selfies with Vanity. Psychology Today. <https://www.psychologytoday.com/blog/mirror-mirror/201409/three-reasons-why-we-shouldnt-confuse-selfies-vanity>. Utolsó letöltés: 2018. 02. 08.
- Manovich, L. (2008). Jövő-kép. In: Gerencsér P. (szerk.). *Új, média, művészet*. Universitas Szeged Kiadó. 90–107.
- Mitchell, W.J.T. (1992). *The Reconfigured Eye. Visual Truth in the Post-Photographic Era*. MIT Press.
- Munk V. (2007). Boldog születésnapot, :-)! Index, 2007.09.19. <https://index.hu/tech/net/szmajli25/?thx=1>. Utolsó letöltés: 2019. 01. 26.
- Pusztai V. (2019). A képek nyelvének bábeli zűrzavara. *Korunk*, III. folyam, XXX/4. 74–85.
- Russel, F. (2004). When the going gets tough, the tough go photoshopping: September 11 and the newslire of vengeance and victimization. *New Media & Society*, Vol 6.
- Sáringner V. (2020). Egy kis nevetés sosem árt! Koronavírus mémek a közösségi média térben. Közösségi média mindenkinek, https://kozossegi-media-mindenkinek.blog.hu/2020/04/02/s_v_koronavirus_memek_a_kozossegi_mediaban. Utolsó letöltés: 2021. 02. 05.
- Seidman, G. (2015). Are Selfies a Sign of Narcissism and Psychopathy? *Psychology Today*, 2015. <https://www.psychologytoday.com/blog/close-encounters/201501/are-selfies-sign-narcissism-and-psychopathy>. Utolsó letöltés: 2018. 02. 08.
- Sorokowska, A. (2016). Selfies and personality: Who posts self-portrait photographs? *Personality and Individual Differences* 90: 119–123. https://www.researchgate.net/publication/283514572_Selfies_and_personality_Who_posts_self-portrait_photographs. Utolsó letöltés: 2018. 01. 31.

Hetesi Erzsébet

Szegedi Tudományegyetem Gazdaságtudományi Kar

ORCID:0000-0001-8518-407X

Juhász Zoltán

Szegedi Tudományegyetem Általános Orvostudományi Kar

ORCID:0000-0002-8761-2389

Hitelesség és bizonytalanság a kommunikációban a COVID-19 idején

Absztrakt

Tanulmányunkban arra keressük a választ, hogy a magyar kormányzat járványkezelési intézkedései a pandémia első szakaszában hogyan befolyásolták az online platformokon észlelt kommunikációs aktivitást. Primer kutatásunk célja a járványkezeléssel kapcsolatos kommunikáció lakossági megítélésének felmérése. Kutatásunkban a maszkviseléssel és a kórházi ágyak gyors felszabadításával kapcsolatos kommunikációt vizsgáltuk netnográfiai módszerrel, 5 online fórum összesen 2000 kommentjének elemzésével. A fórumok kommentjei alapján az online közösségben nagyon szélsőséges és eltérő vélemények (szkepticizmus, megbotránkozás, vádaskodás, elfogadás) alakultak ki az egészségügyi kommunikáció pontosságáról és megbízhatóságáról. Kutatásunk eredményei azt jelzik, hogy a COVID-19 idején mind a politikai, mind az egészségügyi kommunikáció megosztotta a magyar lakosság véleményét az online platformokon.

Kulcsszavak: pandémia, politikai és egészségügyi kommunikáció, bizalmatlanság, netnográfia

Abstract

Credibility and uncertainty in communication during COVID-19

In our study, we seek the answer to how Hungarian government epidemic management measures in the first phases of the pandemic affected the communication activity observed on online platforms. The aim of our primary research was to examine what marked opinions were expressed in the assessment of communication related to epidemic management. Among the measures in the first phase, we examined communication related to mask wearing and rapid release of hospital beds using a netnographic method, analyzing a total of 2,000 comments from 5 online forums. Based on the forum comments, very extreme and divergent opinions (scepticism, indignation, accusation, acceptance) about the accuracy and reliability of health communication emerged in the online community. The results of our research indicate that during COVID-19, both political and health communication divided the opinions of the Hungarian population on online platforms.

Keywords: pandemic, political and health communication, mediatization, communication distrust, netnography

Bevezetés

A 2019. év végén Kínából induló, majd pandémiává váló koronavírus járvány az utóbbi évszázad talán legnagyobb kihívása elé állítja a világ országait. Egy ilyen gyorsan terjedő, ismeretlen vírus okozta pandémia idején a világon mindenütt szükség van a politika, a kormányok és az

egészségügyi szakemberek együttműködésére a védekezésben, és különösen az intézkedések transzparens, az állampolgárok számára átlátható, megnyugtató kommunikálására. Ahogy a kommunikáció jelentősége a COVID járványban világszerte megnőtt, úgy Magyarországon is kiemelt szerepet kapott a lakosság tájékoztatása a járványügyi intézkedésekről, és ennek fő csatornáit a tömegkommunikációs eszközök (TV, rádió, online sajtó) lettek, amelyek igyekeztek felhívni a lakosságot az intézményekkel és hatóságokkal való együttműködésre. Ahhoz, hogy ez az együttműködés sikeres legyen, követelmény a kommunikáció során a hitelesség, a megbízhatóság, az egyértelműség/közérthetőség, és főként a bizalom.

Magyarországon a COVID kapcsán sajátos, erősen centralizált, egycsatornás kommunikáció a jellemző a mai napig, így az egészségügyi kommunikáció is csak ennek tükrében vizsgálható. Ott, ahol az egészségügyi intézmények önállóan nem adhattak ki adatokat a fertőzöttek, kezelték és elhunytak számáról, ahol csak a hivatalos csatornákon és csak területi bontásban értesülhettek az állampolgárok a COVID országos járványügyi adatairól, ahol kórházi vezetőket bocsájtottak el, ha megszegték a központi utasításokat, és ahol katonai parancsnokokat neveztek ki az egészségügyi és szociális intézményekbe, ott számos kérdésben bizonytalanság alakult ki az intézményi kommunikációban és a lakosság körében is.

Tanulmányunk első részében a politikai és egészségügyi kommunikációt érintő szakirodalom rövid áttekintése után bemutatjuk, hogy milyen sajátosságokkal írhatók le a kommunikáció különböző típusai, azok átfedései milyen anomáliákat eredményeznek, és a pandémia idején ennek milyen következményei lehetnek. Napjainkban olyan új jelenségekkel találkozunk, mint a tudományok korrumpálódása, a politikai és egészségügyi kommunikáció mediatizációja, amelyek témánk és kutatásunk szempontjából jelentősek, ezért röviden e kérdésekre is kitérünk.

Kvalitatív vizsgálatunk bemutatása során ismertetjük kutatási céljainkat, az alkalmazott módszert és az eredményeket. Az eredmények alapján megpróbáljuk felvázolni, hogy a kommunikációk hogyan befolyásolták a közvéleményt, és a krízist követően vajon milyen változások várhatók.

1. A téma elméleti háttere

Mivel tanulmányunk célja a kormányzati (politikai) és egészségügyi kommunikáció hatékonyságának vizsgálata a lakosság tájékoztatásában a COVID-19 világjárvány idején, ezért az elméleti részben a politikai és az egészségügyi kommunikáció jellemzőit is érintjük.

A politikai és egészségügyi kommunikáció tartalmának értelmezése maga is bizonytalanságforrás az állampolgárok számára, és ez fokozódott a COVID-19 idején. A járvány idején a kommunikáció színtere szinte kizárólag a média volt. A politikusok és az egészségügyi szakemberek a médián keresztül kommunikáltak a polgárokkal, a polgárok pedig elsősorban a közösségi médiában kapott információkra reagáltak. Ezért a szakirodalom áttekintésében röviden megvitatjuk a politikai és egészségügyi kommunikáció mediatizálódását és annak következményeit is.

1.1 Politikai kommunikáció

A politika definiálása nem célja tanulmányunknak, többek között azért sem, mert annyi meghatározással találkozunk, ahányan írnak róla. Azt azonban fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy a politika tartalma ma már nagyon más, mint amit Arisztotelész (1994), vagy John Locke (1986) gondoltak a politika természetéről. Különösen sok változáson ment át az elmúlt évtizedekben a róla való vélekedés, de abban egyetérthetünk, hogy a politika érdek által meghatározott, célokat követő és akaratlagos tevékenység, amely a hatalom megszerzésére és megtartására irányul (Bihari 2013). A célok közvetítése a hatalomhoz segítők számára a kommunikáció segítségével történik.

Mazzoleni (2002) magyarul is megjelent könyvében azt mondja, hogy a politikai kommunikáció demokráciákban létezik, de oly módon, hogy közben a hatalom forrásává, a politikai versengés és a politikai erők közötti harc színterévé vált. Merkovity (2008) számos tanulmány és érdekes példa alapján úgy gondolja, hogy a politikai kommunikációt olyan gyűjtőfogalomként kell használnunk, amely magában foglalja a politikai nyelvet és beszédet, a politikai üzenetet valamint a tartalmat, és szélesebb értelemben tartalmazza a kommunikációs csatornákat is

(Merkovity 2008). A politikai nyelv két fontos eleme a meggyőzés és a manipuláció. E két kategória szakirodalma nagyon gazdag (Aronson 1972, Breton 2000, Komár 2019). A meggyőzés és a manipuláció egyaránt a befolyásolás kategóriájába tartozik, ám az egyik tisztességes szándék, a másik nem az. (A meggyőzés az, amikor az észérvek, indokok a saját véleményétől eltérő vélemény indokolása győzi meg a befogadót, a manipuláció pedig az, amikor a befogadó nincs tisztában azzal, hogy egy másik véleményt akarnak vele elfogadtatni, és ő feltétel nélkül veszi át azt).

A politikai kommunikáció önmagában is nehezen értelmezhető, mert vannak alapszabályai.

Grice (1997) szerint a sikeres kommunikáció érdekében a közlőnek közlendője megfogalmazása során a tárgyra kell koncentrálnia. Nem szerencsés, ha a szükségesnél több vagy kevesebb szót használ, kerülnie kell a homályos jelentésű, kétértelmű szavakat, és nem ajánlatos olyat mondania, aminek igazságáról nincs meggyőződve. A politikai kommunikáció esetében a Grice-i maximák fordított alkalmazása hatékony. „A politikai kommunikációt a Carl Schmitt-i logika hatja át... „légy irreleváns!”, „a szükségesnél mondj többet vagy kevesebbet!”, „használd homályos, kétértelmű szavakat!”, „ne mondj olyat, amiről tudod, hogy igaz” (Schmitt 1935, idézi Csepeli 2010).

Jóval korábban V. Pareto is azt tanácsolta a politikusoknak: „Beszélj az örök igazságról, de cselekedj úgy, mintha egyáltalán nem létezne. Hasznos, ha az emberek azt hiszik, hogy az istenek harcolnak helyettük” (Szczepanski 1973: 327).

A mai társadalmakban a politikai kommunikáció alapvetően a tömegmédiában jelenik meg, ami új típusú nyelvi manipulációk létrehozásához vezet. Rozina és Karapetjana (2009) tanulmányukban két (Cheney és Obama) interjút elemeznek pragmatikus szempontból, és ezek alapján megpróbálják megvizsgálni a manőverezési technikákat és szakaszokat. Arra hívják fel a figyelmet, hogy a manőverezés homályos területeit azért kell körülhatárolni és tisztázni, mert hatással vannak annak megértésére, hogy a politikai beszédek hogyan szövegezik meg a befogadókat (olvasókat, hallgatókat), és ezek a befogadók hogyan tudnák kideríteni a manőverezés mögött álló mozgatórugókat.

Mazzetti (2020) cikkében a COVID-19 világjárvány alatti politikai kommunikáció aspektusait tárgyalja. A cikk példákkal és a szakirodalom elemzésével azt kívánja bemutatni, hogy a politikai kommunikációt néha olyan rejtett motivációk vezérlik, amelyek egyes politikai képviselők hatalmi céljait szolgálják, nem pedig a közjót.

„A járvány kezdete óta minket, olasz állampolgárokat (és valószínűleg nem csak minket, olaszokat) a politikusok és tudományos tanácsadók felelőtlen gyermekeként kezeltek. Úgy tűnik, még a legtechnikásabb kommunikáció is koherens stratégiát követett, amelynek célja elsősorban a lakosság megfélemlítése volt, hogy otthon tartsa őket” (Mazzetti 2020: 6).

Ami a politikai kommunikáció tartalmát illeti, Magyarországon a világjárvány idején a kormány az egészségügyi szakemberekre hivatkozva igyekszik erőt, bizalmat és sikert közvetíteni, miközben nemcsak a szakértők, hanem a polgárok véleményét is megosztja. A COVID-19 idején látványosan megnyilvánult a kormányzati és az ellenzéki politikai kommunikáció érdekérvényesítésre való törekvése. Nevezetesen az, hogy az ellenzék is az érdekeit követte: a néha még rendkívül racionálisnak tűnő érvekből is látható volt, hogy a cél a következő választások megnyerése.

Kutatási kérdésünk a kormányzati információkkal kapcsolatban pontosan az, hogy a politikai kommunikáció következetlensége hogyan befolyásolja a polgárok véleményét?

A politika mediatizálása

Walter Lippmann (2007) még a húszas években írta meg, hogy a politika a média által teremtett pseudovalóság. Mazzoleni és Schulz (2002) a mediatizált politikát olyan folyamatként értelmezik, amely a modern tömegmédia fejlődésének problémás kísérőjelenségeit vagy következményeit jelöli. Strömbäck (2008) szerint a mediatizált politika négy szintjét lehet megkülönböztetni az információforrás helye, a politika és a média kölcsönös függősége, valamint a tartalmat és a szereplőket befolyásoló logika alapján (1. táblázat).

1. táblázat: A mediatisált politika szintjei

Legfontosabb információforrás: tapasztalatok, interperszonális kommunikáció	→←	Legfontosabb információforrás: média
A média független a politikai intézményektől	→←	A média nem független a politikai intézményektől
A médiatartalmakat a politikai logika befolyásolja		A médiatartalmakat a médialogika befolyásolja
A politikai szereplőket a politikai logika befolyásolja		A politikai szereplőket a médialogika befolyásolja

Forrás: Strömbäck (2008)

Látható, hogy a média súlyának növekedésével új szerepek alakulnak ki, ez pedig a pandémia idején olyan méreteket öltött, amelyek az információkban való eligazodást rendkívüli módon nehezítik.

1.2 Egészségügyi kommunikáció

A tradicionális orvos-beteg kommunikáció helyszíne és módja sokat változott az elmúlt évtizedekben. Az Egészségügyi Világszervezet szerint az egészségügyi kommunikáció hatékonyságát a következő jellemzők határozzák meg: pontosság, elérhetőség, egyensúly, következetesség, kulturális kompetencia, ismételtség, időszerűség és érthetőség (WHO 2017).

A COVID-19 esetében a betegség megelőzésére és kezelésére vonatkozó tudományos ismeretek egyre inkább növekednek. Az új ismeretek kommunikációja kihívás elé állítja a tudományos szakma és a kormányzati politika képviselőit. A járványügyi védekezésben, a megbetegedések és halálozások csökkentésében, a gazdasági visszaesés mérséklésében a legnagyobb szerep az egészségügyi ellátórendszerekre hárul. A gyors és hatékony egészségügyi ellátás megszervezésében, a lakosság felkészítésében kiemelt helyet kap a kommunikáció. A lakosságra és az egészségügyi szakemberekre irányuló kommunikáció célja a koronavírus járványban elsősorban a biztonságérzet erősítése, a tájékozottság növelése, de fontos szerepet kap a szolidaritás is. A pandémia alatt megszerzett tudást és eszközöket olyan módon kell népszerűsíteni és bemutatni, hogy a népegészségügyi célkitűzések ne csupán szabályozással és végrehajtással, hanem közösségi elköteleződés és támogatás által is teljesüljenek.

A hatékony egészségügyi kommunikációnak nem célja a befogadók túlterhelése nehezen értelmezhető információkkal, hanem sokkal inkább a rendelkezésre álló információ felhasználásával az egyéni hatékonyság fokozása.

A jövőben a COVID-19-hez hasonló, különösen veszélyes járványok eredményes kezeléséhez és megelőzéséhez világos, empatikus, cselekvésre ösztönző üzeneteket tartalmazó, az adott célcsoport igényeihez igazodó kommunikáció szükséges (Hanafiah et al. 2021).

A járványügyi intézkedések az egészségügyben használatos kommunikációs csatornák átalakulását hozták magukkal. A járvány terjedését lassító intézkedések egyik fontos eleme a személyes kontaktusok csökkentése, a személyes orvos-beteg találkozások minimalizálása, a távkonzultáció bevezetése. A jelenlegi helyzetben a kommunikáció egyik fő színtere az Internet lett, és egyre inkább felértékelődik a közösségi média szerepe az egészségügyi információ áramoltatásában, a közösségi kapcsolattartásban. A közösségi média kiváló lehetőséget biztosít a népegészségügyi tartalmú információk gyors terjesztéséhez, hozzájárul a populáció funkcionális egészség-értésének javulásához. A közösségi média 2004-es megjelenése óta egyre szélesebb körben használják egészségügyi témájú kommunikációra (Smailhodzic et al. 2016).

Bár magyar viszonyok között az Instagram sokkal kisebb hatással van jelen, mint a Facebook, és legfeljebb az influencerek közvetítenek releváns egészségügyi információkat – meglehetősen ellentmondásosan, leginkább szkeptikusan – a nemzetközi szakirodalmak felhívják a figyelmet az Instagram jelentőségére az egészségügyi kommunikációban. Az Instagram hatékony eszköz lehet az egészségügyi szervezetek számára az üzenetek közvetítésében a válságkommunikáció során. A pontos információ szolgáltatásával, a felhasználók hiteles forráshoz irányításával segítséget jelenthetnek, szerepet játszhatnak a hamis/téves információk elleni küzdelemben. Az Instagramon COVID-19 járvány alatt a népegészségügyi intézmények közül az USA-ban a CDC és a WHO voltak a legaktívabbak az összes értékelte szervezet közül a posztok számát, eléréseket és elkötelezettség mutatóit tekintve. Különösen nagymértékű online felhasználói aktivitás volt megfigyelhető a hírességekről szóló, magyarázatokat és infografikákat tartalmazó bejegyzéseknél (Malik et al. 2021).

Egy pakisztáni tanulmányban a szerzők azt találták, hogy a közösségi médiának nincs jelentős és közvetlen hatása a megelőző magatartásra, míg a tudatosság és az információcsere közvetlenül befolyásolta a megelőző magatartást. Ugyanakkor eredményeik azt is jelezték, hogy a megelőző magatartást befolyásolja az egyének iskolai végzettsége, neme, életkora és jövedelme (Nazir et al. 2020). Az online platformok mellett a járványban legsérülékenyebb, 65 éven felüli, internetet kevésbé használó populáció eléréséhez a hagyományos tömegkommunikációs eszközök használata is nélkülözhetetlen.

Az egészségügy mediatizálása

Bár a politika mediatizálása régóta kutatási téma, az egészségügyi kommunikáció mediatizálása új jelenség, ugyanis a járvány idején az egészségügyi kommunikáció csatornái jelentősen megváltoztak. Az egészségügyi ágazat korábban nem részesült olyan intenzív médiafigyelemben, mint a politika. Bár a média egészségkommunikációra gyakorolt hatásáról találhatunk tanulmányokat (Wright et al. 2013; Christensen 2016), a mediatizálódást a COVID-19 során tapasztaltuk (Athique 2020). A COVID-19 során egyrészt az egészségügyi szakemberek nagyon gyakran jelentek meg a médiában, másrészt a közösségi média jelentős szerepet kapott a tájékoztatásban. Az igazi kérdés azonban az, hogy mi vezethet oda, hogy egy olyan fontos – emberéletéért felelős – diszciplína, mint az orvostudomány, hiteltelenné váljék a politika hatására. (Bár a szakirodalmakban már korábban megjelentek írások, amelyek az egészségügy új posztmodern paradigmájáról szólnak, ahol a hatalom az orvosokról a betegekre helyeződik át, ahol ennek következményeként a tudomány legitimitása megkérdőjelezhető, és a szakértelem újradefiniálódik (Kata 2012), mi itt nem erre gondolunk. Nem arra, hogy az internet hogy ad lehetőséget az információk cseréjére a páciensek, vagy aktivisták között, és hogy képes átvenni a hatalmat a tudomány állításai felett, hanem kifejezetten arra, hogy a politika nyomására miként képes korrumpálódni egy diszciplína.)

A fizikai távolságtartás, a karantén és a gazdasági korlátok szorongást keltenek a lakosságban, és növelik az információgyűjtés- és ellenőrzés, a szakértői vélemények iránti igényt. Portugáliában a COVID-19 kommunikációt is az Egészségügyi Minisztérium központosította. Videókat tettek közzé a közösségi médiában, és egy független weboldalt indítottak videókkal, infografikákkal, füzetekkel, kézikönyvekkel. Emellett egy hivatalos honlapot is létrehoztak, amely a végrehajtott kormányzati intézkedéseket, a jogi tudnivalókat ismertette. E kommunikációs csatornák működése ellenére az üzenetek nem jutottak el a teljes lakossághoz, és nem sikerült megragadniuk a figyelmet és befolyásolniuk a viselkedést. A lakosság megfelelő egészségmagatartásának kialakítását erősítő egészségügyi kommunikációs stratégiával kell támogatni. A kommunikációs stratégiának egyértelmű információkat kell tartalmaznia a COVID-19 megelőzéséről és kezeléséről, az egészségügyi és szociális támogató szolgáltatásokhoz való hozzáférésről, a kommunikációs csatornák szélesebb körének felhasználásával (Leao et al. 2021).

Egy az Egyesült Államokban végzett felmérés eredményei alapján a lakosság túlnyomó többsége (69%) előnyben részesítette az egészségügyi és tudományos alapokon nyugvó járványkezelést és vezetést (pl. a Betegségmegelőzési és Járványügyi Központ, Nemzeti Egészségügyi Intézet irányításával). A válaszadók mindössze 14%-a gondolta úgy, hogy a járványkezelés folyamatát a politikának (USA Elnöke, Kongresszus) kellene irányítania. A reaktív, nyílt és tiszteltetjes kommunikáció javíthatja a népegészségügyi szereplők együttműködését és biztonságát (McFadden et al. 2020).

Indiai szerzők a kockázatkommunikációt funkcionális és emocionális összetevőkre bontották. A funkcionális összetevőhöz az időszerűség és az átláthatóság, az emocionálishoz pedig az empátia és bizalom tartoznak. Megállapították, hogy az elkötelezettség kulcsfontosságú a felhatalmazás és részvétel szempontjából, amelyek elősegíthetik a nyilvánosság és kormányzat közötti hatékonyabb együttműködést a járvány elleni küzdelemben (Venkatraman, Manorahan 2021). Wuhanban az ineffektív kockázat-kommunikációért főként a kormányzat késői döntéshozatali folyamata és az információáramlás korlátozottsága, az információ inkoherenciája volt felelős. A kormánynak nem sikerült időben és a megfelelő módon megosztania a lakossággal a járvány eredményes kezeléséhez szükséges információkat. Ez hozzájárulhatott a járványfolyamat országos elterjedéséhez (Zhang et al. 2020).

A világjárvány idején azt tapasztaltuk, hogy az egészségügyi kommunikációt Magyarországon is erősen befolyásolta a média. Az információterjesztés csatornáinak jelentős átalakulásával párhuzamosan a szereplők új viselkedési formát választottak: az egészségügyi szakemberek médiaszereplőkké váltak, megváltoztatva a kommunikáció tartalmát és stílusát.

1.3 A mediatisáció következményei: spektakularizáció és fragmentáció

A spektakularizáció a látványosságra való törekvést, a fragmentáció a mondanivaló töredezettségét jelenti.

Spektakularizáció

A politikus üzenetét az adott médiumhoz kénytelen igazítani, a mondanivaló helyett a „látványosságra” törekszik. Mára fontosabb lett, hogy a politikus mondanivalóját hogyan adja át ahelyett, hogy mi is a beszédének tényleges üzenete. Michael Kunczik német médiakutató szerint: „a politika szórakoztatóiparrá degradálódik. A stílus fontosabb, mint a tartalom. A kampányban fontosabb a személyiség, mint a politikai gondolatok, különösen akkor, ha a gondolatok túlságosan összetettek, és így nem könnyű tudósítani róluk” (Kunczik 2001: 19, idézi Bajomi-Lázár 2006: 99).

A spektakularizáció hatása Magyarországon az egészségügyi kommunikációban is tetten érhető. Elismert egészségügyi szakemberek váltak hirtelen médiaszereplőkké, és láthatóan kevésbé tudnak megbirkózni ezzel a feladattal, mint a politikusok. A szereplők magatartása megváltozott, és nehéz megítélni, hogy nyilatkozataikat mi is motiválja: „olyanok osztogatnak tanácsot, akiknek van fehér köpenyük, kutatói vagy orvosi címük – és a tudományétól eltérő motivációjuk. Anyagi érdekek, sértettség, mellőzöttség, politikai célok, termékadás, praxisépítés, adatgyűjtés – rengeteg tudományon kívüli motiváció lehetséges. ...Ne legyünk naivak: ezek a térítők legtöbbször tisztában vannak az általuk hirdetett tanok hamisságával, de nem a segítő szándék vezérli őket, akármennyire vonzó is számunkra, amit hallunk tőlük” (Hlacs 2020).

Fragmentáció

A médiahatás másik következménye, hogy a politikus mondanivalóját átalakítja, ezzel beszéde töredezett lesz, frappáns jelszavakat és rövid idézeteket kezd el alkalmazni. Ezt a szakirodalom a politikai diskurzus fragmentálódását előidéző hatásnak nevezi (Mazzoleni 2002) (Ezt a jelenséget a magyar miniszterelnök jóval korábban professzionális módon kezelte: „egyetlen dologgal törődjenek (...), hogy a tettek beszélnek... Ne figyeljenek oda arra, amit mondok, egyetlen dologra figyeljenek, amit csinálok”)¹.

És sajnos ugyanezt tapasztaljuk az egészségtudomány képviselőinél is. Megnyilvánulásaikban igyekeznek megfelelni a nyilvánosságnak, és ez számukra – akik szakmájukban a szakszavakhoz szoktak – az esetek többségében szinte megoldhatatlan feladatnak tűnik: egyszerre kell megfelelniük a szakpolitikának, az állampolgároknak, és a különböző médiumok elvárásainak.

A fentiek következménye a következetes és világos, egyértelmű és hihető kommunikáció teljes hiánya. A politikusok és az egészségügyi szakemberek közötti véleménykülönbségek megjelenése a médiában tovább torzítja a tájékoztatás tartalmát, és ebben a káoszban az érintettek, a polgárok elbizonytalanodnak. A bizonytalanság a viselkedési szabályok figyelmen kívül hagyásában nyilvánulhat meg, ami akadályozhatja a járványok hatékony kezelését.

¹ https://hvg.hu/itthon/20110906_orban_wikileaks_ne_figyeljenek

1.4 A kommunikáció átfedései

Mind a politikai (kormányzati), mind az egészségügyi kommunikációnak vannak olyan sajátosságai, amelyek önmagukban is megnehezítik a címzettek számára a mondanivaló értelmezését, és amikor ezek találkoznak, és együtt jelennek meg, a tisztánlátás, a világos üzenet, az érthetőség még bizonytalanabbá válik. Machiavelli szerint „háromféle emberi felfogás létezik: az egyik képes lesz arra, hogy önmagában felismerje a dolgokat, a másik azt teszi, amit a többiek felismernek, a harmadik pedig sem önmagában, sem mások által nem képes felismerni” (Machiavelli 1978: 76). E három érzékelés pedig egyenlőtlenül oszlik meg a közönségben.

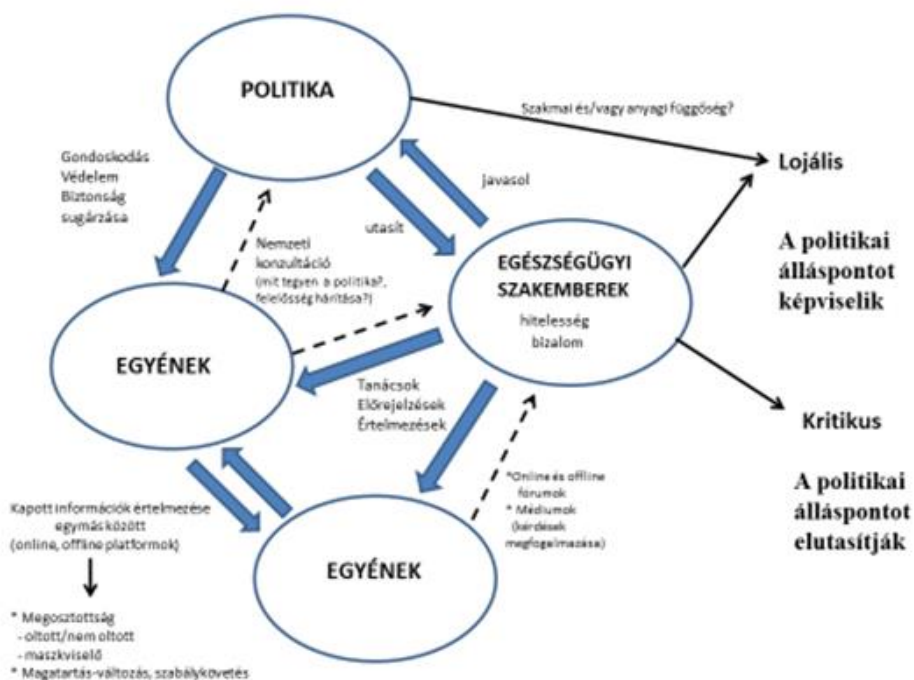
A kommunikációs interakciók formái a COVID-19 idején megítélésünk szerint az alábbiak szerint alakulnak:

- a politika kommunikál a polgárokkal – gondoskodás, védelem, biztonság ígérete
- a politika kommunikál az egészségügyi szakemberekkel – utasítások kiadása/ellenőrzés
- polgárok – offline és online kommunikálnak egymással, a politikával és az egészségügyi szakemberekkel

Ha mindezt olyan körülmények között nézzük, amikor az üzenetküldők maguk sem biztosak abban, hogy mit mondanak, és a címzetteknek lehetőségük van arra, hogy ezt a vegyes információt egymás között értelmezzék – főként a médián és az online csatornákon keresztül –, akkor talán van értelme az általunk kidolgozott ábrának a COVID-19 körülmények közötti kommunikációval kapcsolatban (1.ábra).

Értelmezésünk szerint nálunk – de úgy tűnik más országokban is – a politika alapvetően meghatározza, hogy milyen információk jutnak el a szakemberekhez és az egyénekhez. A szakmai információk gyakran először politikai szűrőn mennek át, majd a politikai irányítású médián keresztül jutnak el a címzethez. Az egészségügyi kommunikáció is kettészakadt és – bár voltak átmenetek, „középen állók” –, alig maradt szakmailag hiteles egészségügyi megnyilvánulás. A politikához lojális vagy a politikai álláspontot elutasító egészségügyi szakemberek ellentmondásos kommunikációja összezavarhatja, megnehezítheti és torzíthatja a valós helyzet értelmezését az egyéneknél.

1. ábra: Kik, mit, kinek és hogyan kommunikálnak?



Forrás: Saját szerkesztés

2. Empirikus kutatás

A COVID-19 Olaszországhoz, Spanyolországhoz, Ausztriához képest Magyarországon jóval később jelent meg, így a tanulságok levonására is lett volna idő. Az országban hozott politikai, egészségügyi és egyéb intézkedések azonban még több esetben megosztották a közvéleményt, amiben a politikai pártok hatalmi harcai is szerepet játszottak.

2.1 A kutatási kérdések meghatározása

Az egészségügyi kommunikáció problémáit vizsgálva már említettük, hogy az még normális körülmények között is nagy kívánnivalót maga után. Bár a betegeknek számos joguk van az információhoz, a kommunikációs csatornák, a kommunikáció módja és tartalma gyakran bizonytalanságot okoz. Ez a bizonytalanság még hangsúlyosabb lehet egy olyan kritikus helyzetben, mint amilyen a jelenlegi COVID-19 világjárvány, ahol a döntéshozók maguk sem biztosak abban, hogy mi a helyes út. A túlzó lépések és a következtelen információk összezavarják a címzeteket.

Kutatási problémánk az volt, hogy a mediatizált politikai és egészségügyi kommunikációban a bizonytalan tájékoztatás hogyan befolyásolja a polgárok véleményét? Hogyan terjednek a COVID-19-ről szóló ellentmondó, zavaros információk az interneten és különösen a közösségi médiában, és hogy viszonyulnak ezekhez a befogadók?

Kvalitatív kutatásunkban egy időszakot vizsgáltunk: a kutatási szakasz 2020 márciusa és 2020 májusa között történt, amikor a COVID-19 járvány kezelése kapcsán két kérdés volt napirenden Magyarországon: a maszkviselés és a kórházi ágyak gyors kiürítése annak érdekében, hogy a kórházak képesek legyenek a COVID-19 betegek befogadására.

Kutatási kérdéseink a következők voltak:

RQ1. Megkülönböztethetők-e speciális attitűdökkel rendelkező csoportok az arcmaszk viselésének szükségességéről szóló kommunikációval összefüggésben?

RQ2. Hogyan reagált a lakosság a kórházi ágyak kötelező kiürítéséről szóló kormányzati döntésre?

2.2 Az elemzésbe bevonandó online kommunikációs formák meghatározása

A netnográfia nagy előnye a kevésbé időigényes adatgyűjtés, az online forrásokból nyert adatok könnyebb elérhetősége, relevanciája, szélesebb köre, ellenőrizhetősége és heterogenitása (Kozinets 2010; Addeo et al. 2020). Az online platform számos lehetőséget kínál arra, hogy megtaláljuk a számunkra legmegfelelőbb kommunikációs formát. Kozinets (2002) azt ajánlotta, hogy az online közösségek kiválasztásakor több szempontot is vegyünk figyelembe. A közösség hozzájárulásának mértéke fontos a kutatási kérdések megválaszolásához: a hozzászólások gyakorisága, a hozzászólók száma, a részletesség szintje és az, hogy milyen gazdag a leírás, valamint a tagok között az interakció mértéke. Ezek lehetnek fórumok, blogok, azonnali üzenetküldők, közösségi hálózatok, közösségi oldalak, e-mail listák, játékelületek. A kutatási problémák vizsgálatához online környezetből vettünk mintát, előnyben részesítve a vizsgálatunk szempontjából releváns, aktív és interaktív, heterogén és adatgazdag online közösségeket (Kozinets 2010).

Kutatásunkban politikailag vegyes online hírportálokat és egy hivatalos kormányzati portált vontunk be, és ezeken az online portálokon a kutatási kérdéseink szempontjából releváns hírekhez kapcsolódó fórumokat, Facebook bejegyzéseket vizsgáltuk. Az elemzés elvégzéséhez a következő magyarországi hírportálokat és azok Facebook-oldalait választottuk: www.index.hu, www.24.hu, www.hvg.hu, www.origo.hu, www.koronavirus.gov.hu. A vizsgált médiumok kiválasztását az 1. sz. ábrában bemutatott kommunikációs átfedések és a kutatási kérdések motiválták. A kommunikációs átfedések hatásának vizsgálatára a www.koronavirus.gov.hu tűnt alkalmasnak. Kutatási célunk az intézkedésekről kialakult lakossági vélemények klaszterreinek megragadása volt, így nem a politikai beállítottságot, hanem az egyes hírportálok forgalmát, olvasottságát², és a hozzászólások heterogenitását vettük figyelembe, amelyek lehetővé

² <https://thepitch.hu/legolvasottabb-hirportalok-hazai-weboldalak-listaja>

tették a különböző vélemény-kategóriák kialakítását. (A vizsgálatba bevont médiumok számát, illetve a kutatásunk tárgyához kapcsolódó, a vizsgálatba bevont híryanagok számát a terjedelmi korlátok is befolyásolták.) A választott portálokon elemzett híryanagokat, a melléklet tartalmazza (1. sz. melléklet).

2.3 A részvétel szintjének meghatározása

A vizsgált online közösség típusától, a kutatási céloktól és a kutatási terület jellemzőitől függően kétféle hozzáférést lehet megkülönböztetni (Addeo et al. 2020):

- rejtett hozzáférés (*lurking*) – a kutató anélkül figyeli a közösség kommunikációs tevékenységét, hogy a résztvevők tudnának a jelenlétéről és a kutatásról.
- nyílt hozzáférés (résztvevő megfigyelés) – a kutató tájékoztatja a közösség tagjait, és hozzájárulást kér tőlük. A résztvevő megfigyelés során a kutató jelenléte a vizsgált közösségben különböző szinteken és intenzitással valósulhat meg: linkek követése és olvasása, értékelés, kommentelés, válaszok írása a tagoknak, interjúkészítés e-mail formájában, aktív részvétel az online közösségi kommunikációban, egyfajta szakértői szerep (Morton 2001; Kozinets 2010).

Mi a passzív megfigyelés netnográfia módszerét alkalmaztuk, nem léptünk interakcióba a megfigyelt csoportokkal, nem reagáltunk és nem kommentáltunk semmilyen tartalmat, remélve, hogy ezzel az elemzés során az esetleges szubjektivitás is csökken.

2.4 Adatgyűjtés

A vizsgálatához a Google keresőmotorját használtuk, a "maszk viselése", "maszk viselésének ajánlása", "kórházi ágy kiürítése" kereső kifejezések használatával kerestük a kutatásunk szempontjából releváns tartalmakat. Azokra az online hírportálokra összpontosítottunk, ahol a témával kapcsolatos bejegyzések voltak, és az olvasóknak lehetőségük volt a közösségi médiában/adott hírportálon kommentelni, és jelentős számú (legalább 300) hozzászólás érkezett. A tartalomelemzést a kutatási kérdéseink alapján végeztük.

2.5 Az adatok elemzése, eredmények

A külső megfigyelés lehetővé tette számunkra, hogy kövessük és megismerjük az online közösség értékeit, normáit és szerepeit, valamint tanulmányozzuk az online interakciók dinamikáját. A kulcsszavak segítségével kiválasztottunk néhány példát a hozzászólásokból, ezeket a kutatási kérdéseink alapján csoportosítottuk, majd a tartalomelemzés módszerével különböző véleménycsoportokat alakítottunk ki.

Az 5 hírportál 14 online fórumán összesen 2000 hozzászólás kapcsolódott a kutatási témánkhöz: 1422 a maszkviseléssel, 578 a kórházi ágyak kötelező kiürítésével kapcsolatban. Az arányok azt is jelzik, hogy ebben az első időszakban a lakosságot mely kérdések foglalkoztatták leginkább.

A kommentek feldolgozása során nem használtunk ismert softvereket (ATLAS.ti, MAXQDA NVivo). A „nagy hármast” a kétezres évektől a „mainstream”-et jelenti: olyan eljárások, amelyek lehetővé teszik a szövegszintű (kódolás) és a fogalmi szintű (hálózatépítő) munkát (Sántha 2017). A netnográfia alkalmazásakor azonban a kutató elsődleges technikája a tartalomelemzés, amely révén a kutatás alanyai által generált tartalmakat vizsgálja meg, azaz a tartalomelemzés szisztematikus, tudatos elemző eljárást jelent (Heidi 2008). A módszertani és technikai újítások kvalitatív elemzésekben történő megjelenése népszerű a nemzetközi szakirodalomban, de megfigyelhetők olyan törekvések is, amelyek a kvalitatív vizsgálatokban alkalmazható szoftverek használatával kapcsolatos elemzések minőségének vizsgálatára összpontosítanak (Niedbalski, Slezak 2016; Salmona, Kaczynski 2016).

A fentiek mérlegelése után a minőségi tartalomelemzést használtuk, amely alkalmas bármely dokumentum vagy szöveg elemzésére, hogy felfedje a rejtett mintákat (Gyulavári et al. 2014). A keresőszavakkal kiválasztott kommenteket szűkítettük, és kulcsszavakkal kerestük azokat a hozzászólásokat, amelyek érzelmekre, kompetenciákra, attitűdökre, stílusra utalhatnak.

Esetünkben a tartalomelemzés során a viselkedésformákat, attitűdöket, tudásszintet, stílust és érzelmeket elemeztük, és ezek alapján alakítottuk ki a koordinátákra vonatkozó definíciókat eredményeink bemutatásakor.

Az egyes kategóriákhoz tartozó megjegyzésekből mutatunk be néhány példát.

Maszk viselése

Ami a maszk viselésének szükségességét illeti, a bejegyzések stílusa, hangulata és a posztolók hozzáállása alapján az online közösségen belül a résztvevők 4 kategóriáját azonosítottuk: Elfogadók/tanácsadók, Elégedetlenek és undorodók, Vádaskodók, Szkeptikusok (2. ábra).

A. Elfogadók/tanácsadók

A hivatalos kormányzati kommunikációtól függetlenül egyetértenek a maszk viselésével.

„Na végre! Ha nincs maszkotok, és nem kaptok, akkor készíttetek otthon, vagy viseljétek sálat. És a kesztyűről se felejtkezzetek el. Vigyázzatok magatokra, vigyázzunk egymásra.”

„Ilyenkor mindenkinek úgy kellene viselkednie, mintha fertőzött lenne. A maszk pedig csökkenti a vírus továbbadásának esélyét.”

B. Elégedetlenek /felháborodottak

Zavarosnak, kaotikusnak tartják a kommunikációt, mivel országosan hiány van maszkokból.

„Inkább mondják azt, hogy nincs elegendő maszk, illetve nem is lesz. Ezért ami van azt hagyjuk meg az orvosoknak (más lehetőség amúgy sincs). A sok kamu szövegelés és állandó kódosítás már sok.”

„Itt az a gond, hogy nem nekem kellene maszkot vennem, hanem az államnak kéne adni. Vészhelyzetet hirdettek!!!! Gondoskodni kéne a népről!?!? Inkább azt mondják nincs rá szükség....”

C. Vádlók

A kormányt és/vagy az Operatív Törzset okolják a zavaros kommunikációért és a következményes helyzetért.

„Müller Cecília egy báb, a kormánynak pedig-úgy tűnik - nem a járvány a legnagyobb gondja. Egyébként azt gondolom, hogy kevés a maszk még most is, ezért találták ki ezt a "frappáns" megoldást.”

„Azért hazudozza az állami propaganda, hogy nem kell maszk, mert eddig NEM VOLT! Egy hónapja kihírdették a világ-járványt, de mostanáig képtelenek voltak maszkokat beszerezni.”

„Csak épp Müller Cecília és az Operatív Törzs mindenre IS alkalmatlan.”

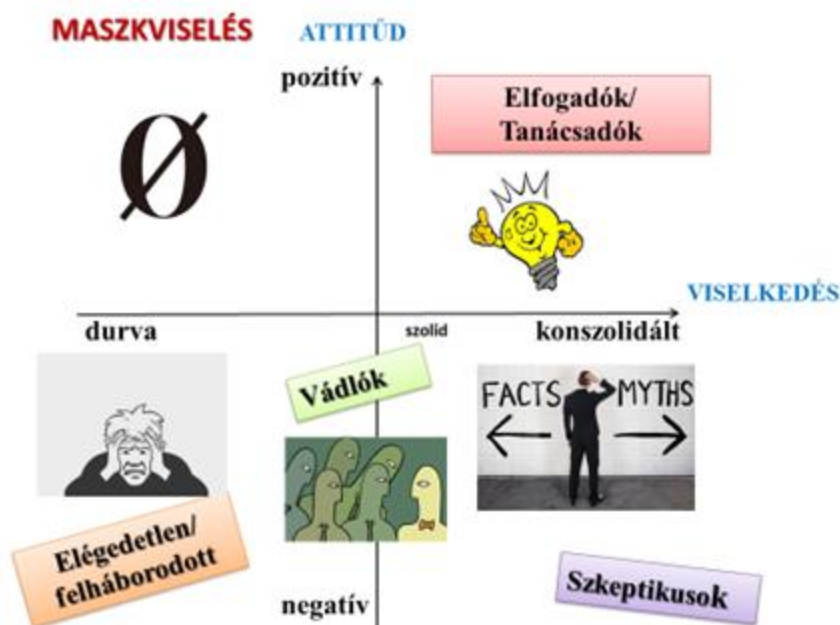
D. Szkeptikusok

Ez a felhasználói csoport nem érti a maszk viselésének hasznosságát vagy nem ért egyet vele. Valószínűleg nem teljesen tájékozottak az arcmaszk helyes használatával és szerepével kapcsolatban. Hozzáállásuk semleges.

„A többség, aki hordja nincs tisztában azzal, hogy kell helyesen feltenni, viselni, majd levenni a maszkot.”

„Ha csak a betegeknek kell hordani, mert nem véd meg a betegségtől, akkor az egészségügyi dolgozók miért hordják?”

2. ábra: Vélemény-kategóriák: maszkviselés



Forrás: Saját szerkesztés

Kórházi ágyak kiürítése

A kórházi ágyak kiürítése kapcsán a hozzászólók attitűdjé, a témával kapcsolatos kompetenciájuk alapján a résztvevők három kategóriáját határoztuk meg: Támogatók, Szkeptikusok, Felháborodottak (3. ábra).

A. Szkeptikusok

Nem igazán értik a kórházi ágyak kiürítésének okát, az attitűdjük inkább neutrális, diletánsnak tűnnek.

„Vegyék már észre, ez a döntés nem a víusról szólt!!!! Hanem az egészségügy átalakításáról és arról nem is beszélve, hogy az otthoni beteg után nem kell kórházi támogatást fizetni.”

„De nem lesz hirtelen több ezer beteg! Esetleg papíron, hogy a vészhelyzetet fenn tudják tartani és a tervüket megvalósíthassák. Ennyi.”

„Csendben jegyzem meg, esetleg külföldi betegeket hoznak?”

B. Felháborodottak

Erős érzelmi megnyilvánulás jellemző, aggódnak a betegekért, idősekért, családokért.

„Mivel főként az idős, beteg emberekre veszélyes a vírus. 65 év felett mindenki maradjon otthon, a többiek pedig menjenek dolgozni! Hagyják már abba az ijesztgetést és az esztelen intézkedéseket!!!”

„Koronavírusos fertőzőbetegeket küldenek haza előzetes értesítés nélkül a családjukhoz. Magatehetetlen, állandó orvosi felügyeletet igénylő embereket olyan körülmények közé, hogy biztosan meghaljanak.”

C. Támogatók

A kórházi ágyak kiürítését bizonyos mértékig szükségesnek tartják, a többieket érvekkel próbálják meggyőzni.

„Nem gondolsz bele abba, hogy ha több ezren lesznek hirtelen betegek? Nekik kell az ellátás.”

„Az ápolás igénylő nem azonos a kórházi ápolás igénylővel. A kórházak helyett megfelelő más ellátási rendszer kellene, és megfelelő szociális ellátás!

Pl. az "elfekvő", és más szociális alapon kórházban fekvőnek más ellátási forma kell, ami nem az egészségügyi rendszert terheli!”

3. ábra: Vélemény-kategóriák: kórházi ágyak kiürítése



Forrás: Saját szerkesztés

Összegzés

Az eredmények alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy a hazai pandémia első szakaszában a vizsgált két neuralgikus téma megosztotta az állampolgárok véleményét. A maszkviselés kommunikációja és a kórházi ágyak kiürítése jelentősen eltérő véleménycsoportokat alakított ki, és ezek az eredmények azt jelzik, hogy a hatékonynak minősített COVID-19-járványkezelés ellenére nagyon szélsőséges vélemények jelentek meg a vizsgált online platformokon a társadalomban az egészségügyi és politikai kommunikáció pontosságáról és megbízhatóságáról. A túlzott és meggondolatlan megelőző lépések, amelyekből néha hiányoztak a szakmai és tudományos alapok, és a politikailag uralt, rendezetlen kommunikáció befolyásolhatta a lakosság bizalmát.

A kvalitatív kutatás jelzi, hogy a közegészségügyi válság kezelése a döntések mélyebb előkészítését és a döntéshozók következetes kommunikációját igényelte volna. Feltételezzük, hogy a járvány negatív társadalmi következményei meghaladhatják a magyarországi közvetlen egészségügyi károkat. A politika által befolyásolt egészségügyi kommunikáció ellentmondásossá válhat, ezáltal akadályozva a járvány hatékony ellenőrzését. Ennek jelei észrevehetők a szakértők és a nyilvánosság közötti kommunikációban. Kutatásainkat a harmadik hullámban is folytattuk az oltási tervvel kapcsolatos vélemények vizsgálatával, ám miután ez a folyamat még tart, így annak részeredményeit ebben a tanulmányban nem mutattuk be.

Természetesen nem állítjuk, hogy ez a korlátoktól nem mentes kutatás általános következtetésekre alkalmas lehet. Kutatásunkat korlátozta az idő rövidege, a vizsgált platformok heterogenitása és a járvány berobbanásának idején tapasztalható bizonytalan körülmények. Sőt, mi sem maradhattunk teljesen objektívek ebben a helyzetben. A jövőben további minőségi és

mennyiségi vizsgálatokra van szükség világszerte a COVID-19 világjárvány társadalmakra gyakorolt átfogó hatásainak vizsgálatához. Eredményeink talán inspirálhatják és támogatják ezeket a megközelítéseket.

Eddigi eredményeink alapján azonban úgy gondoljuk, hogy azok a tendenciák, amelyek Magyarországon a politika és a tudomány szimbiózisához vezetnek, nem lehetnek hosszútávon hatékonyak. Ez az összefonódás korábban sokkal inkább jelen volt a politika területét felölelő társadalomtudományokban (pl. szociológia), amikor azonban a természettudomány területén is megjelenik, az már aggodalomra ad okot. A tudományok – jelen esetben az egészségtudomány – korrumpálódása beleáthatatlan következményekkel járhat. Az is nyilvánvaló, hogy ez a folyamat nem hazai jelenség, ezt a szakirodalmi áttekintésünk is igazolja, és ez a folyamat így még drámaibb. A nagy kérdés az, hogy a politika érdekei által vezérelt – nem autonóm – tudomány sorsa mi lesz a jövőben?

Irodalom

- Addeo, F., Paoli, A. D., Esposito, M., Bolcato, M. Y. (2020). Doing social research on online communities: The benefits of netnography. *Athens Journal of Social Sciences*, 7(1), 9–38.
- Arisztotelész (1994). *Politika*. Gondolat Kiadó.
- Aronson, E. (1972). *The social animal*. Viking Press.
- Athique, A. (2020). Extraordinary issue: Coronavirus, crisis and communication. *Media International Australia*, 177(1), 3–11. <https://doi.org/10.1177/1329878X20960300>
- Bajomi-Lázár P. (2005). A politika mediatizációja és a média politizálódása. *Médiakutató*. 1. tavasz https://mediakutato.hu/cikk/2005_01_tavasz/03_politika_mediatizalodasa/. Utolsó letöltés: 2021. 08. 05.
- Bihari M. (2013). *A politika és a modern állam. Pártok és ideológiák*. Nemzedékek Tudása Tankönyvkiadó Zrt.
- Breton, P. (2000). *A manipulált beszéd*. Helikon Kiadó.
- Christensen, C. L. (2016). The mediatization of health expertise: Health programmes on Danish public service television. *Critical Studies in Television: The International Journal of Television Studies*. 11(2), 204–216. <https://doi.org/10.1177/1749602016645771>
- Csepeli Gy. (2010). Politikai antropológiai előadások 12. *Társadalmi Konfliktusok Kutatóközpont*. http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=252:12-a-politikai-kommunikacio&root=239&catid=23:fejezetek
- Grice, H. P. (1997). A társalgás logikája. In: Pléh Cs., Siklaki I., Terestyéni T. (szerk.). *Nyelv – Kommunikáció – Cselekvés*. Osiris. 213–227.
- Gyulavári T., Mitev A., Neulinger Á., Neumann-Bódi E., Simon J., Szűcs K. (2014). *A marketingkutatás alapjai [The basics of marketing research]*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Hanafiah, M. K., Ng, C., Wan, A. M. (2021). Effective Communication at Different Phases of COVID-19 Prevention: Roles, Enablers and Barriers. *Viruses*, 13, 1058. <https://doi.org/10.3390/v13061058>
- Heidi, J. (2008). Content analysis. In: Given, L. M. (2008). *The Sage Encyclopedia of Qualitative Research Methods*, vol. 1-2. Los Angeles: SAGE
- Hlacs E. (2020). Kiáltvány a járvány közepén: több türelmet a tudománynak! *Válasz Online*. <https://www.valaszonline.hu/2020/11/16/tudomany-koronavirus-hlacs-emese-publi/>. Utolsó letöltés: 2020. 11. 16.
- Kata, Anna (2012) Anti-vaccine activists, Web 2.0, and the postmodern paradigm – An overview of tactics and tropes used online by the anti-vaccination movement. *Vaccine* 30 3778– 3789. <https://doi.org/10.1016/j.vaccine>. Utolsó letöltés: 2011. 11. 12.
- Komár Z. (2019). Meggyőző és manipulatív befolyásolási stratégiák a reklámretorika szemszögéből: szalmabáb, hamis dilemma, személyeskedés és egyéb reto-logikai érvelési hibák tettenér(t)ése. In: Csordás T., Varga Á. (szerk.). *DMMD adapter – Tanulmányok a digitális marketing, média és design területéről*. Budapesti Corvinus Egyetem. 75–96.
- Kunczik M. (2001). A demokratikus újságírás. *Médiakutató*. 2. nyár https://mediakutato.hu/cikk/2001_02_nyar/01_demokratikus_ujsagiras. Utolsó letöltés: 2021. 04. 15.
- Leão, T., Amorim, M., Fraga, S., Barros, H. (2021). What doubts, concerns and fears about COVID-19 emerged during the first wave of the pandemic? *Patient education and counseling*, 104(2), 235–241. <https://doi.org/10.1016/j.pec.2020.11.002>
- Lippmann, W. (2007). A külvilág elménkben. In: Angelusz R., Tardos R., Tersényi T. (szerk.). *Média – Nyilvánosság – Közvélemény*. Gondolat Kiadó. 95–104.
- Locke, J. (1986). *Értekezés a polgári kormányzatról*. Gondolat Kiadó.
- Machiavelli, N. (1978). *A fejedelem*. Európa Kiadó.

- Malik, M.A., Khan, L., Quan-Haase, A. (2021). Public health agencies outreach through Instagram during the COVID-19 pandemic: Crisis and Emergency Risk Communication perspective. *International Journal of Disaster Risk Reduction*, 61, 102346.
- Mazzetti, M. (2020). COVID-19, political communication, and public health: A Transactional Analysis perspective. *Psychotherapy and Politics International*, 18, e1562. <https://doi.org/10.1002/ppi.1562>
- Mazzoleni, G., Schulz, W. (2002). A politika „mediatizációja”: kihívás a demokrácia ellen? *Politikatudományi Szemle.*, 11(1–2), 135–156.
- Mazzoleni, G. (2002). *Politikai kommunikáció*. Osiris Kiadó.
- McFadden, S. A., Malik, A. A., Aguolu, O. G., Willebrand, K. S., Omer, S. B. (2020). Perceptions of US population regarding the novel coronavirus outbreak. *PloS One*, 15(4), e0231808.
- Merkovity N. (2008). Politikai kommunikáció és politikai marketing. *Politikatudományi Szemle*, 17(4), 77–102.
- Nazir, M., Hussain, I., Tian J., Akram, S., Mangenda Tshiaba, S., Mushtaq, S., Shad, MA. (2020). A Multidimensional Model of Public Health Approaches Against COVID-19. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(11): 3780. doi: 10.3390/ijerph17113780
- Niedbalski, J., Ślęzak, I. (2016). Computer Analysis of Qualitative Data in Literature and Research Performed by Polish Sociologists. *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum Qualitative Social Research*, Vol. 17 No. 3. <https://doi.org/10.17169/fqs17.3.2477>
- Rozina, G., Karapetjana, I. (2009). The Use of Language in Political Rhetoric: Linguistic Manipulation. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi Mayıs*, 19, 111–122.
- Salmona, M., Kaczynski, D. (2016). Don't Blame the Software: Using Qualitative Data Analysis Software Successfully in Doctoral Research. *Forum Qualitative Sozialforschung/Forum Qualitative Social Research* Vol. 17 No. 3. <http://nbnresolving.de/urn:nbn:de:0114-fqs1603117>. Utolsó letöltés: 2021. 08. 05.
- Sántha K. (2017). Számítógéppel támogatott kvalitatív adatelemzés a hazai neveléstudományi PhD-képzésben. *Képzés és gyakorlat*, 15 1–2. 159–173. <https://doi.org/10.17165/TP.2017.1-2.9>
- Schmitt, C. (1935). Die Verfassung der Freiheit. *Deutschen Juristen-Zeitung*, 40, 1133–1135.
- Smailhodzic, E., Hooijsma, W., Boonstra, A., Langley, D. (2016). Social media use in healthcare: A systematic review of effects on their relationship with healthcare professionals. *BMC Health Services Research*, 16(1), 442.
- Strömbäck, J. (2008). Four Phases of Mediatization: An Analysis of the Mediatization of Politics. *The International Journal of Press/Politics*, 13(3): 228–246.
- Szczepanski, J. (1973). *A szociológia története*. Kossuth Könyvkiadó.
- Wright, K., Sparks, L., O'Hair, H. D. (2013). *Health Communication in the 21st Century*. 2nd ed. London: Blackwell.
- Venkatraman, K., Manoharan, A. (2021). Public Engagement as the Fifth Dimension of Outbreak Communication: Public's Perceptions of Public Health Communication during COVID-19 in India. *Health communication*, 1–13. <https://doi.org/10.1080/10410236.2021.1950294>
- WHO (2017). *WHO Strategic Communications Framework for effective communications*. <https://www.who.int/mediacentre/communication-framework.pdf>. Utolsó letöltés: 2021. 08. 05.
- Zhang, L., Li, H., Chen, K. (2020). Effective risk communications for public health emergency: Reflection on the COVID-19 (2019-nCoV) outbreak in Wuhan, China. *Healthcare*, 8(1), 64.

1. sz. melléklet: Az elemzéshez felhasznált néhány hírportál és híryanag

Maszkviselés:

- https://index.hu/techtud/2020/04/22/eros_ervek_szolnak_a_teljes_koru_maszkviseles_mellett/
- <https://koronavirus.gov.hu/cikkek/amit-szajmaszk-viseleserol-tudni-kell>
- <https://www.origo.hu/itthon/20200428-mindenkinek-kotelezove-tehetik-a-szajmaszkot-a-boltokban.html>
- https://hvg.hu/tudomany/20200520_koronavirus_arcmaszk_viselese_alhir_snopes
- <https://24.hu/kozelet/2020/03/26/muller-cecilia-ha-nem-vagyunk-betegek-a-maszk-viselese-meg-karos-is-lehet/>

Ágyfelszabadítás:

- <https://www.facebook.com/koronavirus.gov.hu/posts/131003975176499>
- <https://24.hu/fn/gazdasag/2020/04/16/koronavirus-magyarorszag-korhaz-agy-felszabaditas/>
- https://index.hu/belfold/2020/05/20/kasler_interju_demokrata_korhazkiurites_koronavirus_jarvan_y_emmi_miniszter/
- <https://www.origo.hu/itthon/20200415-korhaz-koronavirus-egeszsegugy.html>
- https://hvg.hu/itthon/20200414_koronavirus_korhaz_ferohely_agyszam_kronikus_beteg_otthon_a_polas

Szirmai Éva

Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar

ORCID:0000-0002-6632-5815

Rémhírek és konteók pandémia idején – Ugyanattól félünk-e az egész világon?

Absztrakt

Egy korábbi kutatás (Szirmai 2020) során a kormányzati kommunikáció és a rémhírképződés összefüggéseit vizsgáltam, elsősorban az ellenségkép kialakítása/kialakulása szempontjából. Azt tapasztaltam, hogy a lokális politikai szándék és kulturális tapasztalat jelentős mértékben befolyásolja a globálisnak tetsző jelenségek helyi változatait, ugyanakkor a világ szinte minden pontján feltűnnek olyan összeesküvés-elméletek, amelyek az egész emberiséget veszélyeztető, idegen hatalmak tevékenységéről szólnak. Jelen tanulmányban arra teszek kísérletet, hogy megvizsgáljam, a COVID-19 járvány második hullámának idején milyen viszonyulásmódok válnak jellemzővé egyrészt a pandémiával, annak kiváltó okaival és okozóival, másrészt a politikai intézmények által hozott intézkedésekkel (elsősorban a vakcinációval) szemben. Keresem a jellemző összeesküvés-elméletek lehetséges motivációit és kulturális beágyazottságát.

Kulcsszavak: rémhírképződés, összeesküvés elméletek, politikai bizalom, ellenségkép, kulturális meghatározottság

Abstract

Rumours and conspiracy theories during a pandemic – Are we afraid of the same thing all over the world?

In a previous study (Szirmai 2020), I investigated the relationship between government communication and rumour mongering, mainly regarding the creation/formation of the enemy image. I have found that local political intentions and cultural experience have a significant influence on local versions of what is perceived as global phenomena, while conspiracy theories about the activities of foreign powers that threaten all of humanity are appearing almost everywhere in the world. In this paper, I will attempt to examine the attitudes that characterise the second wave of the COVID-19 pandemic, both in relation to the pandemic, its causes and agents, and to the measures taken by political institutions (especially vaccination). I look for possible motivations and cultural embeddedness of typical conspiracy theories.

Keywords: rumour forming, conspiracy theories, political trust, enemy image, cultural determination

Kutatási terv és „újratervezés”

2020 augusztusában, a COVID-19 első és második hulláma közötti, viszonylag békés időszakban a kormányzati járványkommunikáció sajátosságait és fogadtatását vizsgáltam (Szirmai 2020). Bizonyítottam, hogy a hagyományos médiumokon keresztül zajló tájékoztatást fokozatosan felváltják a több-kevesebb sikerrel és profizmussal kezelt online platformok, a közszolgálati média információs monopóliuma iránt megnyilvánuló bizalmatlanság miatt mind a hivatalos szervek (Operatív törzs, tisztí főorvos, rendőrség), mind az egyre nagyobb jelentőségre szert tevő miniszterelnöki megszólalások kapcsán új formákban és műfajokban folyik a társa-

dalmi diskurzus. A közösségi platformok (elsősorban a Facebook) felhasználóinak megszólalásai a miniszterelnök közösségi oldalán megjelenő interjúk és „helyzetjelentések” kapcsán bizonyítják, hogy az intézményesült tájékoztatáspolitikai iránti bizalom, ill. bizalmatlanság szoros összefüggésben van a járványhelyzet aktuális alakulásával, és még inkább a hivatalos intézkedések fogadtatásával. A kvalitatív és kvantitatív diskurzuselemzések folyamán kirajzolódtak azok a kulcsfogalmak, amelyekkel a magyar társadalom (ill. annak a közösségi oldalakon aktív szegmense) számára a pandémia és az azzal kapcsolatos intézkedések és kommunikáció leírhatóvá és értelmezhetővé vált. A miniszterelnök által következetesen használt militáns – később: győzelmi – retorika, az ellenség- és bűnbakképzés elemei „értő fülekre” találtak ebben a környezetben. A magyar felhasználók a bejegyzésekhez fűzött kommentekben egy, az európai és a globális konteóktól különböző tematikai szálát jelölték ki a maguk számára – nem kis mértékben a tömegtájékoztatás és a miniszterelnöki megszólalások hatására. Míg globális szinten – úgy tűnt – a már régóta ismert és terjedő rémhírek és konspirációs teóriák váltak a közösségi diskurzusok elemeivé (háttérhatalmak, gazdasági érdekek, gyógyszerlobbi, Bill Gates világuralmi tervei, az 5G hálózatok stb.), hazánkban az „igazi bűnösöket” az ellenzékben, a migránsokban és Soros Györgyben vélték felfedezni. Egy jellemző – nem a miniszterelnök feltétlen hívének látszó – hozzászóló egy mondattal helyezi történelmi és globális távlatokba a kérdéskört: „Hitlernek a zsidók, Trumpnak a mexikóiak, Viktornak Soros, ellenzék, migránsok, Brüsszel”.

A kormány járványügyi intézkedései közül különösen nagy vitát váltott ki a Büntető Törvénykönyv rémhírterjesztésről szóló paragrafusa mind a szakmai fórumokon (Ambrus 2020; Bencze, Ficsor 2020), mind a civil jogvédők¹ körében. Előbbiek a nyilvánosság színtereinek, elsősorban a hálózati kommunikáció sajátosságainak megváltozása miatt a törvénymódosítás értelmezhetőségét és végrehajtásának nehézségeit teszik szóvá, utóbbiak pedig a szólás- és véleménynyilvánítás erőteljes korlátozására irányuló törekvést látnak a szövegben. Bár az ezt követő hivatalos sajtótájékoztatón az Operatív törzs tagjai arról is beszámoltak, hogy hányszor szabtak ki pénzbüntetést rémhírterjesztésért, néhány kirívó szabálysértést (pl. maszk nélküli tüntetés a Hősök terén) kivéve a tiltakozások megmaradtak a közösségi oldalak keretein belül.

Eközben a WHO már februárban², az Európai Bizottság pedig júniusban³ közleményben figyelmeztetett az ún. „infodémia” veszélyeire. A fogalmat a hivatkozott WHO helyzetjelentésben a következőképpen definiálják: „az infodémia egy problémával kapcsolatos túlzott információáradat, amely megnehezíti a megoldás azonosítását. Magában foglalja az egészségügyi sürgősségi helyzet során terjedő félretájékoztatást, dezinformációt és pletykákat. Az infodémia hátráltathatja a hatékony népegészségügyi válaszigazgatásokat, továbbá zavart és bizonytalanságot kelthet az emberek körében”. Z. Karvalics László (2020) felidéz az infodémia-fogalom első értelmezését, amely David J. Rothkopf nevéhez fűződik, aki már 2003-ban – az éppen aktuális SARS-fertőzés kapcsán – felhívja a figyelmet „a félelemmel, spekulációval és pletykával kevert ténydarabkák a korszerű információtechnológiának köszönhető szélesebb és további torzulásokat eredményező világméretű terjedésének”⁴ veszélyeire.

Globális ajánlásainak megfelelően a WHO biztosítja ezek regionális és helyi szintű adaptálását, másrészt viszont kiemelt feladatának tartja, hogy a közösségi médiacsatornákon (többek között a Weibo, Twitter, Facebook, Instagram, LinkedIn, Pinterest platformjain) terjedő mítoszokat és rémhíreket (*myths and rumours*) nyomon kövesse, és megbízható információkkal

¹ Magyar Helsinki Bizottság: <https://www.helsinki.hu/remhirterjesztes-ujratoltve>. Utolsó letöltés: 2020. 08. 26; Társaság a Szabadságjogokért (TASZ): <https://tasz.hu/cikkek/dermeszto-hatassal-jarhat-a-remhirterjesztes-tenyallasanak-modositasa>. Utolsó letöltés: 2020. 08. 26.

² Novel Coronavirus (2019-nCoV) Situation Report – 13: <https://www.who.int/docs/default-source/coronaviruse/situation-reports/20200202-sitrep-13-ncov-v3.pdf>. Utolsó letöltés: 2021. 08. 15.

³ Európai Bizottság: Közös közlemény az Európai Parlamentnek, az Európai Tanácsnak, az Európai Gazdasági és Szociális Bizottságnak és a Régiók Bizottságának – A Covid19-cel kapcsolatos dezinformáció kezelése – lássuk a valós tényeket.

<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/HTML/?uri=CELEX:52020JC0008&from=EN>.

Utolsó letöltés: 2021. 08. 15.

⁴ When the Buzz Bites Back by David J. Rothkopf May 11, 2003. (Z. Karvalics fordítása) <https://www.washingtonpost.com/archive/opinions/2003/05/11/when-the-buzz-bites-back/bc8cd84f-cab6-4648-bf58-0277261af6cd>. Utolsó letöltés: 2021. 08. 15.

cáfolja. A közösségi médiaplatformok üzemeltetői igyekeztek megfelelni a WHO ajánlásainak, így pl. a Twitteren alkalmazni kezdték a *BirdWatch* programot a megtevesztő tartalmak kiszűrésére, a Youtube-ról eltávolítják a konteókkal kapcsolatos videókat és letiltják az ezeket publikáló csatornákat, a Facebook pedig szintén a tiltás és törlés eszközét használja⁵, ill. bármely, a járvánnyal – különösen az oltással – foglalkozó poszt mellett megjelenik egy, a Facebook által jegyzett figyelmeztető szöveg⁶ és egy hivatkozás, amely a Covid19-tájékoztatósi központ oldalára⁷ visz, ahol az aktuális adatok mellett a WHO és a UNICEF friss információi jelennek meg. 2021 márciusában az első „járványév” tapasztalatai alapján terveztem vizsgálni a magukat egyre szélesebb körben reprezentáló járványtagadó, vírusszkeptikus, oltásellenes Facebook-csoportok tevékenységét és megjelenésüket az egyéb közösségi platformokon (Youtube, Twitter, Instagram). A WHO kommunikációs stratégiájának következtében 2020 augusztusában rögzített helyzetkép (1. sz. melléklet) az év végéig jelentősen módosult. Az általam összeállított listában szereplő 88 létező és aktív Facebook-csoport közül 12 sorolható egyértelműen a „vírustagadó” csoportba. Ezek esetében feltűnően magas a névváltoztatások száma, ami arra utal, hogy az új rendelkezések következtében más és más módon kellett megjeleníteniük, ha fenn akarták tartani Facebook-jelenlétüket. Az itt bemutatott lista a Facebook keresőmotorjának segítségével, a „koronavírus” keresőszóra megjelenített találatokat tartalmazza. Elmondható, hogy adott napon viszonylag alacsony volt a „vírustagadók” száma (88 csoportból 12), de a névadási/névváltoztatási stratégiákat látva (*Állítsuk meg a koronavírus pánikot! Nemet a gazdaság bedöntésére!; Életért és Szabadságért; AKIK ÉLHETŐ JÖVŐNK MEGÓVÁSÁRA ELHIVATOTTAK!; Covidinkák, Covidióták* stb.), ennél sokkal több zárt és titkos csoportban terjedhet az infodémia. A Normális élethez ragaszkodók (85.) csoportjában (ill. annak különböző mutációban) csoportadminisztrátori szerepet vállalnak a leghangosabb oltásellenzők és vírustagadók, akik egyébként saját oldalaikon is aktív szerepet játszanak ideológiájuk népszerűsítésében. „Üdítő kivétel” az *Amiről a tudomány nem beszél* (88.) csoport, amelyben többnyire áltudományos, az összeesküvés elméleteket sem nélkülöző „felfedezéseket” osztanak meg, de kizárják a Covid-19-cel kapcsolatos posztokat⁸. A platform változékonysága, a tiltások és törlések kiszámíthatatlan algoritmusa miatt azoknak a publikációknak az összevetésére helyeztem a hangsúlyt, amelyek egyrészt összehasonlító elemzéseket tartalmaznak a pandémia különböző kultúrákban való megjelenéséről, másrészt az infomédia hatásait vizsgálták akár a közösségi médiában, akár a hagyományos médiumokban. Ezekben a tanulmányokban – egyáltalán nem meglepő módon – az általam felvetett kérdésekhez nagyon hasonló megközelítésmódokkal találkozhatunk, még ha a következtetéseink nem is feltétlenül haladnak egy irányba.

Rémhírképződés

A II. világháború után a szociálpszichológiában nagy teret kaptak azok a kutatások, amelyek a rémhírképződés folyamatát, motivációit, és különösen adott közösségre gyakorolt hatását vizsgálták. Knapp az informális, hivatalos megerősítést nélkülöző társadalmi kommunikáció termékeként (Knapp 1944: 22) értelmezi a rémhírt, amelynek három jellemzőjét határozza meg: 1. szájról szájra terjed, ezért szeszélyes torzulásokon mehet keresztül; 2. „információt” közvetít valamely személyről vagy eseményről és 3. kielégít – hasonlóan a mitológiához, a folklórhoz vagy a humorhoz, egyfajta érzelmi kielégülést nyújt (uo. 23.). Knapp tézisei termékenyítően hatottak a későbbi kutatásokra (Allport, Postman 1947a,b; Shibutani 1966; Hann 1976; Hankiss 1982), amelyek mindegyike közös álláspontot fogalmaz meg azzal kapcsolatban, hogy a rémhírek kiélezett társadalmi viszonyok között keletkeznek, háborús helyzetben, szociális és

⁵ A Facebook még hétfőn közölte, hogy komoly lépéseket fog tenni a hálózaton közzétett oltásellenes, téves információk megfékezése érdekében, különös tekintettel a koronavírusra vonatkozó hamis állításokra – olvashatjuk a Huffposton. (...) A vakcinaellenes tartalmaknál eleinte csak csökkentették a láthatóságot, de nem törölték azokat, és a posztolókat vagy a terjesztésért felelős személyeket sem tiltották ki. A Facebook szövivője azt nyilatkozta a HuffPostnak, hogy a cég nem hozza nyilvánosságra a „végrehajtási küszöbértékeket” (tehát hogy pontosan hány ilyen poszt után mennyire időre függesztik fel vagy tiltják ki örökre a felhasználók fiókját), azért, hogy a „rosszhiszemű felhasználók” ne tudják kijátszani a rendszert. <https://index.hu/techtud/2021/02/10/a-facebook-ezentul-torli-a-hamis-covid-19-es-posztokat>. Utolsó letöltés: 2021. 08. 15.

⁶ „Az oltásokkal kapcsolatos információkért és eszközökért keresd fel a Covid19-tájékoztatósi központot.”

⁷ https://www.facebook.com/coronavirus_info. Utolsó letöltés: 2021. 08. 15.

⁸ „Tisztelettel, ujfent ! Ha bár ki ; a COVID-el kapcsolatos posztot oszt meg ; Azonnali eltávolítást fog kapni ebből a csoportból !” (SIC!)

etnikai feszültségek, válságok idején, de akár járványidőszakban is. Akkor, amikor „az átalakulóban lévő társadalmi struktúra a megszokott módon meg nem válaszolható kérdéseket vet fel” (Hann 1976: 26), a rémhír az egyének szintjén létrejött „emocionális egyensúlyvesztés korrigálását” (uo. 40) célozza.

A 21. századra az ál- és rémhírek⁹ terjedése tömeges méreteket öltött. Ez elsősorban azoknak a médiumoknak köszönhető, amelyek lehetővé teszik a globális információközlést. Knapp az információcsere közvetlen, nem mediatizált módját látta a rémhírek egyik legjellegzetesebb vonásának, Hann kutatásai szerint a terjedésükben számottevő jelentősége van a közlekedési eszközökön, a hivatalos rendezvényeken, ill. a szűkebb környezet, a mindennapok társas mezőiben folyó kommunikációnak (Hann 1976: 49). Napjainkra azonban a hálózati kommunikáció általános elterjedése, az irányíthatatlan és befolyásolhatatlan információáramlás relativizálta a tényekről és az igazságról alkotott képzeletünket. 2016-ban az év szavává a post-truth vált, ami leginkább arra utal, hogy az érzelmek és a személyes hiedelmek nagyobb szerepet játszanak a világról alkotott képünkben, mint maguk a tények (Krekó 2018: 17). Ennek megfelelően módosult az álhír definíciója is: olyan, „a nyilvánosság fórumain terjesztett információ, amelyet a szándékos megtévesztés céljából hoznak létre” (Faragó et al. 2020: 1).

Hankiss Elemér *Az információhiányról* (Hankiss 1982) című tanulmányában egy budapesti szállodatűz kapcsán keletkezett álhíreket vizsgál, az eddigi értelmezésektől némiképp eltérően a hivatalos tömegtájékoztatás kontextusába helyezve őket. Következtetése, mely szerint – bár a bizonytalanság és az információhiány törvényszerűen vezetnek az ál- és rémhírek keletkezéséhez – a tájékoztatáspolitikai által mesterségesen fenntartott bizonytalanságérzet célja a közönség infantilizálása, az „altatódal-típusú” hírközlés hatalmi célokat és szándékokat szolgál. Hasonló, a rémhírképződés társadalmi beágyazottságára, a tájékoztatási rendszer zavaraira utaló jeleket elemez Hann Endre (Hann 1976, 1981) két, ebben az időszakban széles körben elterjedt álhír kapcsán.

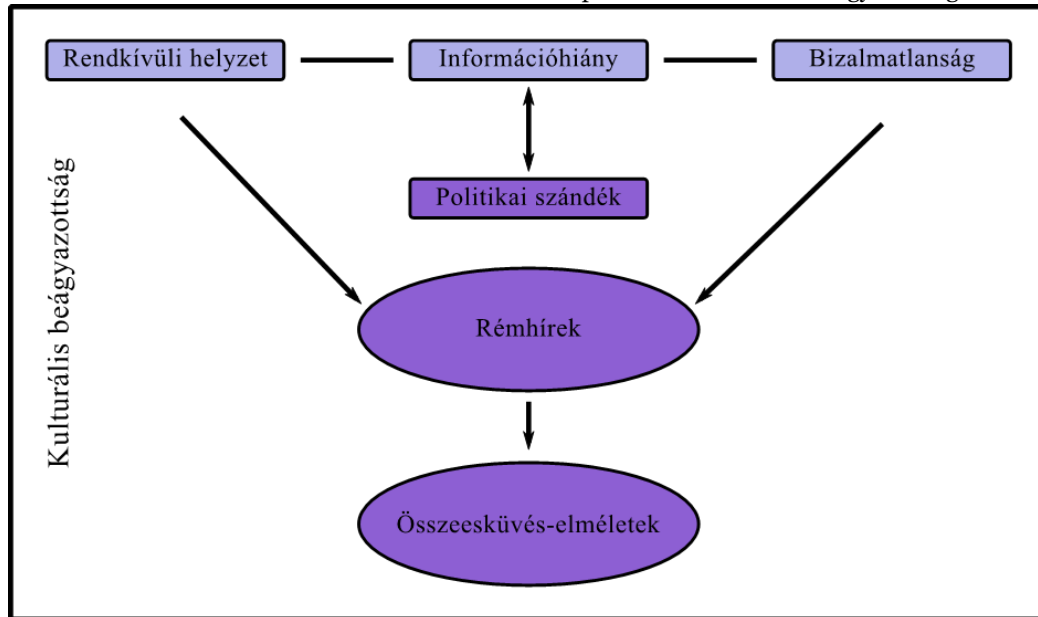
Az 1. ábra azt mutatja, hogy a Knapp, Allport és Postman által meghatározott modell – amely elsősorban az információhiány következtében megjelenő rémhíreket elemzi – a 20. század második felében kiegészül a *politikai szándék* elemével, vagyis feltételez egyfajta hatalmi/politikai motivációt a mesterségesen fenntartott bizonytalanságérzet és az információk szűrése eszköztárának alkalmazásában. A 21. században ezt a politikai szándékot és/vagy politikai környezetet célszerűnek látszik egy még tágabb kontextusban vizsgálni: jelen és korábbi kutatásaim szerint még a globálisan terjedő rémhírek, ill. az ezekből keletkező összeesküvés-elméletek is differenciálódnak a kulturális közeg jellegzetességeinek (hagyományok, jelhasználat stb.) függvényében.

A politikai szándék és kulturális beágyazottság fogalmainak bevezetése arra az előfeltevésemre épül, hogy a különböző országokban (kulturálisan meghatározott közösségekben) a társadalmi berendezkedés (a hatalmi távolság, a politika, a pártok és a vezetők iránti bizalom), a hagyományokhoz és a fejlődéshez való viszony, a tömegkommunikációs eszközök működés módja, irányítottasága és az általuk közvetített információk iránti bizalom, a vallási és egyéb közösségek hatása a társadalomra, a globális és lokális folyamatokra vonatkozó kérdésfelvetések és megoldási módok jellemző képet mutatnak. Ezek alapján feltérképezhető az a kulturális háttér, amelynek ismerete akár az interkulturális kommunikációban, akár a mindennapi viszonyok szintjén elengedhetetlen. Az aktuális kutatási kérdés (a Covid-19-cel kapcsolatos rémhírek és összeesküvés elméletek kulturális meghatározottsága) szempontjából különösen fontosnak látszik a fentiek közül a hatalomhoz, a politikai és tudományos autoritáshoz való viszony, az ezek által megalapozott félelmek és meggyőződések, valamint a mainstream és a közösségi média viszonyulásmódjai, a rémhírek és konteók terjedésének/terjesztésének eszköztára és platformjai. A következőkben ezek megjelenését vizsgálom olyan kutatások alapján, amelyek az orosz, amerikai és magyar viszonyokat írják le. Mivel a tömegkommunikáció terében jól érzékelhetővé vált az átrendeződés (a hagyományos médiumok mellett/helyett egyre inkább a közösségi médiában folyik a diskurzus – mind a fogyasztók, mind az állami vezetők részéről)

⁹ A magyarban jelentős szemantikai különbségek vannak az álhír, a rémhír, a híresztelés és a pletyka fogalmai között, ezért az angol rumor és fake-news szavakat igyekszem ennek megfelelően megkülönböztetni.

fontosnak tartom, hogy elsősorban azokra a kutatásokra koncentráljak, amelyek a virtuális közösségi térben folyó kommunikációra irányulnak.

1. ábra: A rémhírek és összeesküvés-elméletek politikai és kulturális beágyazottsága



Forrás: saját szerkesztés

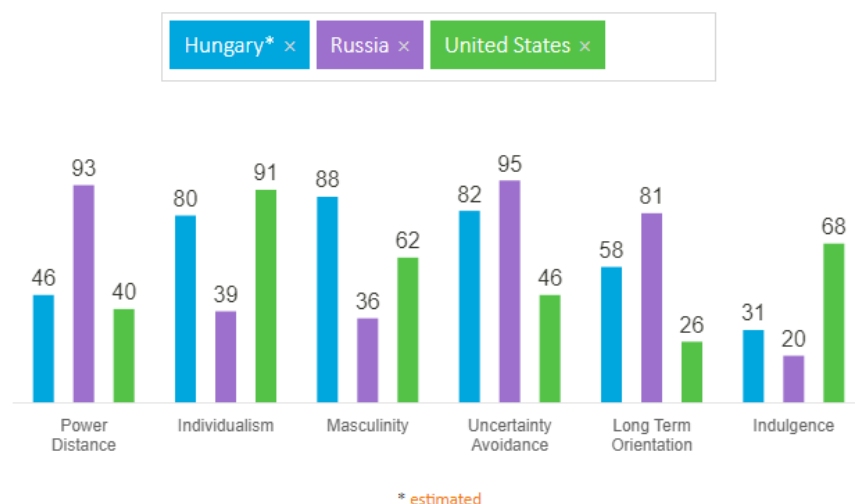
Kulturális és politikai differenciálódás

Az általam kiemelt tényezők sok tekintetben emlékeztethetnek Hofstede (2005) kultúratiszpológiájának „dimenzióira”, amelyeket a kutató abból kiindulva határozott meg, hogy a kultúra egyfajta kollektív jelenség, „mentális programozás”. „A gondolkodásnak ez a kollektív programozása különbözteti meg az egyik embercsoport vagy kategóriai tagjait másokétól” (Hofstede 2005: 35). Hofstede a nemzetkarakterológiai sztereotípiák helyett a mérhetőséget tekinti elsődlegesnek, így az általa kidolgozott modellben multinacionális vállalatokat vizsgált 4 (később 5) dimenzió mentén: 1. hatalmi távolság; 2. individualizmus –kollektívizmus; 3. férfiasság – nőiesség; 4. bizonytalanságkerülés; 5. jövőorientáció. Az M. Minkovval folytatott további kutatások alapján felvettek egy hatodik dimenziót is, amely az engedékenység – visszafogottság (*indulgence – restraint*) tengely mentén az alapvető emberi késztetések (az élet élvezete, szórakozás) kielégítésének lehetőségét, ill. szigorú normákkal való szabályozását/elfojtását vizsgálja. A hofstedei elméletet a gyakorlatban hasznosítani kívánó Hofstede Insight oldal¹⁰ lehetőséget ad arra, hogy e dimenziók szempontjából országokat hasonlítsunk össze. A 2. ábrán az általam választott 3 ország (Magyarország, Oroszország, Amerikai Egyesült Államok) adatai láthatók (2. ábra).

Az ábra részletes elemzésétől most eltekintek, csak azokat az elemeit emelem ki, amelyek 1. jelentős eltérést mutatnak a sztereotípiákhoz képest; 2. a vizsgált országok „pontszámai” releváns mértékben különböznek; és 3. magyarázatul szolgálhatnak néhány, a tárgyunk szempontjából fontos jelenségre. Klipova és Gurijeva (2021) ugyanebből az adatsorból kiindulva a hatalom iránti bizalmat vizsgálja. A hatalmi távolság, a bizonytalanságkerülés és az engedékenység dimenzióit alapul véve hasonlítják össze Oroszország, az Egyesült Államok és Svédország eredményeit, és arra a következtetésre jutnak, hogy minél alacsonyabb a hatalmi távolság és a bizonytalanságkerülés és minél magasabb az engedékenység értéke egy országban, annál nagyobb a bizalom a hatalom iránt. Oroszország esetében a járványügyi adatokkal és intézkedésekkel kapcsolatos hivatalos kommunikációval szemben erős fenntartásokkal viseltetnek az emberek, viszont igénylik a WHO-hoz hasonló szervezetektől származó információktól és aján-

¹⁰ A helsinki központú, de a világ számos országában képviselőket működtető szervezet elsősorban a menedzsment és vállalatirányítás területén nyújt szolgáltatásokat, adatszolgáltatással és adatelemző szoftverekkel támogatják többek között az akadémiai szférát is.

2. ábra: Országok összehasonlítása



Forrás: Hofstede Insights; <https://www.hofstede-insights.com/country-comparison/hungary,ruusia,the-usa>. Utolsó letöltés: 2021. 08. 15.

lásoktól eltérő hírek terjesztésének megakadályozását. (Nyesztyik et al. 2020: 96). Ez a látszólagos ellentmondás (a hatalom iránti bizalmatlanság, ill. a hivatalos intézkedések iránti igény) abból a változástól adódik, amely a pandémia első és második hulláma idején lezajlott: Nyesztyik és munkatársai azt tapasztalták, hogy az összeesküvés elméletek összefüggésben vannak a saját csoporttal való lojalitással és tekintélytiszteléssel, ugyanakkor az intézményrendszer iránti bizalmatlansággal és egyfajta társadalmi cinizmussal is. A márciusi–áprilisi helyzethez képest a későbbiekben a közösségi hálózatok felhasználói körében jelentősen nőtt a világjárvány eredetéről szóló összeesküvés-elméletekben való hit, az egészségügyi rendszerrel szembeni bizalmatlanság és a védőoltásokkal kapcsolatos szkepticizmus. A fertőzésektől és a fenyegetettségtől való félelem egyaránt csökkent, de a járványok ismételt megjelenésétől való félelem nőtt. A webes kommunikációban való részvétel bizonyítottan növeli a koronakrízis következményeitől való szorongást, ami viszont növeli az összeesküvéses magyarázatok keresését (Nyesztyik et al. 2020: 88). Ugyanakkor az is feltűnő az adatsor alapján, hogy bár a sztereotípiák (és a hatalmi távolság dimenziója) alapján hajlamosak vagyunk Oroszországot a feltétlen tekintélytisztelő, az autoritás elfogadása („cár-atyuska szindróma”) kultúrájaként értelmezni (lásd erről Szirmai 2018a, 2018b), a maszkulinitás dimenziója nagyon alacsony értéket mutat, vagyis a verseny/versengés, vagy inkább annak kerülése jellemzi, a domináns viselkedés kizárólag a főnökségtől elfogadott.

Magyarországon éppen ellentétes tendenciákat tapasztalhatunk: a hatalmi távolság alacsony értékű, míg a maszkulinitás kifejezetten magas. A hatalmi tekintély tehát nem játszik igazán szerepet a konfliktusok megoldásában, sokkal inkább valamiféle kollektív vezetés iránti igény fogalmazódik meg, míg a „férfias”, határozott vezető preferálása, a verseny- és teljesítményorientáltság, a folyamatos „harckészültség” (ennek elemzésére alább visszatérünk) dimenziója nem feltétlenül összeegyeztethető a hatalmi távolság értékével.

Az Egyesült Államokban a kiugróan magas individualizmus érték az összes többi dimenziót átértékeli. Ezzel magyarázható, hogy a másik két elemzett országgal ellentétben a járványkezelés és -kommunikáció sokkal inkább az egyéni belátásra épített, mint komolyabb hatalmi intézkedésekre. Ugyanakkor Donald Trump „ámokfutása” a közösségi médiában (kevésbé súlyosnak értékelte a járványhelyzetet a valóságosnál, a vakcináció helyett „házi praktikákat” javasolt, Kína és a WHO elleni agresszív kijelentéseket tett) oda vezetett, hogy az USA minden idők legnagyobb veszteségeit szenvedte el a járvány következtében. Ez és az elnökválasztási kampányban követett médiastratégiája oda vezetett, hogy Trumpot az összes közösségi média-csatornáról letiltották.

Marija Sniečkutė és Inga Gaižauskaitė (2021) Litvánia, Hollandia és Magyarország példáján vizsgálja a bizalom kérdését. A hagyományos kutatási irányhoz képest azonban nem az emberek kormányokba vetett bizalmára koncentrálnak, hanem sokkal inkább arra, hogy a kormányok hogyan kezelik a bizalom/bizalmatlanság légkörét. Diskurzuselemzés segítségével a miniszterelnöki beszédek alapján vonnak le következtetéseket az általuk „bizalomellenőrzésként” (*trust-control*) definiált beszédmódról, amely alapján kirajzolódik egy „mi” vs. „ők” konstrukció jellegzetes mintái (Sniečkutė, Gaižauskaitė 2021: 152). A „mi” Magyarországon egy „nationalista, monokulturális, férfias, fegyelmezett” nemzetként, Litvániában egy „értékelvű, ideális és egy testelvű, biológiai megoldásokban gondolkodó” társadalomként, míg Hollandiában a „pragmatikus népet liberális demokratikus elvek alapján irányító hatalomként” definiálódik. Jelentős különbség van azonban az „ők”, az ellenség kijelölésében is: míg nálunk (ahogy az általam már hivatkozott saját kutatás is bizonyítja) „a migránsok, politikai ellenfelek, média, Soros és Brüsszel”, addig Litvániában „saját, hazatérő kivándorlók”, akikre a nemzet *non-human* részeként tekintenek, Hollandiában pedig a „potenciálisan engedetlen és ostoba” (uo. 167) állampolgárok képe konstruálódik. A járványhelyzet megoldási módjában is differenciálódik a három ország. Hollandiában az informális ellenőrzési módok és a megsegényítés, Litvániában a bürokratikus, monologikus és személytelen, míg Magyarországon az autokratikus és militarista hatalmi eszközök dominálnak. Utóbbi leginkább a fokozott rendőri-katonai jelenlétben és a már említett törvényi szabályozásban nyilvánul meg, hasonlóan a litván miniszterelnök fenyegető technikájához, míg holland kollégájuk büszke az országra jellemző felnőtt demokráciára, amelyben nem kell, hogy minden ajtónál rendőr álljon. Ezek az attitűdök és megoldási módok komoly kérdéseket vetnek fel az ún. európaisággal, de a demokratikus berendezkedéssel kapcsolatban is. Sajátos módon az „új” tagállamok (Magyarország, Litvánia) az Európai Unióval való együttműködés helyett inkább egyfajta versengést, különutas megoldásokat választanak (a magyar miniszterelnök nem látja esélyét a közös járványkezelésnek, a litván pedig legfeljebb a többi balti állammal kiépített, regionális szolidaritáson alapuló kapcsolatban gondolkodik), Hollandiára pedig –mindaddig, amíg az eltérő gazdasági érdekek felszínre nem kerülnek – az Unióhoz közeli stratégia jellemző.

Ez a szempont felvet még egy fontos kérdést: miként kezelik a demokratikus berendezkedésű országokban azt az ellentmondást, hogy a válságkezelés komoly, a szabadságjogokat korlátozó intézkedéseket kíván. A mozgás, a gyülekezés, a szólás- és véleménynyilvánítás szabadságának korlátozása nagyon érzékeny területeket érint, hiszen éppen ezek az alapjogok, amelyek a diktatúrákat és demokráciákat egymástól elválasztják. A megoldás a politikai vita, a nyílt kommunikáció lenne, amely azonban láthatóan hiányzik, így tág tér nyílik a rémhírek és összeesküvés elméletek megjelenésének.

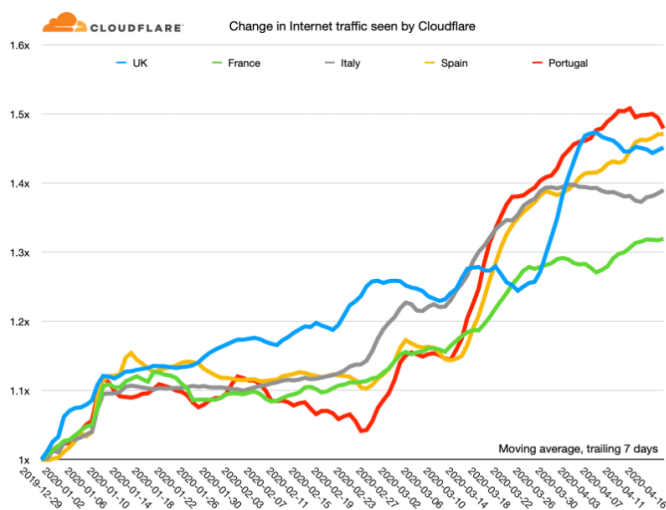
A járvánnyal, járványkezeléssel, és a védekezéssel kapcsolatos intézkedések (maszkhasználat, szociális távolság, *self-isolation*, karantén, utazási korlátozások stb.) megítélésében és elfogadásában vagy elutasításában a bizalom mellett még további tényezők is szerepet játszhatnak: a szociális, jövedelmi és egészségügyi helyzet (Elgar et al. 2020), a politikai meggyőződés (Barrios, Hochberg 2020), és egyáltalán nem utolsósorban az a médiapolitika, amely egyrészt a hagyományos, másrészt az egyre inkább döntő szerepet játszó közösségi média működésmódját meghatározza.

Miben hiszünk, mit hiszünk el?

A járványhelyzet következtében – akár kormányzati intézkedések, akár egyéni elhatározások hatására – jelentősen megnőtt az internethasználat. Az online oktatás és az otthoni munkavégzés (*home office*) csak egy szűk szelete volt annak sokrétű tevékenységsornak, amely áthelyeződött a virtuális térbe – az elektronikus kereskedelem, a művészeti tevékenység, a hitélet (Andok 2021), a civil szerveződések, a társas tevékenységek új formákat és – tegyük hozzá – új lehetőségeket hoztak. Az infrastrukturális feltételek (hálózati lefedettség, mobil- vagy vezeték nélküli hozzáférés, eszközökkel való ellátottság) eloszlása messze volt a kiegyensúlyozottól, a szakadék a hátrányos helyzetű csoportok és a fejlett infrastruktúrával, digitális kompetenciákkal rendelkező rétegek között szemmel láthatóan nőtt. A 3. ábrán a *Cloudflare* diagramja azt mutatja, hogy néhány európai országban hogyan ugrott meg az internetforgalom a pandémia első

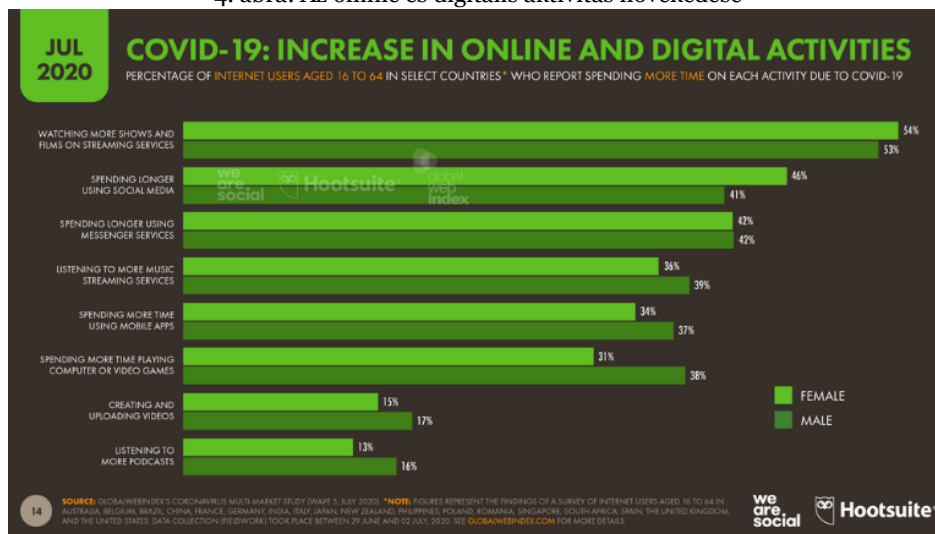
hullámának idején. A szerzők megjegyzik, hogy nehezen elképzelhető, hogy bármely más közüzemi szolgáltató (áram, víz, gáz) megbirkózzon a hirtelen és folyamatosan növekvő, mintegy 50%-os keresletnövekedéssel.

3. ábra: Az Internetforgalom növekedése 2019. decembere és a 2020. áprilisa között



Forrás: The Cloudflare Blog, <https://blog.cloudflare.com/recent-trends-in-internet-traffic>.
Utolsó letöltés: 2021. 08. 15.

4. ábra: Az online és digitális aktivitás növekedése



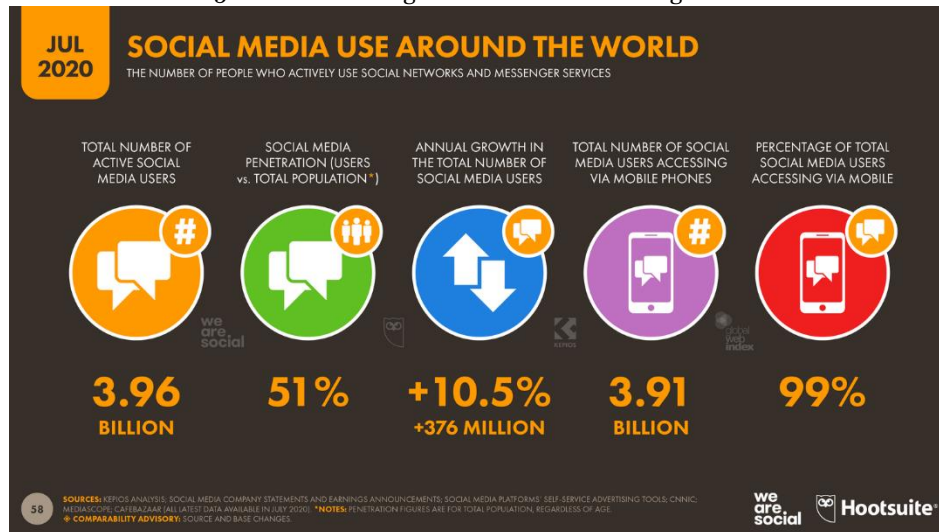
(Forrás: We are Social, <https://datareportal.com/reports/digital-2020-july-global-statshot>.
Utolsó letöltés: 2021. 08. 15.

A We are Social 2020. júliusi felmérése szerint a megkérdezettek több mint 50%-a több időt töltött a neten streamingszolgáltatókon keresztül közvetített tv-showk és -sorozatok nézésével, de ettől alig marad el azok aránya, akik a Covid-19 hatására több időt töltöttek a közösségi média használatával (4. ábra).

Az a 10,5%-os növekedés, amely a közösségi média felhasználóinak számában mutatkozik (5. ábra), egyértelműen jelzi, hogy ezek a platformok az információszerzés első számú médiumává váltak, a hagyományos médiumokban és a mainstream tájékoztatáspolitikában való bizalom folyamatosan csökkent (lásd erről: Szirmai 2019). Ezt a politika is gyorsan felismerte, ezért a hivatalos járványkommunikáció is egyre inkább az online platformokon zajlott, még Oroszországban is, ahol pedig a kormányzat nem feltétlenül kedveli a közösségi média működését – a Facebook mellett itt különösen fontos szerepet játszott a *В контакте*, a hazai közösségi médiaplatform. Az orosz Internetfigyelő cég (*Интернетрозыск*) vezetője, I. Bederov szerint

2020-ban, csak Oroszországban közel hatezer olyan domaint regisztráltak, amelyek elnevezésükben tartalmazták a pandémia, koronavírus és vakcina szavakat, és amelyek egyharmada kifejezetten veszélyes a felhasználói adatbiztonság szempontjából (Pankratov, Morozov 2021: 177).

5. ábra: A közösségi média felhasználói világszerte



Forrás: We are Social. <https://datareportal.com/reports/digital-2020-july-global-statshot>.

Utolsó letöltés: 2021. 08. 15.

A közösségi platformok kikerülnek a hagyományos tömegkommunikáció „kapuórait”, mind tematikájukban, mind műfajaikban (poszt, mémek, komment, megosztás, reakció), formájukban és stílusukban jelentős mértékű szabad(os)ság, ellenőrizetlenség és befolyásolhatatlanság jellemzi őket. A Covid-19 hatására a már korábban is ismert konteók és álhírek új erőre kaptak a közösségi médiában, a vírustagadás, az antivax mozgalmak, a kormányintézkedésekkel szembeni elégedetlenség és bizalmatlanság *hot topick*á váltak. Az ál- és rémhírterjesztés kriminalizálása – mint korábban említettem – nem hozta a várt eredményt, mint ahogy az üzemeltetők intézkedései (törlés, tiltás) sem. Wadman (2020) egy 100 millió követővel rendelkező, több mint 1300 oltásellenes Facebook-oldal hálózati térképének elemzésével foglalkozó kutatás alapján arra hívja fel a figyelmet, hogy ha a jelenlegi tendenciák folytatódnak, 10 éve belül az oltásellenes nézetek fogják uralni az online vitákat, akkor, amikor a Covid-19 fertőzés terjedésének mértéke miatt a vakcináció kritikus fontosságú lehet közegészségügyi szempontból.

Elsősorban a kormányzati kommunikáció oldaláról jellegzetes tematikus csomópontokat határozhatunk meg a vírushelyzet pertraktálásában. Azért gondolom lényegesnek ezt a szempontot, mert a kulturális környezet csak alkalmazkodik a tematizált közbeszédhez, tehát akár elfogadó, akár szkeptikus, akár bízik a hatalomban, akár bizalmatlan vele szemben, akár lelkes rajongó, akár az ironikus viszonyulásmódot képviseli (mint pl. a mémözön alkotói), mindenképpen viszonyba lép vele, felerősíti és terjeszti. Éppen mert a közösségi média felhasználói azonosíthatatlan individuumok homogénnek látszó tömegét alkotják, nagyon nehéz bármely üzenetet úgy megfogalmazni, hogy a nyilvánvalóan ironikus-szatirikus jelleg vagy éppen hitalapú elkötelezettség, a járványkezelés áltudományos eszközeinek propagálása azonosítható legyen¹¹. Gondoljunk itt Donald Trump egy sajtótájékoztatón elhangzott ötletére, amely szerint kézfertőtlenítőt (hypót) közvetlenül az emberi szervezetbe fecskendezve legyőzhető a

¹¹ Ezt a bizonytalanságot jelzi a Poe törvényeként (Poe's Law) ismert, mára már mémmé vált definíció, amely Nathan Poe tollából egy kreacionista vitafórumon jelent meg 2005-ben: „Egy kacintó szmájli vagy a humor hasonló egyértelmű jelzése nélkül lehetetlen úgy parodizálni a kreacionizmust, hogy írásodat valaki ne valódi, komoly cikként értelmezze”. Eredetije azonban sokkal régebbi (1983), Jerry Shwarcz nevéhez fűződik: „a testbeszéd jeleinek hiánya miatt mindenképpen a megfelelő helyettesítő jeleket, szmájlikat és hasonlókat kell használni: ha egy satirikus megjegyzést, írást teszel közzé e jelzések nélkül, bármennyire is egyértelműen satíra ez számodra, ne csodálkozz, ha lesznek, akik komolyan veszik” (Aikin 2009).

vírus (később még hozzátette, hogy a kutatók azt is vizsgálják meg, hogy az ultraibolya fénnel besugározva az embereket le lehet-e gyengíteni a vírust)¹². A hivatalos közlemények igyekeztek gyengíteni az elnök nyilatkozatának hatását, de augusztusban is arról számoltak be a híradások, hogy még mindig isznak fehérítőt Amerikában¹³.

Vannak azonban olyan vándormotívumai a járványkommunikációnak, amelyek szinte minden kultúrában megjelennek. Ilyen például a militarista retorika, a háború, ill. a háborús analógiák a járványhelyzettel kapcsolatban. Ez utóbbiak mind az amerikai, mind az orosz médiadiskurzusban megjelennek, ami azzal magyarázható, hogy a II. Világháború a globális emlékezet fontos eleme, amely minden ember számára közös jelentést hordoz, függetlenül a társadalmi, etnikai, nemzeti hovatartozástól (Bekljamisev 2020), olyannyira, hogy sok más vezető politikus mellett még Angela Merkel is használta egy beszédében az analógiát a világméretű szolidaritás szimbólumaként. Ugyanakkor az orosz konzervatív diskurzusban a világháborús analógia az orosz „békés expanzió” lehetőségét is felveti, az új geopolitikai helyzet és az európai nemzetekkel való együttműködés esélyt jelenthet a kapcsolatok megerősítésére anélkül, hogy „orosz vér folya, mint a Napóleon és Hitler elleni korábbi háborúkban” (uo.) Az amerikai média – és különösen a járvány első hullámában még hivatalban lévő Donald Trump – érzékelhetően egyfajta külső ellenségkép kijelölésére használja a háborús retorikát, és miközben következetesen a vírus kínai eredetét hangsúlyozza, valójában a kínai expanziós törekvések veszélyeire akar figyelmeztetni. Hasonló a helyzet a magyar miniszterelnök militarista retorikájával: miközben ő is háborúként fogja fel a vírus elleni fellépést a globális – de akár csak európai – szolidaritás motívuma nem jelenik meg a beszédeiben, ezzel szemben nagyon határozottan kijelöli az ellenséget, a globális összeesküvés (Soros-terv), ill. a brüsszeli bürokraták képében. Orbán Viktor „magányos harcos”, „mi”-fogalma értelmezhetetlen, hiszen a „nemzet én vagyok” elvén alapul, ezzel szemben az „ők” definiálásával és folyamatos sulykolásával igyekszik maga mellé (mögé?) állítani közönségét (lásd erről: Szirmai 2020).

Összegzés

A közel 20 hónapja tartó globális járványhelyzet gyökerestül fordította fel világunkat. Folyamatosan próbálunk alkalmazkodni a megváltozott életviszonyokhoz, társas kapcsolataink átalakuláshoz, életünk, tevékenységeink nagy részének áthelyeződéséhez az online térbe, alapvető jogaink korlátozásához – és ahhoz az információtömeghez, amellyel az újmédia folyamatosan bombáz bennünket. Észre kellett vennünk, hogy azok a reflexek, amelyek kialakultak bennünk a hagyományos médiafogyasztás eredményeképpen – hogy tudunk a sorok között olvasni, hogy fenntartásokkal fogadjuk az információkat, hogy előbb megnézzük, ki mondja, és csak után, hogy mit – jelentősen átalakultak. Tájékozódási szokásaink átalakulása oda vezetett, hogy a szabad informálódás és véleménynyilvánítás joga és az interaktív kommunikáció lehetősége beláthatatlan mértékben növelte a részvételt az aktuális, akár helyi, akár globális kérdések megvitatásában. Ugyanakkor azt kell tapasztalnunk, hogy a hírfogyasztásban továbbra is jellemző az, ami már a 20. században is veszélyeztette a társadalmi párbeszédet:

- A mesterségesen, nem ritkán politikai szempontokból szelektált információ, a tények, jelenségek nem kielégítő tárgyalása – egyszerűen, az információhiány – oda vezet, hogy a keletkező réseket a közönség igyekszik kitölteni ellenőrizetlen, megalapozatlan és gyakran tudománytalan ál- és rémhírekkel;
- A nem kielégítő tájékoztatást a közönség a lényeges folyamatok elfedésének kísérleteként érzékeli, ezért különösen fogékonyá válik azokra az elméletekre, amelyek – látzólag koherens, egymástól távolos elemeket szabályos rendbe illesztő – megoldást, magyarázatot nyújtanak az értelmez(het)etlen jelenségekre¹⁴;

¹² Trump felvetette, hogy kézfertőtlenítőt fecskendezzenek az emberekbe. *Magyar Narancs* – narancs.hu 2020. 04. 24. <https://magyarnarancs.hu/feketelyuk/trump-felvetette-hogy-kezfertotlenitot-fecskendezzenek-az-emberekbe-129161>. Utolsó letöltés: 2021. 08. 15.

¹³ Amerikában még mindig isznak fehérítőt koronavírus ellen, a hatóságok figyelmeztetést adtak ki. *Forbes* – forbes.hu 2020. 08. 25. <https://forbes.hu/uzlet/amerika-trump-hipo-feherito-koronavirus-covid>. Utolsó letöltés: 2021. 08. 15.

¹⁴ Az urbanlegends weboldal következetesen igyekszik leleplezni a különböző konspirációs teóriákat, hoaxokat, internetszerte terjedő álhíreket. Álljon itt példaként ezek egy jellemző példája: „A wuhan kínai

- Az információs technológiák robbanásszerű fejlődése, az internethozzáférés tömegessé válása, a közösségi oldalak elsődleges információforrásként való elfogadása oda vezetett, hogy a felhasználók után a politikai vezetés is egyre inkább ezen a platformon folytatja a diskurzust a világ minden államában. Képzett *spin doctorok* gyártják a publikálásra szánt tartalmakat, amelyek kevésbé a korrekt tájékoztatást, mint inkább a hatalmi és pr-céloknak alárendelt információszelekciót szolgálják.

Az általános (globális) tendenciákat azonban jelentősen befolyásolják a kulturális és a társadalmi berendezkedésben tapasztalható különbségek. A demokratikus és diktatórikus rendszerekben másként használják az információsűrítés módjait, a mesterségesen fenntartott információhiányt és a rémhíreket (Petroszjan 2008: 121). Krekó Péter – éppen a járványkommunikáció sajátosságait elemelve jut arra a következtetésre, hogy „politikailag polarizált társadalmakban a járványhoz hasonló kivételes helyzetekben azért is erősebb a széttartás, mert a különféle meggyőződésű csoportok teljesen eltérő előfeltételezésekből jutnak teljesen különböző konklúziókra” (Krekó 2021: 258). Az aktuális politikai vagy akár (ál)tudományos autoritás iránti feltétlen bizalom vezethet a fensőbbség által kijelölt ellenségkép elfogadásához, a szigorú szabálykövetéshez vagy éppen a kormányzati intézkedések megkérdőjelezéséhez és teljes elutasításához.

A már hosszabb ideje meglévő összeesküvés elméletek (a globális elitek összeesküvése, az 5G, a chem-trail) amelyek világszerte hatást gyakorolnak a közbeszédre, a pandémia következtében egyrészt még jobban felerősödtek, másrészt pedig új elemekkel egészültek ki: a vírusról, feltételezett eredetéről, a vakcináció lehetséges következményeiről, a csodagyógymódokról szóló elméletek nagyon gyorsan beépültek híveik már meglévő világképébe, hitébe és ideológiájába (Bruns et al. 2020), ezért a valódi félelmek, a közvetlen érintettség csak fokozta ezek hatását. A globális konteók sajátos változatai alakultak ki az egyes kultúrákban, amelyeket elsősorban a hatalmi kommunikáció birtokosai terjesztettek, saját politikai céljaik érdekében.

A felnőttként kezelt társadalom igényli a nyílt párbeszédet és a hiteles információkat, különösen rendkívüli helyzetekben. Az áltudományos, pl. oltásellenes retorika ellen nem feltétlenül működőképes stratégia a tiltás és elhallgattatás (Armitage 2021). A hatalmi retorizáció feltehetően sokkal inkább felerősíti a bizalmatlanságot a közösségben a járványügyi intézkedésekkel szemben, mint hogy az elfogadás irányába hatna. A megoldás a nyilvánosság, a vita lehetősége. Az empirikus bizonyítékok, a megalapozott érvek, a kritikus gondolkodáson alapuló megközelítés eszköz lehet az infodémiával szemben, biztosíthatja a szabad diskurzust.

Irodalom

- Aikin, S. F. (2009). Poe's Law, Group Polarization, and the Epistemology of Online Religious Discourse. *Social Science Research Network* 01. 23. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1332169>
- Allport, G. W. – Postman, L. (1947a): An Analysis of Rumor. *The Public Opinion Quarterly*, Winter, 1946–1947, Vol. 10, No. 4, pp. 501–517.
- Allport, G. W., Postman, L. (1947b): *The psychology of rumor*. New York.
- Ambrus I. (2020). A koronavírus-járvány és a büntetőjog. *MTA Law Working Papers* 5. 1–24. Társadalomtudományi Kutatóközpont, Jogtudományi Intézet.
- Andok M. (2021). Trends in Online Religious Processes during the Coronavirus Pandemic in Hungary – Digital Media Use and Generational Differences. *Religions* 12, no. 10: <https://doi.org/10.3390/rel12100808>

biológiai laboratórium Glaxo tulajdona! Aki véletlenül az övé Pfizer! (Az, aki előállítja a vakcinát! Amit véletlenül a Black Rock pénzügyei irányítanak. Aki véletlenül kezeli az Open Alapítvány vállalat (SOROS FOUNDATION) pénzügyeit! Ami véletlenül a francia AXA-t szolgálja! Véletlenül, övé a német Winterthur. Aki véletlenül építette a kínai laboratóriumot Wuhanban! Véletlenül a német Allianz vette. Ami, mellesleg, Vanguard részvényesként van. Ami a Fekete Szikla részvényese. Ami a központi bankokat irányítja, és a globális befektetési tőke egy harmadát irányítja. Ami egyébként a MICROSOFT fő részvényese A BILL GATES tulajdona, aki történetesen a PFIZER részvényese (amely eladja a csodát VACCINE) és jelenleg a WHO első szponzora! Ezt nem lehet kitalálni!”. A sztorival – nyilván ez sem véletlen – a Snopes is foglalkozott, megemlítve, hogy már az első láncszem sem stimmel a történetben: a vuhani labor nem a GlaxoSmithKline tulajdona. A kérdéses labort – amely a járvány kitörése óta különböző konteók főszeplője – nagyrészt a kínai kormány alapította, és a kínai tudományos akadémia működteti. <https://www.urbanlegends.hu/2020/12/tenyellenorzes-glaxo-pfizer-vuhani-labor-soros-gates>. Utolsó letöltés: 2021. 08. 15.

- Armitage, R. I. (2021). Online 'anti-vax' campaigns and COVID-19: censorship is not the solution. *Public Health* Vol. 190, 29–e30.
- Barrios, J. M., Hochberg, Y. V. (2020) Risk Perception Through the Lens of Politics in the Time of the COVID-19 Pandemic. *Working Paper* 32. Becker Friedman Institute for Economics at UChicago. <https://ssrn.com/abstract=3568766> (Version: April 6, 2020). Utolsó letöltés: 2021. 08. 15.
- Bekljamisev, V. O. (Беклямишев В. О.) (2020). Вторая мировая война, «Испанка» или Чернобыль? Пандемия Covid-19 в зеркале исторических аналогий (по материалам американского и российского медиа-дискурса) *Вестник Московского государственного областного университета* (электронный журнал). № 2. www.evestnik-mgou.ru. Beklyamishev V. O. World War II, "Spanish flu" or Chernobyl? Covid-19 pandemic in the mirror of historical analogies (based on USA and Russian media-discourse). *Bulletin of Moscow Region State University* (e-journal), 2020, no. 2. www.evestnik-mgou.ru. Utolsó letöltés: 2021. 08. 15.
- Bencze M., Ficsor K. (2020). A koronavírus kihívásai és a jogtudomány: a rémhírterjesztés tényállásának jogalkalmazási kérdései. *JTIBlog*, Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet <https://jog.tk.mta.hu/Benczeblog/2020/04/a-remhirterjesztes-tenyallasanak-jogalkalmazasi-kerdesei>. Utolsó letöltés: 2021. 08. 15.
- Bruns, A., Harrington, S., Hurcombe, E. (2020). 'Corona? 5G? or both?': the dynamics of COVID-19/5G conspiracy theories on Facebook. *Media International Australia*. 2020, Vol. 177(1) 12–29.
- Elgar, F. J., Stefaniak, A., Wohl, M. J.A. (2020) The trouble with trust: Time-series analysis of social capital, income inequality, and COVID-19 deaths in 84 countries. *Social Science & Medicine* 263, <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2020.113365>
- Faragó L., Kende A., Krekó P. (2020). We only believe in news that we doctored ourselves: The connection between partisanship and political fake news. *Social Psychology*, 51(2), 77–90. <https://doi.org/10.1027/1864-9335/a000391>
- Hankiss E. (1982). *Az információhiányról*. In: uő. *Diagnózisok*, Magvető Kiadó Bp. pp. 153–205.
- Hann E. (1976). Egy rémhír nyomában. Esettanulmány. *Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Tanulmányok*, VIII. évf. 12. sz. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest
- Hann E. (1981). Egy „földrengés” hatásai – A tájékoztatási rendszer paradoxonai-ról egy rémhír kapcsán. *Tanulmányok, beszámolók, jelentések* (belső kiadvány) XIII. évf. 7. sz. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest.
- Hofstede, G., Hofstede, G. J. (2005). *Cultures and organizations: software of the mind*. McGraw-Hill 2005 Magyarul: – Kultúrák és szervezetek – Az elme szoftvere; VHE Kft, Pécs, 2008.
- Klipova, N. V., Gurieva, S. D. (2021). (Клипова Н. В., Гуриева С. Д.) Теоретическая модель «стратегический микс» изучения доверия и особенностей поведения в кризисной ситуации (на примере Ковид-19). *Russian Journal of Education and Psychology* Том 12, № 1 <http://rjerp.ru>. Utolsó letöltés: 2021. 08. 15. <https://doi.org/10.12731/2658-4034-2021-12-1-66-8560>
- Knapp, R. H. (1944). A psychology of rumor. *Public Opinion Quarterly*. Vol. 8. 22–37.
- Krekó P. (2018). *Tömegparanoia – az összeesküvés-elméletek és álhírek szociálpszichológiája*. Athenaeum Kiadó Budapest.
- Krekó P. (2021). *Tömegparanoia 2.0. Összeesküvés-elméletek, álhírek és dezinformáció*. Bővített kiadás. Athenaeum Kiadó, Budapest.
- Nyesztyik, T. A., Deineka, O. Sz., Makszimenko, A. A. (2020). (Нестик Т.А., Дейнека О.С., Максименко А.А.) Социально-психологические предпосылки веры в конспирологические теории происхождения COVID-19 и вовлеченность в сетевые коммуникации. *Социальная психология и общество* Т. 11. № 4. 87–104 <https://doi.org/10.17759/sps.20201100407>
- Pankratov, S. A., Morozov, S. I. (2021). "Distant" Communication: Transformation of Interaction Between Russian Society and Authorities in the Era of the Global Pandemic. *Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta*. Seriya 4. Istoriya. Regionovedenie. Mezhdunarodnye otnosheniya [Science Journal of Volgograd State University. History. Area Studies. International Relations], 2021, vol. 26, no. 3, pp. 172–181. (in Russian). <https://doi.org/10.15688/jvolsu4.2021.3.15>. Панкратов С. А., Морозов С. И. «Дистант» коммуникация: трансформация взаимодействия российского общества и власти в эпоху глобальной пандемии. *Вестник Волгоградского государственного университета*.
- Petroszjan, A. E. (Петросян, А.Э.) (2008). В паутине фамы (природа слухов, их распространение и социальный резонанс). *Вестник Омского университета*. № 3. С. 114–126.
- Shibutani, T. (1966). *Improvised news: A sociological study of rumor*. Bobbs-Merrill Indianapolis.
- Sniecekutė, M., Gaižauskatė, I. (2021). COVID-19 Crisis: Government's (Dis)Trust in the People and Pitfalls of Liberal Democracies. *Partecipazione e Conflitto*, 14(1), 152–175. <https://doi.org/10.1285/i20356609v14i1p152>

- Szirmai É. (2018a) Kis szicsasz, nagy szicsasz. A (határ)időképzetek kulturális meghatározottsága. In: Balázs G., Minya K., Pölcz Á. (szerk.). *Az idő szemiotikája*. Magyar Szemiotikai Társaság, Budapest. 177–188.
- Szirmai É. (2018b) Ahogy azt az amerikaiak elképzelik... Szervezeti kultúra és kulturális sztereotípiák. *Kulturális Szemle* 9. 7–14. <https://kulturalisszemle.hu/9-szam/hazai-tudomanyos-muhely/szirmai-eva-ahogy-azt-az-amerikaiak-elkepzelik-szervezeti-kultura-es-kulturalis-sztereotipiak>. Utolsó letöltés: 2021. 08. 15.
- Szirmai É. (2019). „Many are live ‘round here...” The spread of social media and the devaluation of the mainstream mass media in Hungary. *Monitoring of Public Opinion: Economic and Social Changes Journal*, № 5. (2019). <https://doi.org/10.14515/monitoring.2019.5.13> (oroszul)
- Szirmai É. (2020). Rémhírtérjesztők. Tájékoztatáspolitikai járvány idején. In: Juhász E. (szerk.). *Hálózatok a művelődés és felnőttképzés világában*. A Durkó Mátyás emlékkonferencia előadásai. Debrecen, megjelenés alatt.
- Wadman, M. (2020) Antivaccine forces gaining online – Growth of Facebook influence alarms public health experts. *Science* Vol. 368. 6492. 699–700.
- Z. Karvalics L. (2020). Három nembéli infodémiáról. [Intés az őrzőkhöz]. *Liget*, 2020-04-07. <https://ligetmuhely.com/liget/harom-nembeli-infodemiakrol/#post-34149-footnote-2>. Utolsó letöltés: 2021. 08. 15.

Melléklet

1. sz. melléklet: „Koronavírus-csoportok” a Facebookon (2020. augusztus 8.) A csoportok közül eltávolítottam azokat, amelyek azonos céllal, címmel, legfeljebb más-más településnévvel jöttek létre. Igyekeztem reprezentálni a csoporttípusokat, és részletesebb leírást adni azokról, amelyeket az elemzésben „vírustagadónak” vagy „oltásellenesnek” neveztem.

	Csoportnév	Követő (ezer)	Aktivitás
1	Élő közvetítések koronavírus idején	107	n/a
2	Koronavírus Magyarország	30	40/nap
3	Koronavírus / Covid-19	1,4	4/nap
4	Koronavírus – támogatás anyáknak, apáknak	1,6	n/a
5	Koronavírus Magyarország Területén	8,2	10/nap
6	Koronavírus Megküzdési Stratégiák	0,8	4/hét
7	Koronavírus okozta krízishelyzetben munka nélkül maradtak	2,8	10/hét
8	Koronavírus Rajongói Klub	1,2	5/nap
9	Koronavírus!Tények, tévhitek, elméletek!	0,2	10/nap
10	Humorral a koronavírus ellen	4,5	390/nap
11	Koronavírus Komolyan	0,1	7/nap
12	Koronavírus STOP!	5,4	20/nap
13	Állítsuk meg a koronaexoszóma pánik 2. hullámát! Nem a kötelező oltásra!	1,4	200/nap
	a koronavírus okozta hazai és világpánik felszámolását hivatott elvégezni, valamint a pánikból következő hazai és globális gazdasági összeomlásnak kívánja elejét venni. mi már tudjuk, ki az a Bill Gates és mit akar, tudjuk azt is, hogy az Egészségügyi Világszervezet ennek a Thanosnak, ennek a bibliai fenevadnak a zsebszervezete. Célunk tehát megakadályozni Bill Gates ámokfutását, ami legvalószínűbb forgatókönyv szerint egy világméretű kínai típusú tehnikommunista, Gray State egészségügyi rendőrállam világpokol felé vezető nagyon rövid út. Támogatunk minden ötletet, elképzelést, amivel ezt a fenevadat villamosszékbe, de legalább rácsok mögé küldhetjük, mielőtt még ő küldené oda a világot		
	Az Állítsuk meg a koronaexoszóma pánikot! Nemet a gazdaság bedöntésére! Létrehozása 2020. márc. 25. Új név: Állítsuk meg a koronaexoszóma pánik 2. hullámát! Nem a kötelező oltásra! 2020. jún. 20. Új név: Állítsuk meg a koronaexoszóma pánikot! Nemet a gazdaság bedöntésére! 2020. máj. 21. Új név: Állítsuk meg a koronavírus pánikot! Nemet a gazdaság bedöntésére! 2020. márc. 25.		

	Csoportnév	Követő (ezer)	Aktivitás
14	Koronavírus összeesküvések (zárt csoport)	0,7	5/nap
	A kormányok feletti hatalom ellopta az életünket és a szabadságunkat! A kinevezett szakértők, tudósok, már bizonyíthatóan, hülyének tetetve magukat, szándékosan olyan kontraproduktív járványügyi intézkedéseket dolgoztak ki, melyek felnagyítják és újragenerálják a járványt, hogy egészségügyi veszélyre hivatkozva, megvonhassák az alkotmányos jogainkat és egy diktatúra jogi alapját teremtsék meg. A Koronavírus összeesküvések létrehozása 2020. ápr. 9. Új név: Életért és Szabadságért 2020. szept. 6. Új név: Koronavírus összeesküvések 2020. jún. 16.		
.			
.			
21	Derékszög-tagadók Hivatalos Csoport	5,4	20/nap
22	TILTAKOZZUNK A KORONAVÍRUS KÖTELEZŐ OLTÁSA ELLEN!	0,2	6/nap
	EGY ÉLHETŐ JÖVŐ MEGÓVÁSÁRA VÁRJUK TAGJAINKAT! Az AKIK ÉLHETŐ JÖVŐNK MEGÓVÁSÁRA ELHIVATOTTAK! létrehozása 2020. ápr. 17. Új név: AKIK ÉLHETŐ JÖVŐNK MEGÓVÁSÁRA HIVATOTTAK! 2021. febr. 7. Új név: AKIK ÉLHETŐ JÖVŐNK MEGÓVÁSÁRA ELHIVATOTTAK! 2021. jan. 10. Új név: TILTAKOZZUNK A KORONAVÍRUS KÖTELEZŐ OLTÁSA ELLEN! 2020. aug. 6.		
23	koronavirus.hu	0,1	3/nap
24	NEM TETSZIK A RENDSZER! Koronavírus és ami mögötte van	0,4	10/nap
.			
.			
.			
30	Wuhan - koronavírus 2019nCoV / CoVid-19: hírek magyarul	4	4/nap
31	Covid19 - Koronavírus tagadók	0	10/hét
	Normális élet rajongói oldal csoportja A Covidinkák, Covidióták létrehozása 2020. júl. 28. Új név: Covidióta covidinkák 2020. aug. 31. Új név: Covidinkák, Covidióták 2020. aug. 31. Új név: Covid19 - Koronavírus tagadók 2020. aug. 10.		
.			
.			
44	Ofő online és offline / osztályfőnökök a koronavírus idején	2,8	3/nap
45	Felsőoktatási innováció a'la koronavírus	1,2	
.			
.			
84	Koronavírus túlélőkről csoportja	0	4/év
85	Normális élethez ragaszkodók	101	1000/nap
	Törölve – újabb és újabb csoportok (133 db. többnyire településenként, 6 és 2E tag között): Normális élet Magyarországon, Normális élethez ragaszkodunk, Normális életet követelünk (25,1E) 2021. jan. 22. óta. Adminok: Gódey György, Feri Kis, Árvai Attila (író, költő), Fazekas T. Dániel; 400/hét		

	Csoportnév	Követő (ezer)	Aktivitás
86	Összeesküvés az emberek ellen, és a háttérben folytatott mesterkedések (privát)	3,5	10/ nap
87	Koronavírus pánikot csillapítók csoportja (Tamasi doktor csoportja)	28,6	
	Csoport céljai: - összegyűjteni azokat a tudományos alapon álló információkat és józan megfontolásokat, melynek révén a lakosság és a döntéshozók gondolkodása, mindennapi élete, cselekedetei nem a pánik generálása, hanem a legésszerűbb megnyugtató megoldások keresése irányában megy el. - Célunk, a mindenkori jogszabályok, rendelkezések betartására biztatás, de feltétlen célunk az is, hogy a nem jogszabályi szintű felesleges létrehozását, megkérdőjelezzük. - Meggyőződésünk, hogy a világ, az egészségügyi döntéshozók, megfelelő tudományos adatok, szakmai viták hiányában, nem mindig a legjobb intézkedéseket hozták meg. Feltétlen célunk, a koronavírus kapcsán felmerült szakmai kétségek, szakmai alternatív információk és szakemberek összekapcsolása, hogy megteremtsük a lehetőséget a tudományos vita kialakulásához. - Nem kívánunk teret adni megalapozatlan, tudományosan alá nem támasztott vélemény cikkeknek, de feltétlenül reagálni szeretnénk az ilyenfajta, lakosságot félreinformáló, pánikot keltő információkra és cikkekre. - Célunk az is, hogy a légúti gyulladásos megbetegedés elleni védekezést javítsuk, a betegségek elleni egyéni védekezés lefolyását megelőző gyógymódokat összegyűjtsük, és a hatékony alapokon álló természetes gyógyítás eszközeit rendszerezzük. A Koronavírus pánik ellenes szakemberek csoportja létrehozása 2020. márc. 16. Új név: Koronavírus pánikot csillapítók csoportja 2020. márc. 17.		
	Amiről a tudomány nem beszél	42,5	15/ nap
	Tisztelettel ,ujfent ! Ha bàr ki ;a COVID-el kapcsolatos posztot oszt meg ; Azonnali eltávolitást fog kapni ebből a csoportból !		
	A Titok zona létrehozása 2018. okt. 15. Új név: Amiről a Tudomány nem beszél 2018. okt. 15.		

Szigeti Máté

University of Southampton

ORCID: [0000-0001-5699-8509](https://orcid.org/0000-0001-5699-8509)

Zene határokkal – Regionális jegyek az európai kortárszenében

Absztrakt

Jelen tanulmány egy nagyobb ívű kutatás alapjául szolgál, amely különböző régiók kortárs hangversenytermi zenei kultúráit vizsgálja és hasonlítja össze egymással, külön figyelmet szentelve azoknak a jegyeknek, amelyek alapján azok disztinktív profillal jelenthetnek meg a globális téren belül. Kutatásom első fázisában magyar és román zeneszerzőket kértem fel közreműködésre. A résztvevő tizennyolc zeneszerző mindegyike számára ugyanazt a hat kérdésből álló kérdőívet küldtem el, valamint arra kértem fel őket, hogy küldjék el három olyan zeneművük kottáját, amelyet az elmúlt tíz éven belül írtak, és eddigi munkásságukra nézve reprezentatívnak tartanak. A kérdések jellemzően két perspektíva köré csoportosulnak: a múlt (egyéni háttér, tanulmányok, történetiszemlélet), valamint a jelen (társadalmiság, szerepvállalások, nemzetközi integráció) egyéni megítélése köré. A 30–45 év közti életkori behatárolás lehetővé tette azt is, hogy a megkérdezettek egyenlő távolságból és rálátással tudtak reflektálni mestereik generációjának, valamint a jelenleg feltörekvő, húszas éveikben járó zeneszerzők munkásságára.

Kulcsszavak: globalizáció, kortárszene, zeneszerzés, integráció, kultúrpolitika

Abstract

Music within Frontiers – Regional Characteristics in the European Contemporary Music

The present study is foundation of a large-scale research, which examines and compares the contemporary concert hall music cultures of different regions with particular emphasis on those features that make these cultures distinctive within the global scene. In the first phase of my study, I asked a group of composers from Hungary and Romania for participation. Each of the eighteen participants received the same questionnaire consisting of six questions, and was asked to share three scores of their works written within the past ten years that they found representative to their art. The questions were intended to lead to the composer's personal evaluation of their past (personal background, studies, views on history of music), and present (social aspects, affiliations, integration). By selecting a group of composers born between 1975 and 1990, I was able to gauge how they reflect to the generations of the established and internationally acclaimed composers in their countries, and also to the emerging composers in their twenties from the more-or-less the same distance and angle.

Keywords: glocalisation, contemporary music, composition, integration, cultural politics

Az elmúlt két évtized szakirodalmában egyre gyakrabban jelenik meg a *glocalizáció* fogalma, amelynek különböző forrású definíciói a globalizációt egyöntetűen alapállapotként értelmezik, és annak keretein belül vizsgálnak lokális jelenségeket, illetve azok interakcióit. A „helyi identitás és eredet újbóli hangsúlyozását, illetve globális és lokális viszonyainak” (Hebert 2018: 2)

vizsgálatát alighanem annak felismerése tette időszerűvé, hogy „a globális kultúra egységességének láttatása nyomán fontos helyi sajátosságok vesznek szem elől” (Gentry 2017: 12). Bár az ehhez kapcsolódó, jellemző módon az etnomuzikológia területéhez kötődő kutatások elsősorban a ma élő tradicionális és populáris zenék helyét vizsgálják a globális kontextusban, számos olyan kérdést is felvetnek, amelyek relevánsak lehetnek a kortárs, hangversenytermi zenekultúrák¹ vizsgálatában is.

Jelen tanulmányom egy nagyobb ívű kutatás alapjául szolgál: különböző régiók kortárszenei kultúráit vizsgálom és hasonlítom össze egymással, külön figyelmet szentelve azoknak a jegeknek, amelyek alapján az egyes kultúrák disztinktív profillal jelenhetnek meg a globális téren belül. Fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy távol áll tőlem bármilyen kísérlet, amely nemzeti (zene)kultúrák ideológiai alapú meghatározására irányul. Nem látom létjogosultságát annak, hogy a vizsgált országok kortárszenéjében bármiféle nemzeti jelleget, egy tradícióban gyökerező közös zenei nyelv nyomait próbáljam felfedezni és rendszerezni. Véleményem szerint azokban a partikuláris zeneművekben, ahol ez felmerül, mindig fennáll egy posztmodern távolságtartás szerző és a hivatkozott tradíció között, vagyis nem egy hagyomány, egy nyelv organikus továbbéléséről, hanem elemeinek kreatív újrashasznosításáról van szó. Ez a megközelítés igen érdekes zenei eredményekhez vezethet, amelyekben izgalmas kölcsönhatásba lépnek az egyéni eszköztár és a választott tradíció(k) elemei, akár egészen provokatív módon². Ugyanakkor időről időre – egészen napjainkig – megjelennek azok a törekvések is, amelyek egy egységes nemzeti művészet létrehozását tűzik ki célul. Ezek rendre kudarcba fulladnak, hiszen mesterségesen próbálják egy diszkontinuitásban működő tradíció elemeit univerzális (de legalábbis egy közösségre kiterjeszthető) használatba ültetni. Dalhaus szerint az ún. „nemzeti stílus sokkal inkább politikai és szociálpszichológiai funkcióiban lelhető fel, mintsem magában a zenében” (Dalhaus 1989: 217), Wilhelm (1998) szerint pedig az „ideologikusan megkíváncsult” soha nem is létezett, mert nem létezhetett. Wilhelm három zenetörténeti epizódot elemez, amelyben felmerül a nemzeti zene meghatározásának és táplálásának igénye: a magyar századfordulót, a húszas-harmincas évek Amerikáját, valamint a hatvanas évek ún. magyar iskoláját. Utóbbit a mai korra nézve is fontos vizsgálati terepnek tartom, mivel – mint látni fogjuk – a ma élő zeneszerzők némelyike számára is megmaradt hivatkozási pontként, még akkor is, ha a harmincasok³ nemzedékét közvetlenül követő generáció szakított a törekvéssel: „nem tudott és nem is akart mit kezdeni a nemzeti iskola délibábjával” (Wilhelm 1998: 67). Még ha a nemzeti zene délibáb is maradt, nem hunyhatunk szemet létrehozásának igénye felett, főképp ma nem, amikor az a regnáló politikai hatalom legfőbb célkitűzései között szerepel.

Mi marad azonban, ha lemondunk arról, hogy közös zenei (anya)nyelvre utaló jeleket kutassunk több, egy országban élő, kortárs zeneszerző darabjaiban? Vizsgálatom két forrásból táplálkozik: interjúkból, amelyek szerzői attitűdökre, múlthoz és jelenhez való viszonyukra kérdeznek, illetve olyan, az elmúlt tíz évben készült zeneművekre, amelyekből általános következtetéseket lehet levonni az anyagkezeléssel, notációval, fókuszpontokkal kapcsolatban. Feltevésem szerint a fenti szempontok alapján kirajzolódó egyezések fontos információt nyújthatnak egy régió vagy egy ország zeneszerzés-kultúrájáról, az ezek alapján felvázolt profilok pedig összehasonlíthatóvá válnak.

Kutatásom első fázisában magyar és román zeneszerzőket kértem fel közreműködésre. A földrajzi közelség ellenére a két ország kortárszene-kultúrája egymástól elszigetelt módon, más alapokkal és strukturális tulajdonságokkal működik, köztük igen kevés interakció tapasztalható, amit bár kényelmes lenne a román-magyar kapcsolatokat mai napig is beárnyékoló történelmi feszültségekkel magyarázni, meglátásom szerint itt nem ezzel, hanem egy ennél jóval

¹ E meghatározással a „kortárs klasszikus zene” sok szempontból problematikus és félrevezető címkéjét kívánom elkerülni, egyúttal szűkítem is kutatásom terepét, kívül hagyva olyan külön vizsgálandó területeket, mint például az alkalmazott zene, színházi zene, vagy az elektronikus zene kategóriái.

² Szemléletes példákat találunk erre Michael Finnissy és Walter Zimmermann műveiben, a fiatalabb generáció szerzői közül pedig a skót Lisa Robertson vagy a jelen tanulmány elkészüléséhez is hozzájáruló Lucian Zbarcea darabjaiban is.

³ Az elnevezés az alábbi kötet címéből ered: Földes (1969). *Harmincasok. Beszélgetések magyar zeneszerzőkkel*. Zeneműkiadó, Budapest. A kötetben szereplő zeneszerzők: Bozay Attila, Durkó Zolt, Kocsár Miklós, Kurtág György, Láng István, Lendvay Kamilló, Papp Lajos, Petrovics Emil, Soproni József, Szokolay Sándor.

általánosabb jelenséggel állunk szemben, nevezetesen, hogy a kortárs zenekultúrák fizikai terület az esetek túlnyomó részében, régiókban pedig egészen biztosan, a mai napig is országhatárok jelölik ki⁴. Ennek vélhető kultúrpolitikai és zenepiaci okait nem tisztem e kutatás során boncolgatni, bár interjúkérdéseim egyike érinti a problémát. Az viszont igazolódni látszik, hogy a globális zenei szcéna, amely azonos mértékű rálátást enged a benne zajló, lokális folyamatokra, valóban csak illúzió.

Az áttekinthetőség érdekében többlépcsős szelekció során választottam ki a kutatásban közreműködő zeneszerzőket. Kifejezetten saját generációm tagjaival vettem fel a kapcsolatot, vagyis 30 és 45 év közötti szerzőkkel. Így a kutatás nem reprezentatív a pályakezdő és/vagy felsőfokú tanulmányait végző szerzőkre nézve, ahogy azokra sem, akik már évtizedekkel korábban erős státuszt építettek ki zeneszerzőként akár országos, akár nemzetközi szinten. Az életkor szerinti szűrés legfőbb célja az volt, hogy a résztvevő szerzők azonos pozícióból tudjanak reflektálni olyan általános kérdésekre, mint az oktatás, történetiség, integráció, hiszen vélhetően hasonló háttér és élményanyag táplálja reflexióikat. Szintén ebből a megfontolásból nem vontam be a kutatásba azon pályatársaimat, akik felsőfokú tanulmányaik alatt vagy azokat követően elhagyták anyaországukat, és külföldön folytatták a karrierépítést. Az ő esetük mindenképpen külön kutatásban elemzendő, hiszen az emigráció következményeként képlékennyé válhat az identitásképződés: a nyelvi és kulturális környezet változása éppúgy magával hozhatja a korábban kialakult identitás megőrzését, megerősítését, annak új kontextusba ágyazását, ahogy az asszimilációra való törekvést is. Mindennek pedig szembetűnő lenyomata van a zenei eszköztár és írásmód alakulásában. A fentiekén túl a játszottság, a zenei intézményrendszerekben elfoglalt pozíciók, az online megjelenés voltak azok a fő szempontok, amelyek alapján az adott ország zeneszerzőtársadalmának reprezentatívnak mondható alakjait válogattam, az esetleges átfedések ellenére is háttérbe szorítva privát baráti-kollegiális kapcsolataimat. A lista természetesen így sem teljes: több, mint két tucat olyan zeneszerzőt lehetne felvonultatni mindkét országból, akik megfelelnek a kritériumoknak. A szűrést és kapcsolatfelvételt követően az alábbi tizennyolc szerzőt kértem fel közreműködésre:

- Balogh Máté (1990, Győr)
- Bella Máté (1985, Budapest)
- Horváth Balázs (1976, Budapest)
- Horváth Bálint (1986, Budapest)
- Horváth Márton Levente (1983, Tapolca)
- Kecskés D. Balázs (1993, Budapest)
- Kedves Csanád (1983, Csíkszereda)
- Tornyai Péter (1987, Szeged)
- Virágh András Gábor (1984, Budapest)
- Zarándy Ákos (1982, Budapest)
- Aurelian Băcan (1985, Brăila)
- Cristian Lolea (1977, București)
- Gabriel Mălăncioiu (1979, Brașov)
- Șerban Marcu (1977, Brașov)
- Alexandru Stefan Murariu (1989, Deva)
- Diana Rotaru (1981, București)
- Sabina Ulubeanu (1979, București)
- Lucian Zbarcea (1983, București)

⁴ Ellenpéldaként lehetne említeni az elmúlt évtizedek magyar kórusirodalmának tekintélyes mértékű külföldi exportját, amelyet joggal interpretálhatnánk egy lokális (a kórusmozgalom hátszelével felvirágzó) irányzat globális térbe ágyazásaként, azonban egy olyan zárt, minden egyéb tendenciától függetlenül működő és csak néhány szerzőt magába foglaló irányzatról van szó, ami alapján nem lehet általános következtetéseket levonni a magyar zeneszerzőtársadalom helyzetére vonatkozóan a nemzetközi szcénán belül.

Valamennyi szerző ugyanazt a hat pontból álló kérdőívet kapta meg angol, illetve magyar nyelven⁵. Ezen kívül arra kértem őket, hogy küldjék el három olyan zeneművük kottáját, amelyet az elmúlt tíz éven belül írtak, és eddigi munkásságukra nézve reprezentatívnak tartanak. E kottákat kizárólag egyéni kutatási célra használom, sem egészükben, sem részleteikben nem célom újraközölni őket. A kérdések jellemzően két perspektíva köré csoportosulnak: a múlt (egyéni háttér, tanulmányok, történetsszemlélet), valamint a jelen (társadalmiság, szerepvállalások, nemzetközi integráció) egyéni megítélése köré. A 30–45 év közti életkori behatárolás lehetővé tette azt is, hogy a megkérdezettek egyenlő távolságból és rálátással tudtak reflektálni mestereik generációjának, valamint a jelenleg feltörekvő, húszas éveikben járó zeneszerzők munkásságára. A következőkben összegzem a tizenhét szerző, hat különböző kérdéscsoportra adott válaszaiból levont következtetéseimet. Ezek az összegzések a feltett kérdések eredeti sorrendjét követik.

1. Miben látja a zeneszerzés-oktatás feladatát? Kikerülhető az intézményesített zeneszerzés-oktatás az alkotói éréshez és a pályán való elhelyezkedéshez?

A kérdéssel annak szándékozom utánajárni, hogy az adott régió zeneszerzői mennyire kötődnek az akadémikus hagyományokhoz, alapvetőnek tartanak-e bizonyos, intézményesített keretek között elsajátítható (tehát egyben tanítható) készségeket az alkotói kibontakozáshoz, illetve, hogy a felsőfokú képzés abszolválására mint a karrierépítés alapfeltételére tekintenek-e, akár annak tartalmától függetlenül. A magyar szerzők esetében tízből öten tartanak elképzelhetőnek egy „maximálisan alapos és gyümölcsöző autodidaxist” (Tornyai), Horváth Balázs⁶ szerint pedig az intézményi oktatást kikerülőket bizonyos esetekben „szakmai téren felkészültebbek az intézményesen ‘képzett’ szerzőknél”. A másik öt szerző, vagyis a megkérdezettek fele ezzel szemben úgy gondolja, hogy az intézményesített oktatás megkerülhetetlen, vagy legalábbis „egyre kevésbé megkerülhető” (Kecskés). Ezt az álláspontot részben pedagógiai szempontok támasztják alá, ahogy arra Balogh is rámutat: „a zeneszerzők megtanulnak zárt, tisztán körülhatárolható rendszerekben komponálni, ami egyfelől saját kompozícióik világossá formálását segíti, másfelől zenetörténeti távlatot is biztosít”. Az akadémiai alapoknak ugyancsak nagy szerepet tulajdonítanak a szakmai elhelyezkedésben, akár a fenti szempontoktól függetlenül is. Virágh megfogalmazásában „a szakma alapjainak elsajátításához nem csupán az oktatók tevékenysége, hanem a diák-csoporttársakkal való közös ‘munka’ és a közeg is hozzájárul. Ugyanezt gondolom a szakmai kapcsolatok kiépítésére vonatkozóan is”. Abban, hogy az akadémiai háttér nagyban növeli a pozíciószerezés esélyeit, jóformán minden megkérdezett egyetért. Horváth Balázs is hozzáteszi az autodidakta szerzőkről alkotott véleményéhez, hogy az esetekben kimagasló alkotói kvalitásaik ellenére is „nehezebben kerülnek be olyan körökbe, ahol a szakma ‘tanult’ képviselői ülnek”.

A román zeneszerzők közül egyedül Mălăncioiu állítja egyértelműen, hogy a „zeneszerzés formális kereteken kívül is tanulható”. Zbarcea példaként említi egy pályatársát, aki külső hallgatóként látogathatta az UNMB⁷ bizonyos kurzusait és koncertjeit, ám sem ottléte alatt, sem azután nem kapott különösebb figyelmet zeneszerzőként, mindvégig „outsider” maradt. Băcan nem zárja ki a felsőoktatású intézményekhez nem kötődő zeneszerzés-tanulás elvi lehetőségét, bár véleménye szerint az olyan előnyökről való lemondással járna, mint „a forrásanyagokhoz való hozzáférés, az intézményen belüli és intézményközi kapcsolatépítés lehetőségei”. Ulubeanu kiemeli, hogy a legfiatalabb generáció alkotói „egyre több esetben érkeznek zenén kívüli területekről. Jellemzően a számítógépes zeneszerzés eszközeiből indulnak ki, és szabad gondolkodásmódjuk frissítően hat”⁸. Diana Rotaru az akadémiai mellett kiemeli az intézményen kívüli tanulmányok, illetve az önképzés jelentőségét: „a minél több zeneszerzővel való

⁵ A felkért román zeneszerzők mindegyike angol nyelvű szöveget küldött. Ahol ezek részleteit idézem a tanulmány szövegében, mindenhol saját fordítást közlök.

⁶ Az azonos vezetéknévű zeneszerzőket teljes névvel említem a tanulmány szövegében a pontos azonosíthatóság érdekében, és ugyanígy járok el Diana Rotaru esetében is, hogy egyértelmű legyen, nem Doina Rotaru zeneszerzőre hivatkozom.

⁷ Universitatea Națională de Muzică București

⁸ Ez a tendencia Magyarországon is megjelenik, és tovább erősödött az Elektronikus zenei médiaművész szakirány bevezetésével, amely BA képzésként mind a Pécsi Tudományegyetemen, mind a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetemen felvehető.

együttműködés, a nyári kurzusokon és workshopokon való részvétel, ami más ízlések és kulturális kontextusok felé irányítja a figyelmet, fontosabb lehet, mint egy diploma megszerzése, akár a karrier szempontjából is.”

A két ország intézményi struktúrája közt döntő különbség, hogy a több modulra kiterjedő zeneszerzés-oktatás Magyarországon már a szakközépiskolákban elkezdődik, míg Romániában nem példa nélküli, hogy egy szerző „az MA vagy doktori szintet megelőzően semmiféle formális zeneszerzés-oktatásban nem részesül” (Mălăncioiu). A felsőfokú zeneszerzés-oktatás, de tulajdonképpen a magyar kortárszenei élet egésze is erősen Budapestre centralizált, míg Romániában nincs jelen ez a súlyeltolódás főváros és vidék viszonyában. Három városban, Bukarestben (București), Kolozsvárott (Cluj-Napoca) és Jászvásáron (Iași) működik egyetemi zeneszerzés szak⁹. Marcu válaszában rámutat a három intézmény oktatási gyakorlata közti különbségekre: „Míg Bukarestben és Jászvásáron kizárólag a 20–21. századi zenei stílusokra fókuszálnak, itt, Kolozsvárott mi szilárd alapot biztosítunk a régebbi stílusok ismeretéhez, méghozzá azon a módon, ahogy azt Sigismund Tudosjától, a modern zeneszerzés-iskola alapítójától örököltük.”

A Magyarországon jellemző korai tanulmányoknak éppúgy megvannak az előnyei, mint a hátrányai: a konvencionális írásmód, a klasszikus formavilág, a szilárd stílusismeret és az európai zenetörténet alapvető zeneszerzés-technikáinak elsajátítása biztos alapot nyújt olyan kompozíciók megírásához, amelyek minden ízükben mesterségbeli tudásról informálnak, egyben „kitűnnek a zenei anyag és notáció kérlelhetetlen koherenciájában is” (Balogh 2021)¹⁰. Ugyanakkor olyan automatizmusokat rögzítenek, amelyek leküzdése, vagyis a nyelv felszabadítása fél-száz évvel ezelőtt egy zeneszerző-generáció (azon belül leginkább az Új Zenei Stúdió tagjainak¹¹) együttes erőfeszítését igényelte: a 70-es évek zenéje „egybeesett az új zenei ideálok s egy új gondolkodásmód keresésével (kimondva, kimondatlanul egyet jelentett ez szinte mindannak tagadásával, ami a magyar zeneszerzésben Bartók óta történt)” (Wilheim 2005). Ezek az automatizmusok a tanítás révén a mai napig is tovább élnek, és bár nem minden szerző érzi őket tehernek, valószínűleg sok friss, termékeny gondolatot írnak felül a mindennapi műhelymunka során. A konvencionális alapokon nyugvó zeneszerzésoktatás persze bármikor megreformálható, és ebben feltehetően nagy szerepük lesz a jelen kutatásban résztvevő zeneszerzőknek is, akiket már egész más viszony fűz a konvenciókhoz, és egész máshol látják saját szerepüket az oktatásban.

Mind Diana Rotaru, mind Tornyai megemlíti a zeneszerzés-oktatás termékeny szerepét a tágabban értelmezett zenészképzés keretein belül. „A Romániában működő zeneszerzés szakok a legfontosabb információforrásnak tekinthetők az országos és nemzetközi kortárszenei élettel kapcsolatban, nemcsak azon hallgatók számára, akik szakmai karriert kívánnak építeni, hanem minden más hallgató számára is, akik növekvő érdeklődéssel veszik fel a kompozíciós modulokat, legalábbis Bukarestben biztosan” (Diana Rotaru). „Engem tanárként legalább annyira érdekel a zeneszerzői gondolkodás, látásmód (inter)aktív megismertetése a nem kifejezetten zeneszerző (pl. hangszeres vagy elméleti) zenészekkel, mint a zeneszerzők oktatása” (Tornyai). Szembetűnő, hogy az elméleti felkészítésen, a fejleszthető készségek elsajátíttatásán túl mind nagyobb hangsúlyt fektetnek a szerzők az oktatás során történő információátadásra is. „Fontosnak tartom, hogy olyan hallgatók kerüljenek ki az egyetem falai közül, akik jól ismerik a magyar és az európai zenei hagyományokat, jól tájékozottak a világ zenei történetéről, és piacképes tudással, valamint szakmai felkészültséggel tudják alkotói karrierjüket kibontakoztatni” (Bella). „Az oktatás feladata a következőkből minél több bemutatása: ismeretanyag jellegére felhívni a figyelmet, a mai kor zenéjének bemutatása, analógiák felvetése, az előadói praxishoz való erőteljes kötődés (...), kapcsolatok kiépítése a fiatalok számára, saját tapasztalatok megosztása, technikai gyakorlatok elvégzése, hogy többféle helyzetben is rutinos megoldások alakuljanak ki (...), de közben olyan belső igény kialakítása, hogy minden egyes új zenei problémához (...) keressen új megoldást. Vagyis a kitaposott és járatlan ösvények vegyes

⁹ Az intézmények nevei: Universitatea Națională de Muzică București, Universitatea Națională de Muzică Gheorghe Dima és Universitatea Națională de Muzică George Enescu.

¹⁰ Tihanyi László átfogó véleménye a visegrádi országokban meghirdetett, Generace zeneszerzőverseny magyar résztvevőinek munkáiról: Balogh (2021)

¹¹ Az Új Zenei Stúdió tagjai: Eötvös Péter (1944), Jeney Zoltán (1943–2019), Kocsis Zoltán (1952–2016), Vidovszky László (1944–), majd Csapó Gyula (1955), Dukay Barnabás (1950) és Serei Zsolt (1954).

használata” (Horváth Balázs). „A különböző zeneszerzéstechnikák elsajátítása mellett a hallgató naprakész tájékoztatást kap a legújabb zenei nyelvekkel kapcsolatban” (Diana Rotaru).

2. Melyek a legmeghatározóbb zenei és/vagy nem-zenei hatások, minták, amelyek alkotói világát alakítják?

Valamennyi közül az erre a kérdésre adott válaszok mutatják a legtöbb eltérést, amiből azt a következtetést vontam le, hogy az eszköztárat és nyelvet formáló hatások sokkal inkább egyes szerzők, mintsem egy teljes generáció viszonylatában vizsgálándók; részben azok egyéni jellege miatt, részben a történelmi távolság hiánya miatt, ami akadályozza az átfogóbb hatásokra való rálátást. Bár előfordulnak ismétlődő nevek, irányzatok a válaszokban (Ligeti, Kurtág, az Új Zenei Stúdió, Dediu, Țăranu), ezek mind hosszabb felsorolásokban belül szerepelnek, ezért óvakodnunk kell az erre alapozott általánosításoktól. A román szerzők számára kifejezetten fontosnak látszanak a személyes kapcsolatok (általában mester–tanítvány viszonyban) a hatások azonosításánál. A magyar szerzők nagyobb arányban hivatkoznak 20. századinál korábbi zenetörténeti hatásokra, mint román pályatársaik, bizonyos esetekben előadóművészi tevékenységükkel összefüggésbe hozva azokat: „A zenei minták beépülése előadói működésem egyik mellékterméke is” (Tornyai). A román szerzők viszont több ízben aláhúzzák a tradicionális zenei¹² gyökök jelentőségét. „Valószínű, hogy a legkiemelkedőbb [hatás] a tradicionális zenénk és kultúránk. Bizonyos szokások, amelyek bár eltűnőben vannak, a mai napig is formálják a – nemcsak zenei – kultúránkat” (Murariu). „(...) az eredetiség végül is az eredetből fakad. A legizgalmasabb dolog egy olyan saját nyelv létrehozása, amely a szülőfölded kultúrájából és zenei tradíciójából bontakozik ki, ezáltal némi helyi identitással felruházva alkotásaidat. Örömmel látom, hogy a globális kortárszenei szcéna számos kiemelkedő alakját is, például Toshio Hosokawát foglalkoztatja ez a gondolat” (Diana Rotaru). Zbarcea kiemeli Adina Dumitrescu és Doina Rotaru közvetlen hatását, akik figyelmét a tradicionális zenére irányították: „Egyre több tradicionális zenei elemet (ritmusmintákat, modalitásokat, hangszíneket) építettem be darabjaimba. Ennek egyik korai példája volt *Boo-High!* című, négy ütőhangszeresre írt művem, amelynek címe a *buhai* nevű, román népzeneből ismert dob nevére utal, majd jónéhány hasonló forrásból merítő darab után megírtam *Spinning Light* című művet egy erdélyi forgótánc inspirációjára, valamint a *ZzzBuciumot*, amely egyaránt utal a *bucium*-ra, a román pásztorok kürtszerű hangszerére (...), valamint a *zbucium* (küzdelem) szóra” (Zbarcea). Népzenei hatásról a magyar szerzők közül egyedül Horváth Bálint számolt be, illetve Horváth Márton említi a „különböző (keleti) kultúrák zenéivel” való ismerkedést mint számára meghatározó élményt. Utóbbi Zbarcea válaszában is megjelenik, aki 2006 óta aktívan kutatja és gyakorolja a gamelán zene előadóművészetét, és annak elemeit több kompozíciójába is beépítette. Könnyűzenei hatásokra mindössze egy magyar és két román szerző hivatkozik. Nem-zenei hatások tekintetében a vizualitás (szűkebb értelemben a képzőművészet) kap a legtöbb említést (Magyarország: 4, Románia: 1 válaszó), ezt követi az irodalom, szerzőként más és más hivatkozásokkal (Magyarország: 4, Románia: nincs említés), majd a reál tudományok (Magyarország: 3, Románia: 1 említés), és számos egyéb – megint csak sokkal inkább az egyes szerzőt, mintsem a generáció egészét jellemző – hatás, a táncművészettől kezdve a nyelvtudományon át a közelmúlt valamelyik *Ország Tortájának* cukrászáig.

3. Miket tart az elmúlt ötven év (1970-től napjainkig) legfontosabb mérföldköveinek a magyar/román, kortárs, hangversenytermi zene történetében, illetve véleménye szerint milyen irányzatok, szerzők formálták legszembetűnőbb módon az említett korszak magyar/román zeneszerzését?

Az e kérdésre adott válaszok már pontosabb képet nyújtanak arról, hogy a vizsgált generáció tagjai milyen történeti előzményeket éreznek maguk számára relevánsnak. A kérdésben szereplő „elmúlt ötven év” ugyanis képlekeny időszak, nyitott mindenfajta interpretáció felé, hiszen recenzójából még nem alakult ki egységes kánon az időbeli közelség miatt. Sokat mond az egyes szerzők látásmódjáról, sőt akár esztétikai, stiláris preferenciáiról, hogy a tárgyalt időszak művei és szerzői közül melyekre helyeznek nagyobb hangsúlyt. Ugyan egy-két válaszó megkísérelt átfogó (tehát deklaráltan nem elfogult) képet adni ötven év kortárszenei életéről,

¹² A „traditional music” meghatározás itt valamennyi esetben népzenei jelöl, azonban igyekszem kerülni a szó használatát, hiszen ahhoz, hogy a megkérdezettek is kerültkék a „folk music” kifejezést.

minden – a többség által – kiemelkedőnek tartott szerzőt megemlítő felsorolás egy esetben sem készült, a leírások alapvetően szubjektívek maradtak. Mindennek ellenére számos ismétlődő név, műcím, irányzat stb. is megjelenik a válaszok egybevetésekor. A fejezet végén található táblázatokban ezeket összegzem az említések számának feltüntetésével. Ha egy név többször megjelenik egy válaszon belül, azt továbbra is egyetlen említésként dokumentálom. A táblázatokban csak azokat a neveket tüntetem fel, amelyekre legalább két szerző hivatkozott. Hangsúlyozom, hogy az így összeállított táblázatok egyetlen zeneszerző-generáció, kizárólag a mai napra vonatkoztatható szemléletéről adnak képet, ráadásul nehezen tisztázható, hogy mi a válaszadók valódi viszonya a hivatkozott műhöz valamiféle hűvös, elvárt tiszteleten túl. Erre Balogh is felhívja a figyelmet egy 2020-as interjúban (Fazekas 2020), épp *Jeney Halotti szer-tartás* című oratóriuma kapcsán, amely a válaszokban is a legtöbbet hivatkozott mű, 7 említéssel. „(...) a teljes művet egyszer adták elő. 2005-ben Kocsis Zoltán vezényelte az ősbemutatót, és azóta, az elmúlt tizenöt évben egyszer sem szólalt meg teljes egészében. Pedig a zenei életben mindenki hallott róla, mindenki ‘fontos’, ‘meghatározó’ műként emlegeti, látom a facebookon, hogy fiatal zenészek posztolnak róla, pedig a többségük számára azért fontos, mert valaki azt mondta nekik, hogy fontos. (...) Vagyis a műhöz fűződő viszony afféle urbánus póz marad, tudunk róla, csak éppen nem hallottuk”.

Bár a kérdés második felét úgy fogalmaztam meg, hogy az arra adott válaszok elvben tartalmazhatnának Magyarországon és Románián kívüli szerzőket, irányzatokat is, jellemző módon valamennyi szerző, ha nem is kizárólag, de túlnyomórészt saját országának kortárszenei életéről és alkotóiról írt, ami ismételten alátámasztja e kultúrák lokális meghatározottságát, a zeneszerző-társadalom működésének műhely-jellegét.

Párhuzamként értelmezhető, hogy az 50'-es évek után mindkét ország zeneszerzőtársadalmára számára kihívást jelentett a 20. századi zene kiemelkedő zeneszerzőegyénségei – Magyarországon Bartók, Romániában pedig Enescu – hatásától való eltávolodás. Feltűnő azonban, hogy míg Enescu, akár a szóban forgó időszakra is kiterjedő hatását a román válaszadók fele tartotta fontosnak megemlíteni, Bartók neve mindössze két válaszban szerepel, ráadásul Horváth Bálintéban nem is a fél évszázaddal korábbi viszonyokkal összefüggésben, hanem épp ellenkezőleg: „Az újabb generációk képviselői mintha Bartók – az előző nemzedékek számára inkább nyomasztó – örökségét is kezdenék kreatívan feldolgozni”. Mindez arra enged következtetni, hogy a bartóki hagyományokkal való szakítás a 70'-es években sokkal inkább programszerű és radikális volt Magyarországon, mint az, ami Enescuval kapcsolatban elmondható. Szintén Horváth Bálint emeli ki, hogy „a szűkebb értelemben vett magyar zenén belül a ‘harmincasok’ zenéje ma (néhány szerző néhány művén kívül) nem tűnik befolyásoló tényezőnek”. Mindez igazolódni látszik az említések számát összesítő statisztikában is, amely alapján Horváth egy másik észrevétele is helytállóan látszik: „Az Új Zenei Stúdió szerzői és az újtónális iskola képviselői (...) nagyban meghatározták a mai húszas-harmincas generáció érdeklődését”.

Bár kevesebb hangsúllyal, de megjelenik néhány hivatkozás nemzetközi iskolákra, irányzatokra is a magyar megkérdezetteknel. Ezek nagyrésze végül azért nem került be az összesítésbe, mert különböző válaszadók különböző módon írják körül őket, és bár vélhetően azonos jelenségekre utalnak, az átláthatóság jegyében inkább idézetek formájában közlöm a vonatkozó helyeket. „Durkó számára a lengyel iskola (Lutosławski, Penderecki) volt alapélmény. Szőllősy művére valószínűleg szintén hatottak a lengyelek, valamint Bartók és Sztravinszkij” (Kecskés D.). „(...) valójában két fontos pillér van: a (kvázi cage-i) szabad gondolkodásmód, megannyi 20. századi irányzattal és a neoromantikus vagy konzervatívabb gondolkodásmód. (...) A szabad gondolkodásmódot elsősorban a tengerentúli, amerikai szerzők előtti tisztelgés formálta. Stockhausen is méltó tiszteletet kap, de zenei nyelvezete kevésbé tudta megvetni a lábát itthon” (Kedves). „Nagyon összetett kérdés, hogy mi minden befolyásolta a magyar zeneszerzés elmúlt ötven évét, és mindez szerzőről szerzőre eltérő képet mutathat. A hatvanas évek ‘limitált’ modernizmusára nagy hatást gyakorolt a lengyel iskola zenéje. A későbbi generációk megtalálták az utat a radikálisabb európai és amerikai avantgárd irányzatokhoz. Más körben, de a hetvenes években (újra)felfedezett szimfonikus szerzők (Mahler, Sosztakovics) is bőven kifejtették hatásukat, a nyolcvanas évek repetitív zenéje pedig meglepően széles spektrumon hatott” (Horváth Bálint).

Horváth Márton Levente és Horváth Balázs mindezeken túl megemlíti a hazai kortárszenei fesztiválok (*Átlátszó Hang Újzenei Fesztivál*, *MINI Fesztivál*, *Making New Waves* és a *BMC Zeneszerzőversenyek*), zeneszerzői és előadói csoportosulások (CentriFuga és a Studio5) kiemelkedő hatását a zeneszerző társadalomra. A román szerzők válaszaiban még nagyobb hangsúlyt kap az a szerep, amelyet a felsorolt magyar fesztiválokkal analóg *Enescu Fesztivál* és *Új Zenei Hét* tölt be a zeneszerző társadalom működésében. Murariu a kultúrpolitika formáló erejét is számításba veszi: „A kommunizmus bukása előtt, valamennyi hangversenyen, kötelező jelleggel kellett műsorra tűzni egy román darabot is [a külföldi szerzők darabjai mellett]. Ez nagyban hozzájárult programjaink színességéhez.”

Több válaszban megjelenik a tárgyalt időszak rendszerező leírásának igénye. Băcan három kategóriába sorolja az elmúlt fél évszázad legmeghatározóbb román zeneszerzőit, amivel egyfajta kronológiai rendszerezést is kijelöl: „Azok [a szerzők], akik a modern zeneszerzés alapjait fektették le (Sigismund Toduță, Pascal Bentoiu, Paul Constantinescu, Aurel Stroe, Ștefan Niculescu, Tiberiu Olah stb.)¹³, azok, akik ebből a kompozíciós érettség teljéig jutottak el (Adrian Pop, Doina Rotaru, Dan Dediu, Cornel Țăranu, Cristian Misievici, Hans Peter Türk, Valentin Timaru, Viorel Munteanu, Sabin Pautza, Violeta Dinescu stb.), illetve az új áramlatokat hozó fiatal generáció képviselői (Diana Rotaru, Sebastian Androne-Nakanishi, Alexandru Ștefan Murariu, Șerban Marcu, Ciprian Pop, Răzvan Metea, Cristian Bence-Muk, Ciprian Andrei Ion, Gabriel Mălăncioiu, Sebastian Țună, Andrei Petrache, Sabina Ulubeanu, Alin Chelărescu, Bogdan Pintilie stb.)”. Marcu és Diana Rotaru is kiemeli az ún. Aranygeneráció (Pascal Bentoiu, Myriam Marbe, Ștefan Niculescu, Cornel Țăranu, Aurel Stroe, Anatol Vieru) jelentőségét, amelynek szerzői „zenei és gondolkodásmódbeli frissességet hoztak, méghozzá egy olyan időszakban, amikor a román kultúra végre szinkronba került az Európára és az Egyesült Államokra kiterjedő kulturális kontextussal” (Marcu). „E szerzők mindegyike részt vehetett Darmstadt eseményein, és közülük legalább négyen részesültek DAAD ösztöndíjban, amely révén Nyugat-Berlinbe juthattak a hetvenes években. (...) Így kerültek közeli kapcsolatba az avantgárd zenével, amely az ő tevékenységüknek köszönhetően – nem egyszer kézzel másolt kották formájában – került Romániába. Sajnos a kommunista rezsim korlátozásai, majd az 1989 utáni időszakra jellemző támogatási hiányok oda vezettek, hogy e szerzők művei a mai napig sem válhattak nemzetközi szinten is ismertté” (Diana Rotaru). Nem kerülheti el figyelmünket, hogy Románia zeneszerző társadalma jóval nagyobb számban mutat fel női alkotókat, mint ahogy az Magyarországon tapasztalható. Bár a tendencia itthon is pozitív fordulatot vett az elmúlt évtizedben, tagadhatatlan, hogy igen kevés női zeneszerző bontakozhatott ki a hetvenes évektől napjainkig. Az országonként különböző mértékű, de mindenképp a férfiak irányába húzó arányeltolódás a zeneszerző társadalmakon belül a mai napig is globális problémaként áll fenn. Talán emiatt is érzi fontosnak Ulubeanu, hogy Marbe alakját és munkásságát külön kiemelve: „Myriam Marbe, a konvencionálistól elrugaszkodó, minden kötöttséget lebontóan szabad megközelítéssel új alapokra helyezte a hangzást és a zenei gondolkodást. Az avantgárd hangzás és a hangszer- és énekhanghasználatban egyaránt megjelenő technikai újítások sajátos melegséggel vegyülnek zenéjében, amelyre korábban a ‘női zene’ rettenetes szóösszetételét húzták rá”.

Jellemző továbbá, hogy a román szerzők egy-egy jellemző vezérgondolat, technikai újítás említésével emelik ki az egyes szerzők tágabb történeti kontextusba helyezhető jelentőségét, míg ez a magyar válaszadóknál egyáltalán nem jellemző. Persze egyértelmű, hogy a román szerzők más pozícióban, a saját társadalmukon kívülre beszélve mutatják be történetüket, ami okot adhat a magyarító leírásnak. Nicolescu nevét a bizánci modalitás és a heterofónia ötvözte, Stroe-jét a morfogenezis és a káoszelmélet zenei alkalmazása, Vieru-ét az algoritmikus zeneszerzés, azon belül a halmazelmélet zenei felhasználása, Nemescu-ét a rituális zene fémjelzi a leírások alapján.

A Románia határain túlról érkező hatások közül a darmstadti iskolát és a spektralizmust („azon univerzális kiterjedésű stílusok egyike, amelyekben a románok kifejezetten innovatívak és pro-

¹³ Mălăncioiu ugyanezen zeneszerzők, vagyis az Enescu-t követő generáció munkásságára mint „a román klasszikus zenei kultúra betetőzésére” tekint.

duktívak – Marcu) említik legtöbben, de itt is megjelenik a lengyel iskola mint befolyásoló tényező. Minden szerző közül az 1967-es születésű Dediú neve tűnt fel a legtöbb válaszban, ami meglepő azért, mert a magyar válaszadók a húszas és negyvenes években született generáció zeneszerzőtagjait említették legnagyobb számban. Diana Rotaru jellemzésében „Dediú az egyik legkiemelkedőbb és legtöbbet játszott román zeneszerző, egyben a román zeneszerzés-iskola aktuális vezéralakja”. Zenéje a megkérdezettek közül talán Marcu-ra volt leginkább hatással: „Egy mesterkurzuson ismertem meg Dan Dediut, a fiatalabb generáció egy igen fontos alakját. Zenéjének spontaneitása és frissessége magával ragadott. Talán a zenémre is hatott posztmodern gondolkodásmódjával, azzal, ahogy új hangok és hangzások létrehozása helyett múltbéli zenék nyelvezetére épít”.

4. Elsősorban személyes vagy közösségi aktivitásként éli meg az alkotói munkát? Mennyiben határozza meg alkotói tevékenységét a zeneszerző- és előadóművész-társadalom, a közönség, illetve a társművészetek képviselői?

Az erre a kérdésre adott válaszokban rengeteg az átfedés, mindazonáltal kirajzolódnak megközelítésmódbeli különbségek is a magyar és román zeneszerzők gyakorlatában. A kérdés első felével azt próbálom felmérni, hogy a kollaboratív alkotói munka mennyire van jelen az országok kortárszenei életében. Vitathatatlan tény, hogy van példa szerzői-előadói vagy több szerző közti kollaborációra mind Magyarországon, mind Romániában, sőt, ha a kutatás terét kitágítanánk az alkalmazott zenére, magától értetődő lenne a válasz. A munkafolyamat maga azonban korántsem biztos, hogy olyan szinten kollaboratív jellegű, mint más, főképp nyugat-európai példák esetében, ahol nem ritka, hogy pályázati feltételekkel mozdítják elő a közös alkotás létrejöttét.

A magyar zeneszerzők alapvetően „személyes” (Balogh, Bella, Horváth Balázs, Horváth Bálint, Kecskés D., Tornyai, Virágh) vagy akár „magányos” (Balogh, Tornyai) tevékenységként élik meg az alkotói munkát, ami később, a „közönséghez közvetítve közösségivé válik” (Balogh), vagy Horváth Balázs megfogalmazásában, „közösségi az alkotás teoretikus létrehozása utáni megszólaltatás tekintetében”. A megkérdezettek 60%-a emeli ki az előadóművész-társadalom közvetlen hatását az alkotói tevékenységre; többek számára az előadókkal való közreműködés során válhat közösségivé a munka, még ha ez (időben) le is válik a mű létrehozásának fázisáról. A szerzők 70%-a említi meg válaszában a társművészetek képviselőinek jelenlétét, mint inspiráló forrást (Balogh, Bella, Kedves), vagy mint a szűk szakmai téren kívülre nyitó párbeszéd fontos résztvevőit (Horváth Balázs és Horváth Bálint). Különös módon a közös alkotás, a társművészetek közti átjárás lehetőségére egyedül Kedves utal a válaszában, amelyben ráadásul továbbra is az alkotói szuverenitást helyezi előtérbe: „A társművészetek néha adnak ihletet, de az alkotói folyamatot szintén nem befolyásolják, hacsak nem koncepcionálisan reflektálnom kell műalkotásra”. Bár nem egy kollaboratív alkotás, sőt többféle területről érkező alkotóművészt magába foglaló csoportosulás, mint például a Hermína Alkotócsoporthoz nevezhető meg a közelmúltból Magyarországon, a válaszok mind azt sugallják, hogy a zeneszerzői munka személyes és öntörvényű marad, és interakcióba csak a végső kivitelezés alkalmával lép más alkotásokkal. Ugyanez a szuverenitásra való törekvés rajzolódik ki a szerző és közönség kapcsolatát értelmező válaszokban is. „(...) fontos számomra, hogy ne úgy lássam a saját munkámat, hogy az bármiféle igények, előírások, vagy elvárások kielégítésére vonatkozzék” (Balogh). „A közönség azzal befolyásol, hogy ha örömmel távozik a zeném meghallgatása után, az lelkiileg tesz jót, és erő a következő feladatokhoz. Konkrét hatása nincs a művekre” (Horváth Balázs). „Nem gondolom, hogy egy alkotónak vélt vagy valós igényeket kellene kiszolgálnia” (Horváth Bálint). „Egyre inkább szükségét érzem, hogy ne valamihez képest írjak zenét, ne valakinek, hanem a belső világom kivetülései legyenek a darabok. (...) egyre nagyobb az igény bennem arra, hogy (...) a (vélt?) elvárásokat elengedjem” (Horváth Márton). „(...) az alapvető magját az elképzelésnek (nálam) semmi nem befolyásolhatja. A közönség a legkevésbé” (Kedves).

1. táblázat: A magyar (a) és román (b) megkérdezettek által említett, az 1970-től napjainkig terjedő időszakot meghatározó zeneszerzők, irányzatok és egyéb tényezők, az említések számát követő összesítése

a)	Zeneszerző, alkotócsoporthatározó, irányzat stb. neve	Említések száma
1.	Kurtág György (1926)	8
2.	Jeney Zoltán (1943–2019)	8
3.	Ligeti György (1923–2006)	6
4.	Eötvös Péter (1944)	5
5.	Vidovszky László (1944)	5
6.	Új Zenei Stúdió	5
7.	Szöllősy András (1921–2007)	3
8.	Tornyai Péter (1987)	3
9.	Dargay Marcell (1980)	2
10.	Balassa Sándor (1935–2021)	2
11.	Bartók Béla (1881–1945)	2
12.	Durkó Zsolt (1934–1997)	2
13.	Gyöngyösi Levente (1975)	2
14.	A lengyel iskola	2
15.	Négyek ¹	2
16.	Vajda János (1949)	2
17.	Orbán György (1947)	2

¹ A Négyek néven emlegetett zeneszerzőcsoporthatározó tagjai: Csemiczky Miklós (1954), Orbán György (1947), Selmeczi György (1952) és Vajda János (1949).

b)	Zeneszerző, alkotócsoporthatározó, irányzat stb. neve	Említések száma
1.	Dan Dediú (1967)	7
2.	Ștefan Niculescu (1927–2008)	5
3.	Tiberiu Olah (1928–2002)	5
4.	Myriam Marbe (1931–1997)	5
5.	Aurel Stroe (1932–2008)	5
6.	Anatol Vieru (1926–1998)	5
7.	George Enescu (1881–1955)	4
8.	Doina Rotaru (1951)	4
9.	Octavian Nemescu (1940)	4
10.	Cornel Țăranu (1934)	4
11.	Iancu Dumitrescu (1944)	3
12.	Horățiu Rădulescu (1942–2008)	3
13.	George Enescu Nemzetközi Fesztivál, Bukarest ²	3
14.	Nemzetközi Új Zenei Hét, Bukarest ³	3
15.	Darmstadt	2
16.	Posztmodern	2
17.	Spektralizmus	2

² George Enescu Festival

³ Săptămâna Internațională a Muzicii Noi

A román válaszadók 80%-a ezzel szemben nagyon is fontos tényezőnek tartja művei közönségét. „(...) olyan zenét kell írunk, amely megszólítja a társadalmat, megközelíthetőbb nyelven szól, eleget tesz a közönség elvárásainak és az előadók is örömmel játsszák. Ebből a szempontból az alkotás társadalmi jelentőségűvé válik” (Băcan). „Zeném írásánál az előadót és a közönséget egyaránt számításba veszem. (...) Nekem fontos, hogy a zenémet szeretik-e. Nagyon ritkán folyamodom a társzművészetek elemeinek munkámba való bevonásához, általában szigorúan ragaszkodom a zenei ötlethez és annak kidolgozásához” (Marcu). „Szerzői megközelítésmódom eltérhet attól függően, hogy a mű milyen közönséget céloz meg, milyen kontextusban íródik, és kik adják azt elő” (Mălăncioiu). „Elmondható, hogy [Romániában] szorosan összetartó közösséget építenek alkotók és előadók. A zenealkotás alapvetően közösségi/társadalmi tevékenység, még ha jóval szűkebb körben feje ki hatását a popzenéhez képest” (Murariu). „Mindig szoros kapcsolat van köztem, a zeneszerző és előadóim között, amely az alkotás teljes folyamata alatt fennáll. (...) E folyamat végcélja a közönséggel való találkozás. Mindig a közönség számára írok (...), és sokat törődöm azzal, hogy zeném milyen benyomást kelt hallgatóimban” (Zbarcea). „A megközelítem változott az idő előrehaladtával (...) Kezdetben nem tudtam mit kezdeni a team work gondolatával, mindenben a személyesség vezérelt. Később, har-

mincas éveimben, Diana Rotaru-val és Catalin Cretu-val megalapítottuk az InnerSound Fesztivált (...), hogy felhívjuk az emberek figyelmét a kortárszene jelentőségére, helyesebben újra felhívjuk figyelmüket arra, miután a kommunizmus alatt működő, egységes művésztszadalmom eltűnt a színről. A társadalmiság manapság megkerülhetetlen. Módot kell találnunk arra, hogy művészetünket kifelé közvetítsük, ahelyett, hogy zárt, belső köröknek tartogatnánk azt (Ulubeanu)”. A személyesség és közösségiség kettős jelenléte Diana Rotaru válaszában is kifejezésre jut: „Az alkotás számomra mélyen intim és személyes, ugyanakkor rendkívül exhibicionista tevékenység is, hiszen azon keresztül hozom felszínre legbelsőbb éneket előadóim és a közönség előtt. Engem hidegen hagy a tágabb értelemben vett művésztszadalmom, mivel első sorban egy mély kapcsolat létrehozása vezérel két zenész, szerző és előadó között, valamint az, ahogy ez később a közönséghez eljut.” A magyar válaszadókhoz hasonlóan a román válaszadók sem említették a társművészetek alkotóival való kollaborációt, mint általánosan jelenlévő gyakorlatot.

5. Mennyiben van jelen alkotói munkájában a politika és közéletiség? Mennyire támogatja vagy gátolja a szakmai előmenetelt a feltételezett politikai szerepvállalás?

Nem kizárt, hogy a politikai szerepvállalás napjaink egyik döntő kérdésévé fog válni a művésztszadalmom belül, annak ellenére, hogy jelenleg – legalábbis a zenészek között biztosan – erősen apolitikus légkör tapasztalható. A harmadik kérdésben tárgyalt időszak során több hullámban kapott erőre a politikai művészet a kortárszene globális színterén. Magyarországon viszont egy határozott szakítást érhetünk tetten a hetvenes évek zeneszerző-társadalmát vizsgálva az alkotói munka és a közéleti/politikai szerepvállalás között. Az Új Zenei Stúdió tagjai sikerrel függetlenítették e kettőt egymástól, szilárd álláspontjuk pedig a mai napig is hatást gyakorol a feltörekvő zeneszerző-generáció tagjaira. Hiszen, bár megannyi tény támasztja alá, hogy „a zeneszerzők a legkevésbé sem voltak apolitikus értelmiségiek” (Dalos 2020: 9), szembevetődő a politikai zene teljes hiánya. Ugyan nincs olyan korszak és politikai rendszer, ahol *elvárás*ként lehetne megfogalmazni az alkotói reflexiót, de több mint meglepő, hogy az elmúlt évtized kultúrpolitikai változásait és az intézményrendszer átszervezését jóformán nem, vagy csak áttételesen követik politikai töltetű alkotások, amelyek pedig mégis lépést kívánnak tartani a szimbolikus erőter változásaival, szintén csupán külső jegyekben (hangszerelés, cím- és szövegválasztás) kapcsolódnak azokhoz¹⁴. A Feuer Mária által összeállított interjúkötetben megjelent (Feuer 1978: 117), Dalos által is idézett Jeney-nyilatkozat – „én azt várom a politikai zenétől, hogy zenei kérdésfelvetése és megoldása zeneileg éppúgy égetően aktuális legyen, mint tartalmi közlendője” (idézi Dalos 2020: 197) – hűen kifejezi a tisztán zenei alapokra helyezett kompozíciós munka alapelvárását. Ez a zenei gondolatot központba helyező, minden mást annak alárendelő megközelítésmód a mai napig is él, öröklődik tovább. Ugyanez visszhangzik Tornyai válaszában is: „1. Nem ismerek/szeretek olyan művészetet, ami azért/attól jó, mert közéleti-politikai tartalma van. 2. Problémának élem meg, hogy annak, amivel foglalkozom, nincs társadalmi vetülete, de 3. bármilyen ilyen irányú gondolatom azonnal leperreg a hangokról”.

A tíz megkérdezett magyar zeneszerző mindegyike arról számol be, hogy művészi tevékenységük nem kapcsolódik a politikához és a közülethez. A távolságtartás okainak széles skáláját látjuk a kifejezett elhatárolódástól az érdeklődési irány eltérésén át egészen a pozícióféltségig. Hogy az apolitikus álláspont védelmének minél szélesebb spektrumát vizsgálhassuk, kiragadok néhány jellemző részletet a válaszokból.

„A politika vagy közéletiség (annak minden jelentéseivel) a tudatosság szintjén nincs benne az alkotói munkámban. Abban sokkal inkább általános érvényűsége töreksem, legtöbbször – amennyire csak lehet – az absztrakt zene szintjén. (...) Hogy mennyire támogatja vagy gátolja az előmenetelt a politikai szerepvállalás. Nagyon nehéz kérdés. Néha hangos ellenzéki emberek is kapnak állami díjakat és ösztöndíjakat, megrendeléseket (pl. Rohmann Ditta). Én magam nem vagyok hangos ellenzéki ember, de nyilván a nem-kormánypárti oldalhoz tartozónak látszom (ami

¹⁴ Ezt láthatjuk a Magyar Művészeti Akadémia nemzeti-konzervatív irányt képviselő tagjainak egyes alkotásaiban.

nagyvonalakban igaz is) (...). Ugyanakkor nem nyilvánulok meg nyíltan a kormány ellen, és ez fontos: nincs merszem. Nem akarom elveszíteni, amit felépítettem: játszott szerző vagyok, közalkalmazott vagyok, a Zeneakadémia oktatója stb. Ugyanakkor talán nem jogos a félelmem, ugyanezeket hangos ellenzékiek is elérhetik: Szigetvári Andrea, Rajk Judit stb. Úgy gondolom, ma Magyarországon a pro- politikai szerepvállalás támogatja az előmenetelt a zeneszerzés szakmában is, viszont a kontra- nem gátolja” (Balogh)

„Nincs jelen [a politika és közéletiség], illetve, ha igen, az inkább csak egy konkrét darab szintjén történő állásfoglalás lehet, vagy a figyelemfelhívás tud lenni egy-egy darabom célja. Magyarországon SAJNOS támogathatja/gátolhatja [a szakmai előmenetelt a politikai szerepvállalás]. De az én karrierem szintjén talán nem, mert nem foglalkozok el olyan helyet, hogy ez feltűnő lehessen erre vagy arra” (Horváth Balázs)

„A politikai tartalom kifejezése abszolút legitim területe a művészetnek. Magyarországon ennek különösen nagy hagyományai vannak. Az én esetemben ez eddig nem volt jellemző. Egyrészt nincsenek illúzióim ennek társadalmi hatékonyságát illetően, másrészt általában a nagyobb távlatok, kérdések érdekelnek. De az is elképzelhető, hogy mindez változik majd, talán egyszer összeáll valamilyen ‘üzenet’, amelyet már könnyebb lesz kimondani, mint elhallgatni. A közéleti, politikai állásfoglalás bizonyos helyzetekben – akár magánemberként – erkölcsi kötelesség is lehet. Azonban konkrét párt, mozgalom mellett elköteleződni egy művésznek, azt hiszem, hosszú távon sosem szerencsés” (Horváth Bálint)

„Alkotómunkám nagyon nagy hányada egyházi alkotás, tehát egyfajta keresztény-konzervatív értékrend közvetítője. Ettől eltekintve, azt gondolom, zeném politikamentes. Talán naiv vagyok, de úgy látom, hogy a mi szakmánk ebből a szempontból a szerencsésebbek közé tartozik” (Horváth Márton). „Általában véve eléggé apolitikus embernek tartom magam. Erre egyébként nem vagyok büszke: úgy gondolom, hogy sokkal intenzívebben is követhetném a politikát, foglalkozhatnék közéleti kérdésekkel. A magyarázat erre: főleg időhiány” (Kecskés D.)

„Van véleményem, de egy művész ne politizáljon. (...) Ugyanakkor az is igaz, hogy sok olyan művészt tisztetek, szeretek, többen vannak barátaim, akik valamilyen politikai szerepvállalást – ha másként nem, folyamatos hangadással – tesznek. Ez által némiképp egyesek engem is megbélyegeznek, tehát ha nem is közvetlenül, de közvetve hatással van a politika a szakmai előmenetelemre” (Kedves)

Barna és munkatársai tanulmányban elemzik a kulturális termelés és politika átalakulását 2010 után, amelyben arra következtetésre jutnak, hogy „a kultúrpolitika a 2010 utáni felhalmozási rezsimben nem egységes, így az ideológiai kontroll és az inkorporáció egymás mellett tud létezni, szervesen egymáshoz illeszkedni és együttműködni”, valamint, hogy a NER-en belül „sokkal inkább erőközpontok vetélkedéséről és konfliktusáról, mintsem egy végiggondolt közpolitikai vagy esztétikai program megvalósításáról van szó” (Barna et al. 2019: 241). A tanulmányban tárgyalt intézményi átrendeződésre és az azt kísérő belharcokra a művésztszadalmomban Zarándy Ákos utalt terjedelmesebben válaszában. Bár a megkérdezettek közül nem ő az egyetlen, aki a 2011-ben köztestületté nyilvánított Magyar Művészeti Akadémia támogatási programjában részesül vagy részesült, ő fontosnak tartotta megemlíteni, hogy egy ilyen ösztöndíj megpályázása, elfogadása, esetleg elutasítása milyen következményekkel járhat egy szerző szakmai/társadalmi megítélésében.

„(...) a kérdés olyan, hogy mindenki úgy értelmezi, ahogy éppen szeretné: ‘szakmai előmenetelt támogató feltételezett politikai szerepvállalás?’ Hol van a határ, kinek mit jelent ez, hosszú és bonyolult kérdés. (...) létezik/létezett valaha teljesen független zeneszerző? Engem az dühít legjobban napjainkban (nem csak a zenei életben, hanem a közéletben is), hogy sokaknak, akiknek azért bőven jut kormányzati támogatásból és elismertségből, van képe magát függetlennek és

liberálisnak vallania úgy, hogy közben ugyanazt a manipulatív, megosztó, uszító, koncepciótlan, álszent és legkevésbé sem független balliberális narratívát fújja, ami véleményem szerint lényegében pontosan ugyanaz, mint a jobboldali. (...) Személyes felháborodásom okát is feltárom: 2019 óta kapok egy hároméves MMA ösztöndíjat, a programom többek szerint nagyon nemes és hasznos és teljesen mentes a politikától, gyerekeknek írok hiánypótló pedagógiai-előadási darabokat. Felkérésre írtam szintén 2019-ben egy konzervatívabb hangvételű tárogatóversenyt, aminek (hál' istennek) nagy sikere volt. Gondolhatod, hogy miket hallottam vissza, ez a két dolog már bőven elég volt, hogy ultraliberális kollégáim engem politikailag beskatulyázzanak, én már BIZTOS kormánypárti vagyok, megalkuvó, lepaktáltam az ördöggel stb... Aki igazán ismer engem, az tudhatja, hogy alapvetően konzervatív értékeket is fontosnak tartó, de kifejezetten liberális gondolkodású ember vagyok. Ebben az országban jelenti csak azt a liberális szó, hogy ami a magyarsággal, ne adj isten a kereszténységgel is picit kapcsolatos, az már ciki. (...) Érdekes, hogy ezek közül a 'kritikusok' közül senki nem merte a szemembe mondani ezeket az ocsmány feltételezéseket, senki nem vette a fáradságot/bátorságot (egy-két kivételtől eltekintve), hogy beszélgessem velem, megkérdezze, hogy én hogyan gondolkodom ezekről a dolgokról, miről szól az MMA ösztöndíjam, mi a témája, és senkit nem érdekelt, hogy ennek a tárogatóversenynak a zenéje valójában MILYEN. (...) Konklúzió: Próbáltam mindig is távol maradni a politikától és úgy liberálisan élni, hogy ne kelljen a politikával foglalkozni és függeni tőle, de beláttam, hogy ez lehetetlen, főleg Magyarországon" (Zarándy).

A fenti bekezdésben megjelenő heves indulatok és dilemmák valóban azt támasztják alá, hogy változásokkal teli, képlékeny időszakot él a magyar kultúrpolitika története. A NER kulturális intézményrendszerével való együttműködés vagy együtt-nem-működés kétségkívül nem tét nélküli kérdés, sem anyagi, sem társadalmi értelemben. A Barna és munkatársai által írt tanulmány a következőkkel jellemzi az átmeneti helyzetet:

„Az ezt az [inkorporálódó] utat választó – például Magyar Művészeti Akadémiába (MMA) belépő, vagy a Múcsarnokban kiállító – alkotók ezzel egyszerre kockáztatják szimbolikus tőkéjüket az MMA-t 'illegitimnek' tekintő művészeti mezőben, de alakítják is azt, hogy mi számít 'legitimnek' és mi 'illegitimnek' a mező szabályai szerint. Azaz e definíciók folyamatos mozgásban vannak, akárcsak a kulturális hegemonia és a mindig ahhoz képest definiálódó ellenállás is. (...) Hasonló tétokről folyt vita a 2018-ban létrehozott, bizonyos díjak után alanyi jogon járó, de az MMA-n keresztül igényelhető művésztáradék legitimitásáról, melyben a mező liberális kulcsfigurái végül erkölcsileg elfogadhatónak definiálták a táradékot" (Barna et al. 2019: 245).

A román szerzők válaszai alapján az ottani intézményrendszer kevésbé telepszik rá a zeneszerzéstársadalomra, így kisebb súllyal határozza meg az alkotók politikai magatartását. Bár Ulubeanu egy korábbi kérdésre adott válaszában megemlíti a Zeneszerzőszövetség¹⁵ tagjai és a független alkotók esélyei közt fennálló egyenlőtlenséget, mind a pozícióvállalás, mind a művészetben kifejezésre juttatott véleményalkotás kisebb mértékben látszik befolyásolni egy szerző szakmai megítélését és érvényesülési esélyeit. Talán ennek is köszönhető, hogy nagyobb elfogadás tapasztalható a politika, a társadalmiság és a művészetek közti átjárást illetően. A magyarokkal szemben, a román megkérdezettek egyikénél sem tapasztalható a politikusság kategorikus elutasítása, annak ellenére sem, hogy egyikük sem kifejezetten „politikus” alkotó. Érdekes, hogy egy-két válasz egymásnak ellentmondóan láttatja a művésztársadalom és a politika viszonyát; a többség szerint a kettő függetlenül él egymástól, de akadnak, akik szerint egyre nagyobb a politikai befolyás a művészet terén is. Az alábbiakban a válaszok ezt szemléltető részleteit közlöm.

¹⁵ Uniunea Compozitorilor și Muzicologilor din România — Asociația pentru Drepturi de Autor (UCMR-ADA), korábban SOCORO.

„Pillanatnyilag nincs politikában elfoglalt helyem és a közéletben való részvételre sem állok készen, de ki tudja, mit hoz még a jövő. Nem tudom, hogy az esetleges szerepvállalásom valóban változást tudna-e hozni a román művészeti életben. Úgy gondolom, hogy a közösséget, a társadalmat kellene közelebb hoznunk a művészethez. (...) Társadalmi támogatás mellett könnyebb változást előidézni politikai szinten is” (Băcan). „A politika és a közélet egyáltalán nincs jelen a műveimben. Tisztelen azokat a művészeket, akikében igen, de én absztrakt narratívákban (*abstract storytelling*) gondolkodom” (Diana Rotaru)

„Mondjuk úgy, hogy csak véletlenszerűen [jelenik meg a politika a zenében]. Szerencsére, legalábbis ahogy én látom, a román zeneszerzők karrierjére semmiféle hatással nincs pártállásuk vagy politikai aktivizmusuk. Bármit szabadon kifejezhetnek, és sokan élnek is ezzel” (Lolea)

„A darabjaim nem magától értetődő módon ‘politikusak’. Természetesen mindazt, amit csinálunk, a mindennapi életünk hatása alatt tesszük. Néhány darabomban utalok is zenén kívüli dolgokra, de a politika és zeneszerzés szoros összeköttetéseit nem keresem, mert azok egyszer élő, kizárólag egyfajta kontextusban értelmezhető műveket eredményeznének” (Marcu)

„Nem igazán tudok azonosulni azzal, amikor egy politikai/közéleti eseményt meglóvágolva, valaki rögtön egy arra utaló darabcímmel áll elő. Én mondjuk soha nem írnék egy ‘Covid Szimfóniát’. Számomra felfoghatatlan, hogy miképp érzik át, dolgozzák fel bizonyos események súlyát pár hét leforgása alatt, miközben évekbe telik, mire igazán érthetővé válik, mi is történik egyáltalán. Én ehelyett a dolgok pillanatnyi állására reflektálok, és arra, ahogy azokkal kapcsolatban érzek. Bár van egy művem, ami nyilvánvaló módon azonosul a feminizmussal: *Sheroes* a címe, egy vonósnégyes, amelynek előszava a nők helyzetével foglalkozik. A zenéje igen jó fogadtatásban részesült Romániában, a programja már kevésbé” (Ulubeanu)

„Tudatosan nincs igazán jelen [a politika] a zenében. Most épp egyetlen darab jut eszembe, a dudukra és két ütőre komponált *Ara* című, amelyet a Roșia Montană [Verespatak] megmentésére szervezett, országos demonstráció hatására írtam 2013-ban. Sajnos úgy látom, hogy a politika növekvő befolyást gyakorol a kulturális területekre Romániában, ami azt eredményezheti, hogy az állásfoglalás befolyásolhatja egy zeneszerző terveit, akár pozitív, akár negatív irányban” (Mălăncioiu). „A művészek és politikusok közösségének ‘baráti’ viszonya nagy hatást gyakorol zenei életünkre. Megannyi művészeti intézmény áll kormányzati fenntartás alatt, ami szavatolja azok politikai légkörét. Ezenkívül a pályázati rendszert is politikai vezetés alatt álló intézmények tartják függésben” (Murariu)

6. Milyennek látja országa kortárszenei életének megítélését ‘kívülről’, a nemzetközi szcénán? Lát-e olyan törekvéseket bármelyik irányból, amelyek az integrációt ösztönzik?

A zene és politika kapcsolatához hasonlóan az integráció megítélésében sem alakul ki egységes nézőpont a válaszok alapján, de elmondható, hogy a román zeneszerzők háromnegyede alapvetően pozitívan értékeli zenekultúrájának globális megjelenését. Mindössze két válaszadó (Băcan és Zbarcea) nyilatkozik egyértelműen negatívan a kérdés kapcsán, de Zbarcea hozzáteszi azt is, hogy kevesebb rálátása van az ügyre, lévén, hogy „nem élvonalba tartozó zeneszerző”, és emiatt könnyen lehet, hogy tévesen következtet. Öt szerző is aláhúzza az intézmények, alapítványok és kulturális rendezvények befolyását az integrációban. Ezek spektruma igen tág, a leggyakrabban említett Enescu Fesztivál mellett a romániai Nemzeti Kulturális Alap¹⁶, az Erasmus programok, a Goethe Institut és a román nagykövetségek is megjelennek az integráció ügyének támogatói sorában. Lolea szerint „[a román kortárszene] kevésbé van felszínen, mint

¹⁶ Administrația Fondului Cultural Național

pár évvel ezelőtt, bár ez bármikor változhat. Például a román filmipar, irodalom és képzőművészet sokkal nagyobb nemzetközi sikereket ér el ma, mint húsz évvel ezelőtt”. Mălăncioiu egyértelműen pozitívan látja a román kortárszene jelenlétét mind határon belüli, mind nemzetközi viszonylatban.

„A román zenszerzők tökéletesen integrálódtak a nemzetközi szcénán belül, ami nem kis részben köszönhető annak, hogy sokan közülük külföldön folytatták tanulmányaikat. Számos hazai kortárszenei fesztivál hív nagynevű nemzetközi előadókat olyan városokba, mint Bukarest, Kolozsvár, Jászvásár, Temesvár, Bákó, Nagyszeben vagy Arad. Néhány zeneszerzőnk, mint Dan Dediu vagy Doina Rotaru rendszeres szereplői külföldi fesztiváloknak is. Az elmúlt években láthattuk, hogy a George Enescu Fesztivál ismét felkarolja a kortárszene támogatásának ügyét – azt az ügyet, amiért korábban megalapult. A fiatal generáció fontos szerepet tölt be a kortárszene közönségének szervezésében, többek közt olyan tájékoztató célú programok létrehozásával is, mint a MUSICOOLT program is” (Mălăncioiu). Ulubeanu hasonlóan sikeres nemzetközi integrációról számol be. Kiemeli azon programok jelentőségét, amelyek „a Románia és más országok közti kommunikációt hivatottak elősegíteni”. A Goethe Institut jelenlegi ösztöndíjasaként fontosnak tartja ugyanakkor, hogy „még több rezidens ösztöndíjban részesüljenek a zeneszerzők, hogy projektjeiken dolgozhassanak, és nem kizárólag óriásprodukciók létrehozásának fejében” (Ulubeanu)

A megkérdezett magyar zeneszerzők határozottan negatívan látják saját pozíciójukat a nemzetközi szcénán belül. Három szerző (Balogh, Horváth Márton és Kedves) is megállapítják, hogy nemzetközi megítélésünket a mai napig is jellemzően a Kurtág-Ligeti-Eötvös hármásra alapozzák, kiegészítve esetleg Bartókkal és Kodállal. Balogh szerint akadályt jelent, hogy míg a „nyugatra jutás” csatornáin annakidején „központosítva voltak (Darmstadt, Varsó)”, ma a fiatal generáció tagjaira hárul a feladat, hogy az ezt pótolni képes csatornákat megtalálják. Bella szerint „a magyar kortárszene megítélését elsősorban azon néhány szerzőnek köszönhetjük, akik nemzetközi platformokon is jelen vannak”. Kecskés D. szerint nem egyedülálló jelenség, hogy egy ország zárt keretek közt működő, autonóm kortárszenei élete ismeretlen marad annak határain kívül. „Azt látom, hogy sajnos a magyar kortárszenei élet gyakorlatilag ismeretlen külföldön. (...) De küldöldi beszélgetésekből leszűrve azt állapítom meg, hogy egy olasz vagy brit fiatal zeneszerző sem biztos, hogy nagyon képben van a *tényleg* kortárs (az elmúlt 5–10 évben született) művekkel. (...) Tornyai Péterrel ezért indítottunk el zeneakadémiai hallgatók számára egy zenehallgatási fórumot, ahol jelentősnek tartott, nem magyar műveket hallgatunk meg, majd közösen beszélgetünk a hallottakról” (Kecskés D.). Reménykeltőbb képet sugall Horváth Márton és Horváth Balázs válasza, akik megneveznek egy-két olyan kezdeményezést, amelyek a nemzetközi integrációt erősíthetik.

„Az egyik – avantgárd – oldalon elsősorban az Átlátszó Hang szervezői részéről érzem az említett integrációs szándékot, kívülről és más, itthoni körökből szinte semmit. Egyelőre a hazai kortárszenei életünk alapvetően elszigetelt. Bár azt is meg kell említsük, hogy a másik – konzervatív – oldalon a kodályi hagyományokon nyugvó kóruszenében komoly exportőrnek számítunk, és ‘rajta vagyunk a térképen’, Kocsár, Orbán és Gyöngyösi komoly brand ezen a területen” (Horváth Márton). „(...) úgy érzem, messze a nemzetközi (ezalatt értsd: Európa, Észak-Amerika) újjenei élet alatt vagyunk. De vannak (...) ellenpéldák szerencsére – Átlátszó Hang. Utóbbi az integrációt is segíti, mert felvállalja azt, amit én gondolok, hogy ha mi nem hozunk jelentős (és friss) külföldi zenét Magyarországra, a magyar zeneszerzőket sem fogják külföldre vinni, bemutatni. És persze ezen a területen ott van az Eötvös Péter Kortárszenei Alapítvány, ami általában évente három neves külföldi szerzőt és munkastílusát hozza el. (Az UMZE¹⁷ pedig szintén próbálja ezt pótolni, sokkal kisebb mértékben, hiszen nem ez az elsődleges feladata)” (Horváth Balázs)

¹⁷ Új Magyar Zenei Egyesület

A csíkszeredai születésű Kedves, akit a mai napig is szakmai kapcsolatok fűznek mind Magyarországhoz, mind Romániához, valószínűleg az átlagnál jobban lát rá a két ország kortárszenei kultúrájának különbségeire, ahogy a magyar kortárszene romániai megítélésére is.

„A magyar kortárszenét elsősorban a külföldön is ismert szerzőinken keresztül ítélik meg. Többszöri bukaresti látogatásom során kiderült, hogy szűkebb szakmai körökben tudnak Jeney Zoltánról, Sály Lászlóról, Huszár Lajosról és munkásságukról, de minket elsősorban a Bartók-Kurtág-Ligeti-Eötvös kvartetten keresztül ítélnék meg, helyeznek bárhová is a zenetörténeti palettán. Integrálás? Igen, inkább a szükségét látom. Eltanulhatnánk tőlünk, hogy (...) nem kell félni a hangmagasságoktól, nem attól lesz új valami, hogy mindegy mi szólal meg, csak hangmagasság ne. Itthon ugyanakkor kicsit nyitottabban kellene közeledni a 'hangszín, vagy hangtani állapotú szólam' meghatározta zene irányába, sokkal természetesebb lenne mind a muzsikások, mind a közönség számára, hogy egy jól elrendezett hangforrások sokasága ugyanolyan érdekes, mint egy hangmagasság, ha jókor, jó (zenei) környezetben szólal meg” (Kedves)

Kedves itt kísérletet tesz arra, hogy a vizsgált országok kortárszenei profilját elsődlegesen zenei szempontok alapján mérje össze. Következtetése az ismert példák alapján indokolható, bár mindenképp (és törvényszerűen) túl általánosító. Való igaz, hogy kiemelkedő azon darabok vagy darabrészek aránya a román szerzők alkotásai között, amelyekben a hangszín domináns paraméterként jelenik meg, szemben megannyi, elsősorban hangmagasság-centrikus magyar művel. Jellemzőbb a román szerzők esetében a hagyományostól eltérő játékmódok és hangszerösszeállítások igénybevétele, ahogy a notációs rendszerek flexibilitása, akár darabrészen belüli hirtelen megtörése is, szemben a magyar darabok egységességre való törekvésével, ami mögött megjelenik egy struktúra teljes kibontásának, „végigírásának” igénye. Csakhogy óvatossággal kell eljárni az efféle meghatározásokkal, ugyanis valamennyi, statisztikai alapokra helyezett állításra bőséggel találunk ellenpéldát ugyanazon ország zeneszerzői által írt művekben, sőt, sok esetben egyetlen szerző művészetén belül is felfedezhetünk gyökeresen eltérő fókuszpontok köré rendeződő darabokat. Az óvatosság mellett szól még, hogy az általánosító kijelentések könnyen bélyegként ragadhatnak rá egy egész generáció – máskülönben nagyon is sokféle színt felvonultató – munkájára, és ez táptalajul szolgál az olyan sztereotip értékítéleteknek, amelyekre Horváth Márton is utal: „a magyar zeneszerzésről az a nyugati kép, hogy valami nagyon ókonzervatív zeneszerzést űzünk itt”.

A fentiekből arra a következtetésre juthatunk, hogy a lokális zenekultúrák globális térben való megjelenésének kulcsa az egyéni hangot képviselő zeneszerzők nagyobb fokú nemzetközi szerepeltetése lehet. Ennek révén kerülhetnek interakcióba olyan lokális gyökerű, ám a globális hatások felé nyitott világok, amelyek máskülönben határok közé szorítva élnének. Mind a magyar, mind a román zeneszerzéstársadalom számára termékeny módon hatna egy határon átvélő párbeszéd, amely hosszabb távon kibillentené a kultúrákat a szelektív és szűkre szabott hatások bűvköréből. Ehhez viszont gyökeres változásokra van szükség az egyes országok kultúrpolitikájában is, hiszen ahol azt tapasztaljuk, hogy a kortárszenejátszás fenntartása határon belüli keretek között is csak nehézségek árán és érdekek ütközésével kísérve tartható fent, ott a nemzetközi partnerkapcsolatok szorgalmazása és finanszírozása feltehetően nem élvezhet elsőbbséget. Éppen ezért, Diana Rotaru zárógondolatával azonosulva „csak remélni tudom, hogy a román zene világszerte való megismertetését célzó törekvéseink egyszer nálunk nagyobb erők számára is fontossá válnak” – mindezt persze a román mellett sok más lokális kultúrára egyaránt értve.

Irodalom

- Balogh M. (2021). A kortárszene közelmúltja és jelene a visegrádi térségben – Tihanyi Lászlóval B. M. beszélget. *Jelenkor* online-folyóirat. <http://www.jelenkor.021net/visszhang/1914/a-kortarszene-kozelmultja-es-jelene-a-visegradi-tersegben>. Utolsó letöltés: 2021. 09. 27.
- Barna E., Madár M., Szarvas M. (2019). Dinamikus hatalom. Kulturális termelés és politika Magyarországon 2010 után. *Fordulat*, 26. 2019/2., 226–248.
- Dalhaus, C. (1989), *Nineteen Century Music*. University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London.

- Dalos A. (2020). *Ajtón lakattal. Zeneszerzés a Kádár-kori Magyarországon*. Rózsavölgyi és Társa, Budapest, 2020.
- Fazekas G. (2020). „Találjon ki valamit, és lépjen meg!” – interjú Balogh Mátéval, Horváth Balázssal és Tornyai Péterrel. <https://jo.444.hu/2020/10/27/talaljon-ki-valamit-es-lepjen-meg>. Utolsó letöltés: 2021. 09. 27.
- Feuer M. (1978). *Pillanatfelvétel. Magyar zeneszerzés 1975–1978*. Zeneműkiadó, Budapest.
- Földes I. (1969). *Harmincasok. Beszélgetések magyar zeneszerzőkkel*. Zeneműkiadó, Budapest.
- Gentry, P. M. (2017). *What Will I Be? American Music and Cold War Identity*. Oxford University Press, New York.
- Hebert, D. (2018) Music in the Conditions of Glocalization. In: Hebert, D., Rykowski, M. (szerk.). *Music Glocalization: Heritage and Innovation in a Digital Age*. Cambridge Scholars Publishing. 2–19.
- Wilheim, A. (1998). Volt -e valaha is? In: uő.: *Esszék – írások a zenéről*. Kortárs Kiadó, Budapest, 2010.
- Wilheim, A. (2005). *Új zenei Stúdió*. A Budapest Music Center CD-kiadványának kísérőfüzete. BMC, Budapest.

Ignác Ádám

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézet

ORCID:0000-0003-0055-9317

Beatles-feldolgozások az államszocialista Magyarországon

Absztrakt

Ebben a tanulmányban a Beatles együttes dalainak 1960-as és 1980-as évek között készült magyarországi feldolgozásait elemzem. Mindezt egy olyan populáriszenetörténet kidolgozásának reményében teszem, amely nem műfajok és generációk egymásutánjára épül – ahogy azt általában a rockzene trendformáló hatását hangsúlyozó munkák teszik –, hanem éppenséggel a párhuzamos hagyományokra, a különböző generációk együttélésére, illetve az egyes műfajokon és stílusokon belül megvalósuló különbségekre koncentrálok. A feldolgozások vizsgálata segíthet megmutatni, hogy miként találkoztak egymással a globális zenei trendek és a zenés szórakozás lokális hagyományai az államszocialista Magyarország populáris zenei életében.

Kulcsszavak: The Beatles, feldolgozások, államszocializmus, globális trendek, lokális hagyományok

Abstract

Cover versions of songs of the The Beatles in socialist Hungary
In this paper, I examine the Hungarian cover versions of the songs of The Beatles, produced between the early 1960s and the late 1980s. I do all this in the hope of developing a popular music history that is not based on the succession of genres and generations, as works usually do that emphasize the trend-forming effect of rock music. On the contrary, I try to highlight the simultaneities, the coexistence of different generations, and (stylistic-compositional) differences within the genres, and to find the meeting points of global trends and local traditions of musical entertainment in popular music scene of socialist Hungary.

Keywords: The Beatles, covering, state socialism, global trends, local traditions

Bevezetés

1967-ben a Magyar Hanglemezgyártó Vállalat *Száll a dal, peng a gitár* címmel egy „ifjúsági dalokat” tartalmazó válogatáslemezt bocsátott piacra.¹ A kiadvány feltételezhetően azzal a szándékkal született, hogy a fiatalokhoz közelebb hozza a laktanyákban, úttörő- és építőtáborokban, állami ünnepeken énekelt indulók, menetdalok világát. Ezt támaszthatja alá, hogy a dalokat megszólaltató énekegyüttest (a KISZ Központi Művészegettes Egyetemi Énekkarát) kivételesen nem az állami szimfonikus zenekarok egyike, hanem a Magyar Rádió jazz-tánczenekaraként működő Stúdió 11 kísérte, a felkért vendégénekesek között pedig az amatőr ifjúsági zene egyik ünnepelt sztárjának, Zalatnay Saroltának a neve is felbukkant.

E lemezen kapott elsőként helyet a Juhász Frigyes–Hárs György szerzőpáros *Lám, lám a Beatles* című szerzeménye is, amely a sorkatonai behívójukat kézhez kapó tízen- és huszoneveseket kívánta megszólítani (alább az első verze és az első refrén szövege olvasható):²

¹ *Száll a dal, peng a gitár*, LPX 15022, 1967.

² A dal kottája néhány évvel később abban a Magyar Néphadsereg Politikai Főcsoportfőnökségének megrendelésére készülő, *Énekelj a széllal* című daloskönyvben is helyet kapott, amely a „közösségi éneklésre”

Hamarosan elszáll az idei nyár.
Szünidei örömeid ideje lejár.
Öregem, az ősztól katona leszel.
Takarodóban a szeptember.

Lám, lám, a Beatles-hajból rövid lesz.
Ámbár nem nagyon ujjongsz.
Páncél sisakba' ránts a divatra!
Így is csinos az újonc.

Akár iróniaként, akár a figyelemfelkeltés sajátos eszközeként értelmezzük ezt, a liverpooli négyesre (illetve az általuk divatosná tett gombafrizurára) történő utalás szokatlannak, sőt egyenesen idegennek hat egy olyan kompozícióban, amely műfajában, zenei megformálásában és szövegvilágát tekintve sem a hatvanas évek új populáris zenei trendjeit követi. Ám épp az efféle rendhagyó példák létezése igazolja, hogy a Beatles Magyarország zenei és kulturális életére gyakorolt hatásának nyomait nem csupán a beat-rock zene hazai történetében, illetve e zene (egykori) művelőinek és befogadóinak elbeszéléseiben érdemes keresnünk.

A Beatles iránti magyarországi érdeklődés – hatvanas évek közepétől megfigyelhető – ugrás-szerű növekedését és az együttesről megszerezhető tudás kiszélesedését számos korabeli dokumentum bizonyítja. Ezek közül is kiemelkednek jelentőséggel bírnak a sajtó- és médiatörténeti források. Mindenekelőtt ezekre támaszkodva rekonstruálhatjuk, hogy az 1963–64-ben még csak néhány jelentéktelen, gunyoros hangvételi rövidhírt (pl. Köves 1963, N. N. 1964, Petrik 1964) kiérdemlő zenekar miként lett néhány év leforgása alatt megkerülhetetlen szereplője a hazai közbeszédnek. Ezek alapján elemezhetjük, hogy milyen folyamatok vezettek az *Egy nehéz nap éjszakája* című film 1968-as budapesti bemutatójához, illetve – egy évvel később – az első magyar nyelvű Beatles-könyv (Ungvári 1969) megjelenéséhez.

Az ilyesfajta források ugyanakkor csak a zenefogyasztók Beatles-képét tárják elénk, azzal kapcsolatban viszont keveset tudhatunk meg belőlük, hogy a magyar zeneipar főszereplői – a muzsikuskok – miként viszonyultak a Beatles alkotásaihoz. Ez utóbbira inkább azon zenei produkciók alapján lehet következtetni, amelyek valamilyen módon referenciaként használták John Lennonék művészetét, akár úgy, hogy a szövegükben hivatkoztak rá, akár úgy, hogy a britek jellegzetes stílusát próbálták lekövetni. Ezen produkciók sorába tartoznak a Beatles-dalok hazai feldolgozásai is.³ A következőkben én a feldolgozásokkal kívánok foglalkozni, amelyek több módon is hasznosíthatók egy olyan kutatás számára, amely a magyar populáris zene e fontos időszakának rekonstrukciójára vállalkozik. Ezek a feldolgozások egyfelől megmutatják, hogy a hatvanas évek talán legmeghatározóbb zeneipari trendje milyen módosulásokkal, milyen *helyi* sajátosságokat felmutatva jelent meg a magyar zenei életben, és miképpen találkoztak össze a zenés szórakozás hazai hagyományaival. De többet is kínálnak ennél: a (populáris) zene politikai, társadalmi és kulturális beágyazottságáról, a zenei tájékozódás mindenkori lehetőségeiről és korlátairól is fontos információkat nyerhetünk belőlük.

A feldolgozásokat gyakorta epigonális, másodlagos fontosságú produktumoknak tekintik (Huck 2014: 155–156), noha kiemelt jelentőségük lehet a populáris zene kutatásában, különösen azon időszakok vizsgálatában, amelyekben a múlt és jelen még nem minden zenéje volt hangfelvételek útján, mindenki számára hozzáférhető. A helyi zenész közösségeknek emiatt a mainál jóval fontosabb szerepük volt a nemzetközi divatok importjában és terjesztésében. Egy olyan populáriszene-történetben, amelyben a feldolgozások is helyet kapnak, nemcsak a zene technikai-nyelvi fejlődése, a különböző műfajok és stílusok „küzdelle” válik láthatóvá, hanem

leginkább alkalmas művek egybegyűjtésével a kiképzésben részt vevők kulturális-ideológiai nevelését kívánta elősegíteni (Pödör 1976: 188–189).

³ A szakirodalomban a feldolgozást általában olyan dalként definiálják, amely ugyanannak a dalnak egy korábbi (jellemzően felvételen hozzáférhető) verziója alapján készült, de amelyet nem az ad elő vagy rögzít lemezre, aki a dalt írta, vagy akinek a dalt eredetileg írták (lásd pl. Magnus, Uidhir 2013: 161; Huck 2016: 151). Jóllehet tudatában vagyok annak, hogy ez a definíció elsősorban a modern populáris zenében használatos coverek leírására szolgál, a továbbiakban én is ebben az értelemben használom a feldolgozás fogalmát.

a párhuzamosságokra, a különböző generációk együttélésére, az egyes műfajokon belül létrejövő törésvonalakra is nagyobb figyelem irányulhat, és mód nyílik arra is, hogy e történet mindenekelőtt zenészhabitusok, és ne zeneszámok és műfajok összehasonlításával íródjék.

Elméleti megfontolások

Az elmúlt években több olyan munka is született, amely a pop-rock zenei feldolgozások gyakorlatának általános bemutatására és a feldolgozási technikák rendszerezésére tett valamiféleképpen kísérletet (pl. Hinz 2004; Mosser 2008; Huck 2014; Marc 2015). A populáris zene pop-rockon kívüli szféráival e vonatkozásban azonban csak kevesen foglalkoztak, és a feldolgozások művészi zenében, populáris zenében, jazzben (és népzzenében) megfigyelhető gyakorlatainak átfogó összehasonlítása is várat még magára. Ez utóbbi témát illetően a legtovább a (kortárs) fordításelméletek zenetörténetre való alkalmazhatóságát és a fordítás jelenségének lehetséges zenei megjelenéseit vizsgáló írások (pl. Desblache 2019; Ibanez-Richter 2020) jutottak, de a kérdést érintették például a jazzben és populáris zenében használatos műfogalomról folytatott viták (pl. Kania 2006, 2011; Bruno 2013), valamint a jazz és populáris zene interpretációs kérdéseivel foglalkozó szövegek (pl. Machlin 1989; Kania 2011; Dodd 2014) is.

Ezekben a munkákban leginkább az a közös, hogy a zenei és esztétikai kérdésfeltevéseket a populáris zenére vonatkoztatva is érvényesnek találják, és ennek megfelelően a tradicionális zenei analízis és zeneesztétika kulcsfogalmainak – (zene)mű, kreativitás, eredetiség, autenticitás – használatáról sem mondanak le; mindeközben azt is igyekeznek megmutatni, hogy ezeknek a fogalmaknak nem csak a művészi zenére és a szerzőközpontú gondolkodásra szabott jelentései létezhetnek.

Minderre elsősorban azért van szükség, mert a populáris zenében többnyire nem beszélhetünk végérvényes, változtathatatlan zeneművekről, a szerzői és előadói szerepek gyakran nem válnak olyan élesen szét egymástól, mint az a művészi zene jelenlegi gyakorlatában megfigyelhető. A kreativitás sem csak a dalszerzésben és önkifejezésben érhető tetten, hanem éppoly gyakran az átvételben, a már meglévő újraértelmezésében, az előadás során történő átalakításban is.

Music and Translation című könyvében Lucile Desblache (Desblache 2019: 71) – Isabel Marc és Anthony Pym írásaira hivatkozva – ki is mondja, hogy a populáris zene világa mindenekelőtt abban különbözik a zenei magasművészetétől, hogy minden mű, legyen az egy új kompozíció vagy egy korábban már létező darab új interpretációja, önálló mű lehet. Ezért az „eredeti mű” fogalma is értelmét veszti, helyesebben az eredetiség időbeli és nem ontológiai státuszként fog így megjelenni. Az eredetiség kérdéséről való közgondolkodás megváltoztatása érdekében Desblache – ismét csak Anthony Pymet idézve – a kevésbé terhelt, semlegesebbnek ható *start text* fogalom bevezetését javasolja a *source text* helyett (Desblache 2019: 35; 71). Hasonló indításból igyekszik kerülni Kurt Mosser az *original (song)* kifejezés használatát, hogy helyette következetesen a *base song* szóösszetételt használja (Mosser 2008: 2), jelezvén, hogy létezhetnek olyan hagyományok, amelyekben egy „másolat” éppúgy értékes lehet, és éppúgy kanonikussá, minden további interpretáció kiindulópontjává válhat, mint egy dal „eredetije” (lásd még Ignácz 2020a: 191–192).

Az, hogy a populáris zenei műfajok többségében bárki tetszőlegesen – de a művészi-klasszikus zene előadóiénál legalábbis kevesebb megkötéssel – változtathat egy már létező kompozíción (annak kottában vagy felvételen kanonizált alakján), eleve azért lehetséges, mert e műfajokban sokszor maguk a művek is lazább szerkesztésűek, nyitottabbak, mint az a 20–21. századi művészi zenével kapcsolatban megfigyelhető, vagyis számos lágy, kevésbé rögzített résszel és szabadon változtatható paraméterrel rendelkeznek. Így viszont az előadó felhatalmazva érezheti magát, hogy egyfajta társalkotóvá lépjen elő, és interpretációja ne pusztán a szerzői intenciók pontos visszaadására szorítkozzon. Ez nem azt jelenti, hogy a populáris zenében ne létezne a reprodukció-rekonstrukció jelensége, de ez sokkal inkább választás, mint kötelesség kérdése. A választást számos tényező befolyásolja, a műfaji hagyományoktól a felhasználás módján át egészen odáig, hogy egy előadó kotta vagy felvétel segítségével ismer meg egy számot, és utóbbi esetben a felvételen hallottak (vagyis egy másik előadó játékmódja, hangzása) mennyiben vannak hatással a saját interpretációjára.

Az elvek azonban – és a magyarországi Beatles-feldolgozásokkal kapcsolatban is ezt igyekszem majd megmutatni – egyetlen műfaj vagy muzsikusközösség esetében sem egységesek. A dalválasztás vagy a feldolgozás-átalakítás jellege és mértéke nem (csak) azon múlik, hogy valaki a hagyományos szórakoztató zene vagy éppen a modern populáris zenei irányzatok valamelyikének (például a pop-rock zenének) a képviselője-e, hanem egyrészt alkotói-előadói habitusok függvénye, másrészt viszont zenén kívüli tényezőké: a zenészek politikai, társadalmi és kulturális hátterével hozható összefüggésbe.

A zenei transferek mindig meghatározott történelmi és társadalmi körülmények között zajlanak, a térben-időben vándorló dalok jelentései, kontextusai pedig az őket befogadó új piacok sajátosságaitól függően folyamatosan változhatnak (Elliott 2014). Emiatt, noha az elemzések kiindulópontját mindig a feldolgozás fentebb taglalt zenei és esztétikai természetű, általános kérdései jelentik, mellettük érdemes lehet néhány politika- és társadalomtörténeti szempontot is figyelembe venni. Sőt, ezek a szempontok egyenesen megkerülhetetlenné válnak az olyan transferek esetében, amelyek a geopolitikai pozíció vagy a társadalmi és kulturális berendezkedés tekintetében olyannyira különböző helyek között mennek végbe, mint amilyen a hatvanas-hetvenes években a hidegháborús Nyugat egyik vezető hatalmának, egyszersmind a modern populáris zene egyik centrumországának számító Nagy-Britannia és a szovjet befolyási övezetbe tartozó államszocialista Magyarország is volt.

Beatles-feldolgozások a Kádár-kori Magyarországon: időrendi áttekintés

A Kádár-kori Magyarországon az 1960-as évek elejétől az 1980-as évek közepéig-végéig több tucat Beatles-feldolgozás látott napvilágot. Ezek közül azokat vizsgáltam és próbáltam különböző szempontok szerint rendszerezni, amelyek hivatalos lemez-, rádió- vagy tévéfelvételen is hozzáférhetők voltak (lásd ehhez az 1. táblázatot). Ez természetesen nem jelenti, hogy az itt szereplő előadókon kívül mások ne játszották volna a Beatles dalait, ám a Kádár-korszak sajátos lemezkiadási és médiaviszonyai közepette tudvalegőleg nem mindenki kapott lehetőséget felvételek készítésére, sokan pedig csak kompromisszumok és alkuk árán juthattak el a rádióba, televízióba vagy a hanglezmezgyár stúdióiba, és csak töredékét örökíthették meg repertoárjuknak. Úgy gondolom azonban, hogy a főbb tendenciák a most felsorolt tételek alapján is kitapinthatók lesznek.

A táblázatban az előadók nevén, a feldolgozott dalok címén, a magyar előadók által képviselt stíluson, valamint a dal eredetijének és feldolgozásának keletkezési dátumán kívül két további információt tartottam fontosnak megemlíteni: a feldolgozásban szereplő dalszöveg nyelvét, valamint a választott feldolgozási technikát. Ez utóbbinál az Isabel Marc *Traveling Songs. On Popular Music Transfer and Translations* (Marc 2015) című cikkében szereplő feldolgozástípusokat vettem alapul, és ezek összevonásával, illetve leegyszerűsítésével öt kategóriát különböztettem meg egymástól. Ezek a következők: 1) reprodukciók, duplikátumok, utánzatok (a táblázatban: A), 2) a zenei anyagot változatlanul hagyó, ám új szöveggel ellátott változatok (B), 3) műfajváltó adaptációk (C), 4) kreatív átiratok, több dal összevonásával keletkező egyvelegek (D), illetve paródiák (E).

A táblázatban szereplő adatok mindegyike fontos információval szolgál a további elemzések számára. Így például érdemes megfigyelni, hogy a magyarországi Beatles-feldolgozások már a kezdetektől fogva jókora késéssel követték a brit együttes dalainak eredeti megjelenését, és hogy eleinte kizárólag utánzatok készültek, a kreatív feldolgozások pedig már csak a Beatles feloszlását követően, a hetvenes-nyolcvanas években kerültek előtérbe. Szembetűnő továbbá, hogy a szóban forgó tételek csaknem mindegyike angol nyelvű; tudomásom szerint magyar nyelven elsőként Máté Péter énekelt Beatles-dalt, már az 1980-as években. Arra, hogy ez nem mindenütt volt így az egykori keleti blokkon belül, David Thurmaier csehszlovákiai Beatles-feldolgozásokról írott tanulmánya (Thurmaier 2020: 164–166) is rávilágíthat, amelyből kiderül, hogy Magyarország északi szomszédjánál már a hatvanas években is léteztek, sőt túlsúlyban is voltak a cseh és szlovák nyelvű adaptációk, és éppenséggel a rendszerváltás előtt szaporodott meg az angol nyelvű produkciók száma. Feltételezésem szerint az efféle különbségeknek

1. táblázat: Magyar Beatles-feldolgozások

Előadó	Szám cím	Megjelenés éve	Eredeti megjelenés	Előadó stílusa	Nyelv	Feldolgozás típusa
Atlantis	<i>I Should Have Known Better</i>	1965	1964	beat-rock	angol	A
Koltai-Papp Együttes	<i>She loves you; Please, Please me</i>	1965	1963–1964	jazz-tánczene	angol	A/E
Metro	<i>Help!</i>	1966	1965	beat-rock	angol	A
Atlantis	<i>Michelle</i>	1966	1965	beat-rock	angol	A
Phantoms	<i>Girl</i>	1966	1966	beat-rock	angol	A
Sigma	<i>Cry For A Shadow</i>	1966	1961	beat-rock	instrumentális	A
Kozák Péter + Omega + MHV Vonósnyégyes	<i>The Yellow Submarine; Eleanor Rigby</i>	1967	1966	táncdal / beat-rock	angol	A
1970: Feloszlik a Beatles						
1970: A magyar lemezipiacon is megjelenik az indiai Dum Dum Records <i>A Collection of Beatles Oldies</i> című albuma						
Korda György + Bergendy	<i>Can't Buy Me Love</i>	1970	1964	táncdal / beat-rock	angol	C
Syrius	<i>Fixin' a Hole; Strawberry Fields</i>	1971	1967	progresszív rock	angol	C
Hungária	<i>She Loves You; I Should Have Known Better; Please Mr. Postman; Help!; I Want To Hold Your Hand; A Hard Days' Night; A Day In The Life; Because</i>	1978	1963–1969	beat-rock	angol	A
Neoton Familia	<i>Don't Let Me Down</i>	1978	1970	diszkó	angol	C
1980: Meghal John Lennon						
Máté Péter + Mórész Zsigmond Gimnázium Vonósnyégyese és Kórusa	<i>Beatles-egyveleg (Oh, Darling; A Hard Days' Night; Yesterday; Michelle; The Fool on the Hill; Hey Jude)</i>	1981	1963–1969	táncdal-pop	angol	D
Máté Péter	<i>Hé, John (She Loves you, Please, Please Me, A Hard Days' Night, Hey Jude)</i>	1981	1963–1969	táncdal-pop	magyar	D
1981: Megjelenik az MHV gondozásában a Beatles <i>A Hard Days' Night</i> című nagylemeze						
Máté Péter	<i>Veled jó lesz majd (If I fell)</i>	1984	1964	táncdal-pop	magyar	B
Pa-Dö-Dö	<i>Ob-la-di-Ob-la-da</i>	1990	1968	pop	magyar	B

nemcsak politikai okai lehettek, jöllehet a kelet-európai populáris zene kutatói ma már nagyrészt egyetértenek abban, hogy a szovjet érdekszférán belül a magyar kommunista vezetés nehezítette meg a legkevésbé a nyugatról beáramló pop-rock zene terjedését és népszerűsítését. A nyelvválasztást azonban az egyes zenekultúrák szerkezeti különbségei és a zenefogyasztói szokások országonkénti eltérései is befolyásolták (vö. Desblache 2019: 42–45). Bizonyos helyeken nagyobb hagyományai voltak a szövegfordításoknak, szövegcsereknél, és a közönség, műfajtól függetlenül, többnyire az anyanyelvén szeretett zenét (feldolgozásokat) hallgatni; máshol viszont – így Magyarországon is – a szöveg másodlagos fontosságúnak számított, és elsősorban akusztikai-hangzásbeli szempontból volt érdekes.

Az adatok feldolgozása során az is kiderült, hogy a magyar előadók mindvégig a Lennonék első sikerkorszakában született slágereket részesítették előnyben, és a *Sgt. Pepper's Lonely Hearts Club Band*-ről (1967), illetve az azt követő lemezekről is a legnépszerűbb dalokat igyekeztek maguk számára kiválogatni. Noha a visszaemlékezések szerint⁴ a magyar muzikusokat (elsősorban a rockzenészeket) az utolsó albumok progresszívebb, „kísérletezősebb” kompozíciói is sokoldalúan inspirálták, e kompozíciók közül csak kevésnek született idehaza konkrét adaptációja. Mindez alighanem azzal is összefügg, hogy Beatles-feldolgozásokat nemcsak a nemzetközi zenei trendek alakulását szorosabban követő, a populáris zene nyelvi fejlődésében érdekelt beat-rock zenészek készítették, hanem a zeneipar más szféráiból érkező művészek is, köztük olyanok, akik jellemzően a zenés szórakoztatás, a vendéglátás törvényeihez és helyszíneikhez igazodva alakították ki repertoárjukat. Tegyük hozzá, hogy az első önálló, magyar nyelvű beatszámok megjelenését (1965–67) követően a hazai beat-rock képviselőinek jelentős része már egyáltalán nem is (vagy csak alkalmi jelleggel) szerepeltetett feldolgozásokat a repertoárján, és inkább saját szerzeményeire koncentrált, így hatásuk a hetvenes-nyolcvanas évek divatjaira ebben a vonatkozásban már kisebb volt, mint a hagyományos táncdalénekeseké.

⁴ Lásd ehhez például Ignác Ádám Mihály Tamással és Presser Gáborral készített életút-interjúit a BTK Zenetudományi Intézet 20–21. Századi Magyar Zenei Archívumának oral history gyűjteményében. <https://zti.hu/index.php/hu/mza/oral-history-gyujtemeny> (utolsó letöltés: 2021. 06. 23.)

vagy a Kádár-korszak utolsó évtizedében kibontakozó nosztalgiahullám (vö. Igná cz 2020b: 168–172) legismertebb képviselője.

Utánzatok

Az eddigiekben a vizsgált zeneszámokkal kapcsolatban inkább általános megfigyeléseket tettem, a következőkben viszont két feldolgozási technikát veszek közelebbről szemügyre. Ezekkel igyekszem demonstrálni, hogy a hasonló feldolgozási technikákat nem mindenkor azonos háttérű és motivációjú muzikusok választották, és hogy e technikák jelentése, funkciója korszakonként is egészen eltérő lehetett.

Elsőként három olyan esetet választottam, ahol a magyar előadók lényegében leutánozzák, duplikálják az eredeti dalt, vagyis a dallam- és harmóniameneten, az angol nyelvű szövegen nem változtatnak, és a Beatles kanonizált felvételein hallható hangzás és hangszerelés többé-kevésbé pontos visszaadására törekszenek.

Ilyen jellegű utánzatokról a magyar zenés szórakozás történetében csak az ötvenes évek végétől, hatvanas évek elejétől beszélhetünk. Korábban ennek épp az ellenkezője volt a jellemző: a hazai előadók rendszerint saját zenekari hangzásukhoz igazítva, instrumentális formában vagy magyar szöveggel vették át a nemzetközi slágereket. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy nem a beatzenekarok voltak az elsők, akik eredeti nyelven, a formai, dallami- és harmóniabeli, hangszerelési jellegzetességek megtartásával szólaltattak meg külföldi dalokat. Francia és olasz táncdalokból vagy Paul Anka slágereiből, vagyis a magyar szórakoztatózenei hagyományokhoz jól illeszkedő szerzeményekből már az ötvenes-hatvanas évek fordulóján készültek ilyen duplikátumok.⁵ A beatzenészek újszerűsége elsősorban abban rejlett, hogy ők a közizlés és a politika részéről vadnak, ízléstelennek minősített zenék – márpedig eleinte a Beatles zenéje is ilyen volt – esetében is igyekeztek pontosan lekövetni a hangzást, miközben korábban az ilyen zenéket, például az ötvenes évek amerikai rock and rollját csak megszelídítve, erősen átdolgozva játszhatták a magyar előadók (Igná cz 2020b: 163–168).

1) Az első, felvételen is hozzáférhető Beatles-feldolgozások akkor jelentek meg, amikor alkalmanként már a magyar rádióban is leadták Lennonék legismertebb slágereit (Jávorszky, Sebők 2009: 101–105),⁶ de lemezfelvételen – legális úton – továbbra sem lehetett ezeket beszerezni. Ebben az időszakban kapott lehetőséget arra Budapest egyik legnépszerűbb amatőr együttese, a korszak sztárgitárosa, Radics Bélát is soraiban tudó Atlantis, hogy két Beatles-szerzeményt (*I Should Have Known Better* 1965; *Michelle* 1966)⁷ is lemezre rögzítsen. E felvételekkel az Atlantis egyértelműen közvetítői, helyettesítői feladatokat teljesített: a nyugati slágerlisták legismertebb dalait igyekezett a lehető legkisebb fáziskéséssel a magyar fiatalokhoz eljuttatni (Igná cz 2020a: 212). Ám ezek a duplikátumok nem csupán a repertoár szélesítésére és e közvetítői szerep megőrzésére voltak alkalmasak: egy műfaj melletti elköteleződés és egy stílus kanonizálásának eszközeiként is szolgáltak, vagyis a magyar előadók ezzel a szerzői intenciók lehető legpontosabb visszaadásának érdekében választották a reprodukciós technikát, hogy később majd a saját kompozíciók kialakításakor is hasznosítani tudják az itt elsajátított hangzást és előadásmódot.

2) Bár az Atlantiséval egy időben, 1965-ben jelentek meg, egészen eltérő indíttatásból születtek – és ezért másképp is keretezhetők – a budapesti Gellért Szálló zenekarának, a jazzes tánczene világából érkező Koltai-Papp Együttesnek a Beatles-utánzatai.⁸ A Koltai Róbert zenetanár vezette, professzionális zenészekből álló kvartett, amely először rádió- és televízióműsorok, illetve Vámosi János és Záray Márta kísérőjeként szerzett hírnevet (Totth 1964: 19–20; Hollós 1997: 6). A hatvanas évek közepétől azonban egyre inkább rákényszerült az aktuális nemzetközi trendek követésére, és sokoldalúságát színes műsorokkal igyekezett bizonyítani – idővel a fiataloknak tetsző új irányzatokban, például a beatben is kipróbálva magát. A Koltai-Papp

⁵ Lásd például Breitner János: *Diana*, LPT 7055, 1960; *You Are My Destiny*, LPT 7089, 1960.

⁶ Lásd ehhez még Komjáthy György *Csak fiataloknak* című műsorának tracklistjeit a Magyar Rádió Archívumában.

⁷ Atlantis: *I Should Have Known Better*, EP 7309, 1965; *Michelle*, SP 305, 1966.

⁸ Koltai-Papp Együttes: *She loves you; Please, Please Me*, EP 7312, 1965.

Együttes kislemezen is megjelenő feldolgozásai minden fontosabb paraméterükben hasonlítanak az Atlantis feldolgozásaira. Arra, hogy a Beatles kompozíciói itt egy másik előadói hagyománnyal találkoznak, legfeljebb a számok végén elhangzó rövid gitár- és szaxofonszólókból, illetve a hangszerelésben megfigyelhető apróbb eltérésekből következtethetünk. Ezek a felvételek elégséges bizonyítékul szolgálnak arra, hogy a Beatles zenéje már a hatvanas évek közepén sem csak a beat-rock zene hazai képviselőit foglalkoztatta: a világ pillanatnyilag legnépszerűbb formációjának dalai egy szállodai-éttermi együttes műsoráról sem hiányozhattak.

Mindez azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy a hagyományos szórakoztatóiparból érkezők maradéktalanul azonosulni is tudtak volna a Beatles által képviselt új zenei stílussal és e stílus követőivé váltak volna. Elég csak megnéznünk ehhez, hogy miként adták elő Koltaiék a Magyar Televízió egyik zenés műsorában a *Please, Please Me* című számot.⁹ Az ötvenes évek egyik meghatározó tánczeneszerzőjével, Vécsey Ernővel kiegészülő zenekart ugyanis itt egy verkliző majom társaságában láthatjuk, amint grimaszok, nevetések és széles, akrobatikus mozdulatok kíséretében játsszák végig a dalt. Innen nézve a Koltai-Papp Együttes utánzata inkább egyfajta paródiának tűnik, amely arról vall, hogy az idősebb generáció tagjai olykor gyanakvással vegyes derűvel figyelték a fiatalok „felforgató” stílusát, vagy a profi muzsikuskok fölényével, akiknek nem jelenthet kihívást az „amatőrök” zenéjének reprodukciója (Ignácz 2020a: 216).

3) Mint fentebb már utaltam rá, a Beatles-utánzatok többsége a hatvanas évek közepén és második felében készült, ám ez a feldolgozástípus a későbbiekben egyre inkább kikopott a gyakorlatból. Hogy teljesen mégsem tűnt el, arról a Hungária együttes gondoskodott. 1978-ban kapott arra lehetőséget a Magyar Hanglemezgyártó Vállalattól, hogy felvegye *Beatles-láz* című harmadik nagylemezét, amely néhány saját szerzemény mellett mindösszesen hat duplikátumot tartalmazott. A lemezt ugyan ebben a formájában végül csak 1997-ben adták ki, de két, feldolgozásokat tartalmazó kislemez még a stúdiófelvétel évében megjelent¹⁰. Ez kiválóan dokumentálja Fenyő Miklós együttesének Beatles-korszakát.

Érdekes abból kiindulni, hogy míg a hatvanas évek első felében a beategyüttesek egy élő, hovatovább a pályája csúcsára érkező zenekart próbáltak imitálni, a hetvenes évek közepére a Beatles zenéje már az államszocialista Magyarországon is széles körben elérhetővé vált,¹¹ maga az együttes ugyanakkor *halott* volt, vagyis műveik újrajátszása leginkább a múltbeli sikerek megidézésére, az emlékezésre, a rajongókban keletkezett érzelmi vákuum kitöltésére volt leginkább alkalmas. A Hungária a hetvenes évek közepétől elsősorban az NDK-ban és az NSZK-ban, klubkoncertek és vendéglátóipari fellépések tucatjain dolgozta ki Beatles-műsorát, amelynek előadásakor nemcsak a Beatles dalainak lehető legpontosabb zenei reprodukciójára törekedett, de színpadképben és imázsban is igyekezett lemásolni a szigetországiakat. Ezek alapján okkal tekinthetjük a hetvenes évek Hungáriáját a nosztalgia és paródia elemeit felvonultató első *tribute zenekarok* (vö. Homan 2006; Gregory 2012) egyikének, amelyek világszerte ekkor, a hetvenes évek második felében jöttek divatba.

E ponton érdemes emlékeztetni arra, hogy a Hungária alig két évvel később már teljesen más utakon járt, és az ötvenes évek rock and rolljának felélesztésével ért el nagy sikereket. Ha el is fogadjuk, hogy a Fenyő Miklós vezette együttes munkássága a rockzenei idiómán belül értelmezhető, mindenképpen meg kell őket különböztetnünk az olyan muzsikustól, akik saját dalaik előadására, az önálló szerzői és előadói hang megtalálására törekedtek. A Hungária munkásságának mindvégig a stílusimitáció, a parafrázis és a paródia volt a lényege – a kreatív mozzanatot alapvetően ezek és nem a szó magasművészeti értelmében elgondolt „saját” szerzemények jelentették. Fenyőék nem feltétlenül pódiumművészetnek tekintették a pop-rockzenét, hanem szórakoztatóipari terméknek, amely nemcsak koncerteken, de bálókban, esztrádműsorokban, éttermekben is előadható (Ignácz 2020b: 171).

⁹ A felvétel 1965-ben készült, és a YouTube-on is elérhető:

<https://www.youtube.com/watch?v=EKooFwkGT2A> (utolsó letöltés: 2021. 06. 25.)

¹⁰ Hungária: *A Hard Day's Night / I Want to Hold Your Hand*, SPS 70322, 1978;

Hungária: *She Loves You / I Should Have Better / Mr. Postman / Help!*, SPS 70324, 1978.

¹¹ A táblázatban is feltüntettem, hogy 1970-től Magyarországon is kapható volt az indiai Dum Dum Records *A Collection of Beatles Oldies* című válogatásalbuma, később pedig jugoszláv és nyugati kiadású lemezek is elérhetővé váltak.

Kreatív interpretációk

Az Atlantis, a Koltai-Papp Együttes és a Hungária egyaránt arra mutatott példát, hogy egy magyar előadó a Beatles képére formálta magát. Tanulmányom utolsó részében olyan eseteket vizsgállok, amikor hazai művészek igyekeztek a maguk képére formálni a Beatles valamely dalát. Az alábbi, késő Kádár-kori példák már egy olyan populáris zenei színteret festenek elénk, amelyben a különböző műfajok és idiómák egyre inkább átjárhatóvá váltak. Ezeket a stílusok, előadásmódok ötvözése, a hibrid zenei struktúrák létrehozása és működtetése jellemezte. Az esztétikai kozmopolitizmus (a fogalomhoz lásd: Regev 2013) kibomlásának időszaka volt ez, egy olyan időszaké, amelyben a pop-rock nemzetközi nyelve fokozatosan átírta és eliminálta a lokális zenei sajátosságokat, és amelyben egyetlen előadó sem vonhatta ki többé magát e nyelv „szabályai” alól.

1) Az első példa 1970-ből, vagyis a Beatles feloszlásának évéből való, és Korda György nevéhez köthető, aki a jazz, a funky és a beat-rock világában is otthonosan mozgó Bergendy együttes kíséretével énekelte lemezre a *Can't Buy Me Love* című számot. A szám az énekes első önálló nagylemezén¹² kapott helyet, táncdalok, operett- és musicalslágerek, jazzsztenderdek társaságában. Válogatásából is kitűnik, hogy Korda nem a rockzenei hagyomány irányából talált rá a Beatles kompozíciójára, hanem a hagyományos zenés szórakoztatóipar képviselőjeként, aki az egyes műfajok vagy zenélési módok iránt elkötelezett muzsikuskoknál (köztük a beat-rock zenészeknél) eleve szabadabban vándorolt a zenei korszakok és stílusok között. Miután azonban a hetvenes évekre Magyarországon is a pop-rock zene vált a populáris zene legmeghatározóbb irányzatává, a hozzá hasonló művészek egyenesen a túlélésüket biztosították azzal, hogy képessé váltak a legújabb zenei nyelvek el- és kisajátítására, illetve saját idiómájukon belüli újhasznosítására. A hetvenes évektől kezdve az egykori Táncdalfesztiválok ünnepelt sztárjainak többsége olyan műsorokkal és felvételekkel kísérletezett, amelyekben és amelyeken tudatosan keverte a különböző műfajokat, játékmódokat, hangzásképeket, és elmosta a populáris zene történeti periódusai közötti határokat is – egyszerre játszotta a múlt és jelen zenéjét. Szimbolikus jelentőségű, hogy a *Can't Buy Me Love* Korda albumán közvetlenül Billy Reid – Louis Armstrong és Frank Sinatra által is sikerre vitt – 1945-ös slágere, a *The Gypsy* (G. Dénes György magyar fordításában: *Egy cigánykaraván*) után hangzik el. A két dal a keletkezés idejét, a műfajt, a hangszerelést tekintve is nagyon távol áll egymástól, ám Korda és kísérői interpretációjában ezek a különbségek majdhogynem semmissé válnak, köszönhetően a rock-, funky- és táncdalelemekből kikevert komplex *sound*nak, a tempóválasztásnak és persze Korda énekstílusának.

2) A jazz és a rock átdolgozási gyakorlatait összevető 1989-es cikkében Paul. S. Machlin azt állította, hogy a rockzenészek a jazz-muzsikoknál jóval inkább ragaszkodnak a más szerzőktől átvett dalok alapstruktúrájához, és kevésbé bontják meg a zenei szöveget, mégpedig amiatt, mert a dalok hangfelvételei (és ezáltal konkrét interpretációi) szolgálnak elsődleges kiindulópontul saját interpretációik számára (Machlin 1989: 140–150). De mi történik a köztes, átmeneti formák, a két műfaj és játékmód közti határátlépések esetében? A kérdésre a választ a progresszív rockot (mások szerint jazz-rockot) játszó Syrius együttes Beatles-feldolgozásai adhatják meg. A Syrius, amelynek „klasszikus felállásában” jazz-zenészek is megfordultak, 1970 és 1972 között élte legsikeresebb időszakát (Wagner 2020). Ennek az időszaknak a legkiemelkedőbb eseménye egy egyéves ausztráliai turné volt, aminek keretében a zenekar rádió- és tévéfelvételek készítésére, illetve stúdiózásra is lehetőséget kapott. Ekkor rögzítették a Beatles *Fixin' a Hole* és *Strawberry Fields* című számain is,¹³ amelyek iskolapéldái annak, hogy miként találkozhatnak és keveredhetnek a jazzben és rockzenében bevett feldolgozási technikák egymással. A Syrius bizonyosan hangfelvételtől ismerte és tanulta meg a Beatles dalait, ám nem tekintette őket kultikusan tisztelt és ezért megváltoztathatatlan kompozícióknak. Helyette egy hibrid struktúrát hozott létre, amelyben előbb pontosan eljátszotta az eredeti dalokat, ám csak

¹² Korda György: Korda György, LPX 17413, 1970.

¹³ https://www.youtube.com/watch?v=Xjfc1QfX_CY (utolsó letöltés: 2021. 06. 25.) A Syrius ezek mellett a *Yesterday*-t is feldolgozta, ám e a másik két dallal ellentétben abból nem készült nyilvános felvétel. Ezúton is köszönöm Wagner Sárának ezt az információt.

azért, hogy egyfajta „témaként”, vagyis kiinduló- és viszonyítási pontként használja saját későbbi improvizációi számára.

3) Egészen más formában jelent meg a hibriditás Máté Péter 1981-es feldolgozásaiban. Máté az 1980-ban *Szívhangok* című lemezétől kezdődően egyre több szálon kapcsolódott az akkori-ban kibontakozó nosztalgiahullámhoz, és egyre többször kereste annak lehetőségét, hogy a közelmúlt zenei divatjait valamiféleképpen újrahasznosítsa. Beatles-feldolgozásainak John Lennon 1980-as halála adott különös aktualitást, amit világszerte számos (zenés) megemlékezés kísért. Máté előbb a Magyar Televízió *Pulzus* című műsora számára dolgozott át zongorára és énekhangra hat Beatles-dalt (*Oh, Darling; A Hard Days' Night; Yesterday; Michelle; The Fool on the Hill; Hey Jude*), és azokat egyveleggé összegyűrve adta elő a Móricz Zsigmond Gimnázium vonósnégyese és kórusa kíséretében. Tisztelgését aztán a *Hé, John* című, S. Nagy István (magyar nyelvű) szövegére írott saját szerzeménye tette teljessé,¹⁴ amely szintén több Beatles-dalból (például *Paperback Writer; She Loves you; Please, Please Me; Ticket to Ride; Dizzy Miss Lizzy; A Hard Days' Night; Hey Jude*) használt fel hangszereket és vokális elemeket, illetve konkrét részleteket. Máté dala egyfajta montáznak tekinthető, amely azonban hangzásában mégsem a Beatles, hanem a nyolcvanas évek mainstream popstílusát követi, így az utalások és idézetek inkább emlékképekként, illetve a dalszöveg alábbi részleteiben kifejezésre jutó *homage* zenei támaszaiként vannak jelen:

Gombafej, benne gondolat,
uh, a Beatles őskorából ez maradt,
te is emlék vagy csupán.

Lázadó, sokszor lázító,
de ez pár nap óta sajnos, múlt idő,
mint az elmúlt éjszakák.

(...)

Bennem él minden dallamod
és a tiltott úton járok.
Felragyogsz, te a tiltott nemzedék.

Bennem élsz, mindig bennem élsz.
Bár a híres szép gitárod eltörött,
de te játszol rajta még.

(...)¹⁵

1981-ben Magyarország nem csak Máté produkcióival emlékezett a Beatlesre: rövidesen a Magyar Hanglemezgyártó Vállalat saját kiadásban megjelentette a Beatles *A Hard Days' Night* című nagylemezét. Bár ekkoriban a liverpooli együttes eredeti felvételei a korábbiaknál már lényegesen könnyebben hozzáférhetőek voltak, a hazai kiadás megjelenése szimbolikus jelentőségű volt: a Beatlesnek immár hivatalosan is helye volt egy államszocialista ország első nyilvánosságában.

Zárszó

A magyar populáris zene legismertebb együttesei, például a Szörényi-Bródy pároshoz vagy a Presser Gáborhoz köthető formációk, amelyek a rockzenei stílust és játékmódot egykoron szintén a Beatles számain keresztül sajátították el, a hetvenes évekre már nagyrészt maguk mögött hagyták a feldolgozásokat, és az önálló számírásra koncentráltak. Ám mint e példákból látjuk,

¹⁴ Máté Péter: *Elmegyek / Hé, John*, KR 816, 1981.

¹⁵ Izgalmas adalék, hogy a keletnémet Puhdys együttes ugyanebben az évben szintén írt egy *He, John* című számot (Puhdys: *Schattenreiter*, AMIGA 8 55 886, 1981), amelyben bár kevesebb egyértelmű zenei utalás történik a Beatles dalaira, de amely szövegében egész hasonlóan jeleníti meg a nosztalgia és a (nem múlt) rajongás érzését. Arra vonatkozóan, hogy az előadók ismerték-e egymást, esetleg tudatosan reflektáltak-e egymásra, nem találtam megbízható információkat.

a hagyományos szórakoztatás képviselői, a vendéglátóiparban is otthonosan mozgó előadók továbbra sem mondtak le a Beatles zenéjéről, és különböző irányokból próbálták hasznosítani. A feldolgozások az efféle, a rockzene által sokszor kitakart közösségekre, az egymással párhuzamosan létező előadói tradíciókra is ráirányíthatják a zenetörténészek figyelmét, vizsgálatuk pedig arra ösztönöz, hogy a populáris zene történetében a kreativitást ne csak a dalszerzésben keressük.

Irodalom

- Bruno, F. (2013). A Case for Song: Against an (Exclusively) Recording-Centered Ontology of Rock. *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, 1, 65–74.
- Desblache, L. (2019). *Music and Translation*. Palgrave.
- Dodd, J. (2014). Upholding Standards: A Realist Ontology of Standard Form Jazz. *Journal of Aesthetics and Art Criticism*, 3, 277–290.
- Elliott, R. (2014). Time and Distance Are No Object: Holiday Records, Representation and the Nostalgia Gap. *Volume*, 1, 131–143.
- Gregory, G. (2012). *Send in the Clowns. A Cultural Study of a Tribute Band*. Equinox
- Hinz, R. (2004). Die hohe Kunst der Kopie. Überlegungen zur Geschmackssoziologie der Coverversion in der populären Musik. In: Fehrmann, G., Linz, E. (szerk.). *Originalkopie. Praktiken des Sekundären*. Dumont. 258–272.
- Hollós L. (1997). Elment Vámosi János. *Képes Európa*, 38, 6–8.
- Homan, S. (2006). *Access All Eras: Tribute Bands and Global Pop Culture*. Open University Press.
- Huck, C. (2014). Coverversionen. Zum populären Kern der Popmusik. *POP Kultur und Kritik*, 4
- Ibanez-Richter, C. (2020). Latin American Songs in the GDR and the East German Singer-Songwriter Repertoire (1970–2000). Gerhard Schöne's *Meine Geschwister in the Light of Translation Studies*. *Twentieth-Century Music*, 17, 401–417.
- Ignác Á. (2020a). A feldolgozások helye a magyar populáris zene történetében. In: Ignác Á. (szerk.). *A magyar populáris zene története(i). Források, módszerek, perspektívák*. Rózsavölgyi és Társa. 191–217.
- Ignác Á. (2020b). Visszatér a múlt. Populáris zene és nosztalgia a késő Kádár-korszakban. *Replika*, 115–116, 151–173.
- Jávorszky B. Sz., Sebők J. (2009). *A magyarrock története I. Népszabadság Könyvek*.
- Kania, A. (2006). Making Tracks: The Ontology of Rock Music. *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, 4, 401–414.
- Kania, A. (2011). All Play and No Work: an Ontology of Jazz. *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, 4, 391–403.
- Köves J. (1963). Beatlemánia – Quisteria. *Népszava*, 1963. november 13., 5.
- Machlin, P. S. (1989). Pygmalions of Pop: Reinterpreting Jazz and Rock Standards. *College Music Symposium*, 29, 140–150.
- Magnus, P. D., Uidhir, C. M. (2013). Judging Covers. *Journal of Aesthetics and Art Criticism*, 4, 361–370.
- Marc, I. (2015). Travelling Songs: On Popular Music Transfer and Translation. *IASPM Journal*, 2, https://iaspmjournal.net/index.php/IASPM_Journal/article/view/738.
- Mosser, K. (2008). „Cover Songs”: Ambiguity, Multivalence, Polysemy. *Popular Musicology Online*, 2, <http://www.popular-musicology-online.com/issues/02/mosser.htm>
- N.N. (1964). Zeneőrjögők.... *Ország-Világ*, 1, 28.
- Petrik I. (1964). Tizenhatévesek a KISZ-ről. *Budapesti KISZ-Élet*, 9, 21–22.
- Pödör B. (1976, szerk.). *Énekelj a széllel. Daloskönyv*. Magyar Néphadsereg.
- Regev, M. (2013). *Pop-Rock Music: Aesthetic Cosmopolitanism in Late Modernity*. Polity
- Thurmaier, D. (2020). Life Goes On after Occupation: Czechoslovak Beatles Cover Versions after the Prague Spring, 1968–72. *Interdisciplinary Literary Studies*, 22 (1–2), 160–173.
- Totth L. (1964). „És Ön mit szólna hozzá?”. *Szórakoztatózenészek Tájékoztatója* 1, 19–22.
- Ungvári T. (1969). *Beatles-biblia*. Gondolat.
- Wagner S. (2020). A Syrius-narratíva töredékei: források, történetírás és mítosz. In: Ignác Á. (szerk.). *A magyar populáris zene története(i): Források, módszerek, perspektívák*. Rózsavölgyi. 369–412.

Tóth Judit

Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar

ORCID:0000-0001-5236-0436

A rendészeti nyelv: átmenet vagy helybenjárás?

Absztrakt

Az írás célja a hazai rendészeti nyelv főbb sajátosságának bemutatása, kiegészítve a külföldiek rendésztére és a határőrizetre vonatkozó példákkal. Ez a szaknyelv is többretegű, amelyet a közigazgatás, a militáns védelmi és a szakrendészeti nyelv egyaránt alakított. A lexikai, terminológiai vonásokat, a jellegzetes szókapcsolatokat (funkcióigés szerkezetek, szenvedő szerkezet), alanytalan mondatok előfordulását, a mondat szerkezetek, a hangvétel, a központosítás vizsgálatát 24 jogszabálynál (törvények, rendeletek, utasítások, parancsok) és törvényi indoklásnál végezte el a szerző. A rendőrök verbális kommunikációját két forrás alapján lehetett vizsgálni. Az elmúlt száz év közhatalmi és politikai változásai felemásan jelentek meg a rendészeti nyelvben, de a demokratikus és társadalmi szolgáltató szemlélet lassan tör benne utat.

Kulcsszavak: rendőrség, hivatali nyelv, menekültek, rendészeti terminológia

Abstract

Law enforcement language: transition or stagnation?

The aim of the paper is to present the main features of the language of domestic law enforcement, with examples relating to migration and border surveillance. This language is also multi-layered, shaped by the language of administration, militant defence and specialised policing. The author has analysed lexical and terminological features, characteristic word combinations (function-verbal structures, nominalization), the occurrence of subject-less sentences, passive sentences, other stylistic features and punctuation in 24 pieces of legislation (laws, regulations, orders, commands) and legislative explanatory reports. Verbal communication used by police officers is also investigated using two sources. The changes in public and political power over the last hundred years have had a mixed impact on the language of policing but democratic and social service attitudes slowly making their way into this language.

Keywords: police, official language, refugees, law enforcement terminology

1. Az elemzés célja és módszere

A kutatás hipotézise: a rendőrök, a rendészeti munkatársak nyelvhasználatának is tükröznie kell azt, hogy európai demokratikus, jogállami értékeket védelmezzék, hiszen az európai integráció részeseivé váltunk. Vállaltunk számos emberi jogi kötelezettséget, továbbá a plurális társadalom és a kapitalizálódás egyaránt olyan modernizációs kényszert jelent, amely a szolgáltató, nem pedig az elnyomó állam nevében védelmezi polgárait és javaikat. De vajon igaz-e ez a feltételezés? Hogyan hatnak a változó standardok a rendőrök írott és szóbeli megnyilvánulásaira a mintegy százéves visszatekintés alapján?

A tanulmányban a *rendészet* alatt az állami tevékenységnek egy ágát értem, amely mint *általános rendészet* a közigazgatás része, de átfedésben van a büntető igazságszolgáltatással (nyomozás, bűnmegelőzés) és a bűnüldözéshez kapcsolódó tevékenységekkel. Másrészt magában foglalja a szinte valamennyi szakigazgatás részét képező hatósági kényszer-intézkedéseket

végző, erőt (csapat-erőt, testi kényszert) alkalmazó hatósági tevékenységeket, vagyis a szakrendészetet (pl. járványügyi, a közlekedési, a mezőgazdasági, az erdészeti, a környezetvédelmi, a település-üzemeltetési igazgatás egyes elemeit). A rendészet a jogszabályok, határozatok alkalmazásának, kikényszerítésének érdekében ad intézkedési jogkört a rendészeti munkatársaknak. Ez pedig széles körű mérlegelésre ad felhatalmazást (diszkrrecionalitás), éppen a közérdek, a közrend és a közbiztonság aktuálisan értelmezett védelmében, adott esetben az erőszak legitim és szakszerű alkalmazására is. Ezért gyakran átfedésben van a katonai, biztonsági szervek működésével, és ez magyarázza a rendészet militáns jellegét, noha ügyfelek és nem katonák millióit érinti. Ugyanakkor a rendészet egyre jobban kötődik a joghoz, mert a közigazgatási működés mára szinte minden elemét jogi eszközökkel szabályozzák. Így a rendészeti nyelvre erőteljesen hatnak a jogszabályok és a jogalkalmazók szövegei.

A kutatást nehezíti, hogy Magyarországon jószerével *nincs olyan folyamatosan működő kutató műhely*, amely a jog vagy igazgatás, igazságszolgáltatás, rendészet valamely ágazatát, netán egy teljes állami funkció ellátásának nyelvi sajátosságait vizsgálná. Néhány kivételt említhetünk csak, így például a bírói és bírósági nyelvre (Horváth 2013; Tóth 2019a), a fogyasztóvédelemre (Pázmándi 2018), a jogalkotásra (Tóth-Kurtán 2017, Tóth 2019b) vagy a büntető-eljárásra (Vinnai 2018) vonatkozó elemzéseket. Az interdiszciplináris vizsgálódás intézményesülése éppen csak megindult, például a Magyar Jogi Nyelv folyóirat létrejöttével. A különböző szakterületek kutatóit konferenciák és publikációk összehozhatják, de az intézményesülést nehezíti, hogy *a jogalkalmazó szervek elzárkóznak a helyi adatgyűjtéstől* (pl. tárgyaláson, rendőrségi meghallgatáson, ügyeleti pultnál). Ezért meglehetősen nehéz a nyelvhasználatot kutatni, majd annak eredményei alapján javaslatokat tenni a minőség javítására, a közérthetővé tételre (Tóth 2017a; Üveges 2019.), esetleg képzéseket szervezni. A rendészet, még szűkebben a rendőrség nyelvét elsősorban interkulturális szempontból és konfliktusfeloldó, bizalomero-sító feladata oldaláról közelítették meg eddig a kutatók (Kozáry 2018; Kozáry, Valcsicsák 2014; Kozáry 2017).

A kutatások első lépésként a *szaknyelv és köznyelv* lexikai, terminológiai sajátosságok szempontjából történő elkülönítését célozták. A szakmai nyelvhasználatnak nyelvi és nyelven kívüli, például történeti fejlődését vizsgálták, elemezték. A rendészeti szaknyelvre a jogi terminológia gyakorol nagy hatást, ez pedig alapvetően írott nyelv (Kurtán 2016), ami megkönnyítheti a kutatást, mivel a szóbeli megnyilvánulásokat is írott formában (jegyzőkönyv, felhívás, határozat stb.) rögzítik. Másfelől viszont nehezíti, mert a jogi nyelv normatív, előíró, tehát a norma tartalmát és kontextusát együtt kell feltárni, ami könnyebb a szóbeliség vizsgálatakor. A pragmatika, a működés közben vizsgált jogi nyelv megmutatja az intézményesült hatalom működését és érvényre jutását, az ügyfelek kiszolgáltatottságát, amihez a narratívák, a diskurzusok, a nyelvhasználat rendszert alkotó tényezőinek elemzése révén juthatunk el. Ehhez a jogi szaknyelvet használók közegében (tárgyalóteremben, rendőrségi meghallgatáson, végrehajtói irodában, közigazgatási eszmegbeszélésen) kell vizsgálni. A rendészeti nyelvhasználat esetében ez a jelenlét nehéz, különösen a leplezett eljárásokban (a gyanú megalapozását szolgáló adatgyűjtés, minősített adatokkal folyó eljárás miatt a büntető ügyekben).

Az elemzés része, ha feltételezzük, hogy *a rendészeti nyelv rétegeit maguk a rendészeti ágazatok, szakterületek formálják* (például idegenrendészet, igazgatásrendészet, közlekedésrendészet, bűnügyi rendészet, erkölcsrendészet a múltban). A közhatalmi funkcióhoz, szabályokhoz és intézményi működéshez kapcsolódó nyelvhasználatot feltételezünk, amelyet még befolyásol a rendészek képezése és jogállása (hivatalnoki előmenetel, katonai jellegű rang stb.). Mégis célszerűbb abból kiindulni, hogy a *normatív rendszerben* az általános és különös részre bontás a szabályozás tárgya alapján különböztet, és eszerint lehet a rendészeti szaknyelvet is általános és különös rétegekre bontani. Ám a nyelvi rétegződés a *nyelv szociolingvisztikai jellege* alapján, és funkcionális (diszciplináris/professzionális, szituációs és tematikus), szociális, individuális és territoriális szempont szerint választják külön a rétegeket, amelyet nem hagyhatunk figyelmen kívül a szaknyelv elemzésekor (Letsch 2017). A *rendészettudomány* (rendészet elmélete, rendészettan) ehhez még egyéb elemeket tesz hozzá, például a történeti, szervezettani, jogi, szociológiai, a stratégiai-taktikai, a kriminológiai és kriminalisztikai aspektuso-

kat, csak éppen nyelvi szempontokat nem (Boda et al. 2016). Legfeljebb a kriminalisztikai/igazságügyi szakterminológiával érintkezve, az egyéni nyelvhasználatra vonatkozó összefüggéseket alkalmazza a bizonyításhoz, profilalkotáshoz (Nagy 1980; Ránki 2011; Arató 2020).

Megállapítható, nincs egységes álláspont a meglévő kutatási eredmények alapján a rendészeti nyelv rétegződését illetően. Ezért célom *a rendészeti nyelv néhány sajátossága által – a külföldiek és az államhatár rendészetére vonatkozó szakterületről vett példákkal – legalább részben igazolni, vagy elvetni a már említett hipotézist*. Ehhez elsősorban a lexikai, terminológiai és a stiláris sajátosságokat vizsgálom (terminus technicusok és jellegzetes szókapcsolatok, funkcióigés szerkezetek, szenvedő szerkezet, alanytalan mondatok gyakorisága, a tagolásnak és a központosításnak a köznyelvitől való eltérése). Ehhez egyrészt 24 jogszabályt (törvények, rendeletek, utasítások, parancsok) és törvényi indoklást elemeztem, továbbá felhasználtam a migrációval kapcsolatosan néhány jogszabály-elemzést. Másrészt a rendőrök nyelvhasználatát két forrás alapján vizsgáltam. A szakirodalmi megállapítások is segítették az elemzési kérdés megválaszolását, hogy az 1916–2020 közötti időszakban a modern magyar állam rendészetének a nyelvhasználatát milyen hatások érték.

2. A rendészeti nyelvet alakító hatások

A rendészeti nyelvet használók legszélesebb köre *közszolgálati hivatalnok*, akikről Max Weber óta tudjuk, hogy tartósan, monopoljogokkal ellátott, fizetett alkalmazottak, akik meghatározott hatáskörben, formálisan és normák által szabályozottan, intézményi és nem személyes felelősséggel látják el tevékenységüket. Hivatali működésük része az ügyfélkapcsolat (formális ügyfélfogadás, ügyelet, panaszok, feljelentések, segítségadás), az ügyfelekkel való kommunikáció és az intézményi kiszolgáltatottság is. Az ügyfél és a rendészeti szerv közti kapcsolat a hatalom gyakorlásának aktusa és információk kölcsönös cseréje. Minél tájékozottabb az ügyfél a *jogi és technikai előírásokat* illetően, annál jobban alá tudja ásni az eljárás ellenőrző szándékát és kényszereit. Az ügyfélfogadás során az ügyfél bepillantást nyer az eljárás formális rendjébe, illetve az alkalmazott feltételekbe. Nemcsak a hivatalnok esetleges jóindulata, hanem a pusztán tény is, hogy indokolnia kell eljárását, már olyan információkhoz juttatja az ügyfelet, ami lehetővé teszi a pozitív ügyintézkést. Az *információcsere* mégsem egyenjogú felek között zajlik: egy intézmény számtalan olyan információt kér az ügyféltől, ami első pillantásra fölösleges, de az intenzív vizsgálat teszi lehetővé, hogy kiszűrjék a pontatlanságokat. A hivatalnokok ismerik a formális jogi és technikai szabályokat, tudományos standardokat, miként az informális fortélyokat is, amit az intézményi szocializáció alatt sajátítottak el (intézményi ideológia, szokások, valamint a hivatalon belüli kapcsolatrendszer). A rendészeti nyelvhasználatban tehát *a formális és az informális kommunikáció egyaránt jelen van*, sőt, például Peter Blau kiemelt jelentőséget tulajdonít az informális kommunikációnak (Blau 1974). A bürokratikus rend, a közszolgálat íratlan szabályai szokásokon és normákon alapulnak. A bizalmas hangnemben, közvetlen szóbeli érintkezés során, négy szemközt vagy kis csoportban kapott információk nélkülözhetetlenek az alkalmazottak és az intézmény számára is, mert *kompenzálják a formális struktúrának az irányítási hiányosságait* (Forgács 2019). Az informális kommunikáció lehet kódolt, és nem csak nyelviileg zajlik, gyakran már szimbólumok vagy meta-kommunikatív jelek is elegendőek, mint pl. egy vállvonás, hogy az alkalmazottak státuszát és az intézmény ideológiai prioritásainak betartását biztosítsa.

A másik ható tényező, hogy *nyelvhasználat hordozza és közvetíti a közhatalmat*, aminek része a jutalmazás és a hátrányokozás, akár a legitim erőszak alkalmazása a polgárokkal, az ügyfelekkel szemben. A hatalom gyakorlásával a felelősség is együtt jár, vagyis a normatív elem is része a nyelvhasználatnak, a rendészeti fogalmaknak. Ám éppen ezért tartalmuk megkérdőjelezhető, különösen akkor, ha a hatalmat nem csak intézményes, hanem személyközi viszonyként írjuk le. A modernitás lényege, hogy egy „arctalan” hatalom, vagyis a jog uralma alatt állunk, de az egyént éppen a modernitás és az arról szóló diskurzusok konstruálták, vagyis változhat, hogy ezt a hatalomgyakorlást hogyan érzékeli, fogadja, a hatalmat gyakorló pedig miként fejezi ki a személyes érintkezésekben is a mások feletti ellenőrzést és gondolataik befolyásolását. E hatalmi diskurzus fő feladata, hogy létrehozza a konszenzust az uralom, a hegemonia elfogadása és legitimációja közt (Connolly 2000). Ezt régióinkban nehezíti, hogy *a bizalom*

meglehetősen törékeny az erőszakot alkalmazó szervekkel szemben, amely delegitimálja a hatalmat is. Történetileg az erőszak állami monopolizálásának és háttérbe szorításának nagy kísérletében Magyarország is részt vett korlátozott eredménnyel. A rendészeti szervek által gyakorolt erőszak a fizikai, testi ráhatásra épül, Reemtsma *erőszak-típológiáját* követve lehet lokatív (az alanyt valamilyen más cél viszonylatában elmozdítandóként kezelő), raptív (tulajdonképpen az erőszaktétel), illetve autotelikus, pusztító erőszak (Reemtsma 2017). Az fizikai marginálissá teszi a verbális erőszakot, amit az adott kontextusban, beszédhelyzetben kellene megvizsgálni, ha jelen lehetne egy nyelvész. Másfelől a hatalommal, erőszakkal való visszaélést a hatalomra vonatkozó *cselekvés szabályozottsága, eljogiasítása* mérsékeli, ezért aprólékosan határozzák meg a kényszerítő eszközök alkalmazását, a figyelmeztetesként használt szavakat. Továbbá olyan *kulturális fékeket* alakítanak ki, amelyek szintén igyekeznek elutasítani az öncélú, extrém erőszakot. A szabályozásnak tehát ezt a (nyelvi) jelzést is tartalmaznia kell, mivel az erőszak és kommunikáció kapcsolatát illetően az extrém erőszaknak mindig van üzenete a tágabb közönség számára, ha a modernség és az erőszak-minimum illúzióját fenn akarja tartani. A modern ember nem akar szembenézni az ő rendszerében céltalannak minősülő (a racionalitáson kívüli) erőszakkal. Kérdés, vajon a nyelvészeti, rendészeti kutatás tud-e ezzel számolni, miként felvetik ezt a Reemtsma kritikussai (Demeczky 2018; Mikoly 2018; Darida 2018). A jogi elemzés az erőszakot könnyebben és leegyszerűsítve fogja át, amihez érdemes a sokféle strukturális, szimbolikus és a kulturális – így a nyelvi – erőszak megjelenési formáit is hozzátenni a *komplexitás* alapján (Pabis 2015).

Az elmúlt száz évben a diktatúrák nyelve több hullámban jött létre, ám az erről szóló írás nem foglalkozik külön a rendészettel. Mégis egyértelmű, hogy a mérgező szavakból és a katonai, mozgósító, harcias nyelvből sok kifejezés átkerült a rendészek nyelvébe (akció, roham, erő, győzelem, csata, harc). Bizonyos korszakokban érezhető, hogy az élő, a beszélt nyelv szuggesztív ereje átsugárzik az írott szövegekbe, mert fanatikus és napfényes világnézetet akar leegyszerűsítve átadni (az esetleg kevésbé képzett) rendészeti dolgozók révén. A központosítás, a gyakori felkiáltójelek, a rövidítések, betűszavak a mozgósítást szolgálják, harcolva a múlttal és az előző rezsimmel (Klemperer 1984). Ezért szükséges a diktatúra elmúltával a társadalom „méregtelenítése” tiszta, nyílt beszéddel.

A rendészettudomány tematizálta és alakította a saját szaknyelvét, a meglehetősen hosszan húzódó fogalmi, tudomány-ágazati besorolások, szervezeti kérdések vitájával, továbbá a rendszerváltás céljaival kapcsolatos diskurzusokkal. A Rendészettudományi Társaság adott leginkább helyet ezeknek a vitáknak, és lassan konszenzust alakított ki (Hautzinger 2019) a rendészeti képzésről, a rendészettudomány részekre osztásáról, a rendőrség és rendészet szétválasztásáról (a rendőrség tevékenysége ugyanis nem azonos a rendészeti tevékenységgel), a rendészeti funkciókról (örökös, a karhatalmi rendfenntartás és bűnüldözés, a hírszerzés, felderítés, valamint a titkos információgyűjtés). Ezeket a funkciókat szerteágazó szervezeti rendszerben valósítják meg (állami, civil, önkormányzati és piaci szervezetek), a nélkülözhetetlen társadalmi kooperációval együtt. Talán ezért terjed az utóbbi évtizedben a *rendvédelmi szerv, a rendvédelmi feladatokat ellátó szervek elnevezés* (Christián 2018), elhomályosítva, hogy a rendfenntartáson kívül még számtalan funkciót kell ellátni az ide besorolt szervezeteknek (rendőrség, katasztrófavédelem, büntetés-végrehajtás, nemzetbiztonsági és terrorelhárító szolgálatok, Országgyűlési Őrség, Nemzeti Adó- és Vámhivatal), valamint komplementer rendészeti intézményeknek (közterület-felügyelet, mezőőrség, bűnmegelőzési egyesületek, polgárőrség, a magánbiztonsági őrő-védők).

A pártállami és rendőrállami korszak után az alkotmányreform a demokratikus jogállam megteremtését tűzte célul, amelyben párt közvetlenül nem gyakorolhat közhatalmat. Békésen történt meg a pártpolitika és az állami működés szétválasztása. A politikai vezetés és szakmai vezetés elkülönítése érdekében a Belügyminisztériumról leválasztották a rendőrség felsővezetését, hogy a rendőrség, rendészet ne maradjon olyan hatalmi központ, amely önmaga határozza meg a közjót, azaz a jog uralma alá szorítja, és parlamenti ellenőrzés alá vonja a megosztott hatalomban. (Verebélyi 2020) Ebben az összefüggésben fogalmazódott meg a hármas cél: *depolitizálás* (ideológiai semlegesség és szakmai értékek garantálása), *demilitarizálás a rendészetben* (a rendőrség ne legyen fegyveres erő, bár a rendőrség és a katonaság, határőrség egy közös fejezetben kapott helyet az alkotmányban), valamint *decentralizáció* (az önkormányzati

rendészet megteremtése, a helyi közösségek részvétele helyett erős centralizáció indult meg, amely továbbra is elválasztotta a rendészeti szerveket a közigazgatástól). A hármas célt máig sem sikerült megvalósítani, bár lett rendőrségi, nemzetbiztonsági, határőrizeti és még számtalan törvény, de a jogalkotás tudományos megalapozása elmaradt. A jogállami alapelvekről azt hitték, automatikusan átkerülnek a rendészet kormányzati irányításába, és alábecsülték a rendészet demokratizálásának nehézségeit (például a rendőrségi intézkedések során a minimális erőszakért való felelősséget; a pártatlan jogalkalmazásért, a teljesítménymérésben a helyi közösségek és jogérvényesítés minősége alapján történő értékelést; a társadalom összetételét tükröző rendőri személyzetet illetően) (Finszter 2019). Vagyis, a *politikai rendszer reformja megelőzte az államszervezet korszerűsítését*, mivel a közbiztonság felfogása konzervatív, a rendet a szabadságnál, a centralizációt a felelősségnél, a költségvetési támogatást a parlamenti ellenőrzésnél fontosabbnak tartják. A jogalkotás pusztá hatalmi eszköz lett, az értékek garantálása nélkül, miközben a jogállamtól elvárták a hatékonyságot a közszolgáltatások menedzselésében. Ezért gyengítették a jogállami és demokratikus, emberi jogi garanciákat a jogalkotásban, az alkotmányossági kontrollban. Ez a *kettőség* feltehetőleg kihat a rendészeti nyelvre is.

A rendőrség és a lakosság közti *bizalom* a (bizonyítékokon és percepción alapuló, azaz duális rendszerű) biztonságot erősíti, amennyiben van párbeszéd a szereplők között. A reflexió része a panaszkezelés, a toleráns, részrehajlás nélküli ügyintézés. A *biztonság komplex, modern megközelítését a társadalmi együttélés minősége határozza meg*. A közösségi rendészet koncepciója szerint a rendőrség is a közösség része, így az életminőségre a lakosokkal való együttműködés és *megfelelő kommunikáció* révén tud hatni. Ezért a szolgáltató és decentralizált, a lakosságban bizalmat fokozó rendőrség növeli a jogkövetést és a közbiztonságot. A rendőrség iránti bizalom két fő összetevője: az észlelt rendőri hatékonyság (mennyire ítélik meg úgy az emberek, hogy a rendőrség fenntartja a rendet) és a méltányosság (mennyire bánnak jogosan, ésszerűen az emberekkel a rendőrök), amelyekben nagy szerep jut a kommunikációnak (Kozáry 2019). Márpedig a bizalmat megalapozó *kölcsönösségnek, emberségnek és közszolgáltatásnak* a rendészeti nyelvben is látszania kellene. Tehát a fentiekben felsorolt értékek, funkciók és kommunikáció a lakossággal csak akkor válhatnak valósággá, ha van egységes, a rendészeti közpolitikai célokat felölelő stratégiai jellegű dokumentum, „amely tiszta, világos helyzetet teremtene és egyértelműsítene a jövő rendészetének fejlesztési irányait” – ám ilyen nincs (Christián 2015: 2).

Végül még egy jelentős befolyásoló körülményről kell szólni. 750 évig *latin volt a jogalkotás nyelve*, és ezt a falat törte át a magyar jogi szaknyelv, de meglehetősen későn. Az 1836. évi III. törvénycikk az egyik, és csak az 1844. évi II. törvénycikk tette kizárólagos hivatalos nyelvvé a magyart. 1844-től minden törvényt magyar nyelven alkotnak, valamint magyar lett az országgyűlés nyelve, az iskolai oktatás magyarul folyt, a hivatali ügyintézés nyelve is a magyar lett. Előtte és párhuzamosan a latin, majd a *német (közigazgatási) nyelv gyakorolt jelentős hatást* a magyarrá vált jogi nyelvre. 1944-től 1989-ig az orosz nyelv, 1994-től pedig az *Európai Unió tagjává válásra készülve, majd 2004-től taggá válva, az angol (zsargonja)* hat a mai rendészeti nyelvre, azok tankönyveire és szabályaira. Az egyes nyelvi hatások eltérőek, mert az orszóból átvett kifejezések (például szocialista, tanács, kapitalista ország, tervdokumentum) csak az ideológiai nyomással együtt éltek a jogi, igazgatási nyelvben (Erdődi 1954). A szovjet (hatalmi, párt-) nyelvnek a tankönyvekbe bekerült példái addig léteztek, ameddig az oktatás ideológiai alapja a marxizmus-leninizmus volt. Ez a *szovjetizált nyelv* az autoriter és a diktatórikus rendszerek nyelveként katonai nyelv volt, amelyet színezt a pártzsargon és a nemzetközi kifejezések sora, amiből az orosz sokat átvett (Révész 2015). Ma pedig a leginkább kiterjedt kutatás az Unióban a fordítások és az egységes terminusalkotással foglalkozik (Fischer 2008; Kiss 2005), sőt, a saját, uniós zsargont (Dróth 2000) összegző könyv is született (*EU English* 2019). Az európai integráció egy sajátos uniós nyelv kialakítását is eredményezi (Fischer 2014), amely nem csak az új terminusokban jelenik meg, hanem hatással van a nyelv további elemeire is (mondatfűzésre, szerkezetre, egyéb lexikai elemekre).

3. A rendészeti szabályok nyelve

Az elmúlt száz év jogszabályaiból, normatív parancsaiból és törvényi indokolásaiból összesen 24 forrást (1. sz. Melléklet) emeltem ki és elemeztem a rendészeti nyelv, a sajátos *szóhasználat*,

nyelvi fordulatok, mondatfűzés és stílus szempontjából. Először arra voltam kíváncsi, hogy *mely kifejezések fordulnak elő kiemelkedően sokszor, és melyek alig*, noha az emberek, a jogvédelmet és segítséget kérők számára ez kommunikációnak fontos része. A mintegy 200 szövegoldalban *180 olyan szó, szóösszetétel és szerkezet jelent meg*, amelyek a száz éves időtávban, a törvényi, rendeleti, utasítási és parancsnoki normatív szabályok, továbbá a törvényi indoklás alapján *jellemzőek a rendészeti nyelvre az előfordulás gyakorisága/ritkasága alapján*, amelyekkel a rendészeti nyelv nagy vonalakban leírható. Ez a 180 szó, szóösszetétel és szókapcsolat összesen 32 000 előfordulást jelent, és ezek alapján a következő csoportosítás indokolt:

- (a) *igazgatási szókincs*: a közigazgatás és azon belül az államigazgatás tradicionális kifejezései (ide számítva a szakigazgatás és a hatósági jogalkalmazás, valamint a döntések végrehajtásának szakkifejezéseit) alkotják a gyakorisági lista majdnem kétharmadát. A kiválogatott lista főszereplője az adat (személyes és egyéb) kezelése, gyűjtése, átadása, bekérése, adatbázisok működtetése, továbbá az intézkedés megtétele, az eljárás lefolytatása, a feladat- és hatáskör, az illetékesség, a jogosultság, a tisztviselő/dolgozó, személyi állomány, a feladatok végrehajtása, az ügyirat, a határidő és a különböző engedélyek kiadása, visszavonása, bírságok kivetése, nyilvántartások vezetése. Ezekhez képest kisebb súlyú a hatóságok közötti és a nemzetközi együttműködés, a szerződéses vállalkozások teljesítése az államhatáron, az önkormányzatokkal és városi hatóságokkal a közrend, közegészségügy, közbiztonság érdekében. Végül a legritkábban (0,4%) azok a kifejezések fordulnak elő, amelyek a közigazgatás működésének humanizálását fejezik ki.
- (b) *karhatalmi szókincs*: részben a büntetőeljáráshoz, részben a közrendet, közbiztonságot érintő, őrködő, konfliktust megelőző és felszámoló funkcióhoz kapcsolódnak, mégpedig egy hierarchikus, katonai jellegű szervezetben: rendészet, rendvédelem, engedélyek kiadása és visszavonása, hatósági ellenőrzés, igazoltatás határrend fenntartása, külföldiek rendszete, államhatáron visszaadás, visszavétel, embercsempészet, fegyverhasználat, ellenszegülés megtörése, feltartóztatás, őrizet, fogva tartás, szabadon bocsátás, kiutasítás, kitoloncolás, információk begyűjtése és elemzése, intézkedés, forgalomellenőrzés, közbiztonságra veszélyes, jelentési kötelezettség, szabálysértés, bűncselekmény, bűnözés, terrorizmus elleni fellépés, gyanúsítás, nemzetbiztonság, csapaterő, rejtett/fedett nyomozás, erőszak, támadás, zár alá vétel, rendfokozat, egyenruha, kapitányság, csoportfőnökség, akció. Ezek teszik ki a gyakorisági listán a kifejezések bő harmadát. A rendőrség/i, rendészet/i, rendvédelem/rendvédelmi szervezetre utalás önmagában a teljes előfordulási lista 5%-át teszi ki. Talán az adott rendészeti szervezet megnevezésének (ön)erősítő szerepe lehet, esetleg a kodifikátor nem ismeri a jogi szövegben gyakran alkalmazott tömörítést (például „a továbbiakban: hatóság/eljáró szerv”), esetleg olyan gyakori az átszervezés és a szabályok módosítása, hogy a tömörítésnek, összevonásnak nem lehet helye, mert nem egyértelmű, hogy mely szerv milyen feladatáról, tennivalóiról van szó. A rendészetben belüli szervezeti differenciálás, mélyülő munkamegosztás és a centralizáció is indoka lehet a szervezeti vagy funkcionális önmegnevezés ismétlésének, gyakran meglehetősen suta, redundáns megfogalmazásban. Ennek a szóhasználatnak a sajátossága, hogy sem az ügyben eljáró rendőr, határőr, nyomozó, sem a segítséget kérő ember, tulajdonos, polgár, gyermek nem jelenik meg a szövegben alanyként. Ugyanis a hatóságnak szólnak az alanytalan mondatok, és ha elkerülhetetlen mégis a megnevezés, akkor állampolgár, külföldi, hontalan, menekült vagy érintett, netán gyanúsított kategóriát használják, amely kellően elidegenítő. Nincs egyéni hang, kedvezményezés, jóhiszemű megközelítés, de kérés nélküli támogatás sem.
- (c) *időszakosan megjelenő szókincs*, amely egy adott időszakhoz kötődik: háború, elvtárs, kapitalista és szocialista országok, válsághelyzet, tranzitzőna, befogadó állomás, kamara (magánnyomozói, vagyonőri), menekültügy, csendőrség, kihágás, állambiztonság, vállalkozás (vagyon védelmi, pénzügyi, kutatói), az Európai Unió és az ENSZ különböző szervei, szervezeti egységeinek a megnevezése. A gyakorisági listán ezek meghaladják a 3%-ot.
- (d) *rendészeti zsargon*: disszidálás, priorálás, operatív, határfigyelőzés, pirotechnikai termék/tevékenység. Ezek meglehetősen ritkák, mivel a szabályozásban igyekeznek a kifejezést elkerülni, megmagyarázni a gyakorisági listán arányuk 0,1%.

1. táblázat: (De)humanizált kifejezések előfordulása rendészeti normatív szövegben (N= 32.000)

Humanizáló kifejezések és előfordulásuk száma		Dehumanizáló kifejezések és előfordulásuk száma	
rászoruló	1	testi erő, kényszer	47
méltányosság	2	terrorelhárítás, terror elleni harc/fellépés	114
ember, egyén	4	parancs, utasítás	138
panasz	4	bűnfelderítés, bűnügyi	166
felvilágosítás	19	bűnmegelőzés	235
kártalanítás	28	fogva tartás, őrizet, feltartóztatás, szabadságvesztés	329
közérdek, közjó	31	intézkedés, intézkedik	385
emberi méltóság, emberi jogok, alapjogok,	33	szolgálatok, szolgálati (reagáló/vámszolgalat, közterületi szolgálat, futárszolgalat, csapatszolgálat, szolgálatellátás, szolgálati érdek)	430
tulajdon védelme, tulajdonos	66	államterület, államhatár, határjel	463
gondoskodás	74	lőfegyver, fegyverhasználat, lőszer, töltény, fegyveres, fegyvertartás	586
segítség/nyújtás, segély	112	köteles, kötelezettség, követelmény	686
ügyfél, panaszos, bejelentő, kérelmező	181	ellenőriz, ellenőrzés, ellenőrző	807
családtag, hozzátartozó, családi kapcsolat	187	engedélyez, engedélyt kiad, visszavon	1425
vagyon, javak, értékek védelme	246	rendőrségi, rendészeti (feladatkör)	1614
személyek	432	eljárás alá von, eljárási, eljáró (szerv)	2040

Az 1. Táblázatban, illusztratív jelleggel és az előfordulási gyakoriság feltüntetésével mutatom be, hogy milyen kifejezések jelzik a humanizált megközelítést és azt, amikor dehumanizál a szabály. Az előbbi kategóriába azokat soroltam, amikor a polgár segítséget, védelmet, felvilágosítást kér, és a szabályok abban adnak eligazítást, hogy ezt érthetően, határozottan, szakszerűen hogyan tegye meg a rendőr, egyéniesítve, szolgáltatóként/szolgálatként. Az utóbbi kategória azon alapszik, hogy a kartársak és hivatalok egymás közötti, zsargont is használó kommunikációjában az embereket inkább igazgatási tárgynak, mint alanyként tekintik. A humanizáló kifejezések szignifikánsan ritkábban szerepelnek a rendészeti normatív szövegekben, míg a dehumanizáló beszédmód és intézkedés igen gyakori, vagyis egy meglehetősen távolságtartó, szenvtelen, „használati utasítás” jellegű nyelvet beszél a közhatalom gyakorlója.

A rendészeti nyelv további jellemzője a szenvtelen, semleges és absztrakt fogalmazásmód, a körülíró mondatok, a nominalizáció, a sok alanytalan mondat, a szavak és mondatok többszörös összetétele, a névelők és ragok időszakos hiánya. A funkciógés szerkezetek, a szenvedő szerkezetű mondatok is gyakoriak. A két világháború közötti szóhasználat részben kikopott, a helyesírás megváltozott, de a körülményes fogalmazásmód megmaradt. A megértési nehézségekért a szórend is okolható, hiszen általában a legutolsó tagmondatban szerepel az állítmány. A sok feltételt és információt halmozó normamondatok tagolása, pontokba szedése helyett, a folyamatos narráció jelenik meg. A 2. Táblázat néhány példát nyújt ezekre, de olyan kifejezéseket is tartalmaz, amelyek értelmezésére nyitott felhatalmazást kap a hatóság. Kellő bizalom hiányában az ügyfél/panaszos szorongását fokozza, ha nincs társadalmi konszenzus arról, hogy mi a „megfelelő gondoskodás” egy elhagyott gyerek számára, mi a „más vagyon nélkülözhetetlen felkutatási módja”, vagy éppen mi a „politikailag jelentősebb határátlépés”. Mivel a rendszek képzésébe a gyermekvédelmi, pénzügyi vagy éppen politikai ismereteket nem építették be, talán célszerűbb lenne a példákhoz kapcsolódó feladatokat közösen megoldani az azokkal professzionálisan foglalkozó hatóságokkal.

2. táblázat: Példák a rendészeti nyelv stílusára¹

Rendészeti nyelv stílusjegyei	Példa
szenvtelen, semleges és absztrakt fogalmazás, alanytalan mondatok, helyenként töredékes mondat, a szavak és mondatok többszörös összetétele, funkciógés szerkezetek, a szenvedő szerkezetű mondatok gyakoriak, körülíró, nominalizáló szerkezetek	„Az ORFK szervezeti elemeiként működő Rendészeti Szervek Kiképző Központja, a Rendőrségi Oktatási Központ, a Kutya-vezető-képző és Állatfelügyeleti Központ és a Humánigazgatási Szolgálat Oktatási és Képzési Főosztály által ellátott feladatok tekintetében a Rendőrségi Oktatási és Kiképző Központ az ORFK jogutódja” (17). „A kényszerítő eszköz alaprendeltetéséhez, hatásmechanizmusához mért élet-, egészség-, baleset-, munka-, tűz- és környezetvédelmi megfelelés, az alkalmazhatóság, ezen belül a korábban rendszeresített kényszerítő eszközökkel, valamint a hozzájuk szükséges egyéb felszerelésekkel való együtthasználhatóság megállapítását a próbahasználat mellett a minősítő, az összehasonlító és az ellenőrző vizsgálatok eljárásai szolgálják” (14). „Jóllehet a fegyveres csendőrségi és rendőrségi személyzetnek 12-12 ezer főre leszállítása a közrend és a közbiztonság fenntartását jelentékenyen megnehezíti, a békeszerződés határozmányaira való tekintettel a korlátozás elfogadása elől továbbra kitérni nem lehet s vele kapcsolatban törvénybe kell foglalni a kiegészítési módokra, a felfegyverezésre, nemkülönben a csendőrség és rendőrség alárendeltségi viszonyára vonatkozó azokat a rendelkezéseket is, amelyektől a létszámoknak az 1913. évi állapottal szemben való felemelése függővé tétetett” (23). „[az országos főkapitány] javaslatot tesz az országos rendőrfőkapitány helyettesének vagy helyetteseinek, a rendőr-főkapitányságok vezetőinek, valamint a külön jogszabályban meghatározott rendőri szervek vezetőinek kinevezésére és felmentésére” (1).
a névelők és ragok hiánya	„A rendőrség határrendészeti, bűnüldözési és bűnmegelőzési célból a nemzetbiztonsági szolgálatokkal együttműködve külföldön felderítő tevékenységet végezhet, amely során információkat gyűjt az államhatár rendjét veszélyeztető cselekmények, valamint a terrorizmussal összefüggő cselekmények felderítése és a tömeges méretű migráció kezeléséhez szükséges intézkedések végrehajtása érdekében” (2).
a szórend nehezíti a megértés, mert a legutolsó tagmondatban szerepel csak az állítmány, vagy egyéb módon távolítják el az összetartozó mondatrészeket	„Az eljárási cselekmények elvégzésével felmerülő, az anyanyelv használatával kapcsolatos költséget a kérelmező viseli” (4). „[a rendőrség] ellátja a bűncselekményből származó jövedelmek és bűncselekményhez kapcsolódó más vagyoni felkutatásának és azonosításának elősegítése érdekében szükséges feladatokat” (1)
azonos funkciót ellátó szavak halmozása (egyéb, hasonló, más, gyakorlati tapasztalat) a jogi nyelvben zavart kelt	„Szolgálatparancsnoki feladatot az a rendőr láthat el, aki a határellenőrzéssel kapcsolatos jogszabályokat, közjogi szervezetszabályozó eszközöket ismeri, azok alkalmazására vonatkozóan széles körű gyakorlati tapasztalattal rendelkezik, a határátkelőhelyeken jelentkező jogsértő, valamint egyéb, intézkedést szükségessé tevő cselekményekkel kapcsolatos eljárási szabályokkal tisztában van, valamint alkalmas az átkelőhelyeken tevékenykedő hatóságokkal, valamint a határforgalom-ellenőrzés során közreműködő egyéb szervezetekkel történő megfelelő együttműködésre, a beosztott állomány irányítására” (20). „[a törvény] a jogosulatlan gyűlekezéssel járható közveszély elhárítása érdekében enged fegyverhasználatot, ha a közbiztonságra veszélyes tömegalakulással előidézett veszély megszüntetése, lefegyverzésre vagy a kézrekerítésre más mód nincs” (22). „Kísérő nélküli kiskorú csak akkor utasítható ki, ha a származási államában vagy más befogadó államban a család egyesítése, illetve az állami vagy egyéb intézményi gondoskodás megfelelően biztosított” (3).
folyamatos narráció vagy tagolás hiánya	„fokozottan kell törekedni az ügyek elkülönítésére, fokozott gondot fordítani a célirányosság és folyamatosság biztosítására a politikailag nagyobb kihatású tiltott határátlépési ügyekben” (24).

¹ Az idézet utáni szám az 1. sz. Mellékletben szereplő jogforrás sorszáma

4. Egy kis szakrendészeti kitekintés

A kényszervándorok befogadása, védelme és az ehhez kapcsolódó terhek megosztása az Európai Unió 1992 óta összehangolt politikájának, majd közösségi szabályozásának része. Vajon ennek milyen hatása volt az idegenrendészeti nyelvre?

A kritikus diskurzus-elemzés (CDA) konkrét jogi, európai bizottsági dokumentumok (összesen tíz, 2016–2017-ben kiadott normatív dokumentum) felhasználásával azt bizonyította, hogy az uniós jogi normák megszövegezése, amelyben a Bizottság a menekült válságra reagált, görög nyelvre átültetve nem a menekültek, védelmet kérők, csónakos emberekre összpontosít, hanem tömeget, masszát szabályoz. „Az erőszak birodalma” *dehumanizáló módon szabályoz*, mert elvitatja az emberek érzéseit, fájdalmait, egyediségüket, ugyanis a mozgásukat akarja irányítani és a migrációt kezelni. A lexikális változatok (menekült, menedéket kérő, kérelmező, nemzetközi védelemre szoruló, védelmet kérő, migráns és azok előfordulása az angol szövegben és a görög fordításban) összevetésével, elemzésével demonstrálható, milyen összetett a nyelv és az ideológia kapcsolata, és ez a többszintű viszony miként hat a fordítás folyamatára. Például azt, hogyan alkalmaz inkább távolságtartó, neutrális vagy éppen pozitívabb szót a jogi szövegező és a fordító (pl. a rendszer, szerkezet, fenntarthatóság, séma, mechanizmusok, eszközök kifejezések) a nem-emberi tragédiákkal kapcsolatban jellemzőek, azaz semlegesek, eltávolító hatásúak ebben az emberi szenvedéssel, szorongással teli történetben. (Loupaki 2018)

A példaként hozott tárgykört elemezve nem feledhetjük, hogy az emberi nyelv tele van metaforákkal, amelyek egy elvont gondolatot fogalmaznak meg olyan kifejezések és fogalmak kölcsönvételével, amelyek eredetileg egy másikhoz tartoznak, valamely konkrét, fizikai vagy társadalmi tapasztalat alapján (Lakoff, Johnson 1980). Az iparban használt „mechanizmus” szó a stabilitást, a megbízhatóságot és a pontosságot sugallja értéként, amelyet hagyományosan a gépekhez kapcsolunk. A „mozgásban lévő gyermekek” és a „kísérő nélküli kiskorúak”, valamint a nagyon homályos „fenntarthatóság” szó használata határozottan eltávolít a fizikailag vagy emocionálisan bántalmazott, megtámadott gyermekek érzelmileg telített témájától. A görög fordítás a nyelvi változatok szempontjából teljes mértékben igazodik az eredetihez. Az olyan kitételek, mint az „átmeneti válságáthelyező rendszerek” vagy a „támogatási eszközök” a valóság összetett képét tömöríthetik, de másfelől meglehetősen homályosak, lerombolják a közösség és a személyiség közötti kapcsolatot. A görög fordítás ugyanazt a stílust, szintaxist és nyelvi formákat követi, mint az eredeti. Az egyetlen kivétel a „rendszer” szó, amelyet görögül „programként” fordítottak. Az „eszközök” és a „mechanizmusok”, a „törvényt és rendet” leíró lexikális elemeket, például a „szabályokat” és „ellenőrzést”, úgy választották ki, hogy azok éppen nem a menekültek érkezésével kapcsolatos biztonságot, hanem a bizonytalanságot erősítik. A tényleges helyzetre való reagálásból inkább félelemkeltés lett.

Ez a *dehumanizált nyelv* jelenik meg a menekültekkel kapcsolatos hazai szabályozásban is, különösen a rendészeti szabályokban. Egy példát hoznék erre, nevezetesen a „*kényszerbetelepítés*” szó karrierjét. Előre kell bocsátanom, hogy a „*telepítés*” szó különböző összetételekben ugyan létezik a jogban, de ilyen formában és értelemben a jogállamokban nem.

Kodifikációs alapvetés: a köznyelvtől eltérő normatartalmat a jogalkotónak értelmeznie kell, hogy a jogalkalmazás egyértelmű, egységes és célirányos lehessen. A Magyarok Világszövetsége képviseletében benyújtott országos népszavazási kezdeményezést elutasították, az aláírásgyűjtő ív hitelesítését megtagadták. „*Egyetért-e azzal, hogy törvény akadályozza és tiltja az idegenek tömeges vagy szervezett betelepítését Magyarországra?*” Az Országos Választási Bizottság szerint „a népszavazásra feltenni kívánt kérdés nem határozza meg, mit ért az idegenek tömeges, illetve szervezett betelepítése alatt”. Az idegen fogalom sokértelmű, különösen úgy, hogy a kérdés nem tartalmazza, mely embercsoportokhoz viszonyítja az idegen-fogalom alatt megjelölt személyi kört. A ’tömeges’ és a ’szervezett’ fogalmak szintén olyan viszonylagos kategóriák, amelyek pontos tartalma csak a megfelelő viszonyítási alap ismeretében határozható meg. Mindezek alapján a kérdés nem válaszolható meg egyértelműen a választópolgárok számára, és az sem egyértelmű, hogy az eredményes népszavazás folytán milyen jogalkotási kötelezettség terheli az Országgyűlést¹. Ám később, a Kormány által benyújtott országos népszavazási kezdeményezést már hitelesítették. Ugyanis ezt a kérdést jogilag és nyelviileg is egyértelműnek, kétségeket kizárónak találták: „*Akarja-e, hogy az Európai Unió az Országgyűlés hozzájárulása nélkül is előírhasssa nem magyar állampolgárok Magyarországra történő kötelező betelepítését?*”

¹ 102/2007. (III. 26.) OVB határozat

A 2016. október 2-án tartott országos népszavazás a résztvevők alacsony száma, és nem a tartalom és a szóhasználat zavara miatt volt érvénytelen. Ha emberekről beszélünk, akkor *áttelepítést* vagy *áthelyezést* használnak a nemzetközi és a hazai jogszabályok. Például a Menekültügyi, Migrációs és Integrációs Alap által finanszírozott intézkedésekben résztvevőkről az 514/2014/EU európai parlamenti és tanácsi rendelet 25. cikk (1) bekezdés a) pontjában meghatározott Felelős Hatóság – nálunk akkor a Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal – a támogatások felhasználásának ellenőrizhetősége érdekében nyilvántartást vezet. A nyilvántartásban pedig szerepel, többek között, az a tény, hogy „a célcsoportba tartozó személy *áttelepítés* vagy *áthelyezés* keretében került-e átvételre” a menedékjogi törvény értelmében. Ha időben visszatekintünk, úgy a második világháborút követő, hatósági kényszerrel véghezvitt etnikai tisztogatást *lakosságcsere*nek nevezték, míg a békeszerződésben és a kétoldalú szerződésekben *áttelepítésről* szóltak (1945–1947). Például az 1946. évi XV. törvényben így szerepelt:

„Minden Magyarországon állandó lakóhellyel bíró szlovák és cseh nemzetiségű személy, aki az alább meghatározott feltételek mellett a Csehszlovákiába való áttelepülésre irányuló szándékát kinyilvánítja, áttelepítetik anélkül, hogy a magyar kormány ezt megakadályozná.”

Az 1947-es párizsi békeszerződést becikkelyező 1947. évi XVIII. törvényben pedig ez áll:

„Magyarország Kormánya haladéktalanul szabadon bocsátja az összes szövetséges hadifoglyokat és internáltakat. Magyarország Kormánya, további utasításig saját költségére, elegendő élelemmel, ruházattal, orvosi segítséggel, tisztálkodási eszközökkel és szerekkel látja el az összes szövetséges hadifoglyokat, internáltakat, áttelepített és menekült személyeket, köztük Csehszlovákia és Jugoszlávia polgárait is. Szállítási eszközökről is gondoskodik, hogy e személyek bármelyike visszatérhessen országába.”

Mindezt úgy, hogy legalább olyan védelmet és biztonságot nyújt nekik, mint saját állampolgárainak. A humanitárius jog például súlyos jogsértésnek minősíti, ha a *megszálló hatalom saját polgári lakossága egy részének áttelepítését a megszállott területre vagy a megszállt terület teljes lakosságának, illetve lakossága egy részének kitelepítését vagy áttelepítését* a területen belül vagy azon kívülre végrehajtja – az 1949. évi genfi egyezmények szerint. Ezt követve, az Európai Unióban is, a terhek igazságosabb elosztása érdekében, a *menedékjogi eljárás lefolytatására átveendő személyekről és a Törökországból befogadandó menekültekről* van szó. Bár nem minden részletében kidolgozott, hogy az átvétel és a befogadás lehetősége minden embernek egyformán elfogadható-e, és emiatt a másodlagos vagy sokadlagos migráció miként előzhető meg, a Bizottság elkészítette az áthelyezési és áttelepítési tervet. Végrehajtásáról az első jelentést 2016. március 16-án fogadta el, a másodikat pedig 2016. május 12-én, és abban is következetes a szóhasználat: sem a *setting* (betelepítés), sem a kényszerített betelepítés nem szerepel, csupán a *relocation* (áttelepítés), azaz a nemzetközi védelemre szoruló személy egyik uniós tagállamból a másikba *átvétele* (transfer) és a *resettlement* (áttelepítés, benépesítés) szerepel. Röviden: a *kényszerbetelepítés emberekre vonatkoztatva sem a nemzetközi jogban, sem az EU jogban nem létezik*, mivel az jogellenes, a humanitárius jogot sértő cselekmény.

A hazai jogban a világháború előtt és alatt, a *faji törvényekben*, majd a háború után volt példa emberek tárgyként kezelésére: a *kollektív bűnösség alapján, hatósági kényszerrel való elűldözésére, az országból kizsuppolásukra, elszállításukra* (tehervagonokban), és állampolgárságuktól, életüktől, javaiktól való megfosztásukra. Ma a hazai jogban mintegy 70 jogszabályban szerepel állatok, növények, kórokozók, ipari vállalkozások és települési funkciók betelepítése, de emberekkel kapcsolatban csak az Unió törekvések magyarországi interpretációjában (Tóth 2017b). Az alkotmánybírói joggyakorlat az emberi minőség részeként kezeli a méltóságot és az önrendelkezést, így *alkotmányosan sem lehetséges az, amit a népszavazási kérdés tartalmazott*. A dehumanizáló kérdést megfogalmazók célja inkább a gyűlöletkeltés és az alkotmányosság felszámolása, mert az állatok, növények, kórokozók, ipari létesítmények, vállalkozások illegális, és nem tudni ki által kényszerített betelepítési tilalmát kiterjeszti olyanokra, akiket *nem tekint embernek*, mert külföldiek, földönfutók, idegenek, menekülők, az EU támogatottjai.

5. Rendőrségi szó–beszéd

Az élő beszédben testet öltő nyelvhasználatot kidolgozott módszerekkel vizsgálták a szakirodalomban. Az empirikus adatok és az esettanulmányok megmutatták, milyen nyelvi praktikák alkalmazásával oldják meg a rendőrségi tanúkihallgatás szereplői az egyéni és intézményi feladatokat a meglévő szervezeti keretek között: a szereplők közötti együttműködést, jegyzőkönyvezést, tényállás feltárását, a társadalmi kategóriák és pozicionálás rendszerét (Sajgál 2015). Sajnos ezek vizsgálatát akadályozza, ha nincs kutatási engedély a rendészeti szervek részéről, pedig indokolt lenne a kiterjesztésük, mivel a rendőrségi szolgálati szabályzat (30/2011. (IX. 22.) BM r.) az érintkezésnek igen sok elemét formalizálja. Nem egyértelmű, hogy ez miként jelenik meg a nyelvhasználatban. Ilyen formalizmus vonatkozik arra, hogy kell viselkednie a tisztjelöltnek és a hivatásos állományú rendőrnek a szolgálati tevékenységük ellátásakor, vagyis amikor a lakossággal, a társhatóságokkal és saját kollégáikkal, feletteseikkel érintkezésnek, felvilágosítást kérnek, intézkednek vagy jelentenek. Néhány releváns szabály e körből:

- (a) Az intézkedést a rendőr a napszaknak *megfelelő köszönéssel*, az intézkedés alá vont nemének, életkorának megfelelő *megszólítással*, ha a rendőr egyenruhát visel, tisztelgéssel kezd meg. A polgári ruhában intézkedő rendőr az intézkedés megkezdése előtt szolgálati igazolványát és azonosító jelvényét felmutatja, kivéve, ha az intézkedés megtételét ez lehetetlenné teszi, vagy annak eredményességét aránytalan mértékben veszélyezteti.
- (b) Ha az intézkedés alá vont a rendőr felszólításának nem tesz eleget, az intézkedő rendőr „*A törvény nevében!*” felszólítással figyelmezteti, hogy szigorúbban lép fel, továbbá tájékoztatja az illetőt a *panasz* lehetőségéről és határidejéről az intézkedéssel kapcsolatban.
- (c) A kényszerítő eszköz alkalmazását jól hallható, közérthető és határozott módon a következő sorrendben meg kell előznie a jogellenes magatartás abbahagyására való felszólításnak, „*a törvény nevében*” szavak használatával, valamint a figyelmeztetésnek, hogy kényszerítő eszköz alkalmazása következik. A fegyverhasználatot megelőző figyelmeztetést érthetően, határozottan „*A törvény nevében fegyvert használok!*” szavakkal kell megtenni.
- (d) A *csapaterő alkalmazásáról* (például tömegrendezvény és rendezvény miatt) tájékoztatást kell adni a tömegtájékoztatási eszközök útján is.
- (e) Ha az életet, testi épséget, vagyonbiztonságot veszélyeztető vagy sértő helyzet alakult ki, a Terrorelhárítási Központ főigazgatója vagy az országos rendőrfőkapitány által kijelölt, tárgyalói képzésen részt vett tárgyaló, az intézkedés eredményes befejezése, illetve a helyzet békés megoldása érdekében speciális kommunikációt, azaz *tárgyalást* folytathat (például túszejtővel, terroristával).
- (f) A szolgálati előjárók/magasabb rendfokozatúak (feljebbvalók) a szolgálati érintkezés alkalmával alárendeltjeiket, valamint az alacsonyabb rendfokozatúakat *vezetéknevükön és rendfokozatukon, vagy rendfokozatuk megnevezésével és az „úr/asszony/kisasszony”* szóval szólítják meg. Fordítva, amikor az alárendelt a szolgálati előjárót/feljebbvalót *a rendfokozatával és az „úr/asszony/kisasszony”* szóval szólítja meg. Az a rendőr, akit szolgálati előjárója vagy feljebbvalója megszólít, „*Parancs!*” szóval jelentkezik. A távol lévő szolgálati előjárót, feljebbvalót, valamint alárendeltet a vezetéknevével és rendfokozatával kell mások előtt megnevezni.
- (g) A telefonos szolgálati érintkezés alkalmával a hívó fél *bemutatkozása – nevének, rendfokozatának közlése* – után az alacsonyabb rendfokozatú köteles jelentkezni, kivéve, ha a szolgálati előjáró-alárendelt viszonyból más következik.
- (h) Az alárendelt szolgálati előjárójának szóban jelenti a szolgálati feladat, az utasítás végrehajtását, valamint az azt akadályozó körülményeket. Az utasítást az alárendelt ellentmondás nélkül, kellő időben és a legjobb tudása szerint köteles teljesíteni. A szolgálati előjárónál a rendőri szerv vezetője és annak beosztottjai jelentkezni kötelesek, ekkor az alárendelt jelenti vezetéknevét, rendfokozatát felsorolja, és röviden azt, amit szolgálati előjárója tudomására akar hozni. De ünnepi rendezvény, szemle vagy parancsnoki értekezlet kivételével, a jelentkezéskor, jelentéstételkor nem kell nevet, rendfokozatot, beosztást jelteni, ha a szolgálati előjáró ismeri azt, aki jelent/jelentkezik.
- (i) A rendőrség egyenruhát viselő tagjai, a rendőrség alaki szabályzata előírásainak megfelelően teljesítenek tiszteletadást találkozáskor, az alárendeltek és alacsonyabb rendfokozatúak előre *tisztelegnek*, az azonos rendfokozatúak egyidejűleg kölcsönösen tisztelegnek

egymásnak. Tisztelegni kell még a Himnusz, a Szózat és az Európai Unió himnusza elhangzása alatt, más államok himnuszának elhangzásakor, az állami zászló vagy csapatzászló felvonásakor, temetési menetben, síremlékek, emlékművek előtt, ha ott díszőrség áll. A kötelező tiszteletadás szabályai – a helyzetnek megfelelően – nyilvános helyeken, közlekedési eszközökön is érvényesek.

- (j) Ha a szolgálati előjáró, valamint a feljebbvaló a rendőrt megdicséri, „*Hazámat szolgálom!*” szavakkal kell válaszolni.
- (k) A rendőr a sajtó, a rádió és a televízió megkeresése alapján a feladatkörébe tartozó szolgálati ügyekről, egyes bűncselekményekről csak *rendőrségi vezetői engedéllyel* és a személyes adatok védelmére vonatkozó előírások betartásával nyilatkozhat. Kivételes esetben – különösen bűncselekmény, közlekedési baleset helyszínén – a rendőr *tényközlő nyilatkozatot* tehet, de a felelősség kérdésében nem foglalhat állást. Egyebekben a sajtó, a rádió, a televízió megkeresésére a sajtóreferens (*sajtószóvivő*) jogosult nyilatkozni, vagy a rendőrségi vezetők által kijelölt személyek.
- (l) A rendőrségi állományba tartozó rendőr a rendőrség képviselőjeként, szakértőjeként a sajtóban, a rádió és a televízió műsoraiban, filmekben csak a rendőrségi vezető *előzetes hozzájárulásával* szerepelhet, kivéve, ha nem hivatkozik a rendőri pozíciójára és így tart tudományos, kulturális előadást, ideértve a média szereplést. Rendőrként a *nyilvános szerepléshez* engedélyt kell kérni.

A szabályzat valamennyi rendőrrre vonatkozik, így a bombakutatóra, a mozgóőrre, az objektumőrre, a kísérő őrrre, a rendkívüli őrrre, a díszőrrre, de bizonyos esetekben az őrutasítás a vonatkísérőre vagy éppen a szolgálat parancsnokára is. Szembetűnő a *fogalmazás merevsége, semlegessége, és számos illemszabály eljogiasítása*. A spontán, akár érzelmeknek és személyességnek is utat engedő beszéd helyett, a mesterkélt, fontoskodó hivatali nyelv az elvárás. Az *erős formális mellett azonban létrejött egy sajátos kommunikációs szubkultúra* a rendőrségen belül, különösen az alacsonyabb beosztásúakkal és az ügyfelekkel való érintkezésben. A rendőrségen megfigyelt nyelvhasználat jelzi a *formális és a valóságos beszéd közt növekvő távolságot* (Illés 2005). A rendőrségi dolgozók nemi arányai eltérnek a társadalomban és más munkahelyeken jellemzőtől, a „macsó” beszéd és gondolkodás általánossá vált. Számtalan példát hoz a megfigyelő arra, hogy a munkahelyi beszéd átkerül a magánéleti szóhasználatba, mivel a vezetők, parancsnokok ezt nem rosszallják, hanem maguk is követik, illetve a fiatalok az alapkiképzés során szoknak rá. Néhány példa erre a kettősségre.

- (a) A szolgálati szabályzathoz képest, az azonos beosztásúak közt általában bizalmasabb, a tegezős forma és a keresztnév használata a gyakori. Például a napszaknak megfelelően: „Jó reggelt uraim!” A válasz erre: „Erőt, egészséget X ezredes úr!” „Hadnagy úr, kérek engedélyt a távozásra”. „Kovács főhadnagy, szolgálatra jelentkezem”. „X zászlós átveszi a délutáni szolgálatot”. „Őrmester úr, az ügyeletes tiszt hívhatja”. A *szervezeti kultúra*, amit befolyásol a napi stressz, a gyakori átszervezés, a szervezeti változtatások és ez erőszakos folyamat (valamilyen szintű) jelenléte, a szabályzattól eltérő nyelvi formákat, beszédmódot tart fenn. Ez hamar ráragad az új belépőkre, erre szocializálja őket. Az okok közt szerepel, hogy a hierarchikus viszony (a szervezeten belül és az ügyfelekkel) és az erkölcsi kopás erőteljes, a múltban pedig valamiféle tévesen értelmezett demokratizmus vagy a népi származásból következő politikai előny, az urbanizáció miatt a vidék lenézése dominált. Ma inkább az életmódváltozás és a média hatása, a közélet eldurvulása és megerősítő szerepe hat.
- (b) A napi érintkezésben jelen van a trágárság, a durvaság, a nyelvi agresszió, a szitkozódás, a káromkodás, a becsmérlő megszólítás vagy minősítés, a degradáló hangsúly, az emelt hang, az érzelem- és indulatkitörés, a hiányos mondatok, a túlzó jelzők. Ezek forrása változatos: a betegségnevek, a szexuális aktusok, a vallási élet, az állattartás, a testiség és a rokonsági kapcsolatok szavainak, metaforáinak, metonímiáinak az átvitele, felhasználása saját élethelyzetükre, a gúny, a lekicsinylés kifejezésére. Az argóból átvett szavak is jelen vannak. Ha némileg enyhíteni akarja a beszélő a durvaságot, akkor szóferdítést, közmondás-átalakítást végez, más esetben a durva szót szelídítik becézve, gyereknyelven.
- (c) A megfigyelő megállapítja, hogy míg a *negatív tartalom változatos kifejezésében gazdag a rendőri nyelvhasználat, a pozitív tartalomban szegényes*. Persze a kontextustól is függ, hogy mennyiben negatív a mondanivaló, főleg, ha azt vélelmezik, hogy ezzel lehet majd

fegyelmet, tekintélyt szerezni, illetve a feszültséget levezetni. Csak néhány példa: lepra hely, gennyes alak, piszok dög, a fene egye, törjön ki a frász, bebaszta az ügyeletre, istenátká, hétszentség, hazug disznó, nagy barom, a te jó anyád. Az argóból, tolvajnyelvből átvéve ciripel = beárul, varjú = fegyőr, pacsirta = áruló, gorilla = testőr, megfúj = ellop, apák boltja, lordok háza = kocsmá.

A *kettősséget* más szempontból marasztalta el anno Farkas Mihály: nehezményezte, hogy a katonai nyelvben a magyar hagyományok mellett, a szovjet kifejezések megjelenése nem elég markáns. Kiemelte, hogy a felderítés a katonai munka lényegi eleme, anélkül csak vaktában harcolnak, így ehhez hasonlatosan tisztán kell látni az irányt, és egyértelmű kifejezéseket kell használni (pl. homályos a seregtest kifejezés, mert az lehet hadtest vagy hadosztály is). Ezért szerinte a magyar katonai nyelvet újra kell alkotni, jól visszaadva a szovjet katonai kifejezéseket, amihez tapasztalt fordítókat kell bevonni, hogy létrejöjjön az egységes, korszerű magyar katonai nyelvezet, amiben nem keveredik többé a *régi és az új nyelv* (Farkas 1950).

Hetényi Imre, orvosi végzettséggel és néhány év orvosi gyakorlattal, 1911–14 között rendőrségi tudósító lett a *Magyar Hírlap*nál, majd 1914-től 1938 végéig hivatásos rendőr lett. A budapesti rendőr-főkapitányság egyik vezetőjeként szolgált Tisza István miniszterelnök felkérésére. Saját visszaemlékezése a rendőrség működéséről a gyakorlatban használt rendészeti nyelvet is jól demonstrálja (Hetényi 1941). Alapvetően civil mentalitású fogalmazásába bekerült sok rendészeti és főként büntetőjogi, bűnüldözési szófordulat, sőt külön megemlékezett a zsargonnak minősített kifejezésekről. Mintegy kétszáz olyan szót lehetett azonosítani 270 oldalas könyvében, amely kifejezetten a rendészeti nyelvből, és nem a köznyelv szókincséből származik.

- (a) A legtöbb kifejezés a *közrendet érintő* magatartások, a nyomozás és büntető eljárás, az ítéletek végrehajtása, valamint a rendőrségen belüli személyi, szervezeti viszonyokhoz, munkaszervezéshez kapcsolódik. Ezek között több kifejezetten *modern* (például akció, emigráció, emigránstábor, incidens, pokolgép, terrorszervezet, terrorista); másik csoportjuk az állandóságot jelzi, mert a hagyományos *hivatali nyelv* része (akta, alkotmány, állampolgár, anyakönyv, jegyzőkönyv, irattár, közérdek, központi felügyelet, iktatás stb.); külön csoport a *régies, mára eltűnt vagy módosult* kifejezéseké (például államérdek, bajtárs, besúgás, besúgórendszer, detektív, gyűjtőfogház, főrendiház, határátlépési igazolvány, fogságból elbocsátás, igazságszolgáltatás kezére kerül, kipuhatolás, kommunisták elleni nyomozás, karhatalom/rendőri erők, lakbizonylat, toloncház, ügybuzgalom, szavahiható egyén); a rendőrségi, hatósági rendszert érintő kifejezések (pl. Bűnügyi Osztály, Politikai Osztály, csapatszallító autó, csendőrnnyomozó, fegyőr, forgalmi rendőr, határszéli rendőrségi/csendőrségi kirendeltség, gyilkossági csoport, nemzetbiztonsági hivatal, őrszoba, puskás őrk, rendőr, rendőrségi fogalmazó, tanácsos, írnok, tiszt, orvos, őrszem, díjnok, titkár, altiszt, ezredes, laktanya, legénység, sajtóiroda, vizsgálóbíró); valamint *speciális kifejezések* (például agnoszkálás, álnév, bűnjel, daktiloszkóp, golyónyom, halott-rablás, idomított, írásszakértő, magzatelhajtó, kriminalisztika, szakelőadó, szakreferens, tanúzás, kordon, ujjnyomat-nyilvántartás) lehet a csoportosítás.
- (b) *Belső használatú szavak és a zsargonban szereplő kifejezések*: szakadatlan razzizálás, személybiztosítás, villamaskörte = villanykörte, a nyomozás nem került egyenesbe, ő is okos = tolvaj, vakondok munka = illegális kommunisták elleni nyomozás, vigyázzák a helyszínt, hajtás = végigjárni azokat a helyeket, ahol a gyanúsított lehet, a hajtók = rendőrök, nyomozók, rámennek a hajtásra, notórius tolvajok, nemzetközi szélhámosok, a bűncselekményt kitervezték, utcai leány = prostituált, síber, síbolás = csempészet, valutacsempész, haver, a bűnöző munkában van = elköveti a jogsértést, evezős = zsebtolvaj, bugázás = üzleti tolvajlás, hilózás = pénzváltáskor elkövetett csalás, forgatni a majmot = zsebtolvaj csoport együttműködésével meglopni valakit például a villamoson.
- (c) A *rendőrségi munkáról* és annak menetéről szóló értékelések, beszámolók közt szerepelő kifejezések: a rendőrség politikamentes levegőben végezze kötelességét; új szolgálati ág megteremtése volt a feladat; a preventív rendőrség megteremtése; a magyar útlevél, törléssel vagy vegyi úton nem hamisítható; Alássan jelentem a kapitány úrnak,...; Minden véres ruhájú ember feltartóztatandó és jelentendő a főkapitányságnak – szerepelt a körö-

zési rádiógramban az életvédelmi osztálytól; protezsálta az illetőt a polgármester; a közönség a hatóságok legfőbb ellenőrzője; a rend első feltétele: a lakosság élet-és vagyonbiztonságának előzetes megóvása.

6. Összefoglalás

A rendészeti nyelv sajátosságainak feltárását három szinten kíséreltem meg: a szakirodalom, a szabályozási források és a rendészetben dolgozók nyelvhasználatának elemzésével. A száz évre visszatekintő, korlátozott vizsgálódás azt bizonyítja, hogy a rendőrségi, határőrségi közigazgatási, közbiztonsági munkához, valamint a bűnüldözéshez szorosan kapcsolódó nyelvhasználat állandósága erősebb, mint a változásokra való nyitottsága. A változások egyes történeti korszakok ideológiájával és a technikai fejlődéssel, valamint a szervezeti átalakításokkal befolyásolhatók, de a nyelvi stabilitás a szabályozás szemléletéből következik. Ennek a nyelvnek tartós jellemzője az elidegenítő, a merev, kevés egyéniesítést, humanizálást engedő stílus, a funkcionális leírások és parancsok, utasítások szóhasználat. Ugyanakkor a nem-formális és intézményen belüli kommunikáció ettől eltér, zsargont és durva, trágár kifejezéseket, de feszültséget oldó humort is tartalmaz. A társadalmi státusz és a felek közötti aszimmetria a kommunikációban is nyomot hagy (hatalmi helyzet az ügyfelekhez képest és lényegében katonai hierarchia a szervezeten belül), ezek a tényezők a formalizmust és informalitást egymás mellett tartják életben.

A politikai/hatalmi reform rendészeti korszerűsítésének hármas célkitűzéséből (demokratizálás, demilitarizálás, decentralizáció) alig valósult meg valami, mert a rendszerváltásnál a politikai hatalom átalakítására koncentráltak, nem az államszervezetére. Ezért a rendészet felépítése, működési rendje és vele a nyelvhasználat csak az új, nemzetközi rendészeti zsargont vette át, beépítette az integrációs együttműködéssel és műszaki-technikai eszközök alkalmazásával kapcsolatos kifejezéseket, és a piaci szereplők érdekeit. A rendőrségi szóvivők, a hivatásos és alkalmi kommunikátorok nem változtatnak a rendészeti nyelvhasználaton, amikor a lakossághoz, a helyi közösséghez, az önkormányzatokhoz szólnak, nem tekintik a közérthető kommunikációt a demokratizálás részének. Szívesebben beszélnek és érintkeznek a többi hatósággal, rendészeti munkatársakkal, mert velük egyszerűbb szót érteni.

Fontos lenne mindezt folytatni a kutatásokat, hogy azok tapasztalatai alapján a beszélőket, a jogi szövegek, szervezeti normák készítőit képezni lehessen: miként kell az erőszak és a karhatalom nyelvét lefordítani a közszolgáltatások, a jogállam és a demokratikus működés nyelvére.

Irodalom

- Arató B. (2020). Quo Vadis, igazságügyi nyelvészet? *Magyar Jogi Nyelv*, 4(2), 8–15.
- Blau, P. (1974). *On the Nature of Organizations*. Wiley, 1974.
- Boda J., Finszter G., Imre M., Kerezi K., Kovács G., Sallai J. (2016). *A rendészettudományi kutatások elméleti megalapozása és főbb irányai*. Nemzeti Közszerológiai Egyetem, Államtudományi Műhelytanulmányok, 17. kötet
- Christián L. (2015). Rendészeti politika. *MTA Law Working Papers*, No.14.
- Christián L. (2018). Rendészeti szervek. In: Jakab A., Fekete B. (szerk.). *Internetes Jogtudományi Enciklopédia* (Alkotmányjog rovat, rovatszerkesztő: Bodnár Eszter, Jakab András) <http://ijoten.hu/szocikk/rendeszeti-szervek>. Utolsó letöltés: 2020. 10. 10.
- Connolly, W. E. (2000). A diskurzus politikája. In: Szabó M., Kiss B., Boda Zs. (szerk.). *Szövegváltozatok a politikára. Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus*. Nemzeti Tankönyvkiadó - Universitas, 500–524.
- Darida V. (2018). Törékeny modernségünk, *Élet és Irodalom*, 62 (11), 12.
- Demeczky Á. (2018). Hát ez meg hogy lehet? *A Szem* 2018. november 9. <https://aszem.info/2018/11/hat-ez-meg-hogy-lehet-jan-philipp-reemtsma-bizalom-es-eroszak-a-modern-tarsadalomban/>. Utolsó letöltés: 2021. 03. 10.
- Dróth J. (2000). Legyen egységes az Európai Unió magyar nyelvű terminológiája! Az EU adminisztratív és közigazgatási nyelvezetének magyar fordítása. *Magyar Nyelvőr*, 124 (3), 287–297.
- Erdődi J. (1954). Az orosz nyelv hatása a magyarra 1945 után V. rész, *Magyar Nyelvőr*, 78 (5-6), 382–392.
- EU English (2019). *Using English in EU Contexts with English-Hungarian EU Terminology* <http://www.euenglish.hu>. Utolsó letöltés: 2019. 10. 10.

- Farkas M. (1950). A miniszter beszédének szövege az 1950–1951-es kiképzési év elején, é.n. gépelt irat, 1–8.
- Finszter G. (2019). Rendészeti igazgatás a rendszerváltozás időszakában 1989–1990. In: Gaál Gy., Hautzinger Z. (szerk.). *Gondolatok a rendészettudományról. Írások a Magyar Rendészettudományi Társaság megalapításának tizenötödik évfordulója alkalmából*. MRTT, 111–124.
- Fischer M. (2008). Az európai uniós fordítás és terminusalkotás magyar vonatkozásai. *Magyar Nyelvőr*, 132 (4), 385–402.
- Fischer M. (2014). Milyen hatással van nyelvünkre az EU-tagság? *Nyelv és Tudomány*, 2014. március 3. <https://www.nyest.hu/hirek/milyen-hatassal-van-nyelvunkre-az-eu-tagsag>. Utolsó letöltés: 2021. 03. 10.
- Forgács D. P. (2019). *A bürokrácia szociológiája*. Kossuth Kiadó.
- Hautzinger Z. (2019). A magyar rendészet másfél évtizedes tudománya. In: Gaál Gy., Hautzinger Z. (szerk.). *Gondolatok a rendészettudományról. Írások a Magyar Rendészettudományi Társaság megalapításának tizenötödik évfordulója alkalmából*. MRTT, 171–179.
- Hetényi I. (1941). *Amikor a rend őre voltam*. Pantheon Kiadás.
- Horváth I. (2013). *Bírósági tolmácsolás*. Magánkiadás, Budapest.
- Illés Gy. (2005). A rendőrök nyelve, *Magyar Rendészet*, 5 (4), 52–75.
- Kiss J. (2005). A magyar nyelv és az Európai Unió. *Magyar Nyelvőr*, 129 (1), 12–29.
- Klemperer, V. (1984). *A harmadik birodalom nyelve*. Membrán Könyvek, Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
- Kozáry A., Valcsicsák I. (2014). Rendészeti munka a nemzetiségileg, vallásilag, nyelvéleg és kulturálisan sokszínű társadalomban. In: Kozáry A., Valcsicsák I., Molnár K. (szerk.). *A rendészeti munkában felhasználható vallási és etnikai ismeretek: Etnoszociográfia*, Nemzeti Közszerológiai Egyetem. 8–10.
- Kozáry A. (2017). Perbeszéd helyett párbeszéd: a mediáció mint konfliktuskezelési eljárás. In: Boda J., Felkai L., Patyi A. (szerk.). *Ünnepi kötet a 70 éves Janza Frigyes tiszteletére, Liber amicorum in honorem Friderici Janza septuagenarii*, Dialóg Campus – Nordex Kft., 349–357.
- Kozáry A. (2018). „A bizalom gyalog jön és lóháton távozik”. A multikulturális társadalom legújabb kihívásai: a rendőrség és a bizalomépítés. In: Dobák I., Hautzinger Z. (szerk.). *Szakmaiság, szerénység, szorgalom: Ünnepi kötet a 65 éves Boda József tiszteletére*. Dialóg Campus-Nordex Kft. 415–423.
- Kozáry A. (2019). Töprengések a biztonságról és a rendőrségbe vetett bizalomról. In: Gaál Gy., Hautzinger Z. (szerk.). *Gondolatok a rendészettudományról. Írások a Magyar Rendészettudományi Társaság megalapításának tizenötödik évfordulója alkalmából*. MRTT, 203–208.
- Kurtán Zs. (2016). Jogtudomány, nyelvtudomány és szaknyelv kutatás kapcsolatai. In: Hegyi Sz., Vinnai E., Zöldi Zs. (szerk.). *Orbis Iuris. Ünnepi tanulmánykötet Szabó Miklós 65. születésnapjára*, Bóbor Kiadó, 147–162.
- Lakoff, G., Johnson, M. (1980). *Metaphors we live by*. University of Chicago Press.
- Letsch E. (2017). *A jog alkotása és nyelve*. Fórum-Újvidék.
- Loupaki, E. (2018). EU Legal Language and Translation – Dehumanizing the Refugee Crisis. *International Journal of Language and Law*, 7 (1), 97–116.
- Mikoly Z. (2018). Az erőszak hallgatásának megtörése. *Alföld*, 69 (4), 110–116.
- Nagy F. (1980). *Kriminálisztikai szövegnyelvészet*, Akadémiai Kiadó.
- Pabis E. (2015). Az interdiszciplináris erőszak kutatás eredményeiről és problematikájáról. In: Pabis E. (szerk.). *Az erőszak reprezentációi*. Debreceni Egyetemi Kiadó, 7–22.
- Pázmándi K. (2018). A jog nyelvi dimenziói és a fogyasztóvédelem. Devizahiteles perek szereplőinél azonosítható nyelvi attitűdök. In: Szabó M., Vinnai E. (szerk.). *A törvény szavai*. Bóbor Kiadó, 261–280.
- Ránki S. (2011). A kriminálisztikai szövegnyelvészet hazai kutatástörténete 1960-tól 1990-ig, *E-nyelv Magazin*, 2011. augusztus 11. <https://epa.oszk.hu/02200/02263/00009/a-kriminálisztikai-szovegnyelvészet-hazai-kutatástörténete-1960-tól-1990-ig.html>. Utolsó letöltés: 2010. 10. 10.
- Reemtsma, J. P. (2017). *Bizalom és erőszak a modern társadalomban*. Atlantisz Kiadó.
- Révész B. (2015). *Adalékok a magyar jogi nyelv szovjetizálásának kérdéseihöz*. Előadás, elhangzott Szilágyi Péter 70 című konferencián, 2015. október 16., ELTE Állam- és Jogtudományi Kar
- Sajgál M. (2015). Társadalmi pozicionálás és nyelvi cselekvési lehetőségek a nyomozati eljárásban egy interdiszciplináris esettanulmány konzekvenciái. In: Szabó M. (szerk.). *A jog nyelvi dimenziója*. Bóbor Kiadó, 243–256.
- Tóth J., Kurtán Zs. (2017). A jogszabályok szövege – avagy a jogalkotók szövegelése. *Magyar Jogi Nyelv*, 1 (1), 34–36.

- Tóth J. (2017a). Jogalkalmazói etikai parancs az akadálymentesített kommunikáció. In: Szakály Zs. (szerk.). *Tanulmánykötet a Jog, erkölcs, etika c. konferencia előadásaiából*. Igazságügyi Szolgálatok Jogakadémiaja, Magyar Lap- és Közlönykiadó, 73–87.
- Tóth J. (2017b). Mi fán terem a (kényszer)betelepítés? *Magyar Jogi Nyelv*, 1 (1), 14–20.
- Tóth J. (2019a). Tudnak-e a jogászok érthetően fogalmazni, avagy nem is kell azt tudni? *Magyar Jogi Nyelv*, 3 (1), 31–37.
- Tóth J. (2019b). Mózes szarvai – a jogalkotásban. In: Szoták Sz. (szerk.). *Diszciplínák találkozása: Nyelvi közvetítés a XXI. században*. Országos Fordító- és Fordítás Hitelesítő Iroda, 42–54.
- Üveges I. (2019). Közérthetőség a jogi nyelvben: követelmény és/vagy kultúra? *Magyar Jogi Nyelv*, 3 (2), 20–26.
- Verebélyi I. (2020, szerk.). *Rendszerváltozás és modernizáció a belügyi igazgatásban (1989–1994)*. Dialóg Campus Kiadó.
- Vinnai E. (2018). „Megértette a figyelmeztetést?” A figyelmeztetések és tájékoztatások közzlése a büntetőeljárásokban. In: Szabó M., Vinnai E. (szerk.). *A törvény szavai*. Bíbor Kiadó, 281–296.

1. sz. Melléklet

Elemzett jogi normák listája:

- 1) 1994. évi XXXIV. törvény a rendőrségről (módosításokkal)
- 2) 2007. évi LXXXIX törvény az államhatárról
- 3) 2007. évi II. törvény a harmadik országbeli állampolgárok beutazásáról és tartózkodásáról
- 4) 114/2007. (V. 24.) Korm. rendelet a 2007. évi II. törvény végrehajtásáról
- 5) 2005. évi CXXXIII. törvény a személy- és vagyonvédelmi, valamint a magánnyomozói tevékenység szabályairól
- 6) 2004. évi XXIV. törvény a lőfegyverekről és lőszerekről
- 7) 2003. évi XXII. törvény a Magyar Köztársaság Kormánya és a Szerbia és Montenegró Kormánya között a két állam területén jogellenesen tartózkodó személyek átadásáról és visszafogadásáról szóló, Belgrádban, 2001. november 7-én aláírt Egyezmény kihirdetéséről – 2011-ig volt hatályban
- 8) 2006. évi LXXXV. törvény a Magyar Köztársaság és Románia között a magyar–román államhatár rendjéről, az együttműködésről és a kölcsönös segítségnyújtásról szóló, Bukarestben, 2005. október 20-án aláírt Szerződés kihirdetéséről
- 9) 54/2010. (III. 11.) Korm. rendelet a Magyar Köztársaság Kormánya és Románia Kormánya közötti, Kiszombor–Nagycsanád (Cenad) határátkelőhelyen közös kapcsolat-tartási szolgálati hely létrehozásáról szóló, jegyzékváltás útján létrejött Jegyzőkönyv kihirdetéséről
- 10) 1/2006. (I. 11.) ORFK utasítása rendkívüli halál esetén követendő rendőri eljárás szabályzata kiadásáról
- 11) 457/2016. (XII. 23.) Korm. rendelet a rendvédelmi feladatokat ellátó szervek személyi állományának kártalanításáról
- 12) 41/2016. (III. 9.) Korm. rendelet a tömeges bevándorlás okozta válsághelyzet Magyarországon egész területére történő elrendeléséről
- 13) 267/2011. (XII. 13.) Korm. rendelet a bajba jutott légi járművek megsegítését, valamint a katasztrófák elleni védekezéssel és a mentéssel összefüggő tevékenységet ellátó légi kutató-mentő szolgálat szervezetéről, működésének, fenntartásának, riasztásának és a mentéssel járó költségek
- 14) 384/2007. (XII. 23.) Korm. rendelet a Rendőrség által alkalmazott kényszerítő eszközök rendszeresítésének szakmai követelményeiről és eljárási szabályairól
- 15) 332/2007. (XII. 13.) Korm. rendelet a határátkelőhely és az ideiglenes határátkelőhely megnyitásáról és működtetéséről, valamint a határátlépési pontról
- 16) 330/2007. (XII. 13.) Korm. rendelet a határterületről, valamint a határátkelőhely területére nem határátlépés céljából történő belépés és tartózkodás szabályairól
- 17) 329/2007. (XII. 13.) Korm. rendelet a Rendőrség szerveiről és a Rendőrség szerveinek feladat- és hatásköréről
- 18) 305/2006. (XII. 23.) Korm. rendelet a Szervezett Bűnözés Elleni Koordinációs Központtról

- 19) 28/2016. (VII. 15.) BM rendelet a Terrorelhárítási Információs és Bűnügyi Elemző Központ és az utasadat szolgáltatója közötti kapcsolattartás, valamint az adatátadás módjának szabályozásáról
- 20) 24/2015. (X. 15.) ORFK utasítás a Határforgalom-ellenőrzési Szabályzatról
- 21) 1916. évi XXXVII. törvénycikk indokolása a fiumei m. kir. állami rendőrségről
- 22) 1932. évi XIII. törvénycikk indokolása a m. kir. rendőrség fegyverhasználati jogáról
- 23) 1922. évi VII. törvénycikk indokolása a magyar királyi állami rendőrség és a magyar királyi csendőrség létszámának, kiegészítési módjainak és felfegyverzésének megállapításáról
- 24) Belügyminiszter 023.számú parancsa 1967.augusztus hó 7-én + 3 végrehajtási utasítás (BM – rendőrség, HÖR, Állambiztonsági rendőrség számára)

Hevesi Andrea

Somogyi Károly Városi és Megyei Könyvtár Gyűjteményi és Helyismereti Osztály

ORCID: [0000-0002-1608-6764](https://orcid.org/0000-0002-1608-6764)

Régi könyvek, új olvasók – A Somogyi Könyvtár szabadegyeteme és a gyűjteménymenedzsment lehetőségei – Vázlatos helyzetjelentés

Absztrakt

A munkabeszámoló során szemléltetjük, hogy egy régi és ritkagyűjteménynek milyen lehetőségei vannak a népszerűsítésre, és hogyan próbálunk megfelelni a 21. századi kihívásoknak.

Kulcsszavak: program, régi könyv, különgyűjtemény, gyűjteménymenedzsment

Abstract

Old Books, New Readers.

In our work report we present the possibilities to promote our old and rare collection, on one hand, and expound how we try to meet the challenge of the 21st century, on the other hand.

Keywords: project, old and rare books, special collection, collection management

1. A Somogyi Könyvtár régikönyves gyűjteménye

A szegedi Somogyi Károly Városi és Megyei Könyvtár Gyűjteményi és Helyismereti Osztályának munkatársaként e rövid módszertani beszámolóban azt szeretném bemutatni, hogy egy egyedülálló, de speciális helyzetű régikönyves gyűjtemény népszerűsítésére milyen eszközeink, módjaink lehetnek.

Célom, hogy a felvázolt tervekkel, a folyamatban lévő munkákkal, programokkal egy kevésbé ismert, ritkán látogatott gyűjteményt a méltó helyére telessünk. Már előljáróban fontos hangsúlyoznunk, hogy az ismertetett programok, feladatok megvalósulása folyamatban van, egyes elemeinek a megvalósítása azonban még el sem kezdődött. A bemutatandó, gyűjteménymenedzsmenttel kapcsolatos újítások négy éve, 2017-ben kezdődtek, s a jelenlegi tervek megvalósítása még legalább ugyanennyi időt vesz igénybe. Mindemellett azzal is számolnunk kell, hogy a világban bekövetkező (társadalmi, gazdasági) változások miatt folyamatosan átalakul a régikönyves programok befogadásának módja is (lásd például pandémia), így a tervek, a módszerek és a megvalósítás eszközei sem maradhatnak változatlanok.

A legfontosabb azonban, hogy egy méltatlanul keveset emlegetett gyűjteményt újra ismertté, elismertté, látogatottá, használttá tegyünk mind a tudományos életben, mind a (köz)oktatásban, s emellett ne hanyagoljuk el a turisztikai, bevétellel járó lehetőségeket sem. Ehhez a közönség széles rétegét kell tudnunk megszólítani, többféle módon és megközelítésben.

2. A Somogyi Könyvtár régikönyves gyűjteményének „speciális” helyzete

Az 1879-es nagy szegedi árvíz hatására Somogyi Károly esztergomi kanonok Szeged városának „örök és elidegeníthetetlen” tulajdonául ajánlotta fel 43701 kötetből álló könyvgyűjteményét.

Az 1883. október 16-án Ferenc József császár és magyar király által megnyitott könyvtár azonnal lelkes adományozókra talált, így a Somogyi-gyűjtemény a kurrens gyarapodás mellett régikönyves adományokkal, teljes hagyatékokkal, aukciós vásárlásokkal is bővült az idők során, s bővül a mai napig.

Az ősnymtatványok, RMK-, illetve RMNy-tételek, unikális példányok nagy száma ellenére fontos megjegyezni, hogy a Somogyi Könyvtár alapítása óta elsősorban városi könyvtár, amely a város polgárai számára szolgált. Ez a városi ellátási szerep egészült ki később megyei funkcióval, vagyis könyvtárunk 1973 óta Csongrád (ma Csongrád-Csanád) megye teljes könyvtári ellátásáért is felel. Nem tudományos könyvtár tehát, így nem (volt mindig) elsődleges cél a tudományos publikálás, a kutatók bevonása. Ennek ellenére a könyvtár működésének kezdete óta nyomon követhető, hogy minden igazgató igyekszik valamilyen szempontból kiemelni, segíteni, megőrizni, feltárni a régikönyves állományt is annak ellenére, hogy a könyvtár típusa miatt erre nincs minden esetben anyagi és/vagy humán erőforrás.

A könyvtár 1984-ben költözött át a Közművelődési palotából a Dóm téri „üvegpalotába”, ahol is központi helyen, a 3. emelet középpontjában, építészeti szempontból az épület „szívében” alakították ki az ún. emlékkönyvtárat. Itt kb. 10 ezer, mind állományvédelmi, mind vagyónvédelmi szempontból a legnagyobb biztonságot igénylő kötet kapott helyet. A külön zárral nyitható, riasztóval felszerelt helyiségben egy páncélszekrény is található. A régi és ritka könyvek őrzéséhez szükséges megfelelő, állandó hőmérsékletet és páratartalmat speciális berendezés biztosítja, amelyet rendszeresen karbantartanak. A műszerek által rögzített értékeket folyamatosan figyeljük, ellenőrizzük. Így a rongyból készült papírnak, a pergamennek és a savasodó, 19. századi papírnak sem esik baja. Az emlékkönyvtár bútorzata az eredeti, Juhász György asztalosmester (Juhász Gyula nagybátyja) által még a Dugonics téri épületbe (ma Rectori Hivatal) készített, s onnan a Kultúrpalotába is átköltöztetett polcrendszer.

E kivételes hely az utóbbi években fokozatosan nyílt meg az érdeklődők számára, s míg 10–15 évvel ezelőtt a Nobel-díjas tudósok, reprezentatív személyek, diplomaták kiváltsága volt a gyűjtemény megtekintése, addig mára már folyamatosan bővítjük a kört, és – az állományvédelmi előírások maximális betartásával – rendszeresen fogadunk csoportokat.

A reprezentatív bemutatók mellett a kutatók, a felsőoktatásban dolgozók és szemináriumi csoportjaik előtt is megnyitottuk kapuinkat. Emellett városi „közkönyvtárként” fontos szerepünk van a közoktatás támogatásában is, így egyre több középiskolai és általános iskolai felső tagozatos osztályt fogadunk. A turisztikai lehetőségek kiaknázására még bőven van lehetőség: a Tourinformmal közösen már meghirdetünk időpontokat az emlékkönyvtár megtekintésére. Összegezve látható tehát, hogy a Somogyi Könyvtárnak hiába van egyedülálló régikönyves gyűjteménye, megyei és városi funkciókat ellátó közművelődési könyvtárként egy egyetemi városban sokoldalúan kell megmutatni, alkalmazni, használni ezt a páratlan állományt. Nem lehetséges és nem is elégséges „csupán” tudományos könyvtárként gondolni a gyűjteményre.

A következőkben azt vázoljuk fel, hogy ennek a sokrétű használatnak, a népszerűsítésnek milyen módjai lehetnek, mi az, amit már véghez vittünk, melyek a folyamatban lévő fejlesztések és mik a további lehetőségek.

3. A régikönyves könyvtáros hétköznapijai – avagy az állandó, eddig is végzett munkák és az ebben rejlő újítási lehetőségek

A gyűjteménymenedzsment szempontjából rendkívül fontos a kapcsolati háló. Ha van egy értékes gyűjtemény, néhány lelkes kolléga, akkor megfelelő kapcsolatok létesítésével, fenntartásával csodák érhetők el. A következő alfejezetek szinte mindegyikében a kapcsolati tőke az egyik kulcsszó. Ha az intézmény valamely másik osztályán, más területen dolgozó kollégáival jól együttműködünk, ha más intézményekkel összehangoltan tudunk dolgozni, számíthatnak ránk és számíthatunk rájuk, ugyanez vonatkozik a sajtó képviselőire is, sőt, ha a vendégeinkkel olyan kapcsolatot alakítunk ki, amely hosszú távú együttműködést tesz lehetővé, akkor mindeképp sikeresnek mondható bármilyen, az állományt népszerűsíteni kívánó esemény, program vagy produktum.

3.1. Leltár, gyűjteménykezelés, katalogizálás

A régi szakrendi kötetek leltárát a Somogyi Könyvtárban a Feldolgozó- és Gyarapító Osztály munkatársai végzik, ők írják le a Corvina rendszerben a könyveket, és teszik láthatóvá a katalógusban. Mi azzal tudjuk a legtöbb segítséget nyújtani nekik, hogy bármilyen elgépelést, kiemelési lehetőséget (tárgyszó, possessor, kötésre vonatkozó információk stb.) észreveszünk, kérjük, hogy tüntessék fel ezeket az adatokat is. A gyűjteménymenedzsment szempontjából elsődleges és rendkívül fontos, hogy a nagyközönség által használt elektronikus katalógusban régi és ritka könyveink elérhetőek legyenek, mégpedig pontos, precíz leírással, hiszen csakis így lehet keresni a gyűjteményben.

3.2. Állományvédelem

A régi és ritka gyűjtemény gondozásának egyik, talán a legfontosabb feladata az érték- és állagmegőrzés, az állományvédelem. Nagy súlyt fektetünk a megfelelő hőmérséklet és páratartalom kialakítására, a kötetek folyamatos javítására, állapotuk ellenőrzésére. Az utóbbi évben egy NKA-s pályázatot is elnyertünk, és ez lehetővé tette három, könyvészeti értelemben is ritka és értékes kötet teljes restaurálását. Ezek között szerepelt könyvtárunk legrégebbi könyve, egy 1473-as kiadású *Historia scholastica* (COMESTOR, Petrus, *Historia scholastica*, Augsburg, 1473. Inc 1-es jelzettel), egy 1490-es kiadású *Legenda aurea* (Jacobus de VORAGINE, *Legenda aurea sanctorum...*, Basel, 1490. A Somogyi Könyvtár példányának jelzete: Inc 51.) és a *Vizsolyi Biblia* első kötete (*Szent Biblia, az az Istennek...* Vizsoly, 1590. A Somogyi Könyvtár példányának jelzete Inc 149.). A munkálatok dokumentálására pontos restaurálási napló készül, illusztrációkkal, anyagmintákkal, leírásokkal ellátva, amelyek már önmagukban is rendkívül látványosak. A nagy horderejű művészi munka mellett kötészetünkben nap mint nap javítanak a muzeális dokumentumokon kisebb töréseket, szakadásokat, készítenek bőrszíjakat az elszakadtak helyett, vagy csinálnak savmentes tékákat a pergamenkötések számára.

3.3. Könyvaukciók, árverések figyelése

A régi és ritka gyűjteményünket a könyvtár gyűjtőkörének megfelelően anyagi lehetőségekhez mérten folyamatosan bővítjük. Ez azt jelenti, hogy a mindennapi munkánk része az aukciós katalógusok, antikvár könyvek figyelése, a licitálások, vásárlások intézése.

3.4. Kiállítások

A Somogyi Könyvtár nyári nagy kiállításai több évtizedes múltra tekintenek vissza. A több hónapig látható kiállítás mindig a Szegedi Szabadtéri Játékok ideje alatt volt megtekinthető, az első előadás előtt nyílt meg a tárlat, és kora őszig tartott. Túl a szakmai előkészületeken – szakirodalom gyűjtése és olvasása a témában, a kiállítás megtervezése, installáció készítése, szövegezés stb. A régikönyves könyvtárosok feladata a kiadásokat finanszírozó pályázat megírása is. Korábban reprezentatív, képes katalógusok jelentek meg egy-egy nyári kiállításról, ám ilyenek az utóbbi években a megemelkedett költségek miatt nem készültek. Korábban Szőkefalvi-Nagy Erzsébet (2001; 2005; 2007; 2013) összeállításában jelent meg számos ilyen ismertető füzet, gyakorlatilag a Somogyi Könyvtár régikönyves gyűjteményének ezek szinte az egyedüli ismertetői¹.

Azóta leporellón mutatjuk be a kiállítás témáját és a legkiemelkedőbb könyveket. A megnyitó mindig ünnepélyes, ahol a sajtó is képviselteti magát. A kiállítást olyan kutató, szakember, ismert személy nyitja meg, akinek a munkássága szorosan kapcsolódik a tárlat témájához. Például a *400 év alatt a Föld körül – Útleírások, útikönyvek, országismertető, vándorkönyvek* című kiállításunk 2019. július 18. és október 2. között volt megtekinthető, és a kiállítás megnyitására a helyi Tourinform Iroda vezetőjét, Ács Szilviát kértük fel, aki a modern turisztika

¹ Néhány példa ezekből: „Hess Andrástól Landererig...” – Német hatások a magyar könyves kultúrában, Szeged, Somogyi Könyvtár, 2005.; „Ment-e a könyvek által a világ elébb” – A magyar könyves kultúra évszázadai, Szeged, Somogyi Könyvtár, 2001.; „Régi híres könyvtárak, régi híres könyvtárosok” – A Somogyi Könyvtár régi és ritka könyveinek tükrében, Szeged, Somogyi Könyvtár, 2007.; Cimélia – könyvkincsek, Régi és ritka könyvek a Somogyi Könyvtár gyűjteményében, Szeged, Somogyi Könyvtár, 2013.)

gyakorlati elemeivel rendkívül érdekesen tudta kiegészíteni az utazás történetét bemutató kiállítást². Ehhez a kiállításhoz újdonságként felnőtteknek, nagyobb gyermekeknek szóló QR-kódos, okostelefonnal kitölthető kvízt készítettünk. Ez azt jelenti, hogy minden tárló oldalán volt egy QR-kód, amelyet beolvasva egy, a tárló tartalmával kapcsolatos kérdést találtak a játékos kedvű látogatók. A kvízt kitöltve sorsoláson vettek részt, amely végén a szerencsések jutalma egy-egy könyv volt. Noha a kiállításokra fordítható anyagi források igen szerények, 2017 óta figyelünk arra, hogy a legkisebbek számára is berendezzünk egy foglalkoztatósarkot a kiállítás témájában. Ezt múzeumpedagógiai szakirodalmak olvasásával, a múzeumi „trendek” figyelésével igyekszünk változatossá tenni. Az elmúlt években volt például kifestő a *Schedel-krónikából*, kirakó Andersen egyik legkorábbi mesekönyvének címlapjából, vagy éppen földrajzi kvíz, amelynek megoldásához néhány metszet alapos megfigyelése volt szükséges.

3.6. Könyv-örökbefogadás

2003-ban indult útjára az a szép és nemes kezdeményezés, hogy Szeged város díszpolgára, illetve a Szegedért Alapítvány díjazottjai szimbolikusan örökbe fogadnak egy régi, ritka könyvet a Somogyi Könyvtárban³.

Erről az eseményről a helyi sajtó minden évben beszámol, ilyenkor a könyvtárunk muzeális értékű dokumentumai a hírek főszereplői lesznek. Számos örökbefogadó nem csupán szimbolikus értelemben támogatta az általa nagyra becsült kötetet, hanem anyagi támogatást is nyújtott a könyvtárnak gyarapításra, restaurálásra, ami jelentős segítség az Alapítványi Gyűjteménynek.

Ez adta az ötletet, hogy 2019-ben elindítsuk mecénásprogramunkat. A program lényege, hogy bárki, aki szeretné támogatni a kultúrát, a régi és ritka könyveket, egy jelképes összeg felajánlásával is örökbe fogadhat egy-egy kötetet az általunk előre megadott listáról választva. A különbség tehát annyi, hogy míg a város kitüntetettjeinek mi, könyvtárosok javasolunk a munkásságukhoz illő köteteket, amelyek közül ők választanak, addig a mecénások egy ajánlati listán jelölhetik meg a támogatni kívánt művet, de természetesen nekik is szívesen segítünk a döntésben. Évente két időpontban, tavasszal és ősszel vehetik át az oklevelüket és nézhetik meg ünnepélyes keretek között az általuk örökbe fogadott könyveket. A kezdő év igazán sikeres volt: a legelső alkalommal három örökbefogadónk volt, ősszel már nyolcan vettek részt az ünnepi eseményen. A kölcsönös kapcsolatok kialakítása és fenntartása által pedig az elmúlt két évben már kétszer is előfordult, hogy a neve elhallgatását kérő, egykori emlékkönyvtári előadónk, vendégünk több mint százezer forintos tétellel támogatta a restaurálási munkákat. Úgy gondolom, mindez jól mutatja a program sikerét.⁴

3.7. Csoportok fogadása turisztikai céllal

Az emlékkönyvtárban a pandémia alatt szünetelt a csoportok fogadása. Korábban a szegedi Tourinformmal közösen minden hónapban egy alkalommal szerveztünk vezetett látogatást az emlékkönyvtárba. Ezért a résztvevők belépőt fizetnek, így – bár szerényen – bevételt is termel a program. A közeljövőben ezeket az alkalmakat népszerűsíteni szeretnénk úgy, hogy tematikus bemutatókat hirdetünk meg, figyelemfelkeltő, aktuális beharangozóval. Így egy-egy lelkes látogató többször is el tud jönni, mert nem mindig ugyanaz a program várja majd.

A fent említett időpontokon és eseményeken kívül a Szabadtéri Játékokhoz kapcsolódva, a szabadtéri előadások napján is tartunk nyaranta bemutatót. A szegedi szabadtéri számos turistát vonz, s mivel a könyvtár közvetlenül a játékok helyszíne mellett található, igyekszünk megszólítani és bevonzni a színházlátogató turistákat is.

² A kiállítás sajtóviszhangjából: <https://szeged.hu/kepriport/2954/kiallitas-a-somogyi-konyvtarban-400-ev-alatt-a-fold-korul>; https://www.youtube.com/watch?v=iAdxFeTxk_E; <https://szegedma.hu/2019/07/az-utikonyvek-torteneterol-nyilik-tarlat-a-somogyi-konyvtarban>. Utolsó letöltés: 2021. 09. 03.)

³ Az örökbefogadás lényege és az eddigi örökbefogadók névsora elérhető az alábbi linken: <http://www.sk-szeged.hu/orokbefogadas-es-mecenatura>. Utolsó letöltés: 2021. 09. 03.

⁴ A kidolgozott program teljes leírása, a könyvlista és a jelentkezés módja az alábbi linken érhető el: <http://www.sk-szeged.hu/mecenasok>. Utolsó letöltés: 2021. 09. 03.

Az emlékkönyvtár turisztikai célú látogatását nemes célokra is felajánlottuk már: két emlékkönyvtári bemutató bevételének az összegével egy daganatos gyermek gyógykezeléséhez járult hozzá intézményünk. A program sikeres lett, sokan eljöttek, és az intézmény egy nemes cél eléréséhez nyújtott támogatást.

3.8. Publikációk – új típusú kiadványok munkaterve

A Somogyi Könyvtár Gyűjteményi és Helyismereti Osztályának munkatársai folyamatosan jelentetnek meg tudományszerűsítő írásokat, recenziókat, tudományos publikációkat. (Elsősorban a *Szeged* folyóiratban, de rendszeresen publikálnak a kollégák a *Magyar Könyvszemlében*, a múzeum évkönyvében és egyéb, a szűkebb szakmájukat érintő szakmai folyóiratokban, konferencia- és tanulmánykötetekben.)

Komoly hiányosság azonban, hogy ez idáig nem született olyan kiadvány, amely a könyvtárunk alapítójával, Somogyi Károllyal monografikusan, a források feldolgozásával és közlésével együtt, részletesen foglalkozna, sem olyan hosszabb kötet, amely a régi és ritka könyveinket, értékeinket mutatná be. (Természetesen egy-egy kötetrel számos tudós könyvtáros foglalkozott, sok publikáció született, s emellett rendkívül értékesek az évente megjelentetett kiállítási katalógusfüzetek is, de nagyobb terjedelmű reprezentatív kiadványa nincs a könyvtárunknak ebben a témában.) Az elkövetkezendő években elsődleges célom egy olyan reprezentatív kiadvány elkészítése, amelynek az élén egy Somogyi Károlyról – a fennmaradt forrásértékű dokumentumok alapos átolvasásával – készült hosszabb tanulmány áll. Ezt követné számos, a gyűjteményben található könyvészeti ritkaság tudományos igényű bemutatása, jó minőségű, színes képanyaggal. Így a gazdagon illusztrált, szakmai szempontból hiánypótló kötet egyben egy reprezentatív, könyvtárunkat népszerűsítő kiadvány is lehetne.

Emellett el kell készítenünk könyvtárunk ősnymtatvány-katalógusát is. 2019-ben Rábai Krisztina már feldolgozta a MEI számára az ősnymtatványokat, így a vele közös munka eredményeim szerint pontosan, precízen és belátható időn belül befejezhető vállalkozás lenne.⁵

Az előbbieken azokat a munkafolyamatokat ismertettük, amelyeket a könyvtár régikönyves könyvtáros munkatársai évtizedek óta végeznek, amelyek a mindennapos munkánk részei, és apróbb változtatásokkal, módosításokkal, új célkitűzésekkel, minimális energia- idő- és anyagi befektetéssel megújíthatók voltak.

Az újítások célja mindig az volt, hogy minél szélesebb közönség ismerje meg az értékeinket. Olykor ezt anyagi szempontból is eredményesnek mondhatjuk (lásd turisták fogadása, örök-befogadás kiterjesztése), máskor a látogatók számának látványos növekedését tapasztalhattuk meg – például a kiállítások előre meghirdetett tárlatvezetéseinek bevezetésével. A tervezett publikációk mind szakmai, mind reprezentatív értelemben hiánypótlók lennének, így mihamarabb el kell készítenünk őket.

4. Új típusú emlékkönyvtári bemutatók

Ahhoz, hogy minél több látogatója, használója legyen a régikönyves gyűjteménynek, számba kellett vennünk, hogy kiket, milyen minőségben tudunk fogadni, illetve kit mivel tudunk megszólítani. Ugyanakkor nem feledkezhettünk meg az állományvédelmi szempontokról sem.

Ezek alapján úgy döntöttünk, hogy általános iskolai alsó tagozatos osztályokat nem fogadunk. A gyermekkönyvtárunk számos programajánlata van a számukra, és állományvédelmi tekintetben rendkívül kockázatos lenne 20–25 tíz év körüli gyermek fogadása⁶.

⁵ Az alábbi linken elérhető a Somogyi Könyvtár ősnymtatványainak minden adata a MEI-ben: https://data.cerl.org/mei/_search?query=szeged&from=0&size=10&mode=default&sort=default. Utolsó letöltés: 2021. 09. 03.

⁶ Könyvtárunk összes, gyermekeknek szóló foglalkozása megtalálható korosztályokra bontva az alábbi linken: <http://www.sk-szeged.hu/konyvtari-foglalkozasok>. Ezek összegyűjtése, papíralapú kiadása és a honlapunkon való közzététele is az elmúlt év eredménye. A megújult kínálatot egységes formába öntöttük. Utolsó letöltés: 2021. 09. 03.

Felső tagozatosokat és középiskolás osztályokat már fogadunk, lehetőség szerint úgy, hogy 10–15 fő megy be egyszerre az emlékkönyvtárba. Elsősorban a hangulat kedvéért tartózkodunk bent egy rövid ideig, amíg a könyvtár történetét ismertetjük. Konkrét könyvbemutatókat, tematikus órákat és foglalkozásokat pedig a kinti térben tartunk számunkra. (Egyrészt a kis helyen nem férne hozzá 20–25 fő egy-egy dokumentumhoz, másrészt állományvédelmi szempontból sem ajánlatos ennyi személynek egyszerre bent tartózkodnia a muzeális bútorok, dokumentumok között. A rongálás közvetlen veszélyforrás, de megfigyeltük azt is, hogy ha egy órát bent tölt 20–25 ember, a levegő hőmérséklete és a páratartalom is annyira megemelkedik, hogy az már nem megfelelő a gyűjteménynek.)

Kis létszámú egyetemi, főiskolai szemináriumi csoportokat már bent, az emlékkönyvtárban is fogadunk. Nekik főképp tematikus bemutatókkal szoktunk készülni, régi magyar irodalomból, paleográfiából, középkori történelemmel foglalkozóknak középkori irodalomból, ősnymtatványokból, néprajz szakosoknak ima- és énekeskönyvekből stb. Ebben az esetben minden előadás egyedi, az oktatóval egyeztetett témáról és kötetekről szól. Idén először a Zoom program segítségével tartottunk bemutatót, amely meglepően sikeres lett a hallgatók körében. Ők is őszintén örültek annak, hogy ha virtuálisan is, de „kimozdulhattak”, láthattak régi könyveket, még ha kamerán keresztül is. A program sikere és az egyszerű technikai megvalósíthatóság arra ösztönöz bennünket, hogy a jövőben a virtuális bemutatót is érdemes szerepeltetni szolgáltatásai kínálatunkban.

Jelen beszámolóknak nem célja elméleti, illetve tanulásmódszertani ismertetést adni, fontos azonban megjegyezni, hogy mind a középiskolai tanulást segítő, tananyagtámogató programjaink, mind az egyetemisták számára készülő bemutatóink során igyekszünk a tudástranszfer-elméletekre alapozva olyan ismeretet átadni, bővíteni vagy kiegészíteni, amely jól adoptálható, jól hasznosítható a tanítás és az oktatás más területeinél is⁷.

Középiskolások számára az alábbi négy programot ajánljuk:

AUTOPSZIA

Nyomozás a magyar irodalom híres kéziratai és első kiadásai után

A diákok egy QR-kódos játék keretében próbálhatják ki, hogyan boldogulnak a régi nyomtatványok és a híres magyar írók, költők kézírásának olvasásával, az olvasottak értelmezésével.

Tantárgy: magyar nyelv és irodalom

Korosztály: 9–12. osztály

Időtartam: min. 20 perc, emlékkönyvtári bemutatóval max. 60 perc

A játék lényege az információszerzés, elsősorban forráshasználat, autopszia alapján. A diákok kézbe vehetik a gyűjteményünkben található kéziratok, első kiadások másolatát, és a QR-kódos kvíz sor keretein belül ezekben a dokumentumokban kell megtalálniuk a választ. Előzetes irodalmi, történelmi ismeret nem szükséges hozzá, így a bármelyik középiskolai évfolyam számára ajánljuk. Az a játékos, aki a leggyorsabb, s hibátlanul teljesít, apró ajándékot is kap, s a legvégén eredetiben is megmutatjuk a könyveket, leveleket. Próbálkozhatnak pl. Kosztolányi Dezső vagy Juhász Gyula, Mórá Ferenc kézírásának olvasásával. (Meg kell jegyezni, hogy ezt az okostelefonnal játszható játékot be szoktuk mutatni a nyugdíjasoknak szóló internet-tanfolyamunk résztvevőinek is. Így nem csupán középiskolások használják, de a nyugdíjasok is nagyon élvezik.)

UTAZÁS-ON!

Járjuk be a világot régi könyvek és új technikák segítségével!

A diákok a könyvtár régi könyves gyűjteményének útikönyveit, híres felfedezők útinaplóit ismerhetik meg egy AR-kódos (virtuális valóság) digitális kvíz segítségével. A régi és új technika ötvözése során új földrajzi, kulturális, történelmi ismeretekre tehetnek szert a játékosok.

Tantárgy: magyar nyelv és irodalom, történelem, földrajz

⁷ A Somogyi Könyvtár tananyag-támogató programjainak tervezésekor elsősorban az alábbi szakirodalomra támaszkodtunk: Molnár (2020); Ko et al. (2003); Géczi (2006); Bencsi, Juhász (2016); Bognárné Lovász (2011).

Korosztály: 9–12. osztály

Időtartam: min. 30 perc, emlékkönyvtári bemutatóval max. 90 perc

Ebben a játékban az ismeretszerzés mellett a hallott szöveg értésére, értelmezésére fektettük a hangsúlyt. Az AR-kód, a virtuális valóság a legtöbb középiskolás számára is új, ismeretlen technika, így általában rendkívül élvezik azt, hogy ezáltal juthatnak ismeretekhez.

EMLÉKKÖNYVTÁRI BEMUTATÓ

Évszázadok könyves kincsei a tudás szolgálatában

Az emlékkönyvtári foglalkozások során általános könyv- és kultúrtörténeti bemutatót is tartunk az itt található kincseinkből, de – a pedagógus kérésére – egy-egy tantárgynak, tananyag-nak megfelelő (pl. a reformkor irodalma, Bibliák, a kiegyezés időszaka stb.) rendhagyó foglalkozásra is várjuk a diákokat.

Tantárgy: magyar nyelv és irodalom, történelem, nyelvek, művészetek

Korosztály: 9–12. osztály

Időtartam: 45–60 perc

Ez a program is rendkívül rugalmas tematikáját tekintve: amit a pedagógus az előzetes egyeztetés alapján kér, abból készülünk fel. Népszerű például a történelem tanárok körében az, hogy a reformkori események tanításakor behozzák a diákokat: a *Hitelt*, a *Stádiumot*, Kossuth-leveleket mutatunk meg nekik eredetiben, és a személyes tapasztalat is, és a tanárok visszajelzése is azt erősíti, hogy közvetlenebb a kapcsolatuk a kötelezően megtanulandó anyaghoz, ha élőben látják. Kiemelten kell tehát a kezelniük a tananyagtámogatást, a jelenléti oktatást, tanulást a régikönyves gyűjtemények szerepei között.

A SOMOGYI KÖNYVTÁR VÁROSISMERETI, HELYISMERETI APPLIKÁCIÓI – programok középiskolásoknak a pandémia alatt (is)⁸

Jelenleg is folyik az applikációk fejlesztése, újak készítése, de most hat olyan virtuális kiállítás vagy séta áll az érdeklődők rendelkezésére, amely Szeged város történelmét, jeles személyeit, helyeit, épületeit mutatja be. Kolléganőmmel, Pajer-Boross Dórával közösen mi a *Lépten-nyomon Szegeden*⁹ címet viselő városismereti sétát dolgoztuk ki. A virtuális városismereti séta során az applikáció segítségével megismerhetjük Szeged nevezetes helyeit, emblematisztikus épületeit, városunk lépten-nyomon megelevenedő történelmét. A valóság megfigyelése és a virtuálisan kapott információk együttese által élményszerűen, interaktív módon válik a felhasználók számára ismerőssé „a napfény városa”. A séta során lehetőség van a megszerzett tudás tesztelésére is: szórakoztató kvizekkel, kirakókkal, sorbarendezős és egyéb játékokkal lehet lemérni, hogy mennyire sikerült megismerkednünk a várossal. A bemutatandó anyagot általános és középiskolai tanárokkal lektoráltattuk, kikértük a véleményüket mind a módszertannal, mind a feladatok teljesíthetőségével kapcsolatban, így született meg egy-egy alkalmazás. Reményeink szerint ez járványhelyzetben is segítheti a pedagógusok online oktatását, és azt, hogy kicsit „kimozdítva”, de a járványügyi szabályokat betartva ismertessék meg a diákokat Szegeddel.

Az új típusú emlékkönyvtári bemutatókkal elsősorban a tanárokat, a középiskolákat és az egyetemi, főiskolai oktatókat, szemináriumi csoportokat céloztuk meg. A gyűjteménymenedzsment szempontjából kiemelendő, hogy mennyire fontos a szolgáltatásokért felelős igazgatóhelyettesünk, Piri Ildikó munkája. Ő ugyanis rendkívül aktívan keresi az együttműködési lehetőséget az oktatási intézményekkel, tanárokkal. A foglalkozásainkról tájékoztató, „újratervezett” szórólapjainkat eljuttattuk az oktatási intézményekbe, munkatársaink rendszeresen kitelepülnek, ha kell, és folyamatos, aktív kapcsolatot tartanak a tanárokkal.

A régikönyves programok többségénél is észrevehető volt, hogy a 21. századi technikán felnőtt gyermekeket nem kötötte le „csupán” a könyvek nézegetése, a róluk szóló ismeretek hallgatása. Éppen ezért „csavartunk egyet a dolgon”, és a megismerési folyamatot virtuálissá tettük: a technika segítségével kell figyelmesen elolvasniuk régi szövegeket, megnézniük fa- vagy rézmetszeteket, és ezek alapján kell válaszolniuk a kérdésekre. Miután így saját maguk felfedezték

⁸ Az applikációk és a hozzájuk tartozó játékos feladatok elérhetők az alábbi linken: <http://www.sk-szeged.hu/applikaciok>

⁹ <http://www.sk-szeged.hu/applikaciok> Utolsó letöltés: 2021. 09. 03.

a régi dokumentumokat, jellemzően nagyon sok kérdésük van egy-egy kötetrel, kézirattal kapcsolatban. Sokkal érdeklődőbbek, és szívesebben ismerkednek meg az eredeti dokumentummal azután, hogy a „saját világukban”, a technika segítségével már valamennyire felfedezték. Az élményalapú, jelenléti tudásátadás központi szerepet játszik tehát a középiskolásoknak szánt programokban.

5. Könyv és kutatója – a Somogyi Könyvtár szabadegyeteme

A Somogyi Könyvtár régi és ritka könyveit nem csupán a középiskolás korosztály számára szeretnénk volna vonzóvá tenni. Nagyon fontosnak tartjuk kiemelni, hogy a városi és megyei könyvtári feladatok elsőbbsége ellenére az itt található muzeális dokumentumok mind minőségüket, mind mennyiségüket tekintve jóval felülmúlják a közkönyvtárak többségét annak ellenére, hogy nem tudományos könyvtár vagyunk. Éppen ezért nem szeretnénk „kihasználatlanul” hagyni a gyűjteményt a kutatók számára sem.

Újdonságként, az egyetemisták, az oktatók és a kutatók bevonására kísérleti jelleggel indítottuk el 2019-ben a Könyv és kutatója nevű szabadegyetemünket.

A programsorozat lényege, hogy olyan egyetemi, főiskolai oktatókat, kutatókat kértünk fel, hogy a szakterülről beszéljenek, akiknek a kutatásuk, a munkásságuk kapcsolódik a régi és ritka könyveinkhez. Így a meghívott előadó a legfrissebb tudományos ismereteket adja át egy előadás keretein belül, a gyűjtemény kezelői pedig bemutatják a szóban forgó könyveket, dokumentumokat az érdeklődőknek. Vagyis a szabadegyetem résztvevői élőben megnézhetik az előadások témáját, kérdezhetnek a legszakavatottabb kutatóktól.

E programmal az volt a célunk, hogy egyszerre minél szélesebb réteget tudjunk megszólítani: a meghívott előadókban, kutatókban és a kollégáikban tudatosítjuk, hogy mi található a gyűjteményünkben, hogy miért érdemes ide jönni. Az oktatók az előadásaikra általában meghívják a csoportjaikat, hallgatóikat, akiket lehetőségünk van meggyőzni, hogy gyakorlatilag bármilyen tudományterület történetét feldolgozó szakdolgozathoz bőven van anyagunk, várjuk, segítjük, mentoráljuk őket.

Mindemellett ezekre az alkalmakra eljönnek „állandó” vendégeink is: érdeklődő nyugdíjasok, a kulturális szférában dolgozó szakemberek, akik előszeretettel vettek részt eddig is az emlékkönyvtári programokon, de a legelkesebb gimnáziumi tanárok fakultációs osztályai is egyre gyakrabban képviseltetik magukat.

Eddig minden esemény teltházas volt, és a „tudatosítási” folyamat sikerességét talán jól mutatja, hogy 2019-re már megkétszereződött a hozzánk forduló kutatók száma, és a referenz kérdések is egyre szaporodnak. Megjelentek a szakdolgozók is, reményeink szerint még idén elkészül egy dolgozat a gyűjtemény legrégibb darabja, a már említett *Historia scholastica* (Inc 1) a vízjeleiről.

Az éveket mindig előre, februártól novemberig tervezzük meg, és a pandémia miatt elmaradt előadásokat most fogjuk pótolni.

A rendezvényt minden hónapban nagyjából ugyanazon a héten, szerdánként tartjuk, figyelve arra, hogy ne legyen oktatási, tanítási szünet, hogy a kollégisták, egyetemisták is részt vehessenek. Egységes plakátokat, leírást, Facebook-eseményt készítünk minden alkalomhoz, így van egy állandó arculata a programnak. A Facebook-esemény mindig bemutatja a meghívott előadó munkásságát.

Fontos együttműködésnek tartom az előadások sajtóvisszhangját, ugyanis a Juhász Gyula Pedagógusképző Kar média szakos gyakornokai a *Heti Közélet* című műsorban mindig beszámolnak a *Könyv és kutatójáról*. Mivel ez állandó program, meghatározott forgatókönyvvel, így a gyakornokoknak is kiváló alkalmat nyújt arra, hogy kipróbálják magukat a kulturális műsorok készítésében. A könyvtár számára is fontos, hiszen ezáltal a Tisza (p)Art televízió minden előadást dokumentál, reklámoz.

6. Honlapmegújítás

A Somogyi Könyvtár honlapjának könyvtártörténeti része nagyon alapos, tudományos igény-nyel elkészített munka, de sajnos maga a honlap már elavult, nem felel meg a 21. századi web-lapok elvárásainak¹⁰. Ezen a linken elérhető például a könyvtár történetét bemutató régi hon-laprész. Látható, hogy szakmai szempontból rendkívül alapos munka, de ma már nem használt webes elrendezésekkel, dizájnnal találkozunk. Ugyanez érvényes a Somogyi Károly életét bemutató honlaprészre is¹¹. Éppen ezért új tartalommal, új külsővel – ami a jelenlegi honlap dizájnájához is illeszkedik – igyekeztünk ellátni a könyvtár történetére vonatkozó weblaprésze-ket. Mivel azonban a korábbi tartalmat nem szerettük volna örökre eltüntetni, így az egyes honlaprészek alatt link formájában továbbra is elérhetővé tettük. (A honlap tartalmi megújí-tása során mindenben együtt dolgoztam Nagy Katalin kolléganőmmel, aki a webes megjele-néstől a nyelvi megformáltságig mindenre figyel. A munkám során ő a lektorom, korrektorom, és szakértő módszertani, szakmai segítségem, amit ezúton is szeretnék megköszönni.)

6.1. A Somogyi Könyvtár idővonala

A megújítás részeként szerettünk volna egy rövid, a könyvtár történetét, épületeit, híres könyv-tárosait, igazgatóit szinte csak címszavakban, képpel bemutató felületet. Ezt elsősorban a fia-taloknak szánjuk: látványos, és gyors böngészést tesz lehetővé. A megvalósítás során az idővo-nal mellett döntöttünk, amelyet folyamatosan bővítünk. A jelenlegi állapot így néz ki: <http://www.sk-szeged.hu/idovonal>.

6.2. A Somogyi Könyvtár rövid története

Az előzőekben hivatkozott régi könyvtártörténeti weblaprészt a mai kor elvárásainak megfele-lőre cseréltük: máshová utaló linkek helyett minden egyben, egy oldalon látható, és a webes olvasási, befogadási szokásokhoz alkalmazkodva igyekeztünk a képek és a szöveg helyzetét, arányait meghatározni. Az eredmény az alábbi linken elérhető: <http://www.sk-sze-ged.hu/konyvtartortenet>.

Ez a szöveg általános, az idővonalnál valamivel bővebb ismereteket tartalmazó, tudományos ismeretterjesztőnek szánt könyvtártörténet. Akit ennél mélyebben érdekel a téma, az a *Somo-gyi Könyvtár száz éve* (Péter 1984) című könyvet is megtalálja az elektronikus dokumentum-tárunkban¹².

Ezáltal a könyvtártörténet több „mélységben” van jelen az oldalunkon: egy gyors tájékozódást szolgáló, látványos, dinamikus felületen, egy hosszabb ismeretterjesztő szövegben és egy teljes monográfiában elérhető az érdeklődők számára.

6.3. Somogyi Károly

A Somogyi Károly életét és munkásságát bemutató weblaprész is elavult mára. Éppen ezért a könyvtár történetéhez hasonló módszerrel, szemlélettel megújítottuk a könyvtár alapítójáról megemlékező oldalt is, melynek elérhetősége a következő: <http://www.sk-szeged.hu/somogyi-karoly>.

7. A régi könyvek és az online felületek

A pandémia miatt mondhatni, hogy az oktatási, kulturális szolgáltatások az online felületre költöztek, amennyire csak tudtak. Mi is kénytelenek voltunk bezárni, a programjaink elmarad-tak, de mindenképp szerettük volna megőrizni a látogatóinkat, és jelezni a kutatóinknak, a pe-dagógusoknak, hogy továbbra is elérhetők vagyunk, amiben és ahogyan csak tudunk, segíteni szeretnénk a munkájukat.

Éppen ezért a Facebook-oldalunkon rendszeres posztokban jelentkeztünk, és igyekszünk elérni a használóinkat az alábbi módokon.

¹⁰ <http://virtualis.sk-szeged.hu/tortenet/>

¹¹ <http://virtualis.sk-szeged.hu/sk/somogyi.html>

¹² <http://ekonyvtar.sk-szeged.hu:80/?docId=56807>

7.1. Pillanatképek az emlékkönyvtárból

A régikönyvek kedvelőinek, a turisztikai célú látogatóinknak szerettünk volna hangulatokat, pillanatokot megosztani, amelyek az emlékkönyvtári miliőt felidéznek. Az ötletet a Teleki Téka „Napi részlet” nevű Facebook-posztjai adták.

Kezdetben hetente posztoltunk pillanatképet, majd havonta egyet posztolunk ki ebből. Jelenleg a 17. ilyen fotónál tartunk, és reményeink szerint hamarosan egy profi fotós által készített sorozattal jöhetünk majd.

7.2. A Somogyi Könyvtár kincsei

Rendszeres időközönként tudománynépszerűsítő írásokban mutatjuk be az állományunk kiemelkedő darabjait. Egy-egy alkalomhoz, eseményhez, ünnephez kapcsolódóan a dokumentumainkról készítünk egy figyelemfelkeltő ismertetőt, a végén online elérhető primer irodalommal, szakirodalommal, a könyvtár saját online tartalmaiból pl. virtuális kiállítások, elektronikus dokumentumok linkjeivel. Néhány témát szemlélítve: január 1-én, Petőfi születésnapján a költő összes verseinek első kiadását mutattuk meg¹³, nőnapon pedig Dugonics András Etelkájának egy részletével köszöntöttük a hölgyeket¹⁴. Az ilyen tudománynépszerűsítő posztok általában 12–15 megosztást kapnak, és kb. 30–50 ember kedveli, a megtekintések száma pedig a könyvtár összes Facebookos tartalmából az elemzések szerint mindig az első három helyen szerepel, vagyis mondható, hogy népszerűek lettek, érdemes csinálni. A visszajelzések alapján pedig egyértelmű, hogy kutatók, oktatók és pedagógusok egyaránt figyelik.

7.3. Mesél a múlt – a YouTube és a régi könyvek

A könyvtár vezetőinek volt az ötlete, hogy a tudománynépszerűsítő posztokat videó formájában is közzé lehetne tenni. Vagyis kezdetben az előbb említett ismeretterjesztő írásokat kezdtük el a könyvtár YouTube-csatornáján videó formájában is közzétenni. A mediális váltással más célközönséget is elért ugyanaz a tartalom: egyre több fiatal kezdte el követni, kedvelni, megosztani a videókat, ebből is láttuk, hogy érdemes lesz sorozatban gondolkodni. Éppen ezért a könyves kincsek mintájára *Mesél a múlt* címmel egységes formában, megjelenésben, rendszeres időközönként közzétett videósorozatban kezdtünk gondolkodni, ami már nemcsak a korábban megírt és közzétett ismeretterjesztő posztokat hivatott videó formájában bemutatni, hanem önálló videók készítését is jelenti.

Meglepő volt, hogy ezeket a videókat mekkora médiaérdeklődés övezte: a regionális rádió- és televíziócsatornákon, újságokon kívül több országos médium is megkeresett bennünket (Rádió 1, M5, Kossuth-rádió). A járvány miatt minden kulturális program szünetelt, így értelemszerűen a sajtó figyelme is az online tartalmakra koncentrált.

Összegezve a közösségi média különböző típusain való jelenlétet elmondhatjuk, hogy a posztok, videók abszolút elérik a céljukat: a gyűjteményt egyszerre többféle olvasóréteg, érdeklődő számára tudjuk eljuttatni, népszerűsíteni, és ebben a sajtó is nagy segítségünkre van.

8. Összegzés

Jelen beszámolóban azt szándékoztam bemutatni, hogy egy impozáns, ám országos szinten nem eléggé ismert régikönyves gyűjteményt az utóbbi években milyen módon kezdtünk el népszerűsíteni, hogyan, milyen munkák által igyekszünk az állományt fenntartani, megőrizni, bővíteni és közkinccsé tenni.

A különböző munkafolyamatok szemlélítésével talán sikerült rávilágítanom arra, hogy megítélesem szerint mi teheti dinamikusan működőképpé, ismertté és elismertté a régikönyves gyűjteményünket.

Az első és legfontosabb – véleményem szerint – a kollégákkal, más intézmények kollégáival való együttműködés. A népszerűsítéshez mindenképp fontos a megfelelő kapcsolati tőke kialakítása és a már meglévők fenntartása, jó értelemben vett kihasználása.

¹³ <https://www.facebook.com/somogyikonyvtar/posts/3598788646854877>

¹⁴ <https://www.facebook.com/somogyikonyvtar/posts/3763938560339884>

Lényeges, hogy a változó mediális feltételekhez alkalmazkodni tudjunk: nem csupán a pandémia miatt kell a régikönyves gyűjteményt „felköltöztetni” a YouTube-ra, a Facebookra, vagy éppen „up to date” honlapon közzétenni a kincseket, a történetünket, hanem azért is, mert a befogadók, a befogadás módja is nagyot változott az utóbbi években. Nagyon fontos és kiemelő, hogy számos kutató és egyetemi oktató is a Facebookos jelenlétünk révén tud meg adatokat a gyűjteményünkről.

Igyekeztem rámutatni arra, hogy az állandó partnereket mi magunk is értesítjük egy-egy eseményről, s ha lehet, együttműködéseket kötünk, ami kölcsönösen előnyös mind a két fél számára.

Reményeim szerint a bemutatott programokból, (valós és virtuális) eseményekből látszik, hogy a felhasználók sokféleségéből előnyt is lehet kovácsolni, és megfelelő kommunikációval akár több célcsoportot is megszólíthatunk: a turisztikai célú látogatóktól a tanárokon és diákokon át az egyetemi oktatókig, kutatókig bárki számára nyitva állunk, és megfelelő módon, módszerrel szolgáltatunk.

Irodalom

- Bencsik A., Juhász T. (2016). A mentorálás, (sic! – H. A.) mint a tudásátadás formája Magyarországon, *Gradus*, 1, 179–184. http://gradus.kefo.hu/archive/2016-1/2016_1_ART_016_Bencsik.pdf
- Bognárné Lovász K. (2011). A felsőoktatási könyvtárak szerepe a tudásmegosztásban, *Tudományos és Műszaki Tájékoztatás*, 9. http://tmt-archive.omikk.bme.hu/show_news.html?id=5540&issue_id=530
- Csizmadia Gy. (1992). Karl Somogyi, 1811–1888. Dissertation zur Erlangung des akademischen Grades "Doktor der Philosophie" an der Geisteswissenschaftlichen Fakultät der Universität Alma Mater Rudolphina Wien.
- Géczi J. (2006). A tudásátadás történelmi formái és az iskola. *Új pedagógiai szemle*, 9. <https://folyoiratok.oh.gov.hu/uj-pedagogiai-szemle/a-tudasatadas-tortenelmi-formai-es-az-iskola>
- Ko A., Molnár B., Vas R. (2003). *Az információs társadalom tudástranszfer innovatív módjai*. MTA Információtechnológiai Alapítvány., 2003. https://www.researchgate.net/publication/280009971_Az_informacios_tarsadalom_tudastranszfer_innovativ_modjai/link/55bd422908ae9289a09848fe/download
- Molnár Gy. (2020). A tudástranszfer. *Iskolakultúra*, 2, 65–74.
- Péter L. (szerk.) (1984). *A Somogyi Könyvtár száz éve*. Szeged.
- Szőkefalvi-Nagy E. (2001). „Ment-e a könyvek által a világ elébb” – *A magyar könyves kultúra évszázadai*. Szeged, Somogyi Könyvtár.
- Szőkefalvi-Nagy E. (2005). „Hess Andrástól Landererig...” – *Német hatások a magyar könyves kultúrában*, Szeged, Somogyi Könyvtár.
- Szőkefalvi-Nagy E. (2007). „Régi híres könyvtárak, régi híres könyvtárosok” – *A Somogyi Könyvtár régi és ritka könyveinek tükrében*. Szeged, Somogyi Könyvtár.
- Szőkefalvi-Nagy E. (2013). *Cimélia – könyvkincsek, Régi és ritka könyvek a Somogyi Könyvtár gyűjteményében*, Szeged, Somogyi Könyvtár.

Sajtómegjelenések

- A rejtélyes Jókai-kézirat nyomában*, Délmagyarország, 2019. 10. 24. Online elérhetősége: <https://www.delmagyar.hu/kultura/helyi-kultura/masolat-a-rejtelyes-jokai-kezirat-nyomaban-4674237/>
- „Csak akkor mehetsz férjhez, ha voltál Radnán” Kiállítás a Máriaradnai búcsúról, Délmagyarország, 2020. 02. 06. <https://www.delmagyar.hu/kultura/helyi-kultura/csak-akkor-mehetsz-ferjhez-ha-voltal-radnan-fotok-4941594/>
- Bepillantottunk a Somogyi Könyvtár ősnymtatványába*, Délmagyarország, 2020. 02. 26. Online elérhetősége: <https://www.delmagyar.hu/kozelet/helyi-kozelet/bepillantottunk-a-somogyi-konyvtar-osnyomtatvanyaiba-galeria-5002518/?fbclid=IwAR3cRWYyqHe2wvZWckSSWX-qjmAeoFK9pjWUb4qos7boUZLJexp4rn7iZIo>
- Hét vitrinbe zárták a hét szabad művészet könyvkincseit a Somogyi Könyvtárban*, Szeged, 2020. július 23. <https://szeged.hu/hirek/36074/het-vitrinbe-zartak-a-het-szabad-muveszet-konyvkincseit-a-somogyi-konyvtarban>

Régi könyvek

Comestor, Petrus. *Historia scholastica*, Augsburg, 1473.

Jacobus de Voragine, *Legenda aurea sanctorum...*, Basel, 1490.

Szent Biblia, az az Istenec... Vizsoly, 1590

*Radnai történetek, melyek szép reggeli, estvéli, gyónás és áldozat előtt 's után, a' sz. mise alatt
mondandó imádságokkal, némelly ájtatos énekekkel megbővítve azon kegyelmes képnek
látogatására járulandó keresztény híveknek örömökre újra kinyomtattak, Szeged, 1828.*

Sohajda László

Vecsési Bálint Ágnes Kulturális Központ

ORCID:0000-0002-2652-3358

Kultúraközvetítés világjárvány idején

Absztrakt

A Covid-19 világjárvány rohamos terjedése felülírja eddigi szokásainkat, mindennapi rutinunkat, életvitelünket. Ezért a fenntarthatóságnak kell lennie a következő években az életstratégiánkat alakító alapelvnek. Át kell gondolni eddigi működésünket: mit kell tennünk, tennie a kulturális ágazatnak, hogy megmaradjon a jövőben is, keresetet tudjon biztosítani munkavállalóinak és művészeinek, művelődést, minőségi szabadidőtöltést közönségének. Ennek vizsgálatára 2020 őszén online közönségkutatást végeztem négy közművelődési intézmény bevonásával (Bálint Ágnes Kulturális Központ, Kondor Béla Közösségi Ház, Pestszentimrei Közösségi Ház, Rózsa Művelődési Ház), ez első lépése csak a folyamat megvalósításának, a kutatási eredmények ismeretében a járványügyi intézkedések figyelembevételével olyan eseményeket szervezhetünk – akár online is – melyekkel a megváltozott körülmények között is kiszolgálhatjuk közönségünk igényeit. Az adatfelvétel online felületen, november hónapban történt összesen 864 fő részvételével. A kutatás kiemelt szegmense a Covid-19 kapcsán megváltozott kulturális fogyasztói szokások vizsgálata volt.

Kulcsszavak: Covid-19, kultúrafogyasztás, közönségfelmérés, fenntarthatóság, közművelődés

Abstract

Cultural Transmission during the pandemic

The rapid spread of the Covid-19 pandemic overwrites our habits, our daily routine and our way of life. For this reason, sustainability must be the guiding principle of our life strategy in the coming years. We need to rethink what we have done so far: what we need to do, what the cultural sector needs to do to stay sustainable in the future, to be able to earn a living for its employees and artists, to provide education and quality leisure time for its audience. To examine this situation, in the autumn of 2020, I conducted an online audience survey involving four public cultural institutions (Ágnes Bálint Cultural Center, Béla Kondor Community House, Pestszentimre Community House, Rózsa Cultural House), which is only the first step in the realization of the process, however, in the knowledge of the research results and with the epidemiological measures, we can organize events – even online – with which we can serve the needs of our audience even in the changed circumstances. I conducted the data collection online in November with the participation of a total of 864 people. The key segment of the research was the study of changed cultural consumer habits in relation to Covid-19.

Keywords: Covid-19, consumption of culture, online content, audience survey, sustainability

A Vecsési Bálint Ágnes Kulturális Központ bemutatása, márkaszemléletű működése

Lehet-e márkát építeni a közművelődésben? Rekettye és munkatársai a *Bevezetés a marketingbe* című kötetben ezt írják: „Márkázni nemcsak terméket, szolgáltatást, hanem intézményt

(pl. múzeum, egyetem), szervezetet (pl. sportegyesület, zenekar), de akár eseményt (pl. Forma1, Sziget) is lehet, hiszen ezek a szereplők szintén szeretnék egyedivé tenni, illetve megkülönböztetni magukat versenytársaiktól, és törekszenek arra, hogy valamilyen egységes imázs alakuljon ki róluk ügyfeleikben, látogatóikban, rajongóikban, hallgatóikban stb.” (Rekettye et al. 2015: 212).

A fenti idézet alapján a válasz, hogy természetesen lehet márkát építeni, és legfőképpen azért van rá szükség, hogy saját közönségünket pontosan megismerjük, és ki tudjuk szolgálni igényeit és ne kelljen minden egyes programunkra újból meg újból új jegyvásárlókat toboroznunk.

A vecsési Bálint Ágnes Kulturális Központ (BÁKK) 2013. május 24-én nyitotta meg kapuit a nagyközönség számára. Ez jelentős esemény volt mind a város, mind a környező települések életében, mivel azelőtt Vecsésen a nem túl korszerű, maximum 150 fő befogadására alkalmas József Attila Művelődési Ház látta el a közművelődési feladatokat. Azóta sem épült a környéken hasonló nagyságrendű, besorolását tekintve „kulturális központ” megnevezésű intézmény.

A változatos és színvonalas programkínálat mellett, mellyel a fiatalabb és az idősebb korosztályt is megszólítja az intézmény, kiemelt figyelemmel kezeli a saját és a „befogadott” közösségek foglalkozásait, csoportjait, művészeti és kulturális egyesületeit.

2016-tól kezdődően tudatos marketing tevékenységet folytatott az intézmény, mely munkafolyamatokat 2016 tavasza óta marketingvezetőként szervezek és irányítok az intézményben.

Külsős szakértő cég bevonásával elkészült egy középtávú marketing stratégia, melynek végrehajtásával folyamatosan emelkedett évről évre a látogatók száma. A közönségfelmérések eredményeit felhasználtuk arra, hogy hatékonyabb legyen a kommunikáció, valamint, hogy olyan programokat szervezzünk, melyek képesek kielégíteni, a budapesti programkínálatához szokott közönség igényeit is.

2017-ben bevezettük „hűségprogramunk”-at, melynek keretein belül különböző vásárlásösztönző akciókkal: ajándékokkal és jegyelővásárlási lehetőséggel jutalmazzuk közönségünket. A hűségprogram jelenleg hírlevél rendszerben működik, de a jövőben szeretnénk kiterjeszteni lehetőségeit a közösségi platformokra különböző online aktivitások és alkalmazások segítségével.

2018-ban látogatottsági adatok tekintetében sikerült 10 ezer fővel meghaladunk a 2017-es eredményeket, ami azt jelenti, hogy a 2018-as évben a Bálint Ágnes Kulturális Központ ismét átlépte a 100 ezres látogatói számot, a 2017-es évhez képest közel 10%-os emelkedést ért el 109.125 fővel. A 2019-es statisztikák bár kisebb üteműt, de továbbra is növekedést mutattak 111.670 látogatóval.

Ahogy az élet más területén, úgy a vecsési kulturális életben is nagy változásokat és nem várt kihívásokat hozott a 2020-as esztendő. Az év elejei programjainkat még zavartalanul bonyolíthattuk le, azonban február végén már szembe kellett nézni a COVID-19 járvány esetleges hatásaival, melynek következtében március közepén – a magyarországi első járványhullám kihirdetésekor – a kormányzati döntésnek megfelelően be kellett zárunk az intézményt. Ezt követően elmaradtak tavaszra tervezett színházi előadásaink, koncertjeink, tematikus programjaink, szüneteltek művészeti csoportjaink és közösségi foglalkozásaink összejövetelei is szüneteltek. Sajnos az immár hagyományos *Bálint Ágnes Mese fesztiválunkat* sem tarthattuk meg májusban, melynek elmaradása szintén rendkívüli dolog volt a fesztivál nyolc éve íródó történetében. A kihirdetett karantén időszakban megpróbáltunk online aktivitásokkal kapcsolatban maradni közönségünkkel, látogatóinkkal: közös táncra invitáltuk őket *BÁKK Manóval*, interjút készítettünk az elmaradó *Mese fesztivál* sztárfellépőivel, valamint *Meseíró pályázat*ot is hirdettünk. A *Mazsola Játsszóház* pedagógusai interaktív mesés-kézműves online foglalkozás sorozatot indítottak, amellyel próbálták a karanténhelyzetben a szülőket segíteni, a gyerekeket pedig hasznos és fejlesztő feladatokkal elfoglalni.

Tavasszal elmaradt eseményeinket igyekeztünk az őszi időszakra átszervezni, ezeket a programokat a bevezetett járványügyi szabályok maximális betartása mellett tartottuk meg. Mindezek ellenére úgy vágtunk neki a 2020–21-es őszi évadunknak, hogy a kialakult járványhelyzet

miatt teljes bizonytalanságban vártuk, mikor kell az esetleges második hullám kialakulása miatt újra korlátozó intézkedéseket bevezetnünk, netán ismét teljesen bezárni intézményünket. Sajnos ez be is következett: a november 11-től életbe lépett járványügyi rendeletben foglaltak szerint, egészen a járvány második és harmadik hulláma alatt 2021 május közepéig a teljes rendezvénytilalom volt érvényben, tehát végig zárva tartott intézményünk. Ennek következtében a 2020-as látogatói adataink jócskán elmaradtak a korábbiaktól. A rekordnak számító 2019-es 111.670 fő helyett csak 37.099 fő látogatottságot könyvelhettünk el, ez megközelítően 66%-os visszaesést jelentett.

A tavaszi karanténhelyzet alatt, valamint az újabb rendezvénytilalom idején sem tétlenkedtek munkatársaink. A programok folyamatos átszervezése mellett számos fejlesztést indítottak útjára: megújult a központ színháztermének lelátója, az arculatváltás részeként pedig az aula és a közösségi terek mellett az intézmény weboldala is új külsőt kapott, mely nem csak vizuálisan, de funkciójában is megfelel a 21. század követelményeinek.

Összességében 2021-ben is fő célunk egy 21. századi, fiatalos és lendületes közművelődési intézmény építése, amely a modern és interaktív programok mellett a vecsési, környékbeli és az egyetemes, magyar hagyományos kulturális értékeket is változatlanul képviseli a járványhelyzet figyelembevételével. Ez az irány populáris, népszerű programokat ötvöz a magas művészettel és közművelődéssel, valamint otthont ad továbbra is a helyi művészeti csoportjainknak és a közösségi foglalkozásoknak¹.

Célunk továbbá, hogy újabb közönséget érjünk el a további korcsoportokban is mind Vecsésen, mind a környező települések lakossága körében. A Z generáción kívül kiemelt stratégiai feladat az újonnan betelepült vecsési lakosok elérése és aktivizálása. Ennek érdekében szeretnénk fokozni az online és közösségi jelenlétet és reklámkampányokat a fentiekben felsorolt módon, valamint elindult egy felhasználóbarát, új weboldal, mely az összes elektronikus platformon képes maradéktalanul kiszolgálni közönségünket.

A Budapest 18. kerületi *Kult18* márka és intézményrendszer indulása és kialakítása

Budapest 18. kerületének (Pestszentlőrinc, Pestszentimre) három kulturális-közművelődési intézménye (Kondor Béla Községi Ház, Pestszentimrei Községi Ház, Rózsa Művelődési ház) 2020 elejétől összevont intézményrendszerként folytatja tevékenységét. A három intézmény egységes megjelenésére és kommunikációjára kreatív- és kommunikációs munkacsoportot hozott létre az intézményrendszer vezetősége, mely 2020 márciusától kezdte meg tevékenységét. Ennek a stábnak a vezetését végzem az indulástól kezdődően kulturális és marketing menedzserként.

A 18. kerület kulturális intézményrendszer egységes márkájának kialakításának első lépéseként megkezdtuk az egységes arculat kialakítását, melynek keretén belül az ernyőmárkának megfelelő logóterveket készítettünk. A logóterveket bemutattuk a fenntartó döntéshozóinak, majd ezt követően kidolgoztuk a *Kult18* ernyőmárka és intézményei arculati kézikönyvét is, melyet 2020 nyarán bevezetett mindhárom intézmény. Ezzel egyidőben elindult a *Kult18* portál (www.kult18.hu) webfejlesztése, mely mindhárom intézmény számára korszerű megoldást jelent a professzionális online jelenlétre.

„Kívülről nézve a márka nagyon egyszerű. Úgy tűnik, hogy nem áll másból, mint egy nem túlságosan bonyolult, gyakran túlzó igényt megfogalmazó mondatból vagy szlogenből, egy színből vagy megkülönböztető formájú logóból, ami szinte már idegesítően és megszállottan jelen van mindenhol, és mintegy véletlenül odatapad minden látható helyre. A valóságban azonban, ahogy ez sok mindennel előfordul, ha közelebbről szemügyre vesszük, kiderül, hogy a márka nem is annyira egyszerű jelenség. Az igazság az, hogy nagyon is összetett” (Olins 2004: 192).

A laikusok és a fogyasztói társadalom szemszögéből a fenti idézet első fele abszolút igaz. Olyannyira, hogy a legtöbb ember nem is gondolná, hogy mi minden történik egy név és egy logó

¹ Forrás: Bálint Ágnes Kulturális Központ, Marketingstratégia (2016) – belső anyag

hátterében. Milyen folyamatok játszódnak le, milyen összehangolt munkát és stratégiát kíván meg egy-egy professzionális márka felépítése és fenntartása.

A Kult18 gyűjtőportál létrejöttével a kor követelményeinek megfelelő webes felület született, melynek részeként a Kondor Béla Közösségi Ház, a Pestszentimrei Közösségi Ház és a Rózsa Művelődési Ház is saját honlappal jelent meg az online térben, mégis egységes struktúrába integrálva. Ezzel a 18. kerület közösségi-kulturális intézményeinek programkínálata egy átlátható könnyen elérhető és kezelhető digitális platformra került, melynek online jegyértékesítéséhez az Eventim jegyrendszerrel szerződünk, továbbá a hosszú távú közönségkapcsolatok kiépítéséhez webgalamb hírlevél rendszert is beépítettünk.

A megvalósult fejlesztéssel sikerült egy felhasználóbarát gyűjtőportált, valamint intézményi oldalakat létrehozunk, melyen naprakészen és gyorsan informálódhat közönségünk programjainkról, aktuális híreinkről.

Egy jól felépített és értékes márka egyik alappillére, hogy rendelkezzen saját online médiummal, vagyis saját weboldallal (lásd erről bővebben Sohajda 2020). Ez a felület az, amely ténylegesen egy vállalkozás vagy intézmény sajátja tud lenni. Valójában egyik közösségi média oldalt sem birtokolhatja, csak fiókja van hozzá és hirdetési felületet tud vásárolni. Ezért nagyon fontos, hogy a közösségi felületeket elsődleges belépési pontnak használjuk, érjünk el új vásárlókat, közönséget, lássuk el őket naprakész információkkal és irányítsuk át, akit csak lehet weboldalunkra. Ha itt talál érdekes tartalmakat és már ismeri a márkánkat, elkezd majd böngészni és egy idő múlva vásárolni is fog. Egy közművelődési intézménynek például érdemes a tevékenységeiről izgalmas blogot vezetnie, ahol életmódtanácsokat, celebinterjúkat is közölhet, továbbá ezekbe a szöveges tartalmakba nagy hatékonysággal illeszthetők be olyan kifejezések, melyek segítik weboldalunk keresőoptimalizálását. Ezt hívjuk marketing szakkifejezéssel SEO-nak (Search Engine Optimization) (Rekettye et al. 2015). Ezzel összhangban jelenleg már működik a három intézmény programjait népszerűsítő Kult18 kulturális portál, mely, Budapest XVIII. kerületének, Pestszentlőrinc, Pestszentimre közösségi-kulturális intézményeit és tereit fogja össze, hogy közönségünk gyorsan és kényelmesen értesülhessen a kerületi programokról.

A saját webes felület segít továbbá a Facebook-reklámok célcsoportjainak még pontosabb meghatározásában is. Ezt hívjuk remarketingnek, „weboldalforgalom alapú célközönségnek” (Lévai 2017: 232). Ez nagyon hasznos és hatékony módja a pontos targetálásnak. Továbbá a közönségünknek is jobb kiszolgálást jelent, mivel olyan személyre szabott hirdetésekkel „bombázzhatjuk”, ami az érdeklődésére tarthat számot.

A marketing fő feladata az értékesítés, ahogy a nevében is benne foglaltatik, és ez nem minden esetben egyeztethető össze a kultúrával és a közművelődéssel. Nagyon fontos azonban megértenünk, hogy a mai fogyasztói társadalomban csak úgy lehetséges figyelmet kivívnunk intézményünk és szolgáltatásaink iránt, ha a többi piaci szereplő által is használt, a trendeknek megfelelő kommunikációs tevékenységet folytatunk. Ehhez nélkülözhetetlen a szakszerű marketing tevékenység és a stratégiai tervezés, mivel így tudjuk felvenni a versenyt a konkurenciával ebben a határtalan média- és reklámzajban.

Mind a Bálint Ágnes Kulturális Központ, mind a Kondor Béla Közösségi Ház és Intézményei marketing menedzsereként feladatom többek között a folyamatos közönségfelmérések, elégedettségmérések lebonyolítása, melynek eredményeként lehetőség nyílik közvetlenebb kapcsolattartásra közönségünkkel. Ezzel a módszerrel hatékonyabb visszacsatolást érhetünk el, illetve a címlistánk bővítése is megvalósul (Kopcsay 2013). A pandémiás időszak nem kedvezett azonban a személyes adatfelvételnek, így a 2020-ban esedékes kutatások lebonyolítását online felületen végeztük, továbbá kiemelt figyelmet szenteltünk a járványhelyzet miatt bekövetkezett kultúrafogyasztási szokások vizsgálatának.

Kultúraközvetítés világjárvány idején (online közönségkutatás)

A Covid-19 világjárvány rohamos terjedése felülírja eddigi szokásainkat, mindennapi rutinunkat, életvitelünket. Ez okból a fenntarthatóságnak kell a következő években az életstratégiánkat alakító alapelvnek lennie. Át kell gondolnunk eddigi működésünket: mit kell tennünk, ten-

nie a kulturális ágazatnak, hogy fenntartható maradjon a jövőben is, keresetet tudjon biztosítani munkavállalóinak és művészeinek, művelődést, minőségi szabadidőtöltést közönségének. Ennek vizsgálatára 2020 őszén online közönségkutatás készült négy közművelődési intézmény bevonásával (Bálint Ágnes Kulturális Központ, Kondor Béla Közösségi Ház, Pestszentimrei Közösségi Ház, Rózsa Művelődési Ház), mely ugyan még csak az első lépése e folyamatnak, azonban a kutatási eredmények ismeretében a járványügyi intézkedések figyelembevételével olyan eseményeket szervezhetünk – akár online is – melyekkel a megváltozott körülmények között is kiszolgálhatjuk közönségünk igényeit. Az adatfelvételt online felületen, november hónapban végeztük összesen 864 fő részvételével. A kutatás kiemelt szegmense a Covid-19 kapcsán megváltozott kulturális fogyasztói szokások vizsgálata volt, továbbá általános elégedettség mérés is szerepelt benne.

Kutatási eredmények, megállapítások

Válaszadók, célközönség reprezentáns:

Mindkét kutatásban a kitöltők több mint háromnegyede nő.

- 31–60 év közötti kitöltés a kutatásokat összevetve 66%, a 60+ szegmensben 23%, további 7% 21–30 közötti és 4% alatt marad a 20 évnél fiatalabb kitöltők aránya.
- A lakhely szerinti válaszadás kiemelkedően magas a vizsgált intézmények elhelyezkedése alapján (80%).
- A gyermekek számát vizsgálva mindkét kutatásban a kétgyermekesek aránya a legmagasabb (39%), őket az egy gyermekesek követik (28%), majd a gyermektelenek (20%). A maradék 13% 3 vagy annál több gyermekes.
- Iskolai végzettség tekintetében a középfokú végzettek aránya a legmagasabb, mindkét helyszínen a válaszolók fele (50%), őket a főiskolát (29%), majd az egyetemet (17%) végzettek követik. A maradék 4% 8 általános végzettséget jelölt meg.

További preferenciák:

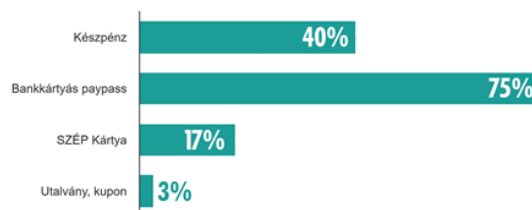
- A válaszadók túlnyomó része járt már az adott intézmények valamelyikében. (BÁKK 96%)
- Az elégedettségmérésben hatfokozatú skálán a BÁKK-ot átlagosan 5,6 pontra értékelték a válaszadók, tehát alapvetően lojális és elégedett közönséggel számolhatunk.
- A válaszadók nagy része (több opció is megjelölhető volt) a közösségi médiából tájékozódik a kulturális programokról (82%), valamint fontos még a saját, minőségi web-lappal való jelenlét is az online térben (49%), és természetesen a hagyományos nyomtatott anyagok is szükségesek (33%).
- A legnagyobb arányban 5–10 ezer forint között költenek kultúrára havonta (46%), ezt az 5 ezer forint alattiak aránya követi (34%). A válaszolók kisebb része költ több, mint 10 ezer forintot a kultúrára havonta (16%). A maradék 4% 20 ezer Ft feletti költést jelölt.
- Kulturális programok tekintetében Vecsésen a BÁKK-ban a színház a legnépszerűbb, ezt a szabadtéri rendezvények, majd a koncertek és a családi- és gyermekprogramok követik.

Néhány fontosabb diagram bemutatása a kutatásból:

Jegyvásárlási szokások:



Jegyvásárlásnál milyen fizetési módot részesít előnyben? (egyszerre több válaszlehetőség is megadható)



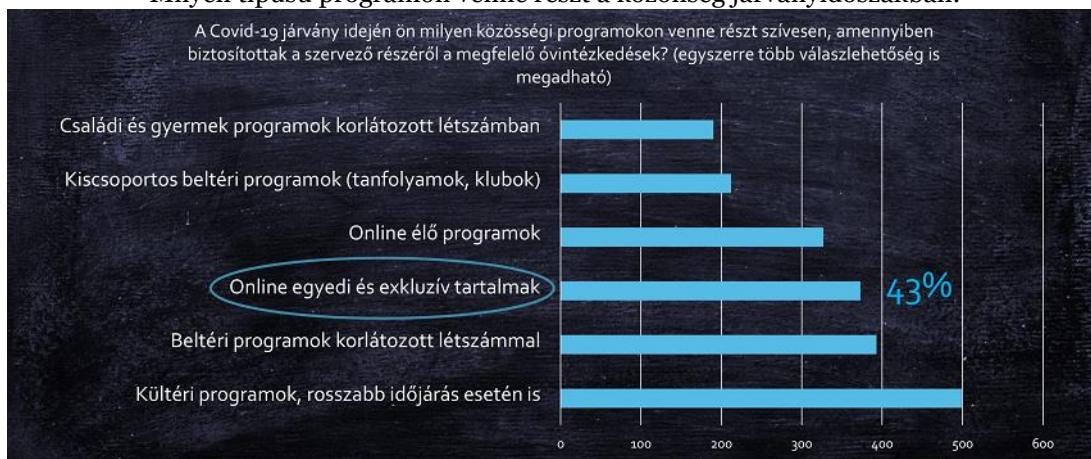
Kultúra utalvány vásárlása, értékesítési lehetősége:



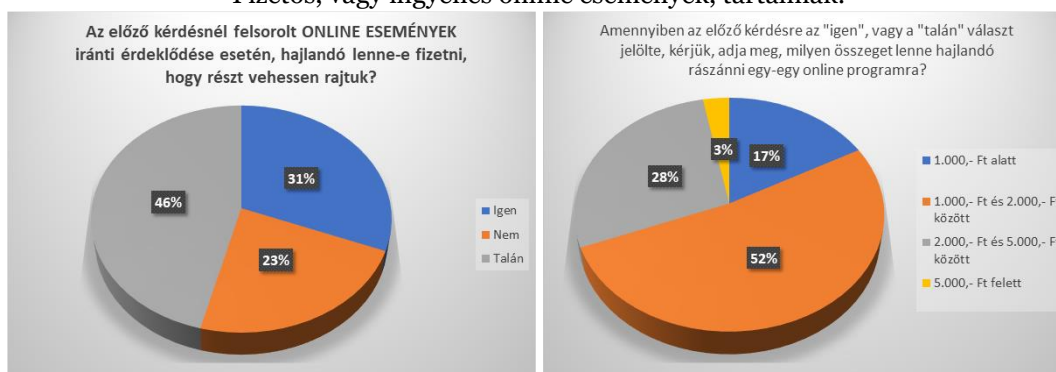
Részvétel kulturális programokon járványidőszakban:



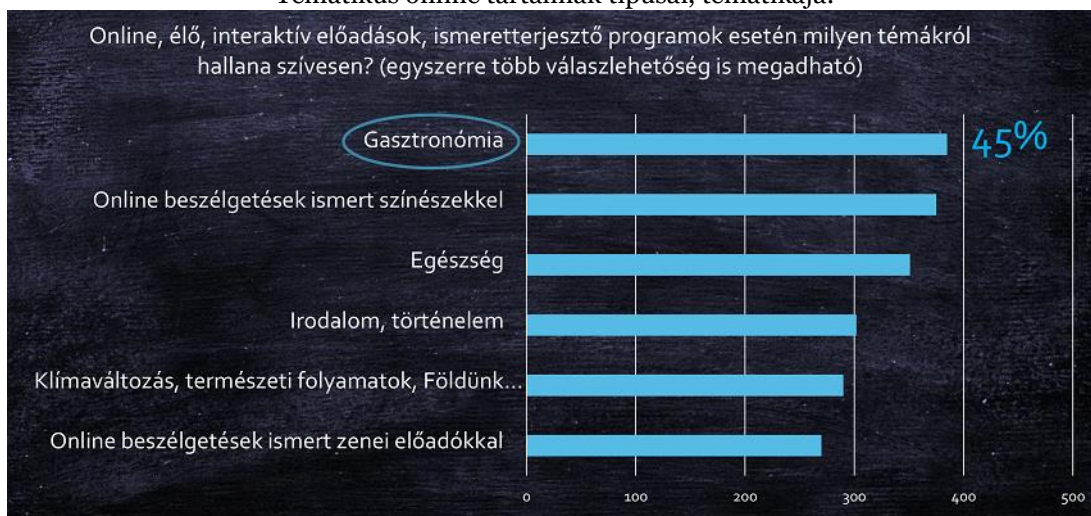
Milyen típusú programon venne részt a közönség járványidőszakban:



Fizetős, vagy ingyenes online események, tartalmak:



Tematikus online tartalmak típusai, tematikája:



Pilot projekt: Vecsés, ahol az étel mesés – Gasztroséta Bandival

A fent bemutatott online közönségkutatás eredményeire alapozva a Bálint Ágnes Kulturális Központ 2021. januárjában egy pilot projektbe kezdett. Gasztronómia témakörben tematikus, online filmsorozatot indított, melyből ez idáig összesen 7 epizódot készített (lásd: melléklet).

Egyedi, lokálisra szabott, de mégis univerzális tartalmat hozott létre, Szőke András műsorvezetésével, aki a korábban már számtalanszor zsűrizett a Vecsési Káposztafesztén. A műsor-sorozat egyik kiemelt feladata volt a sváb kultúra, gasztronómia, valamint a helyi jellegzetes-ségek, hagyományok dokumentálása. Az első négy epizód a farsangi időszak ételeit, szokásait mutatta be, 15–20 perces részekkel. Az egyes adáspremierek mindig hétfőn este 19.00 órással kezdéssel premier beállítással kerültek bemutatásra a BÁKK facebook oldalán, ahol „élőben”

lehetett követni az adott műsort. Ezt követően felkerült a bemutatott adás a videótárba, ahol a későbbiekben is elérhetővé vált. Az első négy tematikus adás bemutatását követően kiértékel-tük a tapasztalatokat, megvizsgáltuk a műsorok nézettségi adatait (átlagosan epizódonként 5 ezer felhasználó) és döntés született a következő három epizód elkészítéséről, mely tematiká-ban a böjti időszakot és a húsvéti hagyományokat, ételeket, szokásokat mutatja be. A hét adás összesen, ez idáig több, mint 31 ezer percnyi megtekintést ért el a Facebookon. A projekt Vecsés és termékeit, szolgáltatásait, mint márkákat jelenítette meg, mindezt ismeretterjesztő és szó-rakoztató formában. A helyi kulturális értékek és hagyományok bemutatásával egyfajta kul-túra- és értékmentést valósított meg, továbbá a helyi szolgáltatók, partnerek bevonásával, ak-tivizálásával kulturális alapú gazdaságfejlesztést is végzett.

Összegzés

Az elmúlt másfél évben a közművelődésben, művészeti, kulturális szektorban – és akár az élet bármely más területén – tapasztalt jelenség, valamint a publikációban bemutatott kutatási eredmények alapján gondolhatjuk, hogy ez az átmeneti, új világrend hamarosan visszatérhet a korábban megszokott kerékvágásba. Azonban mielőtt ebben biztosak lennénk, vessünk egy pillantást a jelenlegi helyzetre. Nem szeretnék, és nem is tudok politikai, társadalmi, gazdasági, vagy szociológiai elemzésekbe bocsátkozni, egyvalamit azonban tisztán érzékelek: ez a világ, már soha többé nem lesz az, ami a világjárvány előtt volt. Ennek természetesen lesznek hosz-szútávú negatív és pozitív hatásai is. Ami legelőször eszembe jut, az azonnal egy számomra pozitív változás lehetősége: a fogyasztói társadalom (részben) tudatára ébredése. Vagyis nem feltétlenül a termékek, szolgáltatások, élmények hatványozott és pazarló fogyasztása jelenti majd az emberiség fejlődését és jövőjét, sokkal inkább a tudatos döntések és az életet támogató kezdeményezések sora. Ez persze változást hoz a szűken vagy tágabban vett művészet és kul-túra területén is, hiszen jórészen itt is élményfogyasztásról, fogyasztói igények kielégítéséről beszélhetünk.

„A fogyasztói mítosz azt mondja, ahhoz, hogy boldogok legyünk, annyi terméket és szolgálta-tást kell fogyasztanunk, amennyit csak lehet. Ha úgy érezzük, valami hi-ányzik, vagy nincs rendben, valószínűleg új terméket (autót, ruhát, bioélelmiszert) vagy szolgáltatást (takarítást, párterápiát, jógaórákat) kell vásárolnunk. Minden TV reklám egy újabb kis legenda arról, hogy egy-egy termék vagy szolgáltatás megvásárlása jobbá teszi az életet” (Harari 2018: 112).

A kultúra és a művészet erre olyan választ adhat, olyan példát mutathat, hogy továbbra is ér-téket közvetít, miközben próbál saját eszközeivel tükröt tartani a társadalom elé, ezzel együtt minőségi időtöltést kínál közönségének (Sohajda 2020).

Azokat a projekteket, amelyek a lezárás időszakában sikeresen működtek a közművelődési in-tézmények online platformjain – szükség és lehetőség szerint – érdemes kiterjeszteniünk az élő események szintjére (amennyiben erre az adott időszakban lehetőséget biztosít a törvényi sza-bályozás), hogy valós interakcióval, tényleges közönséget érjünk el vele közvetlenül, továbbá fenntartsuk érdeklődésüket. A jövőben szükség lesz a hibrid (online-offline) programok átgon-dolására és megvalósítására, melyek képesek kielégíteni a megváltozott kultúrafogyasztási szo-kásokat, és megfelelő lehetőséget kínálnak az otthon fogyasztott tömegkultúra alternatívája-ként.

A művészetnek és a kultúrának az egyén szintjén kell tudnia kezelni ezt a helyzetet. Ez az, ami-kor felismerjük önmagunk kulturális tudását és beismerjük annak határait, azonosítjuk létjo-gosultságunk és szerepünk fontosságát a világban. Ez maga a tükör, amit a művészet képes megteremteni és megújítani az egyén és egyébként a társadalom felé is. A kultúrákövetítés kortárs megvalósítása manapság a közművelődés legfőbb feladata.

Irodalom

- Harari, Y. N. (2018). *Sapiens – Az emberiség rövid története*. Centrál Kiadói Csoport, Budapest.
Kopcsay L. (2013). *A marketingcsatorna menedzselése*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
Lévai R. (2017). *Hogyan készíts eredményes Facebook hirdetéseket? 2.0.* RG Stúdió, Budapest.
Olins, W. (2004). *A márkák*. József Műhely Kiadó, Budapest.
Reketttye G., Törőcsik M., Hetesi E. (2015). *Bevezetés a marketingbe*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
Sohajda L. (2020). *Közművelődés márká alapon*. Diplomadolgozat SZTE JGYPK (kézirat)

Melléklet

A Gasztro sorozat epizódjai

1. epizód: <https://www.facebook.com/kulturba/videos/348335969455815>
2. epizód: <https://www.facebook.com/kulturba/videos/3666354430146207>
3. epizód: <https://www.facebook.com/kulturba/videos/753244351986832>
4. epizód: <https://www.facebook.com/kulturba/videos/717150505647404>
5. epizód: <https://www.facebook.com/kulturba/videos/260255969074685>
6. epizód: <https://www.facebook.com/kulturba/videos/248493953662726>
7. epizód: <https://www.facebook.com/kulturba/videos/280371163717631>